॥पुस्तकमिदं बालगोविन्दशर्मण [illegible] न्त्य नूत्वानः॥ ५

अथ नस्सर्गः प्रारंभः ॥ पत्रसंख्या २३

१

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॥इन्दीवरदलश्यामामिन्दिरानन्दकन्दलं ।वंदारुजनमंदारं वंदेहं यदुनन्दनं ॥१॥
दंतांचलेन धरणीतलमुन्नमय्य पातालकेलिषु धृतादिवराहलीलम् । उल्लंघनोत्कणफणाधरगोपमानक्रीडा
परानमिभराजमुखं नमामः ॥२॥ शारदाशारदाम्भोजवदनावदनाम्बुजे । सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रिया
त् ॥३॥ वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासिकीमंतस्तंत्रमरंस्त पन्नगगवीगुंफेषु चाजागरीत् ॥ वाचामाकलयद्रहस्य
मखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥४॥ मल्लिनाथः सुधीः सोऽयं महोपाध्यायशब्द
भाक् ॥ विधत्ते माघकाव्यस्य व्याख्यां सर्वंकषाभिधाम् ॥५॥ येशाब्दार्थपरीक्षणप्रणयिनो येवा गुणालंक्रियाशिक्षाकौतुकिनो वि
हर्तुमनसो ये च ध्वनेरध्वगाः ॥ शुम्भद्भावतरंगितेरसधुधापूरैनिमज्जन्ति ये तेषामेव कृते करोमि विवृतिं माघस्य सर्वंकषां ॥६॥ नेतास्मि
न्यदुनन्दनः स भगवान्वीरप्रधानो रसः शृंगारादिभिरंगवान्विजयते पूर्णा पुनर्वर्णना ॥ इन्द्रप्रस्थगमाद्युपायविषयश्चैद्यावसा
दः फलं धन्यो माघकविर्वयन्तु कृतिनस्तत्सूक्तिसंसेवनात् ॥७॥ इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ॥ नामूलं लिख्यते किंचिन्नान
पेक्षितमुच्यते ॥८॥ अथ तत्रभगवान्माघकविः काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमित गुरु
तयोपदेशयुजे । इत्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनतां काव्यालापांश्च वर्जयेदिति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च १

पत्रपुन्शिशुपालवधाख्यं काव्यं चिकीर्षुर्भि चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनत्वात् आशीर्नमस्क्रि
यावस्तुनिर्देशो यापि नमुखमिति माशीराद्यन्यतमस्य प्रबंधमुखलक्षणत्वात्काव्यफलं शिशुपालवधबीजभूतं भगवतः कृष्णस्य ना
रददर्शनरूपं वस्त्वादौ श्रीशब्दप्रयोगपूर्वकं निर्दिशन्कथामुपक्षिपति · श्रिय इति · अत्रादौ श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धिश्च सूच
यः तदुक्तं · देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः · ते सर्वे नैव निंद्याः स्युर्लिपितो गणतोपि चेति श्रियः लक्ष्म्याः पतिः अनेन रुक्मिणी
रूपायाः श्रियास्ययेनेति सूचितं राघवत्वे भवत्सीतारुक्मिणी कृष्णजन्मनीति पुराणात् जगन्निवासो जगतामाधारस्याकुक्षिस्थापि
मो०१मू श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि । वसन्ददर्शावतरन्तमम्बराद्धिरण्यगर्भांगभुवं मु
नेभुवनमिति भावः जगल्लोकं शासितुं दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां · श्रीमति महालक्ष्मीयुक्ते वसुदेवसद्मनि वसन् (मुनिं हरिः ॥१॥
देवरूपिणः कश्यपस्य वेश्मनि वसन्कृष्णरूपेणानि शृन्हरिर्विष्णुरम्बराद्वतरन्तं मुनिं नारदं कथनार्थमिति भावः हिरण्यस्य ग
म०२ र्भो ब्रह्मांडं पूर्वं तत्र तस्याङ्गं जनकं भगवान् तस्यांगादुत्पन्नत्वात् गार्ख्याद्भवतीति हिरण्यगर्भाङ्गभूः तं मुनिं नारदमित्यर्थः
उत्संगान्नारदो जज्ञे दक्षोंगुष्ठात्स्वयंभुवः इति भावः नारदं ददर्श कदाचिदपि विशेषः अत्राल्पो यस्मिन्वसुदेवसद्मनि सकलजगतामाश्र
हे०१ यतया महीयसो राधेयत्वकथनादधिकप्रभेदोऽर्थालंकारः तदुक्तं आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिकोमत इति जगन्निवासस्य ज

अथ भगवान्निरवैक्षीदित्याह चय इति । विभुर्वस्तुतत्त्वावधारणसमर्थः स हरिः पुरा प्रथमं त्विषां चय इत्यवधारितं तेजःपुंजमात्रत्वेन
निश्चितं ततः प्रत्यासन्ने विभाविता विस्पष्टा आकृतिः संस्थानं यस्य तं तथोक्तं अनन्तरं शरीरी समवेत इत्यवधारितं ततो विभक्ताः विविच्य
गृहीता अवयवाः करचरणादयो यस्य तं अनन्तरं पुमानित्यवधारितं अभ्यागतं तं व्यक्तिविशेषं नारदं बालबाधिआयेण निपुणहिंगानि वोहः क्रमा
त्पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानक्रमेण लोकदृष्ट्यावेदमुक्तं हरिस्तु सर्ववेदैवेनन्नत्वां नारद इत्यबोधि नारदं बुद्धवानित्यर्थः नारदस्य कर्मत्वेपि निपा

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् । विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुंना

तेनेति शब्देनाभिहितत्वान्न द्वितीया । तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानस्य उपलक्षणत्वात् यथाह वामनः । निपातेनाप्य ((रद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥ दरमू
भिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वादिति । बुध्यतेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना चिण् चिणो लुक् इति तस्य लुक् । विभावि अ॥४
ताकृतिं विभक्तावयवमित्याकृतिविभावनावयवविभावनयोः पदार्थयोर्विशेषणगत्या शरीरित्वपुंस्त्वावधारणहेतुत्वेनोपन्यासात्पदा
र्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगमुदाहृतमिति लक्षणात् ॥ ३ ॥ अथ सप्तभिर्मुनिं विशिनष्टि नवानि
त्यादि कोहश्रममुं । नवान्नवाः संभृतसलिलान् अतिनीलानिति यावत् बृहतो विपुलान्पयोधरान्मेघान् अधोधः मेघानां समी

मू॰ ९॥ द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः॥ गकाशाश्रगां कंकिमकालगोचरो रात्रिंविनासोदिविराजते कथम्

मा॰टी॰ २ गदेकदेशनिवसितस्त्वमिति निवेशे धस्मनथा नकारसकारादिः केवलस्यामकृदावृत्याजगज्जगादितिसकृदुंजनहृयमाद्द्यावृत्त्यनुप्रा
समभेदो शब्दालंकारोऽस्य यथावान्योन्यनेरपेक्ष्येणैकत्रसमावेशात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः सर्गोस्मिन्वंशस्थवृत्तं जतौतुवंशस्थमुदीरि
तंजराविति लक्षणात्॥१॥ तदानीं जनैर्विस्मयादीक्षितं प्रवृत्तमित्याह गतमिति अविद्यमानावूरू यस्य स अनूरुः सस्सारथिर्य
स्य तस्यानूरुसारथेः सूर्यस्य गमनं गतिः भावेक्तः तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति तिर्यक्शब्दादंचत्यंताख्यातिप्रदि

गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः॥ पतत्यधो धामविसारि सर्वतः किमे
तदित्याकुलमीक्षितं जनैः॥२॥

कात्स्वार्थे खप्रत्ययः हविर्भुजोग्नेः ऊर्ध्वज्वलनं ऊर्ध्वस्फुरणं प्रसिद्धं इदं तु सर्वतः विसारि धाम अधःपतति किमेतदिति
सूर्याग्निविलक्षणमदृष्टपूर्वमिदं किमात्मकं स्यादित्याकुलो विस्मयात्संभ्रान्तं यथा तथा जनैरीक्षितं ईक्षणं कृतं मकर्मका
द्धावि वशिनेकर्मणि भावेक्तः अप्रसिद्धावविवक्षातः कर्मणोकर्मिका क्रियेति वचनात्केचित्कर्मणि क्तान्तं कृत्वा ईक्षितं तत्तुनि
दर्शितिपूर्वेणयोजयन्ति अत्रोपमेयस्यमुनिधाम्नः सूर्याग्निभ्यां उपमानाभ्यां नदृश्यभाविना अधस्प्रसरणधर्मेणा
धिकवर्णनाद्व्यतिरेकः न तु कंकाव्यप्रकाशे उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः इति॥२॥ ७ ॥ ९॥ १ रामः २

चोक्ताः व्रततीततीर्लताव्यूहान् । वल्ली तु व्रततिर्लतेत्यमरः । दधानं धराधरेन्द्रं हिमवान्तुहिनस्थलीरुहोऽतिलिंगात् । अन्यथा नारदो यमान
लाभमनयानततमियश्थितम् ॥५॥ पिशंगेति । पुनः मुञ्जस्तृणविशेषस्तन्मयी मेखला मौञ्जी पिशंगा या मौञ्जी या युज्यत इति पिशंग
की३ मौञ्जीयुक्तं मत्स्यद्विषत्वादिनाक्विप् । स्त्रियाः पुम्वदित्यादिना पिशंगशब्दस्य पुंवद्भावः । अर्जुनच्छविं धवलकान्तिम् । वलक्षो धवलो

दधानमंभोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिषम् । विपाकपिंगास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥५॥ पिशंगमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति । सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥६॥ ७ ॥

र्जुन इत्यमरः । अञ्जनद्युति अञ्जनवर्णम् एणाजिनं कृष्णचर्म वसानं स्नाच्छादयन्तं वस आच्छादने इति धातोः शानच् । सुवर्ण
सूत्रेण कनकमेखलया आकलितम् अधराम्बरम् अन्तरीयकं यस्यास्तां शितिवाससो नीलाम्बरस्य रामस्य तनुं विडं
बयन्तं अनुकुर्वाणमित्यर्थः । उपमा ॥६॥ विहंगेति । पुनः विहंगराजाङ्करुहैः खगरुत्मल्लोमजन्यैः कृतः आयतैः दीर्घैः
हिरण्मयस्य विकारो हिरण्मयी दाण्डिनायनादिना मयट्प्रत्ययलोपनिपातः । तस्या मुर्व्याः रुहारूढाः रज्जुपथलक्षणाः कश

मा·टी·श्रृ· पाधःप्रदेशे स्थितमिति शेषः ऽउपर्यध्यधसः सामीप्ये इति द्विर्भावः तद्योगे द्वितीया ऽउभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रे
३ २दिति डितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते इति वचनात् समूढः पुंजीकृतः समूढपुंजितेषु द्वेनेद्रुतिविश्वः कर्पूरस्य परागश्चूर्णस्तद्वत्पांडुरं शुभ्रमरुवक्ष
णाम्ने घसमीपावस्थानक्षणे अत्यंतसंयोगे द्वितीया क्षणेषुतारस्वेवान्तस्ते वेषु निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणक्षयमाप्यमरः रस्नु २
उत्क्षिप्ता उपरिधारिता गजेन्द्रस्य कृत्तिश्चर्म येन तेन अजिनं चर्मकृत्तिः स्त्री समरः भूत्या भस्मना सितेन भूतिर्भस्मनि संपदीत्यमरः शम्भु

नवानधोधोवृहतः पयोधरान्समूढकर्पूरपरागपांडुरम्। क्षणंक्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना स्फु
टोपमं भूतिसितेन शम्भुना॥४॥

ना स्फुटा उपमा सादृश्यं यस्य तं स्फुटोपमं स्फुटं शम्भूपममित्यर्थः साधेक्षत्वेपि
गमकत्वात्समासः सदृशपर्यायवाचोरेव तुल्योपमानाद्ययोरतुलोपमाभ्यामिति निषेधात् तृतीयापवादित्वेन तीयाइत्साद्धः कोवि
दिमं श्लोकं न यत्विनामित्यतः शाग्लिरिविलाद्या वक्ष्यते नेषां पुंस्त्वाद्य वारणात्पाधान्यकेन पिंग तस्य शम्भूपमोतिनिन्द्यौचिन्त्य
म्॥४॥ ... पुनः अम्भोरुहकेसरद्युतिभिः पद्मकिंजल्कप्रभाः पिशंगी इत्यर्थः जटाः दधानं तत्पंकजारस्वेन्दुमरीचिरि
वरोचिर्यस्य तं धवलामित्यर्थः अनस्ववि विपाकेन परिणामेन पिङ्गाः पिंगला तुहिनरश्मेरुहितुहिनरश्मिर्यस्य रुद्रमौलिन रामः ३

वोक्ताः व्रततीततिर्लताव्यूहान् वल्लीतु व्रततिर्लतेत्यमरः दधानं धराधरेंद्रं हिमवन्तं तुहिनस्थलीनिलिंगान् अन्यथा नारदो यमान
लाममन्यथाननमियस्थितम्॥५॥ पिशंगेति पुनः मुञ्जतृणविशेषस्तन्मयी मेखला मौञ्जी पिशंगा मौञ्जी पुज्यत इति पिशंग
जी२ मौञ्जीयुक्तं मत्स्यद्विषत्वादिना स्त्रियाः पुंवद्भित्सादिना पिशङ्गशब्दस्य पुंवद्भावः अर्जुनच्छविं धवलकान्तिम् वलक्षो धवलो

दधानमंभोरुहकेसरद्युतीर्जटाः शरच्चंद्रमरीचिरोचिषम्॥ विपाकपिंगास्तुहिनस्थलीरुहो धराधरेंद्रं व्रततीततीरिव॥५॥ पिशंगमौंजीयुजमर्जुनछविं वसानमेणाजिनमञ्जनद्युतिं॥ सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम्॥६॥ ७ ॥

र्जुनस्त्वमरः अञ्जनद्युति अञ्जनवर्णं एणाजिनं कृष्णचर्म वसानं आच्छादयन्तं वसआच्छादने इति धातोः शानच् सुवर्ण
सूत्रेण कनकमेखलया आकलितं बद्धं अधराम्बरं अन्तरीयकं यस्याः तां शितिवाससो नीलाम्बरस्य रामस्य तनुं विडं
बयन्तं अनुकुर्वाणमित्यर्थः उपमा॥६॥ विहंगेति पुनः विहंगराजाङ्करूढो विहगरूपलोमतल्पैः कृतः आयामैः दीर्घैः
हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी दाण्डिनायनादिना मयटि यलोपनिपातः तस्याम् उर्वीरुहारूढाः रूपथलक्षणाः कम्र

मा॰टी॰प्र॰ त्यर्थः॥ तासां बह्वीनां तन्तुभिस्तन्तुतुल्यैः सूक्ष्मावयवैरुपादानभूतैर्हिरण्मयैः कृतोपवीतं शोभाव्यसुकल्पितयज्ञसूत्रं स्वयंतु
४ हिमशुभ्रं अतएव घनान्ते शरदि तडितां गुणैः रूपलक्षितं उच्चैरेवोच्चकैः उन्नतं घनं मेघमिवस्थितमम्॥ ७ ॥निसर्गेति॰ पुनः निसर्गात्
स्वभावादेव चित्राणि नानावर्णानि उज्ज्वलानि भास्वराणि सूक्ष्माणि लोमानि यस्य तेन लसद्विसच्छेदवत् मृणालखण्डवत्

विहंगराजांगरुहैरिवायतैर्हिरण्मयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः॥ कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैर्घ
नं घनान्ते तडितां गुणैरिव॥ ७ ॥निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपक्ष्मणा लसद्बिसच्छेदसितांगसंगि
ना॥ चकासतं चारुचमूरुचर्म्मणा कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम्॥ ८ ॥ नारायणं नौमि॥ ॥

सिते अंगे वपुषि संगिना सक्तेन चारुचमूरुचर्मणा मृगत्वचा कुथेन कृत्तिरणेन॰ अथैरावतस्य रागास्तरणं स्वर्णाः परिस्तोमः कुथो द्व
योरित्यमरः॰ इन्द्रवाहनं नामनागेन्द्रमैरावतमिव महेन्द्रस्य वाहनमिति स्वस्वामिभावमात्रस्य विवक्षितत्वान्नवाहनमाहिता
ग्निशालम्॰ यथाहवामनः॰ नरेन्द्रवाहनशब्देन ल्लाहितत्वस्याविवक्षितत्वादिति॰ चकासतं दीप्यमानं चकास्तेः शान्तत्वा
भ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः अक्षिप्ताद यश्लिअभ्यस्तसंज्ञा॥ ८ ॥अजस्रमिति॰ पुनः अजस्रमश्रान्तमुच्चैरास्फालि श्रः
४

अथःस्पा कारिकमूले रति ५=

ताः ताडिताः सौष्ठवपरीक्षार्थं मुहुः अंगुष्ठेन नखेन ताडनं घर्षितं तेषां वल्लकीगुणानां वीणातन्त्रीणां क्षतेन संघर्षणेन उज्ज्वले
अंगुष्ठनखस्यांशुभिः भिन्नया मिश्रितया तद्गुणाकारकया इत्यर्थः अतएव पुरः पुरोभागे प्रवालैर्विद्रुमैः । अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं
पुन्नपुंसकमित्यमरः पूरितार्धया पूर्वार्धे पूरितया अच्छस्फटिकाक्षमालया अच्छस्फटिकानाम् अक्षमालया जपमालयेत्यर्थः तथा च अस्ति हि
स्फटिकग्रहणात् ऋषेर्मोक्षार्थत्वं यज्जपे तु स्फटिको मोक्षदः परमिति मोक्षार्थीनां स्फटिकाक्षमालाभिधानात् विभान्तं भासमानं

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलांगुष्ठनखांशुभिन्नया ॥ पुरः प्रवालैरिव पूरितार्धया वि
भान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥८॥

भासते कर्तरि शतृप्रत्ययः अत्र नखांशुभिन्नयेति स्वगुणत्यागेनान्यगुणस्वीका
रलक्षणस्तद्गुणालंकार उक्तः । तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणाहृतिरिति लक्षणात् । तदुत्थापिता चेयं प्रवालपूरितार्धत्वोत्प्रेक्षे
सनयोरंगांगीभावेन संकरः ।८। रणद्भिरिति पुनः नभस्वतो वायोराघट्टनया आघातेन पृथगसंकीर्णैः रणद्भिः ध्वनद्भिः अनुरणनोल्लकतु
यात्यघमानैरित्यर्थः । श्रुसारध्वमनत्तुरणनेस्वर इति लक्षणात् । तदुक्तं रत्नाकरे । श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः । स्वतो रञ्जयति श्रो
तृचित्तं स स्वर उच्यते इति श्रुतिर्नाम स्वरारंभकावयवः शब्दविशेषः तदुक्तं प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरा
वयवलक्षणेति । विभिन्नानि भिन्नानि नियतसंख्यया व्यवस्थितानि श्रुतीनां मण्डलानि समूहाः येषां तैर्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः । श्रुतिसंख्या निय

मेदेविलः चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिर्ऋषभधैवतौ स्वराः षड्जादयः सप्तोक्तलक्षणाः तदुक्तं
श्रुतिभ्यः स्युः स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः । पंचमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते । तेषां संज्ञा सरिगमपधनि इत्यपरा मता इति तैः स्व
रैः स्फुटीभवन्त्यो या मतविशेषाणां षड्जाद्यपरनामकानां स्वरसंघातभेदानां च यासां मूर्छनाः स्वरारोहावरोहक्रमभेदायस्यां तानि
जवीणां [stain]श्चावसोक्तः च हतीतु म्बुरोस्तु कलावती महती नारदस्याद्यात् सरस्वत्यास्तु कच्छपी निवेजयन्ती मुहुर्मुहुरवेक्ष्यमाणां तंत्रीयो
जनाभेदलक्षणां महिम्ना पुरुषप्रयत्नमंतरेणैवाविसंवादं ध्वनंतीति केतु कादन्तु संधानमिति स्यर्थः । अथ ग्रामलक्षणं यथा कुटुम्बि

रणद्भिराघट्टनया नभस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ॥ स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्छनाम

नः सर्वे एकीभूता भवन्ति हि तथा स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीय वेक्ष्यमाणां महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥ ७ ॥

ते । षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च । गान्धारग्राम इत्येते ग्रामत्रयमुदाहृतं । नन्द्यावर्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामकास्त्रयः ।
षड्जमध्यमगान्धारास्त्रयाणां जन्महेतवः इति । मूर्छनालक्षणं । क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । मूर्छनेत्युच्यते ग्राम
स्थाः । एतास्सप्त सप्ता वा ग्रामत्रयेपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्छनाः एकविंशति मूर्छना भवन्ति तन्नामानि तु नानतयोक्षिनमुच्यन्ते इति प्र
तिज्ञाभंगाभयान्न लिख्यन्ते इति सर्वमवदातं अयं तु आपारम्भंतरेण स्वरा आविर्भावो ध्माकोपि लोकातिकान्तो योगिभ्यासोह्वाति
शयो वीणायाः प्रतीयते तेन नसहस्वतः गाभिधाश्चायस्माभेदनो ध्वनान्तेन तलात स्नूलानि शयो लिलेलकाः सावमहत्याः पुंनआपार

निवर्त्येति अनौ द्विपाद्विप्रमतिक्रान्तानातीन्द्रियाकालस्वरूपालिप्रकृष्टार्था अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेतिसमासः द्विगुप्राप्तापन्ना
लंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिंगताप्रतिषेधो वक्तव्य इति विशेष्यलिंगत्वं येषां ज्ञानं तस्य निधिः सर्वज्ञ इत्यर्थः कृतानतीन्कृतप्रणामा
न् अनुव्रजतोनुगच्छतः नभस्तीति सदंतीति गच्छन्तीति नभःसदः सुरान् सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विप् निवर्त्य प्रतिप्रस्थाप्य सादिताः विनाशिताः दैत्य
संपदो येन तस्य चक्रिणः हरेः महेन्द्रस्यालयो भवनं तद्वच्चारु पदं स्थानं समासदत्प्राप समीपदेरुदिल्लुदित्वात् पुषादिद्युतादिलृदितः अङ् अनतीनतोपदः पद

निवर्त्य सोनुव्रजतः कृतानतीनतोन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ॥ समासदत्सादितदैत्यसंपदः पदं महे
न्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥ पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ॥ गिरेस्तडि
त्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

पिनिहत्यो व्यंजनपुग्मयोरसकृदावृत्त्या छेकानुप्रासः
अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासा इत्यनयोः संसृष्टिः ॥ ११ ॥ पतदिति पतन्नधः पतंगः सूर्यः स प्रतिमा यस्य सः पतंगो पक्षिसूर्यौ वेत्यमरः तपोनिधिर्मुनिः
१२ अस्य हरेः पुरोग्रे पुरः अग्रतो यावत्तन्न व्यलीयत नानिष्ठान्निलिङ्गातानाविति धातोर्दैवादिकात्कर्तरि लङ् तावदच्युतो गिरेः शैलात्तडित्वान्मे
तिनडित्वान्मेघ इव पर इति मनुपो मकारस्य वकारः सोमत्वर्थ इति भसंज्ञायामेकसंज्ञाधिकारेणापदत्वात्त्वं जस्त्वं उच्चकैः उन्नतात्पीठादा
सनादुदतिष्ठत् उनिचरणात्सम्भः स्पर्शो आगे वत्त्वपञ्चस्थितमात्र ऊर्ध्वं माणात्सु कामानि पूर्वस्याविसर्गागते यथाभ्याभिवादाभ्याउत्थानलोके प्रतिप

उपमानं ४

अथेति। अथानन्तरं धातुः सुतेनारदेनप्रयत्नोल्लसितास्तथापिनियमिताद्व्यासमाराद्यनमत्तः फणौघाभ्यां फणिनां गणोऽधः सनूहेऽधः
अधःप्रदेशेकथंचिदतःस्थापिनेभुवस्तले ८ भिदेवको मुनेर्लक्षणानामिश्रनी अभिप्रस्यस्यथा भावः चरणोन्यधायिपाताहिनिनोदृधाने
कर्मणि लुङ्स्पायिचर्मियुक्तिमादिनाविशदविति पृष्ठ अत्र फणानांनमनोनमनासंबंधोपिकानिनोरवायनसंबंधाभिधानादतिशयोक्तिर्भेदः॥१२॥
नमर्घ्यमिति आदिःपूर्वःपूरुषःपुराणपूरुषः अन्येषामपिद्रष्टेपनेहनिदीर्घःसमूह्यःअर्घपूजामर्हतीत्यर्घ्यः इत्यादिभाषायःतंनारदंअर्घ्य

अथप्ययत्नोल्लसितानमत्फणौघैर्नकथंचित्फणिनांगणोऽधः॥ न्यधायिनाम्नाभिदेवकोऽमुंनमुनेनधा
तुश्चरणोभुवस्तले॥१३॥ नमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषःसपर्ययासाधुसपर्यपूपुजत्। गृहानुपे
तुंप्रणयादभीप्सवोभवन्तिनापुण्यकृतांमनीषिणः॥१४॥

र्थंपूजार्थंद्रव्यमर्घ्यपाद्यपाभ्यांचेतियत्प्रत्ययः मूल्येपूजा
विधावर्घषट्स्वाग्रिहोर्घमर्घाद्देतिविषमनः अर्घ्यमादिर्यस्याःतयाअर्घ्यादिकयाश्रेष्ठादिभाषेइतिकःप्रत्ययःसपर्यया पूजया पूजा
नमस्यापचितिःसपर्याचार्हणाःसमेस्यमरः पर्यपूपूजत् पूजितवान् गोचडन्तंकर्मत्यमुंकंचैतदित्यर्थांतरन्यस्यति गृहानितिमन
साइषितोमनीषिणःसन्तःपृषोदराादित्वात्साधुःअपुण्यकृतांअपुण्यकृतांनवनांसुकृतेपापमन्यपुण्यकृत्इतिक्विप् महान्धारा
पादुपैतुंअभीप्सवःप्राप्तुमि छवः आप्नोतेःसंन्नन्तात्उप्रत्ययः आपज्ञप्यधामीदितीत्वाः नवृत्तिरितिकृत्पुण्यवतामेवसमनःकृतकुल

नयावदिति। उदयस्थितावेतौ मुनिहस्तौ जनं तु धारांजनयोः पर्वताविव यावत् नोदयस्थितौ तावत् स्थितवान् तावत् चिरं भवत्विरं ननः पुराणो
मुनिः श्रीकृष्णः पुरा किल भवान् दूरिकारोपनारायणावतारेण नयमिति स्थितवानिति पुराणात् नारद इत्यादिना मुख्यस्य यमुनागम
थं स्वहस्तेन दत्त आसने मुनिनारदं अभिन्यवीविशत् स्वाभिमुख्येन उपवेशितवान्। विशते र्णौ चङि॥१५॥ महामहेति। महानीलशिलायाः सिंह महका१४
लद्वीपसंभवेन्द्रनीलोपलस्य रुग्दीप्तिरिव रुक् यस्य तस्य उपमालंकारः। सिंहलस्याकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृता इति। भगवान्नारदः कंसकृषः हरेः

नयावदेतावुदयस्थितौ जनं तु धाराञ्जनपर्वताविव॥ स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिश्चिरं ननस्तावदभिन्यवी
विशत्॥१५॥ महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान्कंसकृषः स विष्टरे॥ श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रम
रूपकृः म्
पुरः अग्रे विष्टरे आसने। कुशासनयोर्विष्टर इत्यमरः। निषेदिवान् उपविष्टवान् आचार्यांसस्व वसु इति क्वसुः स मुनिः सोऽभिरामताम्॥१६॥
अभिसायं सायंकालाभिमुखं अव्ययीभावः सायंकालस्य कोऽस्मीप्य उपमानत्वं श्रित उदयाद्रिर्येन तस्य चन्द्रमसोऽभिरामतां शोभाम् अचूचुरच्चो
रितवान् आप्तवानित्यर्थः। चुरस्तेये णिचि श्रीसादिना चङ्। असमानधर्मसंबन्धासंभवाच्चन्द्रमसोऽभिरामतामिवाभिरामतामित्यौपम्यपर्यवसाना
दसंभवद्वस्तुसंबन्धरूपो निदर्शनाभेदः साधोक्तोपमया अङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते॥१६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विधायेति। यज्वनां विधिवदिष्टवतां। यज्वा तु विधिनेष्टवान्। सुयजोर्ङ्वनिप्। तेषां प्रियो हरिः प्रसेदुषः प्रसन्नस्य सदेः क्वसुः। अस्य मुनेरपचितिं
पूजां नमस्यापचिती इत्यमरः। विधाय प्रकामं भृशमप्रीयत प्रीतः। प्रीङ् प्रीतौ दैवादिकात्कर्तरि लङ्। मुनिपूजायाः प्रीतिहेतुत्वमर्थान्तरन्या
सेन समर्थयते। महानुभावा महात्मान आर्यान्सुजनान्परिचर्यया मुहुर्ग्रहीतुं वशीकर्तुं ग्रहो लिटि दीर्घः। नितान्तमर्थिनोऽभिलाषवन्तो हि। अर्थनम

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः॥ ग्रहीतुमार्यान्परिचर्यया मुहुर्महानुभा
वा हि नितान्तमर्थिनः॥१७॥ अशेषतीर्थोपहृताः कमण्डलोर्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः॥ अघौ
घविध्वंसविधौ पटीयसीर्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः॥१८॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थोऽभिलाषः सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय इनिः। अत्र रूद्रतालङ्कारः। पतिर्वली यस्तीति भाष्ये॥१७॥ अशेषेति। अशेषतीर्थेभ्य उपहृता आहृ
ताः तथा कमण्डलोः पाणौ निधाय कमण्डलोरुदकपात्रात् पाणौ निधायेत्यर्थः। कुम्भगतानां सर्वतीर्थादिविशेषाणां प्रक्षिप्त कि
यापेक्षया कमण्डलोरपादानत्वं। अथ कमण्डलुः कुण्डी इत्यमरः। ऋषिणाभ्युदीरिताः क्षिप्ताः अघौघानां विध्वंस विधौ विनाशकरणे पटीयसीः समर्थतराः पटुशब्दादीयसुन्। अथ अपो जलानि हरिर्नतेन मूर्ध्ना अग्रहीत् स्वीकृतवान् ग्रहेर्लुङ्॥१८॥

सकांचनेति· नवाम्बुदश्यामतनुः सहरिः मुनेरनुज्ञया कांचनविकारे वेकासिरोऽण्यासने यत्रासनेन्यविक्षत उपविष्टवान् लुङ्ङि नि
विशः इत्यात्मनेपदम्· शलइगुपधादनिटक्सः· तदासनं तदा हरेरुपवेशनसमये जम्बूनीलफलो वृक्षविशेषः जम्बूः सुरभिपत्रा व
जे२ गजम्बूर्महाफला इत्यभिधानरत्नमालायां· तयाजनितायाः श्रियः स्यतस्यनधोरक्तं भाषितपुंस्कं लालक्षणे पुंवद्भावात्सुमभावः सुमेरुशृंगस्य श्रि
यंजिगायनदहृभावित्यर्थः सहिरिसोदैरिनिकुर्वं उपमानादुपमेयो· सरूहिः॥१९॥ सतप्तेति· तप्तं पुटपाकशोधितं कार्तस्वरं कनकं कार्तस्वरंजा

सकांचनेयत्रमुनेरनुज्ञयानवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत॥जिगायजम्बूजनितश्रियःश्रियंसुमेरुशृंगस्यतं
दातदासनम्॥१९॥सतप्तकार्तस्वरभास्वराम्बरःकठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः॥विदिद्युतेवाडवजातवेद

बूनस्मशापदोस्त्रियामित्यमरः· तद्धास्वरं दीप्यमानमंबरं· कठोरताराधिप सः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसांनिधिः॥२०॥
स्यपूर्णेन्दोर्लाञ्छनस्यछविरिवछविर्यस्य इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः उत्तरपदलोपश्च· सहरिर्वाडवजातवेदसोर्वडवाग्नेः शिखाभिर्ज्वा
लाभिराश्लिष्टः अम्भसांनिधिरिवविदिद्युते बभासे॥२०॥ रथांगपाणेरिति· रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य हरेः· प्रहरणार्थेभ्यः परे नि
ष्ठासप्तम्यौ भवतः इति पाणेः परनिपातः रोचिषामृष्टपटलेन संवलिता मिश्रिता ऋषित्विषो नक्तं रात्रौ सप्तम्यर्थे व्ययम्· तरोश्च
॥श्रीकृष्णायनमः॥ ७ ॥रामायनमः॥ ७ ॥ रामचंद्रायनमः॥ ७ ॥ बालकृष्णायनमोस्तु॥ ॐ ॥हरेरामाय॥ ७॥

लतांपलाशानांपत्राणांअन्तराणिविवराणिगोचराआश्रयायेषांतेतथोक्तास्तुषारामूर्त्तिर्यस्यतस्यंहिरश्मिवइवविरेजिरे॥ २१॥ प्रफुल्लेति·प्रफु-
ल्लेतीतिप्रफुल्लंप्रफुल्लविकसनइतिधातोःपचाद्यजन्तफलेनिष्ठायांअनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाइतिनियमात्फुल्लमिति सिद्धेनेति क्षी-
रस्वामी तापिच्छस्यतमालस्यपुष्पंतापिच्छंफलेलुगितितद्धितलुक् हृद्वीनंप्रसवेसर्वमिति नपुंसकत्वम् कालस्कंधस्तमालः स्यात्ता-
पिच्छोपीत्यमरः तेनसदृशैःप्रफुल्लतापिच्छनिभैःनित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः अनयैवसुन्दरपदेत्वमी निभसंकाशनीकाशप्रतीका-
शोपमादयइत्यमरः सप्तच्छदाःपर्णानिपर्वणिपस्येतिसप्तच्छदोवृक्षभेदः सप्तपर्णोविशालत्वक्शारदोविषमच्छदइत्यमरः संख्याया अ-

रथांगपाणेः पटलेवरोचिषामृषित्विषः संवलिताविरेजिरे॥ चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरोस्तुषारमू-
र्त्तेरिवनक्तमातपः॥ २२॥ प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्चसप्तच्छदपांशुपांडुभिः॥ परस्परेणछु-
रितामलच्छवीतदैकवर्णाविवतौबभूवतुः॥ २३॥ छ॥

स्यवृत्तिविषयेवीप्सार्थत्वंसप्तपर्णादिष्विवेत्युक्तंभाष्येशेषंतापिच्छ-
वत्सप्तच्छदानांतेषांपांशुवत्पांडुभिःशुभैरभीषुभिरन्योन्यरश्मिभिः अभीषुःप्रग्रहेरश्मावितिशाश्वतः पर-
स्परेणछुरितेभूषितेअमलेछवीअन्योन्यकान्तिपर्याकीर्णच्छायौनामवर्णविभावाद्वर्णनिर्देशः तौहरिनारदौतदास्यएकवर्णौ
विवबभूवतुः उभयत्रप्रभामेलनादुभयोरपिसवर्णत्वेनगंगायमुनासंगमइवस्फाटिकेन्द्रनीलमणिप्रभामेलनप्रभायाःकश्चि-
देकवर्णःप्रादुर्भावान्तर्निमिताविवमनयोरेकवर्णतोत्प्रेक्षा॥ २३॥

युगान्तेति· युगान्तकाले प्रतिगृहीतात्मा आत्मन्युपसंहृतात्मा आत्मानो जीवा येन तस्य कैटभद्विषो हरेः यस्यां तनौ जगंति सविकाशं सविस्तरं आस
नं आतिष्ठन् आसउपवेशने· लङ् तत्र तनौ देहे तपोधनाभ्यागमने न संभवतीति संभवी: मम भूता [illegible] कुतः मनोषाः न मम अतिरि
च्यंतेत्यर्थः चतुर्दशभुवनभरणाय योग्ये वपुष्यं तर्गतानीति कविप्रौढोक्तिसिद्धातिशायेन: [illegible] मिथस्याभेदेनाध्यवसिता इति गूढोक्तिः सा
मन्तुदामन्तः संबंधेप्यसंबंधो त्यामेबंधरूपा।।२१।। निदाघेति· निदाघं उष्णं धाम यस्य सतथोक्तः निदाघो ग्रीष्मकाले स्यादुष्णस्वेदाम्बुनो

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत। तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्या
गमसम्भवा मुदः।।२२।। निदाघधामानमिवाधिदीधितिं मुदा विकासं मुनिमभ्युपेयुषी। विलोचने बिभ्र
दधिश्रितश्रियी स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत्।।

रपिरतिकिन्तु: अर्कमिवाधिदीधितिं तम् अधिकतेजसं मुनिमभिलक्ष्य
अभिरभाग इति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया मुदा विकाशमुपेयुषी उपगते क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः
तस्य वा धिश्रिताशाश्रियौ याभ्यां ते तथोक्ते इकोचि विभक्ताविति नुमागमः विलोचने बिभ्रत् [illegible] नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः सहरिः
पुण्डरीकाक्ष इत्येवं स्फुटोऽभवत् सूर्यसन्निधाने श्रीर्विकाशाभावाद्धि न पुण्डरीकसाधर्म्यात् पुण्डरीके इव अक्षिणी यस्य स एवं यथार्थला
भेन पुण्डरीकाक्ष इति व्यक्तमन्वर्थसंज्ञोऽभूदित्यर्थः अविभ्रत् स्फुटोऽभवदिति पदार्थहेतुकस्य काव्यलिंगस्य निदाघधामानमिवेत्युप

मालविकाग्निमित्र [illegible]

मा.टी.अ.
९

सितमिति॰ अथो भाषणात्पूर्वं वा नानन्तरं अच्युतो हरिः कर्त्ता विसारिभिरभीक्ष्णं प्रसरद्भिः बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः द्विजावलिर्दन्तपंक्तिः
दन्ता विप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः सैव व्याजः कपटं यस्य सः तद्रूपमित्यर्थः स चासौ निशाकरश्च तस्यांशुभिः किरणैः सितं स्वभावशुभ्रं मु
नेर्वपुः सौधं प्रासादमिव सुतरामत्यन्तं असमयासंप्रत्यय॰ सितिम्ना धावल्येन भूयोऽप्यकर्तालंभयन्नुपापारयन् अतिधवलयन्नित्यर्थः ल
भेरण्यन्तस्य गत्युपसर्जनप्राप्त्यर्थत्वेन गत्यर्थत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मकत्वं॰ यथाह वामनः लभेर्गत्यर्थत्वाणिचि वरणौ कर्तुः कर्म
त्वकर्मत्वे इति आप्युपसर्जनगत्यर्थहेतुकर्मत्वमेवेति रहस्यं पातितुमागमः शुचिस्मितां वाचमवोचद्बहु कृत्वा स्मितपूर्वमभाषीत् राघ

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां
प१स्त वाचमवोचदच्युतः ॥ २५ ॥ हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः शरीरभाजां भवदीयद

रतिन्यायादिभावः॰ ब्रुवो वचिः लुङ् वच उमित्यागमे गुणः अन्वे ((र्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ २६ ॥
धमिवेत्युपमा॰ सितिम्ना लंभयन्निति संबन्धिपतनिग्रहसाक्षिः द्विजावलिव्याजनिशाकर इति छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपा
पह्नवस्य चमिथो निरपेक्षयोः संसृष्टिः ॥ २५ ॥ हरतीति भवदीयदर्शनं शरीरभाजां देहिनामित्यर्थः॰ अजोरिवः कालत्रितये भूतादिकालत्रितयेऽपि
योग्यतां पवित्रतां व्यनक्ति आगमयति कुतः संप्रति दर्शनकाले अघं पापं हरतीत्यव्यवलः भाविनः शुभस्य श्रेयसो हेतुः तथा पूर्वाचरितैः प्राग्जन्मार्जितैः शुभैः
कृतैः कृतं संचितं त्रिकालेऽपि स्वकार्यत्वेन करणत्वेन च पुंसि तत्समवायमवगमयते दर्शनं कस्य न भाग्यमिति भावः॰ अत्र हरतीत्यादि वाक्यत्रयार्थस्य कारि

श्रीः
९

जगतीति जगतः पर्याप्ताः अपरिच्छिन्नाः सहस्रभानवो यस्य तेन भानुना अर्केण भावस्य चोर्के हृतां शावहत्सुभयत्रापि वेजयंतियनमोनि
यंतुन्निवारयितुं समभाविनस्त्रीकेभावेतु अविद्यमानमुत्तमं यस्मात्तदनुत्तमं सर्वाधिकमंदः मोहात्मकं तमः प्रसंख्यं तां गतैस्तेजो
भिः प्रसह्य बलात्क्षयात्तुन्नं अतः श्लाघ्यदर्शनो भवानिति भावः नुदविदेत्यादिना विकल्पान्निष्ठानत्वं अत्रोपमानाज्ञानोर्गुणेनाधि
कप्रतिपादनाद्व्यतिरेकः॥२७॥ कृतेति प्रजानां जनानां स्वपत्यानां च क्षेमकृता कुशलकारिणा प्रजास्यात्संततौ जने इत्यमरः

जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना न यन्नियंतुं सममभाविभानुना ॥ प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैरदस्त्वयानुन्न
मनुत्तमं तमः॥२७॥ कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ॥ सदोपयोगेपि गु
रुस्त्वमक्षयो निधिः श्रुतीनां धनसंपदामिव॥२८॥ ७ १॥ ॥ ॥रामचंद्रायनमः॥ ॥

सुपात्रे योग्यपुरुषे कटाहादिदृढभाजने च निक्षेपेण निधानेन निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः प्रजा
सृजा ब्रह्मणा प्रतिरणा वर्तेन धनसंपदामिव श्रुतीनां वेदानां सदोपयोगेपि दानभोगाभ्यां व्ययेप्यक्षयः एकामात्मादन्यत्रानंतावदि
ति भावः गुरूपदेष्टा संप्रदायः प्रवर्तकाश्च निधिर्वत् अन्यत्र महान्निधीयतेऽस्मिन्निति निधिः निक्षेपः कृतः उपसर्गे घोः किः श्रुतिसं
प्रदायद्वारा धर्माधर्मव्यवस्थापक तया जगतामतिशयहेतुना भवानद्वयं त्वन्यैक स्यन श्लाघ्यमिति भावः अत्रवाक्यमात्रसाधर्म्यात्

श्रीपंचसन्धिटीकासमाप्ताः॥२८

मा·टी·प्र
१०

विलोकनेनेति· हे मुने निवर्हितांहसा अयं हं तयात्मना अत एवामुना विलोकनेनैव कृतार्थः कृतोस्मि तथाप्यहं गरीयसीरर्थवत
राहिश्रवणविभज्यत्सादिनाईयस्तु न तृप्यतीत्यर्थः प्रियस्थिरेत्यादिना गुरोर्गरीयसीः शिरस्त्ववाचापि शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुः
अस्मि श्रेयोनेः शमनात्तु प्रसयः नचैतद्दुदेत्याह अथवा न तथा हि लघी अथवेति पक्षान्तरप्राक्षेने यो रिति व्याख्या नाम श्रेयसी

विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोस्मि निवर्हितांहसा ॥ तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोथवा
श्रेयसि केन तृप्यते ॥२९॥ गतस्पृहोप्यागमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ॥ तनोति
नस्तामुदितात्मगौरवो गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥३०॥ छ ॥ नारायणं नौमि ॥ छ ॥

विषये केन तृप्यते न केनापीत्यर्थः कृतार्थयाईयत्नाभावादिति भावः भावे लट् ॥२९॥ एवमभिप्रायं कास्मं प्रस्ताग
मनं विनयेन पृच्छति· गतस्पृहोपीति· गतस्पृहो विरक्तोपि त्वं आगमनप्रयोजनं वदेति वक्तुं यया धृष्टतया व्यव
सीयते उद्युज्यते स्यतेर्भावे लट् उदितं प्रकाशितं उक्तं वा आत्मनो मम गौरवं येन स गुरुः श्लाघ्यः एष तवैवागम एव नोस्माकं
धृष्टतां तनोति भवतो निस्पृहत्वेपि प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः प्रयोजनं व्यासावकाशः प्रश्न इति भावः ॥३०॥ छ ॥ ॥ राम: १०

तं

इतीति। इति ब्रुवन्तं हरिं स ब्रह्मा मुनिः उवाच किमिति हे पुरुषोत्तम प्रभुरध्यक्षश्रेष्ठ। ननिर्दुरगोऽइति षष्ठीसमासनिषेधः त्वया ह्यस्यर्थं गतस्तु
रोपीसेवं नवाख्यं निस्पृहस्यापि अपवर्गयोजनसंभवादिति भावः तदेवाह योगिनामपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीकर्त्तव्यः इ
त्यतोऽस्मात् अन्यद्गुरुकार्यं किमस्ति न किंचिदित्यर्थः तस्मात्तव योजनान्तरप्रस्तावकाशः इति भावः॥ ३१॥ यदुक्तं योगिनामपि त्वमे
व साक्षात्करणीय इति तद्देवद्रढयति उदीर्णरागेति उदीर्णः उद्रिक्तो रागो विषयाभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबंधकः पाठस्तु स्वरूपं
यस्मिन् तं प्रतिरोधयतास्कंदिपाठ ब्रह्मलिन्गुलाहल्यमहः अभीक्ष्णं अश्रुस्नानतया अनन्यमत्तत्वेन वज्जनैरतिदुर्गमं मोक्षपथमपवर्ग

इति ब्रुवन्तं तं प्रभुवाच सद्बुद्धिनीनवाख्यमिदर्थं पुरुषोत्तम त्वया। त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः किमस्ति कार्यं गुरु
योगिनामपि॥ ३१॥ उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनैरभीक्ष्णमश्रुस्नानयातिदुर्गमम्॥ उपेयुषो मोक्षपथं मन
स्विनस्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया॥ ३२॥ ७ ॥ ॥ ॥ राधादामोदराभ्यां नमः॥ ७ ॥ ७

मार्गं कान्तारं उपेयुषः प्राप्तवतः उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वस्वन्तो निपातः मनस्विनः सुमनसः धीरस्य वयशंसायां वि
निः त्वमेव निरपायः पुनरागमितरहितः संश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा तथोक्ता न स पुनरावर्त्तत इति श्रुतेः अग्रभूमिः प्राप्यस्थानं आनमालम्ब
नं प्राप्येति विग्रहः सोऽहमित्यादिश्रुते त्वत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादिति भावः तस्मात्त्वं मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्करणीय इति सिद्धं तमे
व विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः यथा कस्यचित् लंकरणनिर्गमयेन किंचित्कान्तारे रागतस्य किंचिद्विरोधस्थानम

शीघ्रमेवापकल्पनेतथालमपिप्रभुरक्षोदितिभ्य

नि:॥ ३२॥ ६१

भा.प्र.प्र. ११ ननु प्रकृतेर्विविक्तपुरुषसाक्षात्कारान्मोक्षो नास्मात्साक्षात्कारादित्याशंक्य सोपित्वमेवेत्याह उदासिनारमिति पुराविदः पूर्वज्ञाः कृ
पिलादयः त्वां निगृहीतमानसैरंतीर्निवद्धचित्तैर्योगिभिः आत्मनि इति अध्यात्मं विभक्त्यर्थेव्ययीभावः अतएवेति समासांतः अत्र अध्यात्म
दृक् ज्ञानं तया अध्यात्मदृशा गृहीत् गृहीतस्य कथं च न गृहीतं साक्षात्कृतं केन रूपेण गृहीतं इत्यत आह उदासिनं प्रकृतेः स्वार्थ प्रवृत्ताया
दाप अपि स्वयं प्रवृत्तत्वात् स्वस्य द्रष्टृत्वपर्यः आसमंताज्जिकारं भोक्तारं बहिर्विकारं महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः अपप रिवहिरिति वयं पंचम्यासव्ययीभावः किं
च प्रकृतेः गुणात्मनो मूलकारणाभावात् पृथग्भिन्नं प्रकृतिपंचभूते प्रधाने मूलकारणे इति यादवः पुराभवं पुरातनं अनादिं मायं चिर

उदासिनारं निगृहीतमानसैर्गृहीतमध्यात्मदृशा कथं च न ॥ बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुरा
विदः ॥ २५ ॥ निवेशयामासिथ हृल्लयो धृतं कराम्भृतां छादनमेकमोकसः ॥ जगत्त्रयैकस्थपतिं त्वमुच्यसे

मित्यादिना पुरुषपदं पुरुषपदवाच्यं विज्ञानमयं त्वं विदुर्वदंति विदो रहिर्भ्वरत्नश्चशिरः सुभूतलम् ॥ २६ ॥
नैवेति उत्साहेनाः यथादुमूलमकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति अजामे
कां लोहित शुक्लकृष्णामित्यादि श्रुतेः सोपि त्वमेव न त्वमस्मादिवात्मैवेत्याभवणात्तस्मात्त्वमेव साक्षात्करणीय इति प्रदूक्तमिति भावः ॥ २५ ॥
एवं भगवतो निर्गुणस्वरूपमुक्त्वा सगुणे प्रवृत्तोपयोगिनया सगुणाभिव्यक्तिमाह निवेशयामासिथेति तत्र यस्य एकस्थपतिरे
काधिपतिः एकस्मिन् स्थीयते स्थपतिरधिपतौ तस्मिन् गत इत्यतिसचिवयोरिति निवेशनयली लहल्लयो धृतं वरायतार इति भावः कृणार्थतामोक
सः आश्रयस्य सप्तनवध ओकः समानि वाश्रय इति विश्वः एकं छादनमावरणाभूतलं अहं कोत्लतेन अहो भवः शेषस्य तस्य त्वंसमहास्यशिरःत्वं

रामः ११

अनन्येति। न विद्यते अन्यो गुरुर्यस्या सा तस्याः अनन्यगुर्व्याः इत्यनीकारान्तपाठः समासान्तस्यागीकारेण धुनश्चेति कप्रसंगः पश्चात्तनुपसर्ज्ज
नादुकारान्तो तो गुणवचनादिति नङ्प्राप्नोति उतश्च गुणवचनादित्यत्र वा नदीत्वात् एवं घ्यार्द्धेत्ते आगमः केचित्तु समासान्तो विधिरनित्य इति
कपं वारयन्ति तस्याः सर्वोत्तरायास्तव पुराणमूर्तेः केवलमसमानधर्मस्य केवलः कृत्स्न एकः स्यात्केवलं चावधारणे इति शाश्वतः म
हिमा केनावगम्यते न केनापीत्यर्थः कुतः मनुष्यजन्मापि मनुष्यजन्मापि भवान् भवच्छेदकैर्गुणैरधिकारजन्मा धुन्धरपदइतिवा
मनःभवोच्छेदकैः संसारनिवर्तकैः गुणैः ज्ञानादिभिः सुरासुरविरोधस्य कार्यापाधिकत्वेनाशाश्वतिकत्वाद्योषा च विरोधः शाश्वतिकइति द्वंद्वे

१ वा पा अनन्यगुर्व्यास्तव केन केवलः पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते। मनुष्यजन्मापि सुरासुरान्गुणैर्भवान्भवच्छेदकरैः करोत्य
दाः रूप धः॥३५॥ लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुराममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः। उदूढलोकत्रितयेन सांप्रतं गुरुर्धरित्री क्रियतेत
कवङ्गावः इत्याह अर्थः करोतीति शेषेण पधमात् इति प्रथमपुरुषः भवच्छदस्य गुणमहत्त्वस्य दन्यत्वेन शेषेत्यादिति रांतया॥३६॥
मानुषत्वेन महिमा दूरवगाहः असमानधर्मस्य किमिति तात्पर्यार्थः द्वितीयार्द्धे असङ्गं जनयुग्मात्स्वात्तु कातमासः॥३५॥ लघूकरि
ष्यन्निति त्वं अतिशयस्तनंभारेण दुर्जनस्वरूपेण भंगुरं स्वयं भञ्जमानां भंजभासमिदो घुरच् भिदुरादयः कर्मकर्त्तरीति वामनः अमूं
भुवमित्यर्थः लघूकरिष्यन् निर्भरां करिष्यन् किल अश्रुतनड्गावेदनिश्चिः शौवेति त्रिदिवात् स्वर्गान्नीयात् त्रिदिवः स्वर्गस्तस्मादवतीर्णः किविधानं
दत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं विभागादिवदवतारः अवतीर्णोऽसि सांप्रतं संप्रति उदूढलोकत्रितयेन कक्षाविति शेषः त्वया
धरित्री गुरुः पूज्या भारवता सक्रियते नरा मतिशयेनातिशयेन तरपः किमेतिङ इत्याम् प्रत्ययः कर्षदुत्यामुप्रत्ययः लघूकर्त्तु

मा॰टी॰स॰
१२

निजौजसेति॰ निजौजसा स्वतेजसा जगद्व्याप्तुं ह्यांतितेज गद्गुहः केशादयः सम्मृद्धि येत्यादिना क्षिप्तः॰ तेषां मुद्गासथितुं नाहन्तुमित्यर्थः ज्ञा
मिति निजप्रहरेण सादिनाकर्मणि॰ शेषे षष्ठी॰ अत्रापि हिमायामितिनु राशिः॰ महातलेनोपाजिह्रथाः पदिना वनरच्युतं॰ ओहं गतोलिङ्गि॰ धासननतम
हिंसमाहितैः समाधिनिष्ठैरपि सकर्मकाद्धात्यामिनादिविविदक्षितेकर्मणिकर्तरिक्तः॰ अथवा॰ समाहितविज्ञैः विधुकं धनेष्वाधिकामान्तरइतितन
इतयदेदलोपोद्रष्टव्यः॰ गम्यमानार्थस्याप्रयोगे स्वलोप इति कैयटः॰ अनिरूपितोपि धृष्टानत्स्वमीशमादृशो वर्णवक्तुमातितिभावः॰ विनयोक्ति
रियं दक्षैः पदंगोवरंकथं स्यात्कथंचिदित्यर्थः॰ तस्मात्त्वात्साक्षात्कारस्यागमनप्रयोजनमितिभावः॥ ३१॥ ननु कोसौ निर्वेधोयस्मैकापदे

निजौजसोज्ज्ञातमपि तुं जगद्द्रुहांगु पाजिह्मथानामहितं नत्वं यदि॥ समाहितैरप्यनिरूपितं तनतः पदं दुगाःस्या कथंमीदृशामा दृ
शाम्॥ ३१॥ उपप्लुतंपातुमशेषमदोद्धतैस्त्वमेव विश्वंभरविश्वमीशिषे॥ ऋतेरवेःक्षालयितुं क्षमेत कः स्वापातमस्त्वं

इति निमहानन्तुको सौ निर्वेधोयस्मैतायंदृष्टमित्यधिकार इत्याशंक्यानस्वसाध्यत्वादित्याह॰ उप॥ उमलीमसंनमः॥ ३२॥ ८
मुपप्लुतमिति॰ विश्वंबिभर्तीति विश्वंभरस्तत्सम्बुद्धौ हे विश्वंभर॰ संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खच् परे मुमागमः॰ मदोद्धतैः कंसादिभिरुपप्लुतं पीडितं
अशेषविश्वं पातुं त्वमेव ईशिषे समर्थोसि विश्वंभरत्वादितिभावः॰ ईशिषे ऐश्वर्ये॰ लिट् थासः अधर्मे धर्मेशाद्धान्तमाः॰ क्षपायाः स्तमस्कांडे स्तमो
वर्गः॰ कान्तो दारुणा कार्दवर्णाविभरवादि खिसमरः॰ कस्मादिग्भवेतिविसर्जनीयस्य सत्वं॰ मलीमसं मालिनं॰ मलीमसमन्तुमलिनं कच्चरमि
लद्रूषितमित्यमरः॰ ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना मलचर्थीयो निपातनः॰ नमः क्षालयितुं रवेः ऋतेरविविना॰ अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दपञ्चमी॰ कः क्षमेत
शक्नुयात्कोपीत्यर्थः॰ अत्रवाक्यद्वयेसमधर्मस्यैकस्यैवशिष्टक्षमेनेति निर्देशाद्द्वयेनवस्तु अनिवस्क्षभावेन निर्देशात्तत्रापि व्यतिरिक्तमस्त्वं हेधर्मेणार्थ

रामः
१२

करोतीति किं च जनो मृगाणामिव कंसादिमहीभृतां वधाद्धेतोः लवं स्तोत्रं लवस्तोत्रं नुतिस्तुतिः इत्यमरः करोतीति यत् हे हरे कृष्ण सिं
हेति वाच्यते सा स्तुतिः निरास्थि या हिरण्याक्षपुरस्सराः हिरण्याक्षप्रभृतयो ये असुरास्त एव द्विषास्ते द्विषः हन्तुमित्यर्थः तस्य तव प्रस्तुत
वैपरीत्ये वप्रस्तुतेस्तु कं वैपरीत्ये रतिगणाख्याने निराक्रियास्यापमानः पर्दिनि सामान्येन उपमेयं कंसादिविधेयलिंगं गजघातिनः सिं
ह मृगवधवर्णनमिव महासुरहन्तुस्तव कंसादिभ्य उत्तृपवधो ह्याटनं तिरस्कारस्यैवेत्यर्थः अत्रासुराद्विषां हरिविदारिरिति श्लिष्टपरं
परितनरूपकं मृगाणामिवेत्युपमया अंगांगिभावेन संकीर्यते ॥ ४५ ॥ एवं तुसादेवमभिमुखीकृत्य सागमनप्रयोजनं वक्तुमुपोद्घातय

करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत् तव स्तवम् । हरे हिरण्याक्षपुरस्सरासुरद्विषद्भुजं तं मा निरास्थि द्विपग्र
सा ॥ ४५ ॥ परस्तरस्य स्वयमुज्झितभ्रमः क्रमेणापि भुवनद्विषामसि । तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदा
भाषणलोलुपं मनः ॥ ४६ ॥

ति यत्नइति स्वमुज्झितभ्रमः स क्रमश्रमः सन् क्रमेणाभुवनानि द्विषन्तीति भुवनद्विषः तु
ष्टास्तेषां पुंस्त्वं तान् हन्तुमित्यर्थः जासिनि ग्रहरणानाटक्राथप्रिषाहिंसायामिति कर्मणि षष्ठी स्वयमपरप्रेरित एव प्रवृत्तोसि पु
वंतार्ह पिष्टपेषणतां माकारादिति चेन्नाह तथापि स्वतः प्रवृत्तावपि मिथो रहसि त्वदाभाषणे त्वया सह संलापे लोलुपं लुब्धं लु
ब्धाभिलाषुकस्तृष्णक्समौ लोलुपलोलुभाविसमरः मनो मां वाचालतया सहत्वं नाक्रे वाचालं करोतीत्यर्थः वाचोवह्लोऽस्य सन्ती
ति वाचालः आलजाटचौवहुभाषिणी सालच् स्यात्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो वहुगर्ह्यवाग्वित्यमरः ॥ ४६ ॥ कृत्स्नायनमः

मा·टी·प्र·
१२

अथस्ववाक्यश्रवणे सहेतुकं प्रार्थयते· तदिति· तत्तस्मादिन्द्रमुपगत उपेन्द्र इन्द्रावरजो वामनः अत एवेन्द्रसन्दिष्टं श्रोतव्यमिति भावः किंच
विश्वस्मै जनाय हितं विश्वजनीनं· आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः· यद्वचः क्षणमल्पकालं मयोच्यते· तद्वचोहि द्विषो वृत्रघ्नस्यर्थ्ये
दक्षमधुरं पथ्यं हितमिति वेत्यर्थः· समस्तकार्येषु धुर्यतां धुरन्धरत्वं गतेन अतोपि भवता निशम्यतां प्रार्थनायां लोट्· धुरं वहतीति धुर्यः· धुरोय
ड्ढकाविति यत्प्रत्ययः· अत्र समस्तपदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥४१॥ शिशुपालो हंतव्य इति वक्तुं तस्यावश्यवध्यत्वे अन्यवध्यत्वं लक्षा
पनीपथिकं तया जोढस्य शकटार्थं जन्मांतरवृत्तान्तं तावदुद्घाटयति· अभूदिति· प्रतिपक्षाज्जन्म जेषां तासां भियां भीतीनामभूमिरवि
षयः निर्भीक इत्यर्थः· तपनद्युतिः सूर्यप्रतापो दितेस्तनूजो दैत्योभूत्· कोसावत आह हरेरिन्द्रस्य इन्द्रशब्दार्थनिसूदनं इन्द्रतीतीन्द्रः यदि

तदिन्द्रसंदिष्टमुपेन्द्र यद्वचः क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते॥ समस्तकार्येषु गतेन धुर्यतामहिद्विषस्तद्भवता निशा
म्यताम्॥४१॥ अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः॥ यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं

परमैश्वर्ये· ऋजेरेन्द्रादिः प्रत्ययः लोप आद्यादिको निपातः· तस्येन्द्रशब्दस्येन्द्र इति संज्ञापदस्य योर्थः (कशिपुं प्रचक्षते॥४२॥ छ
परमैश्वर्यलक्षणाः तस्य निसूदनं निवर्तकं इन्द्रतेरिन्द्रः परमैश्वर्यहर्तारमित्यर्थः· यं दैत्यं हिरण्यशब्दपूर्वकं कशिपुं प्रचक्षते· हिरण्यकशि
पुरित्यर्थः· अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कशिपुशब्दस्येव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दस्य कशिपुशब्दार्थगतत्वेन प्रयोगाद्वाच्यवचना
र्थस्य हेयत्वात्· पदवाच्यवचनमवाच्यवचनमिति तद्दिति समाधानं इत्थंविधे विषये शब्दपरत्वात् अर्थलक्षणेति कथं विरुद्धापाद्यमितुम्भवस्या
भिदेवं पूर्वगिरिति रतिधनुरूपपदस्येवेदमधाद्दिदेशेति· तथा गायाना नाम वरसंज्ञोविसर्गो घटापथे श्रुतिलोपकरण्यर्थं देशमुदाहरणं हिरण्यपूर्वकं

राम:
१२

समत्सरेणेति· समत्सरेण सवैरेण· असूयतीत्यसूयुः असेरुरन्नसुर इति· नामुक्षिराय चिरकालेन· चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका इ
समरः· प्रथमाभिधेयतामुपेयुषा अन्वर्थनया मुख्यार्थतां गतेन तरस्विना बलवता· नरस्त्री वलरं हस्तेति विग्रहः येन हिरण्यकशिपुना दिवि
सीदन्तीति द्युसदां देवानां मनस्सु भयस्य पूर्वावतरः प्रथमप्रवेशः अदोस्य प्रत्ययः न्यधीयत निहितः धायः कर्मणि लङ्· अस्मादेव देवानां भ
यस्योत्पत्तिरभूदित्यर्थः ॥४३॥ दिशामिति· श्रियः संपदः पनोपदेत्यर्थः दिशामधीशादिकानीन पि चतुरस्तुरणि स्वस्तरणपमकुवेरान अ

समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा चिराय नाम्नः प्रथमाभिधेयताम् ॥ भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना मनस्सु येन द्युसदां न्यधी
यत ॥४३॥ दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरानपास्य तं रागहृताः सिषेविरे ॥ अवापुरारभ्य ततश्चला इति प्रवादमुच्चै
रयशस्करं श्रियः ॥४४॥ कृष्णाय नमः· राधादामोदराभ्यां नमः· देवकीनन्दनाय नमः ॥ ॥ ॥

पास्य विहाय तं हिरण्यकशिपुं रागहृता रागाकृष्टाः सन्तः ननु बलादिति भावः सिषेविरे यतो यस्मात् श्रीयः श्रिय इति भावः ततः आरभ्य त
दाप्रभृति अयशः करोत्ययशस्करं दुःकीर्तिहेतुकमित्यर्थः कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्विति टप्रत्ययः अतः कृकमिकंसादिनावि
सर्जनीयस्य सत्वम् उच्चैः प्रचुरं चलाः अस्थिरा इति प्रवादं जनवादं [illegible]मापुः दिगीशानामपि सर्वस्वहारिणमिति नदीदृश
राधादामोदराभ्यां नमः ॥ त्यपराकाति भावः ॥४४॥ रामाय नमः सीतायै नमः ॥ लक्ष्मणाय नमः ॥ ॥

पुरत्रोति। किंच नाकिनां सुराणां गणैर्हिरण्यकशिपुमारणं मन्यमानो धकुलैर्नीतो सुपसकालः आदिर्यस्मिन् तदाहरितदा गम्भुनिरूपशोभैककलं
सुरव्यप्रयोजनं येषां पुरादीनां तानि तथोक्तानि धामानि सगाम्याग्रतो यथा भावादिमिति भावः नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति न
पुंसकशेषः पुराणि दुर्गाणि प्राकारपरिखादिभिरगम्यानि नाकिनो स्वदुरोहयसंस्थानमपि निगमे ऽ आयुधध्वंनिशातं यनिशितं च नाको शीनन्तु
करणाइति घातो कः शाकौस्यतरस्यामिति आत्वविकल्पास्य ध्वंसात्व ध्वलानि सेस्मानि भ्रष्टाणि शौर्यवंति नाकेरे संपादितानि कंचुकाः वारणा
लोहवर्माणि इत्यर्थः कंचुको वारबाणोस्त्री इत्यमरः घनादुर्मेदास्थाकिरे इत्यानि तस्य सन्नद्धाजायन्ते इत्यर्थः॥४५॥ मकृति अन्ये भुवनान्तेषु

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं ध्वंसानि भ्रष्टाणि घनाश्च कंचुकाः॥ स्वरूपशोभैककलानि नाकिनां गणैर्नामनाशं कानदादि च
क्रिरे॥४५॥ ससंवरिष्ठे भुवनान्तरेषु यौपदक्षयाः शिष्यपदाश्रयः श्रियाः॥ अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलत्करौ विश्व
संध्यौ दशौदिशि नमः॥४६॥ ॥ मुक्तपतिसमासः संचरिष्णुः संचरणशीलः अलंकृञ्जित्यादिना चरेरिष्णु अस्य यः श्रिया आश्र
यः सहिरण्यकशिपुः पदक्षयास्वेरत्रलादित्यमरः यां दिशम्प्रशिष्यिय न अयनेलुङ्ङलिशोभीतिस्याना नन्दोद्विर्भावः इयङादेशः मुकुटो
पलेषु मौलिरत्नेषु स्खलन्तः कराः येषां तेः शिरस्थितधाञ्जलिभिरित्यर्थः उपलः प्रस्तरे रत्ने इति विश्वः निस्तौ दशा अवस्था वाल्मको मा
दृशो वाति जन्मप्रभृत्यादयो यायेषा ते त्रि दशो दर्दैः पक्षा त्रिदशपरिमाणा मेघामिति बहुव्रीहौ संख्येये डजवहुगणादिति बहुलयः
नित्यः संख्याः समाहताः त्रिसर्वं नहितार्थेत्यादिनासमाहारे रोहितः हिरण्येकवचनं वा यावन्तः इति पक्षे नपुंसकत्वं अत्यन्तसंयोगे द्वितीं
या तस्यै दिशे नमस्कारी त्यादिना चतुर्थी नमो नमस्कारो ऽकारि क्रन्तः कर्मणि लुङ् चिणभावकर्मणोरिति च्लिः॥४६॥ ४७ ॥ ४८॥

अथ सो ऽपि त्वयैव संहत इत्याह सटाछटेति । हे नृसिंह नारसिंह इत्येतत्तु पवित्रतमनामः नृसिंहो ऽपि सिंहत्वे तस्यापि प्रस्तावात् । सिंहस्येयं सैंही तामतनुं अ
नल्पां तनुं कायं बिभ्रता नारसिंहावतारभाजा इत्यर्थः । अत एव सटाछटाभिः केसरसमूहैर्भिन्ना घना मेघा येन तथोक्तेन । अभ्रंकषविग्रहत्वादिति भावः ।
सटाछटाकेसरयोः तनुः काये त्वचे स्त्रियां चेति विश्वः । त्वया मदेत्य मुग्धो न तोऽसुग्धः सौम्ये नवे च मूढे इति वैजयन्ती । यो कान्तानां स्तनसंगेनापो ऽसंयोगोत्था
पि भंगुरैः नखैः [illegible] उरोविदारं उरो विदार्य पाठक्लिश्यतमानेनेति णमुल् । प्रतिचस्करे हृतः । किरतेः कर्मणि लिट् ऋच्छत्यृतामिति गुणः ।
हिंसायां प्रतेश्चेति सुडागमः । वज्रकठिनो ऽपि नखैर्विदारित इति अयमस्य नखगोचरमहिम्नस्तैः किमसाध्यमिति भावः ॥ ४७ ॥ अथास्यानंतरज

सटाछटाभिन्नघनेन बिभ्रता नृसिंह सैंहीमतनुं तनुं त्वया । स मुग्धकान्तास्तनसंगभंगुरैरुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥
॥ ४७ ॥ विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः । स रावणो नाम निकामभीषणं बभूव रक्षः क्षतरक्ष
णं दिवः ॥ ४८ ॥ १ स्मवेष्टिन्मावहे । विनोदमिति । अथ स हिरण्यकशिपुः पुनर्भवे ऽपि त्रिदशैः समं सह । साकं सत्रा समं सह इत्यमरः । रणे

रा ५ न दर्पाद्जन्मः आरंभो जन्म यस्यास्तस्याः कंड्वाः भुजकंड्वाः विनोदमपनोदमिच्छन् आ भवनाद्वक्षते नलट्पनोभावादित्यर्थः । दिवः स्वर्गस्य क्षतं न
ष्टं रक्षणं रक्षा येन तत्तथोक्तं क्षतरक्षणानीत्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वात् समासः । अनेन देवस्य हारित्वमुक्तं । भीषयत इति भीषणं नन्द्यादित्वा
ल्युप्रत्ययः । निकामं भीषणं सुप्सुपेति समासः । रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धं रक्षो बभूव राक्षसयोनौ जात इत्यर्थः । विश्रवसो ऽपत्यं पुमा
न् रावण इति विग्रहः । तस्यापत्यमिति अणि विश्रवसो विश्रवणरवणाविति विश्रवःशब्दस्य रवणादेशः । यो णिनिकान्तु रावयतीति रावण इति मुख्या
र्थ इति । तदुक्तमुत्तरखण्डे । यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतं । तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि । रोतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । रावण

[illegible]
नृसिंहः ॥ ४७ ॥

सा·टी·प्र· नस्योद्धतमणदशास्योकाव्यावष्टे· प्रभुरिति योरावण: भुवनत्रयस्यप्रभु: स्वामीबुभूषुर्भवितुमिछु: भवते:सन्नन्तादुप्रत्यय:अतिरा ॥
गादुत्साहात् नतुफलविलंबन:निर्वेदादितिभाव: स्वंशिर:विकर्तिषु: कर्तितुंछेत्तुमिछु:कृतीछेदनइतिधातो:सन्नन्तादुप्रत्यय:स्वस्या ॥
१५ हस:अस्यत्वद्धासहस्रंत्वित्स्यारूपंपिनाकिनप्रसादंवरंविघ्नमिवात्मर्कयत्उत्प्रेक्षितवानिति· परमसाहसिकत्वोक्ति: इत्थआर
भ्यश्लोकषट्कंपियद्बरस्पसरावणोनाभावोवभूवेतिपूर्वेणान्वय:।।एतेनजुनचक्रमथ्याक्रमतापिकालमितिडुपरिद्या ॥
दन्वयइत्याहतदसत्।गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायात्तस्पादिवप्रत्येकंप्रधानान्वयिनांमिथःसंबंधायोगादितिअलक्ष्या
स्यावक्रमेणेनपुराकिलरावण:काश्चिकर्मणिप्रजापतिर्भीतेनायनवाक्षतोसअन्वोक्तवादयोपार्भेसंतुष्टानस्मात्रैलोक्याधिपत्यं,
प्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्य य: शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्तिषु: ।। अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहस: प्रसादमिच्छा
सदृशं पिनाकिन: ४८ समुत्क्षिपन्यः पृथिवीभृतांवरं वरप्रदानस्य चकार शूलिन: । त्रसत्तुषाराद्रिसुतासमंभ्र
मस्वयंग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्रयम् ।। ५० ।। ''वरप्रदस्यास्य कालस्य कपा अन्यानुसंधेया ४९।। अथकैला
सा४ सोत्क्षेपवृत्तांतमाह· समुत्क्षिपन्निति· योरावण: पृथिवीभृतांवरंकैलासंसमुत्क्षिपन्दर्पादुत्तिरोचनू शूलिनोवरप्रदानस्य
पूर्वोक्तस्यत्रसत्या·शैलचलनेनभिन्नात्तुषाराद्रिसुताया: पार्वत्या: ससंभ्रमोपसस्वयंग्राहः प्रियकार्यभोगविनाकंठग्रहणंसु रामः
खपेतिसमास:·तेनन्याश्लेषसुखेनयत्सुखंतेनेनत्रैलोक्याधिपत्यसुखादुत्कृष्टेनेतिभाव:·निष्क्रयंप्रत्युपकारमितिंचकार निष्क्र
योनुक्रियोगेवसामर्थ्यैनिर्गितोवेतिवैजयंती·प्रत्युपकारंचकारेत्यन्वयहारेणाकृष्टादेव्यदोषंममार्गैंतार्थ:अत्रतद्वरप्रदा १५

पुरीति· वलीवलवान्योधवलः नमुचिद्विषा इन्द्रेण विगृह्य पुरीममरावतीमवस्कंद्य नन्दनंनन्दनं लुनीहि छिन्धि रत्नानि मुषाण अमराङ्गनाः हर इति
त्तिकारः रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणीन्वा रत्नं श्रेष्ठं मणौ इति विश्वः मुषाण मुष स्तेये हलश्नः शानज्झौ इति शानजादेशः अमराङ्गनाः हर
जहार सर्वत्र लोट् पुनः पुनः स्वर्थः अस्य क्रियासमभिहारे लोट् अहर्दिवं अहन्यहनीत्यर्थः अत्र चेत्यादिना समासान्तो निपातः दिवः
स्वर्गस्य अस्वास्थ्यमुपद्रवं चक्रे अवस्कन्दनेत्यादौ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोरिति हिः लोटो हिस्वावेति हिस्वादेशः लुनीहि स्वकालेऽस्य कालाला
मामेलमावाहिनो लोटः लस्य पञ्चस्यापि ग्रहणं मध्यमपुरुषैकवचनं निर्दिष्टं यथा योग्यं लुक् पोनः पुन्यं स्वार्थे वा

पुरीमवस्कंद लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः। विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यम
हर्दिवं दिवः ॥५१॥ सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमोर्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ॥ अजातुनस्तम्भयति येन केवलं बलस्य शत्रोः म०५२
प्रशशंस शीघ्रताम् ॥५२॥

क्रियासमभिहारः अवस्कंदादिक्रिया विशेषाणां समुच्चयः क्रियासमभिहारः न तु सामान्यस्य करो
तेः समुच्चयेसामान्यवचनस्य समुच्चय योगः चक्र इति अत्रानिर्देशे विआत्मनोपदास्य योगेन समुच्चयः सामान्यवचनस्य समुच्चयलक्षणासमु
च्चयश्चालंकारः ॥५१॥ सलीलेति· संयति युद्धे समुदाय स्त्रियः संयत्समित्याजि समिद्युधइत्यमरः येन रावणेन जातु कदाचिदपि बल
स्य शत्रोरिन्द्रः अभ्रमोर्भर्तुरैरावतस्य सलीलयातानि गंभीरगमनानि न प्रशंसा नाशकः तथा उच्चैःश्रवसः स्वाश्वस्य चित्रं नानाविधं पद
क्रमं पदविक्षेपं प्लुतादिगतिविशेषमित्यर्थः न प्रशशंस किं तु केवलं शीघ्रतां शीघ्रगामित्वमेव प्रशशंस अन्यथा मामासन्ने गृहीष्य
तीति भयादिति भावः ५२

अनाकुलत्वमिति· अधीरलोचनः अस्थिरदृष्टिः कौशिकः महेन्द्रः गुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः इत्यमरः सहस्ररश्मेः सूर्यस्येव यस्य रावणस्य वि
विक्रमककर्शादर्शनं सोढुमशक्नुवन् हेमाद्रेर्गुहैव गृहं तस्यान्तरं प्रविश्य तत्रापि बिभ्यमान एव बिभेतेः शानच् भ्रमभावः दिवसानि निनाय· वानुक्लौ
वे दिवसवासरावित्यमरः· कौशिक इति अभिधायाः प्रस्तुतेन केनोचरत्वेन भयश्लेषो विशिष्टश्लेषासंभवात् उलूकविषयशब्दशक्तिमूलो ध्वनिः स
सहस्ररश्मेरिवेत्युपमानिर्वाहकत्वात् व्यक्तियाङ्गम्॥५३॥ बृहच्छिलेति· यः हतोर्बृहच्छिलेव निष्ठुरकण्ठघट्टनाद्विघातादुत्कीर्णाविकीर्णालोलाश्चा
ग्निकणाः स्फुलिंगाः यस्य तत्तथ्योक्तं तस्यासहिष्णुं अनभिभावुकं असहनमभिभवदिति इति कारः अलंकृतिरित्यादिना इष्णुच् वैष्णवं चक्रं सुदर्शनं·

अनाकुलं नोत्सोढुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्॥ प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशि
कः॥५३॥ बृहच्छिलानिष्ठुरकंठघट्टनाद्विकीर्णलोलाग्निकणं सुरद्विषः॥ जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं न चक्रम
स्याक्रमताधिकंधरम् ५४ ॥ ॥

जगत्प्रभोः सकललोकैकस्वामिनः सुरद्विषो रावणस्य कंधरायां अधि [illegible] अधिकंधरं अव्ययीभावः विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः अव्ययी
भावश्चेति नपुंसकत्वात् ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपीत्यमरः· नाक्रमत
नातिक्रान्तं नक्रमतेनप्रवर्त्तनेरल किंतु प्रतिहतमेवेत्यर्थः· वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः इति क्रमतात्मनेपदम्· वृत्तिरप्रतिबंधः॥ ५४ ॥
विभिन्नेति· मरावणो मदेन दर्पेणोद्धतेन मदोद्धर्षभदानयोरिति विश्वः दन्तो गज इव विभिन्नो विघट्टितः शङ्खो निधीभेदः कम्बु

कमु॰

श्च येन समसन्नु संखो निध्यन्त्रैः ललाटास्थितिनिभीदुच्चेन्ति विग्रः अकलुषं कलुषं चक्षुर्यं आविलं च अभवत्कलुषीभवत् निरस्तगां
भीर्यमविकारित्वमगाधित्वं च यस्मात् तं अपास्तानि पुष्पकानि पुष्पकविमानं यस्मात् तत् पुष्पपक्षे वैभाषिकः कप्रत्ययः मनुष्यस्ये
व धर्मः श्मश्रुत्वादिर्यस्येति स्वामी नृष्यमनुष्यधर्मणो धनदस्य धर्मादनि कैवलात् मानसं चित्तं तदीयं सरश्च मानसं सरासि स्वान्त
इति विश्वः मुहुः न प्रकंपयामास नक्षोभयामासेति नं किन्तु प्रकम्पयामासैवेत्यर्थः कुबेरस्य महामहिमतया संभाविता प्रकंपात्वनिवा

विभिन्नशंखः कलुषीभवन्मुहुर्मदिनेद्नोबिमनुष्यधर्मणः ॥ निरस्तगांभीर्यमपास्तपुष्पकं प्रकम्पयामास न
मानसं न सः ॥ ५३ ॥ रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा सरोषहुंकारपराङ्मुखीकृताः ॥ प्रहर्तुरेवोरगराजरज्ज
वो जवेन कण्ठं सभयाः प्रपेदिरे ॥ ५८ ॥ छ ॥ ❁ ॥ नारायणं नौमि ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ

रणायत्तत्त्वद्वयं संभाव्य निषेधानवर्जनेद्वौ प्रतिषेधाविति वामनः स्वत्रदनी रावणायोः प्रकृता प्रकृतयोः श्लेषः ॥ ५५ ॥ रणेष्वि
ति किं च प्रचेतसा वरुणेन प्रहिताः प्रयुक्ताः उरगराजाः महासर्पास्त एव रज्जवः एव उरगराजरज्जवः नागपाशा इत्यर्थः तस्य र
णस्य सरोषहुंकारेण पराङ्मुखीकृताः व्यावर्तिताः अत एव सभयाः सन्तो जवेन प्रहर्तुः प्रयोक्तुः प्रचेतस एव कण्ठं प्रपेदिरे
न्यायहिंसाप्रयुक्तस्यायुधस्यैव परीत्य तस्य कण्ठग्रहणाद नर्थत्याति दूषो विषमालंकारः विरुद्धकार्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा

नैषधप्रकाशः ५ ॥ ३४ ॥

मा·टी·प्र परेनभर्तुरिति· अच्युतनारायणेनधनुः शार्ङ्गं विधातुं निर्मातुं उरवा नंडस्यादितं हिषाणयोः श्रृंगयोः मंडलवलंयस्यस्य परेनभर्तुः प्रेत
७ राजस्यमहिषवाहनभूतइत्यर्थः भारोविषाणरूपेभर्तोयत स्तुतेनेपिमहतस्त्वयैवभरः नस्मात्ततोपि दुर्भराहितोभावः भर्तृः के
यादिकात् दोरविनिरपत्ययः भ्रंशानतंशिरोदुःखेनउवाह वहतिस्म असंयोगाद्विरुक्तित्वात् वविरूपीत्यादिनासंप्रसारणं
इतेपिभारेनतइतिविरोधः तदुक्तंशालिनाचेयं अत्रभातिहितुल्यधर्म्यान्नपयाभरलोलेक्षा ॥५७॥ स्यु शान्तिनि· अहस्कराति
अहस्करः स्वर्ग्यः दिवाविभेत्यादिनाटप्रत्ययः कस्कादित्वात्सत्वं· श्वेतःसमयेग्रीष्मकालेअतुपहृतावारेवाक्षिणोपि· श्वविःश्वेतो

परेनभर्तुर्महिषोमुनाधनुर्विधातुमुत्खातविषाणमंडलः। हतेपिभारेमहतस्त्रपाभराहुवाहदुःखेन भृशानतंशिरः॥ ५७॥ स्युशन्नसत्वां कुसमयेषुवाविपिस्थितः करार्यैरसमग्ययातिभिः॥ अघर्मघर्मोदकविंदुमौक्तिकैरलंचकारास्य वधूरहस्करः ॥ ५८ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ७

तुपाहत्ते श्वङ्गारायाठयोरपि· ग्रीष्मेडुत्नवहेपिस्यादितिविश्वः समयासपथाचारकाल सिद्धान्तसंविदइत्यमरः असमग्रया
तिभिः संकुचितवृत्तिभिरित्यर्थः करराग्रं भर्तोहस्तानांवाग्रैः वलिहस्तांशवकराइत्यमरः मशकस्पर्शनविश्वासभयादिनिभा
वः अघर्मा अनुष्णाः घर्मोदकविंदवः स्वेदविन्दवः मन्थोदनेत्यादिनाविकल्यादुदकशब्दस्योदादेशाभावः तैरेवमौक्तिकैः अस्यवधू रामः १७

कलासमग्रेणेति कलाभिः षोडशांशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण संपूर्णेन कले शिल्पे विज्ञाने च संशे कलनेकलेनिवेजयन्तौ गृहानमुञ्चता
नासदान गृहेष्वेव वसता अन्यथा यादृशी स्तेवा धर्मता स्वेतिभावः मनस्विनीमानिनीरुत्कयितुं उत्कण्ठिताः कर्तुं उत्कयितुं उत्कडमनाइतिनिपातना
त् उत्कशब्दात् करोतीति णिचं तातुमुन्‌ पटीयसा भावमेदचतुरेणेत्यर्थः कुतः रतिं वितन्वता विस्तारयता तस्य नलस्य वर्णयतः इन्दुना
विलासिनो विलसनशीलस्य तौकरदलयकत्थस्त्रमथइति घिनुणप्रत्ययः तस्य रावनरस्यनर्मसाचिव्यं क्रीडासंबंधि कार्यं लेखेवेष्टलं क्रीडालीलावन
मवेलमनः माकारीति न किल कार्यमित्यर्थः अनौचित्य प्रसंगमनर्मसाचिव्य निषेध निवारणार्थं नञ्‌ द्वयं स माप्तनिषेधनिवर्तनेनन द्वयमिति वामनः॥

कलासमग्रेण गृहानमुञ्चता मनस्विनीरुत्कयितुं पटीयसा॥ विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं न नर्मसाचिव्यमकारि चेन्दु
ना॥५९॥ विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका विधित्सया नूनमनेन मानिनाम्॥ न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं विषाणमद्यापि

अत्रेन्दोः प्रकृतस्याप्रकृतेन नर्मसचिवेन संबन्धे पुनः प्ररोहति॥६०॥११ अ॥५९॥ विदग्धेति मानिना अहंकारिणा अनेन राजा न विद
ग्धलीलाचतुरविलासिन्य इत्यर्थः तासां उचिता विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रिकेति साधीयान्‌ पाठः अन्यथा विग्रहभेदापत्तौ निर्लेनाम्ने
णार्थत्वात्‌ दोषापपत्तेः श्लिष्टं मध्यावगन दूरापत्तौ भविदितिलक्षणात्‌ विलासिनीनां यादृशमयपत्रिकाविभ्रमार्थानि यानि दन्तपत्रा
णि विभ्रमदन्तशब्दयोः षष्ठीसमासप्रर्यवसानात्‌ तादृशलाभः तासां विधित्सया विधातुमिच्छया विपूर्वाद्धधातोः सन्‌ सनिमीमेत्या
दिनाइकारः अत्रलोपोऽभ्यासस्येत्यादिना अभ्यासलोपः ततः स्त्रियामप्रत्ययः यादिकारप्रत्यये टाप्‌ नूनं जातु कदाचिदपि कदावि
अद्यापि पुनर्न प्ररोहति किमन्यकार्यमस्यैति भावः वैनायकं विनायकस्य इदं वैनायकं विनायकसंबन्धि विषाणं एकमुद्धृतं दन्तयोः तिनिभ्रमः ६२

८ दन्तमगने नूनमितिना॥६०॥ ६८ ॥ ६७॥

विलासिनीविभ्रम·पाठः२=
यन्त्रदंतपत्रिकाप्रकर्णाप्युषरागादि ६

स्तर नै२

मा·धि·भ· निशान्तनारीति· निशान्तं गृहं· निशान्तं गृहशान्तयोरिति विश्वः· तत्र नार्यः शुद्धान्तस्त्रिय इत्यर्थः तासां परिधानानि अंबराणि· अंतरी

१८ मयोर योपसंव्यानपरिधानान्यधोंऽशुके इत्यमरः· तेषां धूननं चालनं· धूञो णौ नुक्· धूञ्प्रीणोर्नुग्वक्तव्य इति नुक्· तस्फुटागसा व्यक्तापराधेना

पि अंतःपुरे स्त्रीहस्यमहापराधत्वादिति भावः· ऊरुषु नासां सक्थिषु लोलचक्षुषः सतृष्णदृशः· सक्थि क्लीबे पुमानूरुः लोलं चञ्चल

सतृष्णयोरिति विश्वामरौ· अतएव तस्य प्रियेण प्रमोदस्पदेन तेनांगीकृतानामानिर्वेदो पायेनिन्यायादिति भावः· प्रकंपनेन वायु

ना अनपराधेनापराधाभावेऽपि बाधिताः रक्षःपुरुषैरिति शेषः सुराः अनुचकंपिरे· स्वपक्षपातेनानतः प्रविश्य पानपराधवाधानि वेद

नेन मोचयता वायुना अनुकंपिता इत्यर्थः· एकस्यैवेदृशया बहुवो जीवंतीति भावः॥६१॥ तिरस्कृत इति· तस्य रावणस्य जनाभिभा

मू·श्लु१ निशान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः॥ प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः प्रकंपनेनानु

चकंपिरे सुराः॥६१॥ तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना मुहुर्महिम्ना महसां महीयसा॥ बभार बाष्पैर्द्वि

६१२ गुणीकृतं तनुस्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः॥ ६२॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ रामचंद्राय॥

विनालोकतिरस्कारिणा महीयसा महतिमहतां महसां तेजसां महिम्ना महत्त्वेन पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा· मुहुः तिरस्कृतः अतएव तनुः

३ कृशांगः तनूनपात् जाठरस्य पावकः शरीरं धायतीति तनूनपादग्निरिति स्वामी· नपादिति नञ्प्राण्णनपादित्यादिसूत्रेण निपातनान्नलोपाभावः· आधिजैः

दुःखोत्थैर्बाष्पैर्निश्वासोष्मभिर्वा बाष्पो नेत्रजलोष्मणोरित्यमरः· पुंस्याधिर्मानसी व्यथेति विश्वामरौ· द्विगुणाकारा कृतिर्यस्य सः द्विगुणः ततः कृभ्वि

द्विगुणीकृतं द्विगुणितं तंगुणस्यान्नित्तस्यादिति कौमुदी· जिनेन्द्रिया मृत्युवनं विसृजन्निवेत्यर्थः· धूमवितानं धूमसमूहं बभार अधिरपि तत्रासीत्

मि:२

राम:

१८

परस्येति। किंच इद्धं दीप्तं तं नमित्यर्थः। ञिइन्धी दीप्तौ कर्त्तरि क्तः। तं राजानमाराधयितुं सेवितुं परस्य शत्रोः मर्माणि हृदयादिजी
वस्थानानि कुलाचारागुणानि च विध्यन्ति भिन्दन्तीति मर्माविधस्तै रत्राणगहनेति पावत्। व्यधेः क्विप्। ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसार
णं। नहिवृतीत्यादिना पूर्वस्य दीर्घः। तं मर्माविधं निजं स्वीयं द्विजिह्वतां सर्पत्वं यो दोषो दृष्टिविषयत्वाद्वीविषयत्वादिस्तं अ
न्यत्र द्विजिह्वतापिशुनता। द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ इत्यमरः। सैव दोषस्तमुज्झतां त्यजतां फणिनां सर्वं धर्मिभिः अजिह्मगामिभिः करच
रणादिस्मात्। विग्रहधारिणां ऋजुगतिभिः अकपटचारिभिश्च। तथा कर्णाभ्यां सह वर्त्तन्त इति सकर्णास्तैश्च श्रुत्या व

परस्य मर्माविधमुज्झतां निजं द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः। तमिद्धमाराधयितुं सक
र्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजंगता ॥६२॥ राधादामोदराभ्यां नमः कृष्णाय नमः

त्वं विहायाः विश्रुतः कर्णौ इत्यर्थः। तेन सहेति तुल्ययोगे बहुव्रीहिः। शेषाद्विभाषेति कप्रत्ययः। अन्यत्र कर्णयति
सर्वं शृणोतीति सकर्णकः कर्णयतेर्बुल्। ततः पूर्ववत्समासे सकर्णकैः सनियामकैरित्यर्थः। कुलैर्वर्गैर्भुजंगा
नां सर्पता विटत्वं च। भुजंगो विटसर्पयोरिति हलायुधः। न भेजे तत्स्वभुजंगमः। गमेस्सुपि ख्वाडिच्चनस्मिन्नियत्नात् खलैः
खलत्वमपि सर्पैः सर्पत्वमपि विहायैव सभायां क्रियाभिः सौम्यत्वं श्रियत इत्यर्थः। अत्र वस्तुनः सर्वविशेषणसाम्यात्प्रस्तुतस्य
लसमवधारमतीतेः समासोक्तिः ॥६३॥

मा·टी·प्र·
१९

नदीयेति· नदीयमातंगानां घटाभिर्वृहैर्विघट्टितैरभिहतैः करिणां घटनाघटेस्समूहः अतस्तत्कटस्थलप्रोषितामपगतानि दानवा
रीणि येषां तैर्गृहीताः अपलाप्य संश्रिता दिशो येस्ते· गृहीतदिक्कैः· शेषाद्विभाषेति कप् अपुनर्निर्वान्तैर्भिर्याप्तमेव स्थितानिर्दिग्गजेभ्य
रा यथार्थ्यं दिक्षु स्थिता गजा दिग्गजा इत्यन्वर्थनाम फलं अलंभि लभेर्लभेश्चेति नाकर्मणि लुङः विभाषा चिण्णमुलोरिति
विकल्पान्नुमागमः॥६४॥ अभीक्ष्णमिति· सहोष्मणा सोष्मस्तस्य ज्वरितस्येतिसोष्मणस्तस्य तथा तस्य वपुरभीक्ष्णं भृशमुष्णैरपि शी

नदीयमातंगघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः॥ गृहीतदिक्कैरपुनर्निवर्तिभिश्चिरा
य याथार्थ्यमलंभि दिग्गजैः॥६४॥ अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रबन्दीश्वसिता
निलैर्यथा॥ सचंदनाम्भःकणकोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ॥६५॥ ६२॥ ६२

कादिमाः सुरेन्द्रस्य बंद्यः बंदीकृताः स्त्रियस्तासां श्वसितानिलैर्निश्वाससमीरणैर्यथा निर्ववौ न निर्वाणं निर्वृतो मोक्ष
इति वैजयन्ती· तथा सचंदनाम्भःकणाः चंदनबिंदुसहिताम्बुकणास्तैः कोमलाः मृदुलाश्च तैर्जलार्द्राणां जलोक्षितानां ता
लवृन्तानां पवनैर्न निर्ववौ धवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षेपव्यजनं च तत्· जलार्द्रास्याज्जलेनार्द्रमिति च अत्र सन्तप्त
स्योपचारात्निवृत्तिरिति कारणविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालंकारः॥६५॥ ६२ ॥ ६२ ॥ ६२ ॥६० रामः
१९

न येनेति सदा नित्यं न तु यथाकालं प्रसूनकॢप्तिं पुष्पसंहतिं दधतो धारयन्तः [illegible] नयः वर्षा प्रावृट् तत्र पी [illegible] उष्णउष्णागमस्तपः
श्रियं प्रावृट् श्रियं भूमि वर्षा अथ शरत् श्रियं यामित्यमरः तथा हिमागमो हेमन्तः शरदा तथा शिशिरो वसन्तलक्ष्म्या च समेत्य मिथु
नीभावेन मिलित्वा अस्य रावणस्य पुरे स्थ संतो निवासं कुर्वन्तः एव सेवां चक्रुरिति शेषः तेन निकृतरिति वस्तुमुत्प्रेक्षते यथा कुटुम्बि
नश्च ते वा वपुः समेत्य यथपुरि निसमुदाय सममुक्षिपनो रभेद विवक्षया समानकर्तृत्वम् त्र पुरे तु गपत्सर्वेषु सर्वधर्मिणामादसर्वधर्मा
पाति शयोक्तिः ॥ ६६ ॥ स चापमा समविवनाशलुप्यमपि द्रष्टव्यानस्तु पेपनयतनइति पुष्पे नाह अमानवमिति मनोऽयं मानवः तस्येद
मित्यण् अस्य ये पर्यवसानाज्ज्ञानवैकृतवचनं अन्यथा मनोज्ञातविसेवस्यात् अप्यानवं मानुषं नजायते इत्यजं अन्येष्वपि दृश्यते

न येन वर्षा शरदौ हिमागमो वसन्तलक्ष्म्यौ शिशिरः समेत्य वै ॥ प्रसूनकॢप्तिं दधतः सदर्तवः पुरे स्म वास्तव्यकुटुम्बि
नो यथा ॥ ६६ ॥ अमानवं ज्ञानमजं कुलेऽमलो प्रभाविनं भाविनमंतमात्मनः ॥ मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः सदा
भिमानैकधना हि मानिनः ॥ ६७ ॥ ९९ ९९ राधादामोदराभ्यां नमः ॥ परमात्मने नमः ॥ कृष्णायनमः ॥ ❁ ॥ ६१

इति [illegible] असमः तथापि मनो कुले जाजं रामरूपेणोत्पन्ने इति विरोधः स चाभासत्वादलंकार इत्याह प्रभाविनमिति महानुभा
वे तस्मिन्न कश्चिद्विरोध इति भावः अभीक्ष्णो शिनिरिति निशिर्वा मत्वर्थीयः भवन्तमिति शेषः आत्मनः स्वस्यान्तयति अन्तं करो
तीति तं अन्तं अन्तं मृत्युं करोतेर्ण्यन्तात्पचाद्यच् भाविनं भविष्यन्तं भविष्यतिगम्यादयः जानन्नपि सोऽयं रामो जनकस्यापत्यं स्त्री जा
नकी तां सीतां न मुमोच अन्तमिस्तु न रथ्लो केनान्वयः जानतो पि मोचने मानितत्कारणमाह मानिनः सदा प्राणात्ययेपि अभि
मानस्वरूपकं मुख्यं धनं येषां ते प्राणात्ययेपि मानं न त्यजन्ति अर्थकारणे न कार्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६७ ॥ ६१ ६१

स्मरतीति· स्मरतीति भवान् भातेर्डवतुः दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः अत इञ् भवन्नामः सन्नित्यर्थः भवतेर्लटः शतृ प्रत्ययः वनांताद्
उकारस्याद्वनितापहारिणं सीतापहर्त्तारं अमुं रावणं आविद्धानि सेतुबंधे द्रुमैरभिहतानि अतएव चलंति जलानि तैराविलंस अत
एव आविलं च तं पयोनिधिं विलंघ्य लंकां निकषा लंकासमीपे समयानिकषाशब्दौ सामीप्यलक्ष्ये मतावितिहलायुधः अभि
तःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेष्वपि इत्युपसंख्यानात् द्वितीया· हनिष्यत्यवधीत्· अभिज्ञावचने लृट् इति भूते लृट् अस्मिन्नर्थे भ
वान्स्मरतीति काकुः ममाभिजानासि किमित्यर्थः दोषे प्रमा॥ ६८ ॥ अथेति· राक्षसदेहत्यागानंतरं संप्रति छलनापरः परप्रतारणा
परः स्फुरावलः शैलूषो नटः भूमिकां रूपांतरमिव शैलूषो नटभिद्वचसोः भूमिका रचनायामस्यां मूर्त्यंतरपरिग्रहइति विश्वः अपरा॥

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन्भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम्॥ पयोधिमाविद्धचलज्जलाविलं विलंघ्य लंकां
निकषा हनिष्यति॥ ६८ ॥ अथोपपत्तिं छलनापरोऽपरामवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम्॥ तिरोहिता॰
त्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः॥ ६९॥ छ ॥ ॥ एम· शिव ॥ १ ॥१

५४ मुपपत्तिं भवांतरमित्यर्थः अवाप्य शिशुपालसंज्ञया तिरोहितात्मा तिरोहितरूपः सः सोऽपि रावणएव सन्नपि परैरितरैः स
भवतीत्यसः नस्मादुत्प्रेक्ष नञि नित्यसमासः एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलि इत्यत्र तस्मान्नञि सुलोपाभावः प्रतीयते
ज्ञायते प्रतिपूर्वादिणः कर्मणि लट्· यथैकः शैलूषो नानारूपं समास्थाय तत्तद्वेषभावादिभिः स्वं गूहते स्वभावं तिरोहितं तद्वयम
पि मानुषदेहपरिग्रहादन्यस्वभावोऽपि दोर्जन्यं तु न देवेष्वयं संहार्य इति भावः॥ ६९ ॥ रामचंद्राय नमः ६९ ॥

अथैतद्दौर्जन्यं त्रिभिराविष्करोति । स बाल इति । शिशुपालो बालः सन्वपुषा चतुर्भुजः भुजचतुष्टयवान् आसीत् द्विभुरिति यथ्य
नि: तथा मुखेन पूर्णेन्दुनिभः तनुत्वे त्रिलोचनो लोचनत्रययुक्त आसीत् अंबके चेति ध्वनिः बालविशेषणात्वं प्रति न तत्सर्वमंत
र्हितमिति भावः संप्रति युवा सन्करेण बलिना आक्रान्तमाह ॰ ॰ राजकः सन् अन्यत्रांशुभ्यामप्रशैलः बलिहस्तांशवः क
राइत्यमरः तेजसा रविः असंशयं संशयो नास्तीत्यर्थः अर्थाभावेऽव्ययीभावः वपुषा मुखेनेति येन त्वं प्रयोगविकार इति तृतीया
हानिवद्वाधिक्यस्यापि विकारत्वात् यथाह वामनः हानिवदाधिक्यमप्यंगानां विकार इति तेजसेति प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानेन तृती ॰

संबाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः॥ युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं संप्रति
तेजसा रविः॥७०॥ स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसामनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया॥ दशाननादीनभि
राद्धदेवतावितीर्णवीर्यातिशयान्हसत्यसौ॥७१॥ छ ॥ ॥ नारायणं नौमि॥ छ ॥

यथाक्रान्तेत्यादिश्लेषानुप्राणितो व्यक्षारविरसंशयाश्चिति तस्य पूर्णेन्दुनिभ इत्युपमया संसृष्टिः हरिहरादिमहिम उत्प
त्वादतिशयातिदुर्वृत्तो भावः॥७०॥ स्वयमिति यदृच्छया स्वेच्छया स्वयं स्वसामर्थ्येन न तु देवताप्रसादबलादित्यर्थः सु
रदैत्यरक्षसां देवदानवयातुधानानां अनुग्रहावग्रहयोः अनुग्रहनिग्रहयोः विधाता कर्ता असौ शिशुपालः अभिराद्धाभिरा
राधिताभिर्देवताभिर्वितीर्णः दत्तो वीर्यातिशयः प्रभावातिशयो येषां तान् दशाननादीन् हसति अनन्यप्र
सादलब्धैश्वर्यकथं पावकोल्कल्पतेजो गर्वायुसतीत्यर्थः॥७१॥ छ ॥ ॥ = ॥ ॥ ॥ छ ॥

बलेति· जिगीषुणा निसोत्साहवतेत्यर्थः· तेन शिशुपालेन बलावलेपाद्बलगर्वादधुनापि पूर्ववत्पूर्वजन्मनीव जगत्प्रबाध्यते न
थाहि· सती पतिव्रता योषित्स्त्री प्रकृतिः स्वभावश्च निश्चला अतिस्थिरा प्रकृतिः भवान्तरेष्वपि जन्मान्तरेष्वपि पुमांसमभ्येति यातीति जानाति चर
तिमनोवाक्कायकर्मभिः सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति सोच्यते मनुः· उपमेयोपमेयं स्फुटरस्फूर्तोऽर्थान्तरन्यासः॥७२॥
तदेनमिति· तत्तस्माद्धेतोर्विधातुर्ब्रह्मण उल्लंघितशासनं स्वयं विधातेत्याधुक्तरीत्या अतिक्रान्तदैवाज्ञमित्यर्थः· सापेक्षत्वेऽपि गम
कत्वात्समासः। एनं शिशुपालं कीनाशनिकेतनस्य कृतान्तसदनस्यातिथिं विधेहि मारयेत्यर्थः· कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृ

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा॥ सती च योषित्प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसम
भ्येति भवान्तरेष्वपि॥७२॥ तदेनमुल्लंघितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्॥ शुभे
तराचारविपक्त्रिमापदो निपातनीया हि सतामसाधवः॥७३॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ७६९ ॥

तान्ते पांशुघातिनोऽस्तीति विश्वः· न चैतत्साधुगर्हितं हस्तेन सर्पमारणं भवादृशामवद्यकर्तव्यत्वादित्याह· शुभेतरा
चारेण दुराचारेण विपक्त्रिमाः परिपाकेन निर्वृत्ताः कालपरिपाकेन प्राप्ता आपदो येषां ते तथोक्ताः· ड्वितः क्त्रिरिति
पचेः क्त्रिप्रत्ययः· क्त्रेर्मम्नित्यमिति मप्प्रत्ययः· असाधवो दुष्टाः सतां भवादृशां जगन्नियन्तॄणां निपातनीया हन्तव्याः
हि न वने दुःखदोषः स्वदोषेणैव तेषां विनाशोऽस्ति न मागत्वादस्माकमित्याशयेन शुभेतराचारेत्यादि विशेषणम्

[illegible] ॥ ७३॥ [illegible]

गां२

किंच एवंदृष्टनि मद्देशि विभानुग्रहः स्यादिसाह हृदयमिति अरिवधोदयादि पुनाम्रालाभात् उ दूढदुष्टिमनोध्वि
साद्दत दार्ढ्यं स्वस्थामिति यावत् पृथ्वादिलाद् ठशाब्दादिमनिच्प्रत्ययः र ऋतोहलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रेफो
देशः पुनः शत्रुपुरं दारयतीति पुरंदरः इन्द्रः पूः सर्वयोर्दारिसहोरिति खच्प्रत्ययः खचिहूस्वः इत्युपधाहूस्वः वाचं
यमपुरंदरौ चेतिनि पातनान्मुमागमश्च तस्य हृदयं पुनर्भूयो वि पूर्ववदिति भावः घनपुलकयोः सांद्ररोमांच

हृदयमरिवधोदयादुदूढदुष्टिमद्धातु पुनः पुरन्दरस्य घनपुलकपुलोमजाकुचाग्र द्रुत
परिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ७४ रामायनमः ॥ राधादामोदराभ्यां नमः ॥ ७ ॥ ७

योः पुलोम्नो जाता पुलोमजा शची तस्याः कुचाग्रयोः द्रुतपरिरम्भः शीघ्रकाङ्क्षिताऽऽलिंगनं तत्रयन्निपी
डनं तस्य क्षमत्वं महत्वं दधातु शाकविनविक्षेपात्यक्तभोगेन शाङ्केरासं अनिलसंदानि ष्कंठकं स्वकंराज्यं
भुञ्जता मितल्पर्थः अत्र दार्ढ्यार्थस्यो दूढदुष्टिमान्निविशेषणागत्या निपीडनक्षमत्वप्राप्ति हेतुतो क्त्यापदार्थहेतुक
काव्यलिंगं हृदयनिपीडनक्षमत्वसंबंधेप्य संबंधोक्त्या संबंधेऽसंबंधातिशयोक्तिरित्यर्थालंकारोऽक्तसन्त्राग्राश्च

[illegible]

ओमिति। तस्मिन्सुरमुनौ नारदे इतीत्थं वाचं व्याहृत्योक्त्वा नभ उत्पतिते स्वस्थानं गते इन्दोः श्रियं बिभ्रति अथ शार्ङ्गिणो वा
क्यानन्तरमोमित्युक्तवतस्तथास्त्वित्यङ्गीकृतवतः कृष्णस्याङ्गीकृतो रोषवृत्ति[...]ः चिदीनां जनपदानां राजा चैद्यः शिशु
पाल॰ तं प्रति क्रोधस्तोत्रादाख्यं अङ्गुलस्य मः तं प्रति क्रुद्धस्य शार्ङ्गिणो वदने व्योम्नीवास्ये अनिशं सर्वदाऽव्यभिचारेणेत्यर्थः
शत्रूणां विनाशस्य पिशुनः सूचकः चन्द्रः उत्थितः केतुः क्षितौ शत्रूणां विनाशं कथयति शास्त्रादिति भावः। केतुरुत्पातविशेषः
केतुर्ध्वजोपताकायां महोत्पातादिलक्ष्मसु इत्यमरः। भ्रुकुटिच्छलेन भ्रूभङ्गव्याजेनास्पदं प्रतिष्ठां स्थितिं चकार। आस्पदं प्रतिष्ठा

के॰ १ ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः श्रियं बिभ्रति ॥
शत्रूणामनिशं विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति व्योम्नीव भ्रुकुटिच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

यामिति। निपातनात्स्तुतः आगमः। अनेन वाक्यार्थीभूतवीररससहकारिणो रौद्रस्य स्थायी क्रोधः स्वानुभवेन भ्रुकुट्याका
रेणाभूतोऽनुमेय इत्युक्तं। तथा तद्विनाशभूतस्यांगीनो वीररसस्यापि स्थापिश यत्नो परनीयक उत्साहेऽस्तुपपन्न
एवेत्यनुसंधेयं। इन्दोः श्रियं बिभ्रतीत्यत्र मुनेरिन्दुश्रियो गानन्तसंबन्धी मितिसादृश्याक्षेपाद्धसंभववस्तुसंबन्ध
रूपो निदर्शनालंकारः। वदने व्योम्नीवेत्युपमा। भ्रुकुटिच्छलेन केतुरिति च्छलादिशब्देनासत्यवस्तुप्रतिपादन
रूपोऽपह्नवः। न तु विनाशन सूचकेऽत्यपेक्षा इति सान्निध्ये व्योमावस्थानसम्पादकत्वेन निदर्शनोपमयोरस्य रामः

मा·टी·प्र·
२२

हृद्योपकारकत्वादंगांगिभावेन संकरः चमत्कारितया मंगलाचरणरूपकत्वासमगान्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रयोगः
यथाह भगवान्भाष्यकारः मंगलादीनि मंगलमध्यानि मङ्गलान्तानि हि शास्त्राणि प्रकथ्यन्ते वीरपुरुषाणि आयु
ष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च वक्तारो भवन्ति शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूल
विक्रीडितमिति लक्षणात् सर्गान्ते वृत्तभेदः यथा दण्डी सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः सर्वत्र भिन्नवृत्तैः स

इति शिशुपालवधे महाकाव्ये माघकृतौ श्र्यंके नारदाभिगमनो नाम प्रथमः
सर्गः॥ ॥ नारायणाय नमः॥ लेखकपाठकयोः शुभमस्तु॥ १

गीतैरुपेतं लोकरंजकमिति॥ ७५ ॥ अत्र कविः काव्यवर्णनमाख्यानपूर्वकं सर्गसमाप्तिकं कथयति इतीति
इतिशब्दः परिसमाप्तौ माघकृतावितिकविनामकथनं महाकाव्य इति महत्कृत्येन लक्षणसम्पत्तिः सूचिताः शिशु
पालवध इति काव्यव्यवस्थाकथनं प्रथमः सर्गः समाप्त इति शेषः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं॥ ॥ इति श्रीपदवा
क्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये प्र

प्रथमः सर्गः समाप्तः॥ १ ॥

रामः
२२

५८
नवसर्गा:

माघप्रथमःसर्गःपत्राङ्का ७२
समाप्तोयंप्रथमःसर्गः ७२

द्वितीयस्सर्गाःगारंभः॥ पत्रसंख्या· ३१
२

मा·टी·द्वि· श्रीगणेशायनमः॥ ॥अत्रास्मिन्सर्गे मंत्रवर्णनायबीजम् वपति· यियक्षमाणेनेति· अथेत्यनुसंदेशाध्यवणानं
१ तरं यियक्षमाणेन यष्टुमिच्छता यजतेः सन्नंताल्लटः शानजादेशः पार्थेन पृथापुत्रेण युधिष्ठिरेण· तस्येदमित्यण्· अ
न्यथा स्त्रीभ्योढक् आहूतः आकारितः हुयतेः कर्मणि क्तः· संप्रसारणदीर्घौ तथा· अभिचैद्यं शिशुपालंप्रति· लक्षणेना
भिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः· अभिरभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे द्वितीया वा· प्रतिष्ठासुः प्रतिष्ठातुमिच्छुः

यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्॥
अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः॥१॥

तिष्ठतेः सन्नंतादुप्रत्ययः· मुरं द्विषन्मुरारिः द्विषोमित्र इति शतृप्रत्ययेन लोके स[?]द्विषः शत्रुर्वा यद्विनमतिविवेक
त्यिकः षष्ठीप्रतिषेधः कार्यद्वयेन सुहृत्कार्यगुरुकार्यरूपेणाकुलो विप्रतिषेधादावश्यकत्वाच्च द्वयोः संदेहा
न् आसीत् अतो मंत्रस्यायमवसर इति भावः॥१॥ बालकृष्णाय नोमि· राधादामोदराभ्यां नमः॥ ७ रामः
१

एवंमंत्रबीजसंदेहमुपन्यस्यमंत्रोविनिर्देशागमनमाह गुरुकाव्येति · अथसंदेहानन्तरंअसौहरिरभिनभःआकाशेप्रति
पूर्ववदव्ययीभावः कर्मप्रवचनीयत्वेद्वितीयावा · गुरुकाव्योवृहस्पतिशुक्रौ अनुगावनुयायिनौयस्यांतांगीष्पतिधि
षणोगुरुः शुक्रोदैत्यगुरुःकाव्यइत्यमरो · चंद्रस्येमांचांद्रींश्रियंविभ्रत् अत्रश्रीतुल्यांश्रियमितिनिर्देशानादर्भेदः उ
द्धवसीरिभ्यांसहउद्धवरामाभ्यांसार्द्धंसदःसभांसमासदत् अगमत् राजसदसःप्रासादत्वादितिभावः सदेर्लुङि पुषा
दित्वात्च्लेरङादेशः अगमत् · गिरिपृष्ठंसमारुह्यप्रासादेचारुहेगतः आरोप्येति शलाकेयामंत्रयेद्भावभाविनम् ॥१॥

गुरुकाव्यानुगांबिभ्रच्चांद्रीमभिनभःश्रियम् ॥ सार्द्धंमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ॥२॥
जाज्वल्यमानाजगतःशान्तयेसमुपेयुषी ॥ व्यद्योतिष्टसभावेद्यामसौनरशिखित्रयी ॥३॥

संख्यायाञ्चपर्वे हि नप
जाज्वल्यमानेति · जगतःशान्तये अनुपद्रवायसमुपेयुषी मिलिता जाज्वल्यमाना भृशंज्वलंती · धातोरेकाचोह
लादेःक्रियासमभिहारेयङ् अनीलटः शानजादेशः टाप् असौनराः पुरुषाः त्वग्नि[illegible] त्रयी द्विगुः [illegible]
स्यायजादेशौ टिड्ढाणञित्यादिनाङीप् सभायांआस्थानीमेववेदिः वेदिःपरिष्कृताभूमिरित्यमरः तस्यांसभावेद्यां
व्यद्योतिष्ट दीप्यतेस्म द्युतदीप्तौ लुङि नित्यं रूपकालंकारः ॥ ३॥ रामचंद्रायनमः गुरुचरणकमलेभ्योनमः ॥ ३॥ ६४ ॥

रिवः

मा·धे·टी
२

स्तेोति· रत्नानां स्तंभा इति षष्ठीसमासः· विशेषपर्यवसानात्विकारार्थत्वं तेषु संक्रांतं प्रतिमासं क्रांतप्रतिबिंबाः प्रतिमानं
प्रतिबिंबप्रतिमेत्यमरः· तेत्र पत एकाकिनो सहायाअपि· एकादाकिनिश्चासहाये इत्याकानिःश्रयसय· परितोऽभितः सर्व
तः पर्यभिभ्यां चेति तसिःप्रत्ययः· सर्वसर्वोभयार्थवर्तमानस्माभिष्यते· पौरुषेयेण प्रतिबिंबभूयस्त्वात्पुरुषसमूहेन वृता
इवेत्युत्प्रेक्षा वकाशिरे पुरुषाद्वधबंधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यमिति ढञ्प्रत्ययः· एतेनाविजनत्वमुक्तं· य
द्यपि निर्जने निर्गवाक्षे च निर्भित्तिं न स्थेयं श्रियै प्रासादाग्रे तल रोपयाम संत्रयेद्भावभाविनामिति कामंदकीये मंत्रभूमेः

रत्नस्तंभेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते वकाशिरे॥ एकाकिनोपि परितः पौरुषेयवृताइव॥ ५ ॥ अध्या
सामासुरुत्तुंगहेमपीठानि यान्यमी॥ तेषु केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा॥ ६ ॥राम ७

स्तम्भा आवर्यनिषेधोह स्थले· तथापि तस्यापि विजनलोपलक्षणात्वात् अदोष इति भावः॥ ५॥ अध्यासामि
ति· अमीत्व्रयो यान्युत्तुंगान्युपिहेमपीठानि आसनानि अध्यासामासुः अधितस्थुः येभूपेरस्य· आधिशीङ्स्थासां
कर्मेति कर्मत्वं· आसउपवेशने लिट् दयायासश्चेत्साम्प्रत्ययः· कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरनुप्रयोगः· आम्प्रत्ययवत्कृञोनु
प्रयोगस्येति तङ्· एवं तानि पूर्वाद्रष्टोनां तत्तेषु पद्मस्ते· पीठेः केसरिभिः सिंहैः क्रान्तानां त्रिकूटस्य त्रिकूटाद्रेः शिखराणामुप
मासादृश्यं· ऊढे ऊंवः कर्मणिलिट्स समस्तारणं· नीत्रिकूटान्तस्य सेन्वर्थसंज्ञा· कूटोऽस्त्री शिखरं शृंगमित्यमरः उप

राम: २

उत्तरस्येति॰ अर्थोपवेशनानन्तरं विचष्टे इति विचक्षणो वक्ता॰ कर्त्तरि क्तु इति न्यासकारः अनयोश्च प्रतिषेधो वक्त
व्यम् इति वक्षि॰ ख्यान् इति ख्याञादेशाभावः हरिर्गुर्वोरुद्धवगमयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रोर्ईयायतद्भ्यां गमयामि इत्यर्थः उत्तरयोर्मनोहरतोरु
भयोः कार्ययोः पूर्वोक्तयोस्तं विप्रतिषेधं विरोधमाचचक्षे॰ आख्यातवान्॰ तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः ८ द्वितीयान्तेति॰ कुन्दं माघ्यभ
वःपुष्पविशेषः माघ्यं कुन्दमित्यमरः॰ कुन्दकुड्मलाग्राणीव दन्ता यस्य कुन्दकुड्मलाग्रदन्तः॰ अग्रानन्ते रुद्रोऽश्रवभवराहे स्यष्टौ त अ

उत्तरस्यायमुत्तरयोरुभयोरर्थकार्ययोः हरिर्विप्रतिषेधं नाम चचक्षे विचक्षणाः ८ द्वि
तीयान्तैः समासैः कुन्दकुड्मलाग्रदन्तः श्रितैः सम्पन्नैर्वा भवन्ति स्युः पंचसुद्धवर्णा सरस्वती ९

ग्रांते सर्वपदवतुरीहिः समासान्तो वैभाषिकी इत्यादेशः तस्य हरेः सरस्वती अंतः प्रधानासभांतः सभाभ्यंतरमित्यर्थः
साद्यामतिनामकाश्रिता येस्तैः श्रितैः सम्पन्नैर्वा स्याल्लिंते वरमात्रे गर्पनात् क्तः अर्त्तिश्रित्या इति ना पुनरागमः श्रितौ स्युर्वुः ५ उद्धवर्णाः स्फु
टाक्षरा स्वच्छकान्तिः श्यामवत् स्वाभाविकावर्णपिण्डेषु नानहेतुत्व शुभ्रक्षनो समतसर्वाभिभाषी हरिरितिभावः ९ ॥ ॥ स २

सा·टी·हि·
३

कार्यविप्रतिषेधं निवेद्य ततः स्वप्रश्नभावे दर्पयिष्यन्नप्यं इति तमानितं नावसारितानि · भवद्भिरिति · भवद्भिर्यां युष्माभिर्वाचां अवसरप्रदाना
य प्रसंजनायेत्यर्थः · नोस्माकं वचांसि सिद्धानो क्षापनार्थमुच्यते ननु सिद्धांतं नेत्यर्थः · तथा हि · पूर्वं रज्यते अस्मिन्निति पूर्वरंगो नाट्यशा
लानत्स्थं कर्मापि पूर्वरंग इति दशरूपके · अतः अथ पूर्वरंग इति रंगप्राधानारभ्यारंभे विघ्नशान्तिकारो यान्नान्दीपाठगीत
वादित्राद्यनेकांगशोभेनाद्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः · नाटकं वसन्तराजीये यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रंगो विघ्नोपशान्तये · कु
शीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरंगः स कीर्तितः इति स पूर्वरंगः नाटके भवं नाटकीयं तत्र वस्तुनो मिश्रेत्यर्थः · प्रसंगाद्ध · तस्यायनेतीयादेशः

भवद्भिर्यामवसरप्रदानायवचांसि नः ॥
पूर्वरंगः प्रसंगाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

तस्य वस्तुन इतिवृत्तस्य प्रसंगाय प्रसंजनाय प्रसर्जनायेति यावत् · अतः प्रथमवादो न दोषायेति भावः · पूर्वरंगः प्रस्तावने
ति रंगराडः तस्मिंश्च पूर्वरंगं विधायैव सूत्रधारे विनिर्गते · प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः · प्रथमं पूर्वरंगश्च ततः
प्रस्तावनेति च · आरंभे सर्वनाट्यानामेतत्सामान्यमिष्यते इति दशरूपकारमतेऽविरोधादिति · अथ हि वाक्य पूर्वरंगयोः
प्रसंजनकत्वस्य रूपसामान्यस्य वास्तुरूपेश्वराद्वान्तरेण पृथक् निर्देशादिति रूपमालंकारः लक्षणानुक्रमेण ॥ ॥ ६०

राम:
३

संगतिस्वमतमाह॰ करदीकृतेनेति॰ दिशंजित्वरीः जयनशीलाः इत्वरनसजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ॰ऊद्योगात्कर्मणिषष्ठी॰ भ्रातृभिर्भीमा
दिभिर्हेतुभिः करदाः षष्ठभागप्रदाः भागधेयो बलिः करइत्यमरः नन्तःश्वि॰ ऊर्यादिच्विडाचश्चेति गतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय
इति नित्यसमासः अकरदाः संपद्यमानाः कृताः करदीकृताः भूपालाः येनसतथोक्तो वशीकृतराजमंडलइत्यर्थः अभूततद्भावे
संपद्यमानेकर्त्तरिच्विः तपसः सुतो धर्मपुत्रः तपश्चांद्रायणादौस्याद्धर्मलोकान्तरेपिचेतिविश्वः अस्मद्विनापि अस्माभिर्वि

करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरीर्दिशः ॥
विनाप्यस्मदलंभूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ २ ॥

नापीत्यर्थः पृथग्विनेत्यादिना तृतीयाविकल्पात्पक्षे पंचमी॰ इज्यायै यागाय यज्ञ यजनौ भावे क्यप् वचिस्वपीत्यादिना संप्रसा
रणम् नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी॰ अलं समर्थो भूष्णुर्भवनशीलः भूष्णुर्भविष्णुर्भवितेत्यमरः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति च
सु १ कारात् भुवः ग्स्नुप्रत्ययः गित्वात् गुणाभावः अतो जेत्रपार्श्वेव कार्यानयज्ञपात्रेतिभावः ॥ २ ॥ ॥ ९ ॥ रामाय नमः ॥ छ

मा॰टी॰टि॰
४

ननु पद्मालेर्जेन्रयाग्रापांप्रभयानुसरणांस्यान्तगाह उत्तिष्ठमान इति उत्तिष्ठमानो वर्द्धमानः उदोनूर्ध्वकर्मणीत्यात्मनेपदं परः श
त्रुस्तु यथोपनयनं पथ्यं हितमारोग्यं चेच्छतां पुंसेति शेषः नोपेक्ष्यो नोदासिन्येन द्रष्टव्यः कुतः हि यस्मात्तस्मिन्नोवद्धिष्यमाणौ न
दःसहेति सहादेशे रदाभ्यांस्य समनोरिति विभाषा परस्मैपदं न रदाभ्यां ऋतुर्भ्यश्चेति इड्भावः आमयो व्याधिः रोगव्याधिगदामया
इत्यमरः सशत्रुश्च शिष्टैः नीतिज्ञैः समौ तुल्यरूपौ आम्नातौ व्याख्यातौ अल्पीयसो प्युपेक्षि महानर्थाय रोगवत् अतस्त्याज्य
पेक्ष्यत्वाद्रूभयानुवृत्तिः कर्त्तव्येति भावः उपमालंकारः॥ १०॥ नन्वेवं स्वार्थपरत्वदोषः स्यादिति चेन्न लोकानुग्रहार्थत्वादस्याः

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता। समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च॥ १०॥ छ
न दूये सा लतीमन्नुर्यन्मम स्वमपराध्यति॥ यत्तु दह्यते लोकमतो दुःखाकरोति माम्॥ ११॥ छ

प्रकृते सित्याशये नाहनदूने ति सलतीऽयसंखीसालती नाम हरेः पितृष्वसा उत्सादिभ्योऽञ् तस्याः मन्युर्गवो वंधुरपि खले
न मृष्यते इति भावः समस्वमपराध्यति दस्यतीति यत् क्रुधद्रुहेर्ष्यादिना चतुर्थी नदितिशेषः यत्तदोर्नित्यसंबंधात् नदू
येनपानिष्ये दूये देवादिकात्कर्त्तरिल्लोडुत्तमपुरुषैकवचनं किन्तु लोकं दस्यते गर्हितं दहतीति यत् लुपसदचरजपजभद
हशगृभ्यो भावगर्हायामिति यङ् जपजभदहदशभंजपशांवेत्यभ्यासस्य नुगागमः अतो लोकदहनं मां दुःखाकरोति दु
खमनुभावयतीत्यर्थः दुःखात्प्रातिलोम्ये इति डाच् सत्सः अन्यस्मैदापयामि यानन्ययः पार्थास्तु सार्थनयापि पश्चात्समाधे

राम:
४

स्खलनं निगमपन्थरमनं मुमुक्षुः एतन्नि नेनेति तावत्त्वन्मतत्त्वप्रयाणपर्यन्तमित्यर्थः मम मनमिदं । अंगेसामंत्रणे व्ययं
अथ संबोधनार्थकाः स्युः पाट्प्याडंगहे हैभोइत्यमरः वंयुवयोरपि युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावावि
तिवामादेशः मनं भ्रूणां विधौलोट् नदपि मयाक्षातं संश्रम्यथा न संदेहानिवृत्तेरितिभावः विदुषस्तेकुतः संदेहस्तत्राह
ज्ञानसारो ज्ञाततत्त्वार्थोपिकः कार्यवस्तुनि कर्त्तव्यार्थे संदिग्धे संशेते अतो ममापि संदेह इत्यर्थः दिह उपचये कर्तरि लिट्

मम नाथ त्वन्मतमदः श्रूयतां मंगवामपि ॥ ज्ञानसारोपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ ९२ ॥ यावदर्थ
पदां वाचमेवमादाय माधवः ॥ विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ ९३ ॥ रामाय नमः ॥

घलंधलं मामास्थेन विशेषमसमर्पनिरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ ९२ ॥ यावदिति माधवो हरिर्यावानर्थो यावदर्थं यावदवधा
रणे इत्यव्ययीभावः यावदर्थं यथार्थपदानि पदस्यास्तामभिधेयसंमितामक्षरामित्यर्थः वाचमादाय गृहीत्वा उक्त्वेत्यर्थः
विरराम तूष्णीमास आङ्परिभ्यो रमः इति परस्मैपदं तथाहि महीयांसः उत्तमाः प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणो भ
वन्तीति शेषः तथालापनिषेधादिति भावः पूर्ववदलंकारः ॥ ९३ ॥ १३ ॥ १२ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ३ ॥

मा०टी०द्वि०
५

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयन्नुद्याकामवतारयति ततइति ततो रामो जगादेत्युत्तरेणान्वयः सपत्नो रिपुः रिपुर्वै
रिसपत्नारिरित्यमरः तस्यापनयः अपकारस्तस्य स्मरणे नयोऽनुशयः पश्चात्तापः भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबंधयो
रितिविश्वः तेन स्फुरन्नोतिस्फुरन्नोष्ठौ ओष्ठौ विं [illegible] वमिवेत्युपमितसमासः रामायाः ओष्ठबिम्बस्य चुंबनेनावित्तो रामोष्ठबिं
वचुम्बनचुंचु लेन वित्तश्चुंचुप्चणपाविति चुंचुप्रत्ययः ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् तेनोष्ठेनोपलक्षि

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा । ओष्ठेन रामो रामोष्ठबिम्बचुंबनचुञ्चुना ॥५४॥
विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहृताम् । आपयन्त्यवनव्याधोर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥५५॥

तः समरसुरतयोः समरसइत्यर्थः उपमानानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥ ५४ ॥ विवक्षितामिति विवक्षितां वक्तु
मिष्टां वचोऽभिमानत्वात्तत्रैव कुमिष्टां वचो ब्रूञो वा सत्वन्नाक मर्णति कः तत्क्षणेविपक्षास्तरणे एवेत्यविलं येनोक्तिः प्रति
संहृतां रामानुरोधान्निरुद्धामर्थविदः कार्यज्ञस्यात एव पयन्व्याधेरुद्धवस्य गिरं उत्तरपक्षतां सिद्धान्तपक्षतां
आपयन्त्वयमसस्पक्षावलंबितिहादिति भावः अनेनापमस्यप्रागनोक्ता ॥ १५ ॥ १५ ॥ = = ॥ छ रामः
५

घूर्णायन्निति पुनः मदिरास्वादेन मद्यपानेन यो मदस्तेन पाटलिता रक्तीकृता द्युतिर्ययोस्ते । रेवत्या देव्या वदने यदुच्छिष्टं मद्यलेपं
तांबूलादि अक्षिचुंबनसंक्रान्तमिति भावः तेन परिपूर्णे पुटे ययोस्ते दृशौ घूर्णायन् भ्रामयन्निति मद्यविकारोक्तिः उच्छिष्ट
परिपूर्णेत्यत्र रतिकाले मुखं स्त्रीणां शुद्धमाखेटके शुनामिति स्मरणात् उच्छिष्टपानवत्त्वविरोधस्याभासत्वाद्विरोधाभासोलंका
इति ४ रः आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते लक्षणात् ॥ १६ ॥ आश्लेषेति पुनः आश्लेषे लोलुपाभ्यां आलिंगनतृष्णाभ्यां व
ध्वाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठिन्यस्य साक्षिणी उपद्रष्टारौ निसंपीड्यमानत्वेनेति भावः साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षाच्छब्दादिनि

घूर्णायन्मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ॥ रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥ आश्लेषलोलुपं(पे) वधूस्त
नकार्कश्यसाक्षिणीम् ॥ म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥ दधत्संध्यारुणव्योमस्फु
रत्तारानुकारिणीः ॥ द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसंगिनीः स्वेदविप्रुषः ॥ १८ ॥ राधादामोदराभ्यां नमः ॥ छ

प्रत्ययः वनमालामभिमानोष्णैः अहंकारतप्तैर्मुखानिलैः निश्वाससमारुतैः म्लापयन् (प) कंपयन् म्लापयतेर्णिजन्तात् शत्रा
देशः आदेच इत्यात्वे पुगागमः अम्लाने म्लानसंबंधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥ १७ ॥ दधदिति पुनः संध्यायामरुणे
व्योम्नि स्फुरंती तारा अनुकुर्वन्तीति तथोक्ताः द्विषतः शत्रोर्द्वेषेण रोषेणोपरक्ते अंगे वपुषि संगिनीः सक्ताः स्वेदवि
प्रुषः स्वेदबिन्दून् पृषन्ति बिन्दुपृषतः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियामित्यमरः दधद्धानः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमभावः उपमालं

का० ॥ ४७ ॥

श्रोत्रन्तदिति · पुनः सर्कर्षणोत्तंसतो कुंडलयोः श्रोत्राणां स्मृतानां पद्मरागदलानां मालिकयाः शकलानां लिपिकाकान्त्या शो
तेति अपूर्वो हिन्नः कर्मणि क्ते यजादित्वात्संप्रसारणम् । कृष्णोत्तरासंगो नीलोत्तरीयम् · दोआचारो न रासं नो समो रहति का
न्तया · संध्यानम् उत्तरीयं चेलमतो · नस्फुरञ्चं चूतपल्लवस्पेमां चीनपल्लवी मिव दधत् · लोहितमिश्रणाच्चूतपल्लववर्ण्णत्वं
कुर्वन्निसर्थः · धूम्रलोहितलोहिताविति अमरः · वचनात् अत्राप्यन्यत्र चोत्पद्यत्वात् पात्राद्वयाक्षेपान्निदर्शनालंका
रः ॥ ३९ ॥ ककुद्मीति · पुनः ककुद्मिकन्यायाः रेवत्याः वक्त्रस्यान्तअभ्यन्तरवासेन स्थित्या लब्धोऽधिवासो वासनाययासा

श्रोत्रसत्कुंडलश्रोत्रपद्मरागदललिपिः । कृष्णोत्तरासंगरुचं विदधच्चीनपल्लवीम् ॥ ३९ ॥
ककुद्मिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया । मुखामोदं मदिरया कृतान्वाधमुद्वमन् ॥ ४० ॥

तया तन्मुखसौरभवासितयेत्यर्थः · संस्कारोगंधमाल्याद्यैः अधिवासनमुच्यते · मदिरया कृतानुबाधं कृतसंसर्गं पिया
गंडूषगंधिनमित्यर्थः · अधजपोरनुपसर्गेस्त्वनुपसृष्टाद्बधसपविधानमुपसृष्टात्वधेर्घत्रप्रत्ययः · मुखामोद
स्वमुखगंधावबोधं आमोदः सोऽतिनिर्हारी इत्यमरः · उद्वमनुद्गिरन् अनुमदिरया एव मुखवासः स्वगंधातिरोधानेन
तामामुखगंधगंडूषमधुगंधस्वीकारतद्गुणयोगत्रोत्तरस्मोत्तरविशेषकत्वेन पूर्वसापेक्षकत्वादंगांगिभावेन सं

जगादेति· वदनमिति छद्म कपटं यस्य तत्तस्य वदनमेव पद्ममित्यर्थः॥ छलादिशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवः तस्य प
र्यन्तपातिनः प्रान्तचारिणो मधूनि लेढीति मधुलिहः मधुपस्य लिहन्तेः क्विप् उदग्रैरुच्छ्रितैर्दशनांशुभिः श्वैत्यं धावल्यं न
यन्निजगाद तद्गुणालंकारः तस्य मधुपसन्निधावपकारापह्नवसापेक्षत्वेन न संकरः॥२१॥ रामो जगादेत्युक्तं किं
तदित्याकांक्षायामाह कुलकम् यद्वेति· वासुदेवेन अदीनमित्यदीनमकातरं नास्त्यादीनवो दोषो यस्येत्यनादीनवं निर्दोषं

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः॥ नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः॥२१॥ अथ श्लोकान्त·
कुलकम्॥ यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम्॥ वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्॥२२॥ छ

दोष आदीनवो मलः इत्यमरः· यद्वचनमीरितं उक्तं निष्ठमानस्तु परइत्यादिना यानयक्षमाख्यिस यदुक्तमित्यर्थः·
तस्य वचसः सपदि क्रियाकेवलं सद्योऽनुष्ठानमेवोत्तरं सिद्धान्तस्येवोत्तरं सिद्धान्तस्येवोक्तत्वादिति भावः॥२२॥
अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन् अन्यातिशायनयोपस्करोति·नैनादिति· लघु संक्षिप्तमपि एनद्वचः भूयस्य बहुतर
याविस्तनयापीतियावत् द्विवचनविभज्येत्यादिना ईयसुनि· बहोर्लोपो भू च बहोरिति इकारलोपो बहो

थभूरादेशः ॥ वाचा नातिशय्यते नातिरिच्यते गुर्वर्थत्वादिति भावः ॥ शीङः कर्मणि लट् यक् ॥ अयङ् यि क्ङितीत्ययङादेशः
नजयति ॥ इंधनौघान् दहतीति इंधनौघधक् काष्ठराशिदाहकः भूयानपीत्यर्थः ॥ क्विपि घत्वं भष्भावः ॥ अग्निस्त्विषा प्रभया
पूषणं सूर्यमल्पीयसमपीति भावः ॥ नात्येति नातिक्रामति तेजसः प्रभावत्वमिदं वचसोऽर्थवत्त्वमलंघ्यमित्यर्थः ॥
असमानधर्मविम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तालंकारः ॥ २२ ॥ यदि हरिवचो नातिशय्यते अलं तर्हि तत्रापि वाग्विस्तरेणेत्याह सं
क्षिप्तस्येति ॥ अतो हरिवचसो नातिशय्यनीयत्वात् स्वस्य सुविस्तरतराः प्रपंचतराः अथ तेषां वचःशब्द इति घञ् प्रतिषेधः ॥ अस्यैव

नैनं हन्त्यपि भूयस्त्वं चोवा चातिशय्यते ॥ इंधनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २३ ॥
संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ॥ सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥ २४ ॥

पूर्वेणान्वयः संक्षिप्तस्याल्पाक्षरस्याप्यर्थेन गरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः ॥ अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखं ॥ अस्तोभमनव
द्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति लक्षणात् ॥ अस्यैव वाक्यस्य नान्यस्य भाष्यभूताः भाष्यैः समाः नित्यतः स्वादेवं ततो चभूतं वक्तीवंस
मेचितेति धिति वैजयन्ती ॥ भवन्तु व्याख्यानरूपा भवंत्वित्यर्थः ॥ सूत्रव्याख्यानविशेषो भाष्यं ॥ सूत्रस्थं पदमादाय वाक्यैः सूत्रानु
कारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यंते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति ॥ मया तु न देवविशेषप्रकाशनाय व्याख्यायमानत्वनिरूपणाय प्रस्या व्याख्यायत

इत्थं यामं सिद्धान्तयित्वा तत्रोद्भवमनिरोधं हृदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे· विरोधीति· कृतीनां कुशलानां गिरः कर्म्म विरो
धवचसः प्रतिकूलवादिनो वागीशान् वक्तृनपि वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ इत्यमरः मूकान् निर्वाचः कुर्वते भजनी
यर्थः अनुलोमाऽनुकूलोऽर्थोऽभिधेयो येषां तेऽनुलोमार्था अनुकूलवादिनस्तान् जडान् मंदानपि प्रवाचः प्रगल्भान् कुर्वते अतो ना
स्मद्गिरः प्रतिवाच्या इति भावः अत्र वागीशानां मूकीकरणात् जडानां प्रवाक्करणाच्चाशक्यवस्तुवर्णनारूपो विरोधोऽलंकारः भे
दे संबंधरूपातिशयोक्तिश्चेति भोतथेति संकरः अथ गम्भासलीनेन स्वामिना वृद्धैः फलमनग्रह इति न्यायेन शास्त्रवचनं प्रतिकूल

विरोधिवचसो मूकान्वागीशानपि कुर्वते। जडानप्यनुलोमा
नः२५ः थान्प्रवाचः कृतिनां गिरः॥२५॥ रामचन्द्राय नमः॥ श्रीः॥२५॥

अपि आह मे वै स्पाशंक्याह· पटिति· दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसो मंदबुद्धयोऽपि· नितम सिद्ध्रजामे श्रयो रिति समासान्तो
नम प्रत्ययः· यथानो मनसादीनधीस पठित्वा गुणाः संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्याः षट्· शक्तयः
प्रभुमंत्रोत्साहाख्यास्तिस्रः सिद्धयः पूर्वोक्तशक्तित्रयसाध्या उत्पार्थलाभार्थकामालकाक्षिलः शुभावसिद्धिमं
त्रसिद्धिरुत्साहसिद्धिश्चेति· उदयाः वृद्धिक्षयस्थानानि कृत्वा न्यायेनोदयाउच्यन्ते· तत्र वृद्धिक्षययोस्वशक्तिसि

ध्योः पूर्वावस्थानं तदुपचयापचयोः स्थानं तेन चयक्षयः इति इत्येतानि सर्वाणि व्याकर्तुं व्याख्यातुमलं समर्थाः पर्याप्तिवचने
ष्वलमर्थेष्विति तुमुन्प्रत्ययः पंचांगनिर्णयशक्तिविकलानां मध्यादिस्वरूपमसंख्यामात्रपाठकानामशास्त्रज्ञत्वात् दुष्
वादृयोन ग्राह्यवचना इत्यभिसन्धिः अत्रामरः। संधिर्नाविग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्र
भावोत्साहमंत्रजाः क्षयस्थानं च वृद्धिरित्यत्रिवर्गो नीतिवेदिनामिति तत्रारिविजिगीषोर्व्यवस्थाकरणमेकत्र संधिविरो
धो विग्रहः विजिगीषोररिं प्रति यात्रा यानं तयोर्मिथः प्रतिबंधशक्तयोः कालप्रतीक्षार्थं तूष्णीमवस्थानमासनं दुर्बलस्य

षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः॥ ग्रंथानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोप्यलम्॥ २६॥
अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा॥ निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम्॥ २७॥

प्रबलविद्विषो वाधिकमात्मसमर्पणं द्वैधीभावः अरिणा पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं संश्रयः कोशदंडोत्थं तेजः प्र
भावः कर्तव्यार्थेषु स्थैर्यादिप्रयत्न उत्साहः षड्गुणविलननं मंत्रः गतामन्यदिति समसंक्षेपः॥ २६॥ ननु शास्त्रोक्तार्थ
व्याख्यातेव शास्त्रज्ञः स एव ग्राह्यवचनश्चेत्याशंक्य नेत्याह अनिर्लोडितेति। अनिर्लोडितमनालोडितं कार्यं येन
तस्य कार्यमजानतः इत्यर्थः वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी वावदूकः वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरीत्यमरः वा
चोग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः तस्य वाग्जालं वागाडंबरः निमित्तात् लक्ष्यात् वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च सम

विदुरिति वैजयन्ती· अपराद्धेषोः स्खलितबाणस्य· धनुःप्रहरणमस्यास्तीति धान्वुष्को धन्वी तस्य· प्रहरणमिति ठक्· इत्युक्त
फलानाल्कः· अपराद्धपृषत्कोसौ लक्ष्यापभ्रष्टसायकः· धन्वी धनुष्मान्धानुष्कः इत्यमरो· तस्य वल्गितमिव वृथानिःफ
लं· कार्यज्ञस्य वचो ग्राह्यं न तु वाचाटस्येति भावः॥ २७॥ इदं च पञ्चाङ्गादिपाठमात्रेण मन्त्र इति सिद्धं· संप्रति स्वयं मन्त्रस्वरूप
माह· सर्वेति· सर्वाणि कार्याणि संधानादीनि तानि शरीराणीव स्वरूपाणि तत्समासः· आस्ते सौगतानामिव लिङ्गानां तेषु कार्यशरीरेषु नि ४
सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वकार्येष्वित्यर्थः· अङ्गानि स्कन्धाइवेति पूर्ववत्समासः तेषां पञ्चकं मुक्त्वा स्कन्धपञ्चकं हित्वेत्यर्थः· पञ्चपरिमाण

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम्· ॥ सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम्· ॥ २८ ॥ छ

मस्येति पञ्चकं· संघः संख्यायाः संज्ञायाः· संघस्त्रात्प्रपत्येति कन्प्रत्ययः· सुगतो भक्तिर्भजनीयः एषामस्तीति सौगताः बौ
द्धाः भक्तिरिसराः· तेषामन्य आत्मेव महीभृतामन्यो मन्त्रो नास्ति· कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत्तिः देशकालविभागो
विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि· यथाह कामन्दकः सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः· विपत्ते
श्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते इति· रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः· तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः· तत्र ज्ञानप्रप
ञ्चो वेदनास्कन्धः· आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञानस्कन्धः· नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः· वासनाप्रपञ्चः संस्कारस्कन्धः· एवं पञ्चधा
परिवर्तमानो ज्ञानसन्तान एवात्मेति बौद्धाः· एवं च यथा बौद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कन्धपञ्चकातिरिक्त आत्मा नास्ति तथा

राज्ञां मुख्यांगपंचकानि रिमंत्रो नास्तीत्युपमालंकारः न चास्माकं समग्रमेवेत्ययमेव यात्राकाल इति भावः ॥२८॥ अथ मं
त्रिनार्थक्रियाविलम्बदोषमाह· मंत्र इति· संवृतैः गुप्तैः सर्वांगैः पूर्वोक्तैः सहायादिभिरुपायैः स्थलादिभिश्चोपलक्षितोपि स
र्वाङ्गसंवृतोपि सर्थः· मंत्रो विचारः अधीरो भीरुः युध्यत इति योधो भट इव परेभ्यो ऽन्येभ्यो ऽरिभ्यश्च परोन्यः श्रे
ष्ठमुख्येषु परोऽरिपरमात्मनोरिति वैजयन्ती· भेदो विदारणं तत्तीयमामिलंच· तस्य शंकया चिरं स्थातुं विलंबितुमित्य
र्थः· न सहते न क्षमते इत्यर्थः शकधृषसहितनात्तुमुन्· अतो न विलंबितव्यं· अन्यथा मंत्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः॥

मंत्रो योध इवाधीरः सर्वांगैः संवृतैरपि ॥ चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशंकया ॥२९॥ आत्मोदयः
परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ॥ तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥३०॥ ❀ ॥३०

२९॥ किंच· नीतिसर्वस्वरूपपर्यालोचनयापि न विलंबः कार्य इत्यभिप्रेत्याह· आत्मोदय इति· आत्मन उदयो वृद्धिः परस्
य शत्रोर्ज्यानिः हानिः· ज्या ज्याहाल्ल रिभ्यो निरित्योणादिको निप्रत्ययः इति· द्वयमिदं परिमाणमस्यास्तीति इयती एता
वती· किमिदंभ्यां वो घः इति वतुप् इगादेश्चेति ङीप्· इति नीतिसंग्रहः· एतद्व्यतिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोस्तीति
अर्थः· यद्वा षाड्गुण्यादिविस्तारोपि सर्वोप्यस्यैव प्रपंच इत्याह· तदिति· तत् द्वयमुरीकृत्य अंगीकृत्य ऊरीकृत उररीकृत्यमंगीकृ

नमित्यमरः ऽ र्यादिष्वित्यादावश्चेतिगतिसंज्ञायां कुगतिप्रादय इति कौत्स्यवादेशः स्तुतिभिः कुशले स्तुतौ कुशल इत्यमरः वा
चस्पतेर्वाक्यं नितांतं वाग्मित्वं कस्मादित्याह उक्तः स तैः पक्षाः पतिपुत्रेत्यादिना सत्यमिति स्वामी तत्कंठे तो विषयत्वात् ब्रा
ह्मणादिष्वप्यन्वय इत्यर्थः गतायते विस्तार्यते कर्मणि लट् तेनोत्तरैः क्रोशालं तस्मात्दुल्लोदयार्थिभिरविलंबाद्धन्तुरुद्धितव्यः
तत्रान्तरीयत्वात्तस्येति भावः ॥ ३०॥ ननु लक्ष्मोदयस्य किं परोक्षितेत्यत्राह तृप्तियोग इति महीयसां महात्मनां परेणापि
प्रभूतेनापि महिम्ना ऐश्वर्येण तृप्तियोगः सन्तोषलाभो न अचत स्वभावे पूर्णः सन् चंद्रोदयाकांक्षी स्वधर्धमिति भावः त

तृप्तियोगः परेणापि न महिम्ना महीयसाम् ॥ पूर्णश्चंद्रोदयाकांक्षी दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३१॥
संपदा सुस्थिरंमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ॥ कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्द्धयति तस्य ताम् ॥ ३२॥

हार्णवो दृष्टान्तो निश्चयो यस्मिं दृष्टान्तो निदर्शनमुपमानमिति भावः नराज्ञा स्वल्पबलं बुद्धिः कार्या असंतुष्टा द्विजा
नष्टाः संतुष्टा इव पार्थिवा इति न्यायादिति भावः नायं दृष्टान्तालंकारः बिंबप्रतिबिम्बाभावेनोपमेयस्याप्यसत्त्वेन तस्योत्
थानात् किंतु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमालंकारः अत एव दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनरूपाः शब्दा न प्रयोक्त
व्याः यैन तस्यापत्तेरित्येकावलीकारः ॥ ३१॥ तथापि संतोषे दोषमाह संपदेति यः स्वल्पयापि संपदा सुस्थिरमा
त्मानं मन्यत इति सुस्थिरंमन्यः स्वस्थमानी भवति आत्ममाने खश्चेति खश् प्रत्यये मुमागमः तस्याल्पसन्तुष्टस्य

सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जा च कुलाङ्गना ४

नास्त्यल्पसंपदेकान्तकृतसत्त्वावनेवकृतार्थो विधिरेवमपि न वधयतीत्यर्थः मन्ये योदयहीनाश्चमपि न गुणस्तानन्तरस्मात्
परार्थ्यादिति भावः॥ ३२॥ किंच पराक्रमलब्धस्य चोदयो नान्यलभ्य इत्याह समूलेति। मानिनोऽभिमानवन्तः परान् शत्रून्
समूलं हत्वा इति समूलघातमघ्नन्तोऽनुन्मूलयन्त इत्यर्थः। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः इति णमुल्प्रत्ययः कषादिषु य
थाविध्यनुप्रयोगः इति हन्तेरनुप्रयोगः। नोद्यन्ति किन्तु हत्वैवोद्यन्तीत्यर्थः। तमहत्वैवोदये अंधयन्ती प्रध्वंसितं गाढं पन्नमोऽन्ध
तमसं ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसमिति अमरः। अवसमन्धेभ्यस्तमस इति अच्प्रत्ययः। प्रध्वंसितं तमं धतमसं येन स उदयाभागीति भा

समूलघातमघ्नन्तः परान्नोद्यन्ति मानिनः। प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः॥ ३३॥ रामः ७
विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा। अनीत्वा पंकतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते॥ ३४॥ ७

वः। रविरुदाहरणं दृष्टान्तः। अत्रापि दृष्टान्तो नत्रमहार्णवइति पूर्ववदुपमालंकारेण दृष्टान्ताइति द्रष्टव्यम्॥ ३३॥ किंचानुच्छि
न्नशत्रोः प्रतिष्ठैव दुर्घटा इत्याह विपक्षमिति। विपक्षं शत्रुमखिलीकृत्याखिलमच्छिन्नमकृत्वाऽनुन्मूल्येत्यर्थः। प्रतिष्ठा
दुर्लभा खलु तथाहि उदकं कर्तृ धूलिं स्वपरिभाविनीमिति भावः पंकतामनीत्वाऽनधः कृत्वेत्यर्थः नावतिष्ठते किन्तु
नीत्वैवतिष्ठतीत्यर्थः समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम्। वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बनात्प्रेक्षा दृष्टान्तालंकारः॥ ३४॥ ७ रामः ९०

नन्वयमेकाकी शिशुपालः किमस्माकं करिष्यतीत्याशंक्याह· द्विषतामिति· एकोपिरिपुर्यावद्विषतेऽवतिष्ठते· तज्ज्ञावस्थाने
इति धातोर्लोडादिकालकर्तरि लट्· शिड्लायगिलक्षुइतिशिजादेशः· तावत्तदवधि सुखं कुतः· यावत्तावच्चसाकल्येऽवधावित्यमरः· त
थाहि· सिंहिकायाअपत्यं पुमान्सैंहिकेयो राहुः· तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदस्तमः· स्त्रीभ्यो ढक्· असुरद्रुहां देवा
नां पुरोऽग्रे सोमं क्लिश्नाति बाधते हि शत्रुर्यात्सोमग्रहणं सूर्यस्येति भावः· तस्मादेकोपि शत्रुः छेत्तव्यः इति भावः· अत्रैकः शे
षस्य ढक्संश्रयोः शोषनशेषमेदिति नासर्थ विशेषण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ३४॥ ननु कृष्णप्रेयं चेद्यः

द्विषतां यावदेकोपि रिपुस्तावत्कुतः सुखं॥ पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैंहिकेयोसुरद्रुहाम्॥ ३५॥

किन्नः करिष्यतीत्याशंक्य तस्य बलवत्तां व कुमित्रामित्रबलाबलविवेकं तावत्कथयति· सखेति· क्रियया उपकारापकारा
भ्यां तद्रूपया निर्वृत्तः क्त्रिमः· ड्वितः क्त्रिः· क्त्रेर्मन्नित्यम्· मखबाहुदन्तगरीयान्बलवान्· एवं शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान्· कुतो
हि यस्मात् मौ कृत्रिममित्रशत्रू कार्येण उपकारापकाररूपकार्यवशात् निर्वृत्ताविति जितौ शेषः· उक्तकार्योपाधेर्यावज्जीवम
नपायात् दानयोर्मित्रामित्रभावोऽप्यनपायी निसर्गसम्भव मित्रभावः सहज शत्रुत्वोत्पन्नेव मित्याह· स्वाभाविकेति·

सहजातः सहजः एकशरीरावयववान् तत्र सहजमित्रं मातृष्वस्रेयपैतृष्वस्रेयादिः सहजशत्रुः पितृव्यसुतादिः
प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः तत्र विषयानन्तरः प्राकृतशत्रुः तदनन्तरः प्राकृतमि
त्रमपीत्यर्थः तौ सहजप्राकृतौ तु शत्रुमित्रे वा मित्रामित्रे वा स्यातां तावपि कार्यवशादनियमेनोभयरूपतामापद्येते न
तु कृत्रिमशत्रुमित्रं कृत्रिमशत्रुः शत्रुरेव मित्रं मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृता
वित्यर्थः एतेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धम् ॥ ३६ ॥ एवं चेदस्माकं पैतृष्वस्रेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्संधा

स्त्वव्य गरीयान्कृत्रिमस्तो हि कार्यतः ॥ स्यातामभित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥ उपक
र्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ॥ उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥ ७ ॥ ६७

नन्वेवमनुपपन्नमित्याशंक्याह उपकर्त्रेति उपकर्त्रा उपकारकारिणारिणापि सहजेन प्राकृतेन वेत्यविशेषः संधिः कार्यः
शत्रुत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्त्वात् यावज्जीवभाविन्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः एवमपकारिणा मित्रेणा
पि सहजेन प्राकृतेन वेति भावः संधिर्न कार्यः मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुतायाः बलीयस्त्वात् यावज्जीवभाविन्या
स्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः ननु साक्षादरिणा कथं संधानं मित्रेण वा कथं विरोध इत्याशंक्य क्रियायानयोर्वै

परित्याज्य इत्याह हि यस्मादुपकारापकाराभ्यामेवनयोर्मित्रामित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं द्रष्टव्यम् उपकर्त्तैव मित्रं अपकर्त्तैव श-
त्रुरित्यर्थः तस्मात्सहजमित्रत्वेपि क्रियया शत्रुत्वाद्घातनमेवेति भावः ३७ अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह त्वयेति हे हरे रु-
क्मिणीहरता बंधुभिस्तस्मै दत्तां राक्षसधर्मेणाहृते त्यर्थः राक्षसो युद्धहरणादिति याज्ञवल्क्यः गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृता स्न
विति मनुः त्वया चैद्यो विप्रकृतो विप्रियं प्रापितः तथाहि वृद्धमूलस्य कृत्यमूलस्य वैरतरोः स्त्रियो महत्यथा नमूलं हि रूपकसंसृष्टोयम
र्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ३८ अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह त्वयीति त्वयि भ्रूसरपरसंयुगमासंभोगमन

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ३८ त्वयि भोगसंगते जेतुमरोत्सीत्सपु पारस्न
रीमिमां प्रोषितार्यमणं मेरोरंधकारस्तटीमिव ३९ आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे हृषेरनिटीत्वति
यतः ४०
रकासुरस्य जेतुं गते सति स चैद्य इमां पुरीं द्वारकां प्रोषितोऽर्यमा सूर्यो यस्यास्तां मेरोस्तटीमात् अंधकार इवारोत्सीत् रुरुधेत्यर्थः ३८ निविरहफ्नि आ१५८
अपकारान्तरमाह आलप्येति स चैद्यो बभ्रोर्यादवभेदस्य दारान्भार्याः भार्या जाया पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुंबिनी त्यमरः अपाहरत् हृतवानिति यदिदं
दारापहरणमालप्यालं नालपनीयमित्यर्थः अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबादेशः यतः पापानां पापिनां क-
थाकथनमुच्चारणमपि चिंतिश्रुतिकथिकुंभिवर्च्चश्चेति ङ प्रत्ययः अश्रेयसे नर्थाय अलं समर्थः शक्ता खलु नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अ-
नभिधेयमानो लपनकार्यमश्रेयःप्राप्तिः तत्सुखेनैतत्कारणालपने निषेधसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ४० ॥

सहजातः सहजः एकशरीरावयववान् तत्र सहजमित्रं मातृस्वस्रेयपैतृष्वस्रेयादिः सहजशत्रुश्च पितृव्यसुतादिः
प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः तत्र विषयानन्तरः प्राकृतशत्रुः तदनन्तरः प्राकृतमि
त्रमपि स्यादित्यर्थः तौ सहजप्राकृतौ तु शत्रुमित्रे वा मित्रामित्रे वा स्यातां तावपि कार्यवशान्नियमेनोभयरूपतामापद्येते न
तु कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः शत्रुरेव मित्रं मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रामित्रौ गरीयांसौ न तु सहजौ नापि प्राकृता
वित्यर्थः एतेन कृत्रिमत्वं सर्वापवादीति सिद्धम् ॥ ३६ ॥ एवं चेदस्माकं पैतृष्वस्रेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्संधा

सखा गरीयाञ्छत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ॥ स्यातामित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥ उपक
र्त्रारिणा संधिर्न मित्रेणापकारिणा ॥ उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥ छ ॥ छ

नव्यो न तु यानमथ इत्याशंक्याह उपकर्त्रेति · उपकर्त्रा उपकारकारिणाऽरिणापि सहजेन प्राकृतेन वेति शेषः संधिः कार्यः
अरित्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताबलीयस्त्वात् यावज्जीवभाविन्याः सत्रोल्पत्वादिति भावः एवमपकारिणा मित्रेणा
पि सहजेन प्राकृतेन वेति भावः संधिर्न कार्यः मित्रत्वापवादेन कृत्रिमशत्रुताया बलीयस्त्वात् यावज्जीवभाविन्या
स्तत्रोऽसन्नत्वादिति भावः ननु साक्षादरिणा कथं संदध्यान्मित्रेण वा कथं विरुध्यादित्याशंक्य क्रियायां न तयोर्वै

परिस्याद्दोषइत्याह हि यस्मादुपकारापकारावेव तयोर्मित्रामित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं द्रष्टव्यम् उपकर्त्रैव मित्रं अपकर्त्रैवा
रिरित्यर्थः तस्मात्सहजमित्रत्वेपि क्रियया शत्रुत्वाद्यानवमन्तव्योरिभावः ३७ अथ चैद्यस्य कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिराह त्वयेति हे हरे रु
क्मिणीहरता बंधुभिस्त्वत्तः स्वं कन्यां राक्षसधर्मेणापहृतेत्यर्थः राक्षसो युद्धहरणादिति याज्ञवल्क्यः गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ मता स्मृ
विति स्मृतेः त्वया चैद्यो विप्रकृतो विप्रियं प्रापितः तथा हि वधूमूलस्य कृच्छ्रमूलस्य वैरतरोः स्त्रियो मूलं प्रधानं मूलं हि रूपकसंसृष्टोयम
र्थान्तरन्यासः सामान्येन विशेषस्य समर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ३८ अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह त्वयीति त्वयि भूमेरपत्यं पुमान् भौमस्तं भौमं नर

त्वया विप्रकृतश्चैद्यो रुक्मिणीं हरता हरे बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ३८ त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत्स पु
रीमिमां प्रोषितार्यमणं मेरोरंधकारस्तटीमिव ३९ आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत् कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ४० पारम्

कासुरं जेतुं गते सति स चैद्य इमां पुरीं द्वारकां प्रोषितोऽर्यमा सूर्यो यस्यास्तां मेरोस्तटीमान्तु अंधकार इवारौत्सीत् रुद्धवान् ३९ हृषेरन्निटी[illegible]
अपकारान्तरमाह आलप्येति स चैद्यो बभ्रोर्यादवभेदस्य दारान् भार्याः भार्या जाया पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुंबिनी इत्यमरः अपाहरत् इति यदिदं लिविहह्य[illegible]॥४८
दारापहरणमालप्यं वाच्यार्थालं नालपनीयमित्यर्थः अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्यये समासे ल्यबादेशः यतः पापानां पापिनां क
थाकथनमुच्चारणमपि किंतिस्तिकथिकुंभिवर्चश्चेति ऽभ्यस्य अश्रेयसे ऽनर्थाय अलं समर्थः प्रभावक्तु नमः स्वस्ती स्वाहादिना चतुर्थी अ
त्र निषिध्यमानो लपनकार्यमश्रेयः प्राप्तिलक्षणेन तत्कारणालपनेनिषेधसमर्थनात्कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ४० ॥

फलितमाह विराद्ध इति एवं भवता विराद्धो विप्रकृतो राधेरनिटः कर्मणि क्तः बहुधा नोऽस्माकं विरोद्धा विप्रकर्त्ता श्रुतश्रवा नाम हरेरपि
तृष्वसा तस्याः सुतः पैतृष्वस्त्रेयत्वात् सहजमित्रमपीति भावः स चैद्यः पूर्वोक्तान्यायक्रियया ऽरिर्निवर्त्यते कृत्रिमशत्रुः क्रियते अतो वलि
यस्त्वादनपेक्ष्य इति भावः ४१ अथाप्युपेक्षायां दोषमाह विधायेति येनरः पुमांसः स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः इत्यमरः
सामर्षे प्रागेव सरोषे शत्रौ वैरं अपकारं विधाय स्वयं चापकारं कृत्वेत्यर्थः उदासते उपेक्षन्ते ते नरः कक्षे गुल्मे कक्षस्तु गुल्मे जरात्पर्णास्य
दे तृण इति वैजयन्ती उदर्चिषम् अग्निं प्रक्षिप्य अभिमारुतं अभिमुखं मरुतीभावः शेरते स्वपन्ति तद्वन्नाशहेतुमित्यर्थः शीङः सार्व

विराद्ध एवं भवता विरोद्धा बहुधा च नः निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ४१ विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदा
सते प्रक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते तेऽभिमारुतं ४२ मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी क्रियासमभिहारेण
विराध्यन्तं क्षमेत कः ४३

तिरुडागमः अत्र ये उदासते शेरते इति विशिष्टोदासीनशयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टकत्वासंभवा
त्ताद्रूप्यालक्षणयासत्वाभावबहुत्वसंबन्धे वाक्यार्थनिर्देशिरिति निदर्शनाभेदः न चायं दृष्टान्तो वाक्यार्थवाचभेदेन प्रतिविंबकरणा
क्षेपे तस्मात् स्पर्शनाश्रुतवाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपाद्वाक्यैकवाक्यतायां तद्भाव इत्यलंकारसर्वस्वकारः ४२ तथापि वसुत्वात्सो
ढव्य इत्याशंक्याह मनागिति यः क्षमी सहनशीलः शमित्यष्टाभ्यो घिनुणिति घिनुण्प्रत्ययः स सोऽकामं मनाग् अल्पं वा अभ्यावृत्त्या वा पीति
भावः अनभ्यावृत्त्या सकृद्वा अनल्पत्वेपीति भावः विराध्यन्तमपकुर्वाणं कामं क्षाम्यतु क्षमतां संभावनायां लोट् क्षमा सहिष्णानां दी
र्घः शमीनित्यदीर्घः क्रियासमभिहारेण पौनःपुन्येन वेत्यर्थः न तु पुंवाक्ये घने कार्थत्वं विराध्यन्तं कः क्षमेत न सहेत साक्षेपः शक्रुत्याम्नको

पं ३

रा॰म॰
७२

ननु सर्वदा क्षमैव पुंसो भूषणं मतो ऽपराधे क्षन्तव्यमत आह अन्यदेति । अन्यदा सुरतव्यतिरिक्ते काले योषितो लज्जेव पुंसो ऽन्यदा ऽपरि-
भवे क्षमा भूषणं परिभवे तु योषितः सुरते वैयात्यं धार्ष्ट्यमिव । धृष्टे धृष्णुर्वियातश्चेत्यमरः । पराक्रमः पौरुषं भूष्यते ऽनेनेति भूषणम् आ-
भरणं । एवं वाक्क्रियावचनत्वान्नियतलिङ्गत्वाद्द्विरावृत्तिर्न दोषः उक्तक्रमम् ॥४४॥ अथ परिभवे ऽप्यपराक्रमे त्रिभिर्निन्दामाह ।
माजीवन्निति । परस्यापकर्तुरवज्ञया यो ऽपमानेन यद्दुःखं तेन दग्धस्तप्तो ऽप्यत एव माजीवन्निति निर्गर्हितजीवी सन् माध्याङ्कोरो

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ॥ पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥४४॥ माजीवन्यः प-
रावज्ञादुःखदग्धो ऽपि जीवति ॥ तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥४५॥ पादाहतं यदुत्थाय मू-
र्धानमधिरोहति ॥ स्वस्थादेवापमाने ऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥४६॥ राधादामोदराभ्यां नमः ॥ ० ॥

इति लटः शत्रादेशः । जीवति प्राणान्धारयति । जनन्याः क्लेशकारिणो गर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणः
तद्व्यतिरिक्ते ऽर्थे क्रियाहीनस्येत्यर्थः । तस्याजनिर्जननमनुत्पत्तिरेवास्तु जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमिति भावः ।
आक्रोशे नञ्यनिरिति नञ्पूर्वाज्जनिधातोरनिप्रत्ययः ॥४५॥ पादेति । यद्रजः पादेनाहतं सत् उत्थाय मूर्धानमारु-
ह्य गुरोः शिरो ऽधिरोहति तद्रजः अचेतनमपीति भावः । अपमाने सत्यपि स्वस्थात्संतुष्टाद्देहिनश्चेतनाद्वरं
० श्रेष्ठं व्यतिरेकालंकारः ॥४६॥ ० ॥

असंपादयत इति किंच जातिर्ब्राह्मणत्वादिः क्रिया गमनाध्ययनादिः गुणाः शौर्यादिः तैः साधनैः करणैरन्तर्नीया कंचिदर्थमुत्तमकी
र्त्यादिपुरुषार्थमन्यत्र गोत्वगमनपाकशौक्ल्यादिभिः स्वाभिधेयमुत्तैः करणैः कंचिदर्थं संज्ञानादिव्यवहाररूपं प्रयोजन
मसंपादयतः उभयत्र दृग्ज्ञानासाध्यसंभवादिति भावः पुंसो जन्म समालाभो यदृच्छाशब्दवदिच्छापरिकल्पितस्य ज्ञा
त्यादिसद्भावनिरपेक्षस्य डित्थादिशब्दस्येव न त्वन्यस्येवेति वा निशल्ययः स्वेच्छा यदृच्छा स्वच्छन्दः स्वैरितानेति ना मना
इति केचिद्वः संज्ञायै केवलं संज्ञार्थमेव स्वस्य कृत्यपरिभाषिकं किंचिन्नाममात्रमनुभवितुमन्यत्रानादेर्नानुभवितुमिति ॥ कु·५

असंपादयतः कंचिदर्थं जातिक्रियागुणैः ॥ यदृच्छाशब्दवत्पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥४७॥ तुंगत्व
मितरा नाद्रौ नेदं सिंधावगाधता ॥ अलंघनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥४८॥ परमात्मने नमः

४७॥ स्वकृतमपोषं दृष्टं विलापोस्पष्टं भ्रूक्षयति तुंगत्वमिति अद्रौ तुंगत्वमौन्नत्यमस्तीति शेषः अस्तिर्भवतिपरो प्रयोज्य
मानोपि अस्तीत्यादि भाष्यात् वृत्तौ पूर्वाचार्याणां लटः संज्ञा इतरा चाऽगाधता नास्ति सिंधौ समुद्रे ऽगाधता गंभीरतास्ति
इदं तुंगत्वं नास्ति मनस्विनी धीरे तु अलंघनीयताहेतुरलंघ्यत्वकारणं तदुभयं तुंगत्वमगाधता चास्ति तस्मादद्रिसि
धुभ्यामधिको मनस्वीति भावः व्यतिरेकालंकारः ॥४८॥ ॥ रामचंद्राय नमः ॥ गुरुभ्यो नमः ॥ कृष्णाय नमः ॥ ॥ ६ रामः

संजनितश्चेत्तो मार्दवमनर्थायेत्याह तुल्यइति स्वर्भानुराहुः परार्धेऽपकारे तुल्येपि भानुमन्तं सूर्यं चिरेण ग्रसते हिमांशु
माशु ग्रसते पुनः पुनर्बाधत इति यत् ग्रसते गीर्णा विलम्बिधानात् तन्म्रदिम्नो मार्दवस्य फलं स्फुटं तस्माद्विपक्षेतीव्रे
ण भवितव्यमन्यथा मृदुः सर्वत्र बाध्यत इति भावः एतच्चाप्रस्तुतमार्केन्दुमथनेन सारूप्यात् गम्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोयं
अप्रस्तुतस्य कथनेनो प्रस्तुतस्य गम्यते अप्रस्तुतप्रशंसा यां सारूप्यात् हि निबन्धितेति लक्षणात् ॥८८॥ एतदेवस्पष्टं पा
रान्तरेणाह स्वयमिति असाराणां दुर्बलानां निदर्शनं दृष्टान्तः अनस्ववईपदस्समासेन एवं बहुतृणं तृणकल्प इत्यर्थः ईषद

तुल्येपराधे स्वर्भानुर्भानुमन्तं चिरेण यत्। हिमांशुमाशु ग्रसते तन्म्रदिम्नः स्फुटं फलम्॥८९॥ स्वयं प्र
शामतेप्यपि परबाधावुपेयुषी। निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः॥९०॥ श्रीरामचंद्राय नमः ६९

थैकल्प प्रत्ययः विभाषासुपो बहुच् पुरस्तात् इति बहुच् प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वश्च भवति स्यादीषदसमाप्तौ बहुच् प्रकृतिलिंगताइ
ति वचनात् प्रकृतिलिंगता लघुर्निःपौरुषो नरोऽन्येपि परबाधुरिवेत्युपमितसमासः बहुतृणमिति स्यहेतोपमा साह
चर्यात्कल्पप्देश्यदेशीयरश्यादीनि इदं डिनाकल्प्यवादिनामौपम्यवाचकेष्वभिधानात् तस्मिन् उपेयुषी प्राप्तेसति
स्वयं प्रशामते स्वयमेव शष्ठू भवति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मवाची यथाह कामंदकः यदा स्वमसंप्रशमं
निहंतुं पराक्रमाद्वर्जितमप्यमित्रम् तदाभियायादहितानि कुर्वन्नुपायतः कर्षणपीडनानि इति भावकर्मणोरित्या

त्मनेपदे· दुरहस्तुनसांयक्किरणाविनियक्तुनिषेधः वायुनातृणमिवाल्पीयसापिरिपुणालघुत्वेऽशेनपरिभूयतनइत्यर्थः उप
मालंकारः॥५०॥ पुनः पौरुषगुणमाह· तेजस्वीति· दवीयान्नतिदूरस्थोपि· स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वस्यगुणादिपरलोपौ· तेज
स्विमध्ये तेजस्विनां मध्ये तेजस्वी गण्यते संख्यायते· तथाहि पंचाग्निभिःसाध्यं तपो यस्य तस्य पंचतपसः पंचाग्निमध्ये
तपस्यतस्तपनोऽर्को जातवेदसामग्नीनां पंचमः पंचानां पूरणः पंचमो जातवेदा भवतीत्यर्थः· विशेषेणसामान्यसम
र्थनरूपोर्थान्तरन्यासः॥५१॥ गुणान्तरं व्यतिरेकेणाह· अकृत्वेति· उच्चैरुन्नते ध्रुवि द्विषां मूर्द्धसु हेलया पादमकृत्वा

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते॥ पंचमः पंचतपसस्तपनो जातवेदसाम्॥५१॥
अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्द्धसु विद्विषाम्॥ कथंकारमनालंबा कीर्तिर्द्यामधिरोहति॥५२॥

ऽनिधाय· अनपूर्वइतिनिषेधात्समासेपि न ल्यबादेशः· कीर्तिः कथंकारं कथमित्यर्थः· अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोग
श्चेदित्यनर्थकाच्चकरोतेः कथंपूर्वात् णमुल्· अनालंबा निराधारा कीर्तिर्द्यां दिवमधिरोहति न कथंचिदित्यर्थः· किं
च· निःश्रेण्याद्युपक्रमेणाक्रम्योपरिसौधस्य दूरारोहत्वादिति भावः· तस्मात्कीर्तिसिद्धताः पौरुषमेवाश्रयणीयमिति
श्लोकतात्पर्यं· कीर्तितद्धेतोरभेदोत्समानकर्तृकता निर्वाहः· अत्राप्रस्तुतात्साः कीर्तेर्विषयणमहिम्नाऽप्रस्तुतप्रसादरो

ध पैरुपमेयोपमेसइत्यन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तताव्याचष्टे· अंकेति· अंकमुत्संगमधिरोपितोमृगोयेनसचंद्रमामृगलांछनोमृगां
कोनिष्ठुरंयथातथाक्षिप्ताहतोमृगयूथोमृगसमूहोयेनसः केसरीसिंहोमृगाधिपः उभत्रापिव्याख्यायतइतिशेषः तस्मा
दुत्तौ मौर्दवं द्वःकौर्न्येयेयोरुपमेयुकौर्नयंइतिभावः अत्राप्यप्रस्तुतकथनात्प्रस्तुतार्थप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ।।५३।। ननुसाम
दानादिसुकरोपायमुपेक्ष्याकिम्यासिकसिद्धिनादण्डेन· यथातथाह ननु· साम्नादानेनभेदेनसमस्तैरुतवापृथक् विजे

अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमा मृगलांछनः ।। केसरीनिष्ठुरक्षिप्तमृगयूथोमृगाधिपः ।। ५३ ।। छ
चतुर्थोपायसाध्येतुरिपौसांत्वमपक्रिया ।। स्वेद्यमामज्वरंप्राज्ञःकोंभसापरिषिंचति ।। ५४ ।।

तुंशक्यनेतारीन्न युद्धेनकदाचनेति तस्मात्सांत्वमेवायुक्तमित्याशंक्यदृष्टांतेनाचष्टे· चतुर्थेति· चतुर्थोपायसाध्ये दंड
साध्येरिपौसांत्वंसाम· सांत्वसामनुभेमेसइत्यमरः· अपक्रियाऽपकारः तथाहि स्वेद्यंस्वेदार्हं स्वेदैःप्रतिकार्यमित्यर्थः स्वे न४
दस्तुस्वेदनेघर्मइतिविश्वः· आमज्वरमपक्वज्वरंप्राज्ञः आमोरोगेरोगभेदेसामोपक्वेतुवाच्यवदितिविश्वः कोंऽभसा
परिषिंचतिनकोपीत्यर्थः· ज्वरितस्यांभःसेकवत्क्रुद्धस्यसांत्वमुद्दीपकंस्यात् अतोदंड एवेतिभावः वाक्यभे
देनप्रतिबिंबकरणापेक्षा· दृष्टान्तालंकारः ।।५४।। ५४ छ

सामेति· सकोपस्य रुष्टस्य वैरस्य तस्य वैरस्य सामवादाः प्रियोक्तयः सहसाऽकस्मात् प्रतप्तस्य क्वथितस्य सर्पिषो घृतस्य तो
यबिन्दव इव प्रत्युत वैपरीत्येन दीपकाः प्रज्वलनकारिणः न तु शान्तिकरा इति भावः तस्माद्रुष्टस्य समनुवचनं त्यज
रुष्टवैरिविषयक॥५५॥ एवं स्थितेषु केचित् दुर्वादयः प्रकाशयन्तीत्याह गुणानामिति गुणानां सन्ध्यादीनामा
यथातथ्यात् यथातत्त्वमनतिक्रम्य वर्त्तत इति यथातथं यथातथस्य भावो याथातथ्यमिति यावत् यथार्थत्वं तु यथातथमिति सव्ययी
भिसमासः यथार्थ इत्यव्ययीभावः स नपुंसकमिति नपुंसकत्वं ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति नपुंसकह्रस्वत्वं नतोन

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः॥ प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः॥५५॥ ५५॥
गुणानामायथातथ्यादर्थं विप्लावयन्ति ये॥ अमात्यव्यंजना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंज्ञिताः॥५६॥

ञ्समासेनायथातथं तस्य भाव आयथातथ्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेति विकल्पात् न ञ् पूर्वपदस्य वृद्धिः
तस्मादायथातथ्याद् यथार्थप्रयोगाद् असकाले प्रयोगादित्यर्थः ये अर्थं प्रयोजनं विप्लावयन्ति विघ्नन्ति कार्यहा
निं कुर्वन्तीत्यर्थः अमात्यानां व्यंजनं चिह्नं येषां ते न तथोक्ताः तद्वेषधारिण इत्यर्थः तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अधिकरणो जन्मा
द्युत्तरपदे वा नतः वस्तुतस्तु शत्रुरिति संज्ञा येषां ते संज्ञिताः शत्रुसंज्ञिताः अत एव कूटमंत्रिणो राज्ञां दूष्याः तिरस्कार्या दू
ष्याग्रहोऽस्या इति यावत् राज्ञां नाकर्त्तरि चेति कर्त्तरि षष्ठी अतः स्वोक्तं न प्रतिरोद्धव्यमिति भावः॥५६॥ ७ ॥

ननु यानस्यापि काले यानमुक्तत्वात् संप्रत्ययमेव काल इत्याह स्वशक्तीति । केचिद्बुधाः स्वशक्त्युपचये सामर्थ्यातिरेके यानं यात्रामाहुः
यथाह कामन्दकः । आयेरास क्रोध्यसने ऽपूर्णा यानव्यमिसे वासमादिशन्ति । नचैवपक्षो व्यसनं स्यान्निष्टं श्वमनुसन्न्यभ्युदितोभिया
यादिति परे त्वन्ये बुधाः परस्य शत्रोर्व्यसने विपदि व्यसने विपदि भ्रंसइत्यमरः । यानमाहुः अत्र मनुः । नदायायाद्विगसेवव्यसने चोथि
ते ऽरिपोरिति त्वं संयुक्तपक्षद्वयं कर्तुं उदासीनमनुयोगि ईदासइति शानजाकारस्येकारादेशः । त्वामुत्थापयति प्रेरयति नव भय

स्वशक्त्युपचये केचित्परस्य व्यसने परे । यानमाहुरुदासीनं त्वामुत्थापयति हृदयम् ॥ ५७ ॥ लिलंघयि
षतो लोकानलंघ्यानलघीयसः ॥ यादवांभोनिधीन्रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥ ५८ ॥

ला मा दीहक्कालो न कदापि लभ्यत इति भावः ॥ ५७ ॥ नत्रस्वशक्त्युपचयतावद्दर्शनि । लिलंघयिषत इति । लोकांल्लंघयि
तुमिच्छतो लिलंघयिषतो लंघयतेस्सन्नन्ताच्छतृः । शतरि शस् अलंघ्यान्स्वयं दुर्लंघ्यान् कुतः अलघीयसो ऽतिगुरून् अत
एव यादवाम्भोनिधयः इत्युपमितसमासः । व्यासे वेलेवेति लिंगात् तान् यादवांभोनिधीन्भवतः क्षमा तितिक्षा वेले
वकूलमिव वेलाकूलेपि वारिधेरिति विश्वः रुंधे प्रतिबध्नाति अन्यथा प्रागेव सर्वं संहरेयुरिति भावः ॥ ५८ ॥ छ

मा॰टी॰ष्ठ ३६ अभ्युदयोऽयं पथ्यापमपरोपदत्र्लेक्ष्नोनैव नो विजयलाभ इत्याह· विजय इति· सेनाया विजयः कर्तृ· साक्षिमात्रे उदासीने एवं फल
भाजि त्वयि समीक्ष्योक्ते सांख्योक्ते आत्मनि बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य कर्म भोगः सुखदुःखानुभव इवाप
कथ्यताम् दिश्यतां व्यवह्रियतां भृत्यजयपराजययोः स्वामिनिगमकत्वादिति भावः· सांख्या ह्याहुः· कर्तैव भवत्युदासीन इति सर्वत्र
लुपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिरिति च॥५८॥ अथ परस्य व्यसनमाह· हत इति· हिडिम्बरिपुणा भी

जनैरित्यस्य शेषः

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम्॥ फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि॥५८॥
हतेहिडिम्बरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि॥ चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः॥५९॥ ६७ ॥

मेन द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमातुरः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इत्यण्प्रत्ययः· उकारान्तश्च रेफपरत्वं· तस्मि
न्राज्ञि जरासंधे· संहिताभ्यां सपत्नीभ्यां मर्दितः· यस्तो जरया नाम पिशाच्या संहितस्तथेति कथयन्ति· युद्धे हते सति·
चिरस्याचिरकालेन· चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थका इत्यमरः· मित्रव्यसनी मित्रभ्रंशवान् व्यसनं वि
पदि भ्रंश इत्यमरः· दमघोषाज्जातो दमघोषजश्चैद्यः· सुखेन दम्यत इति सुदमः· एकाकित्वात्सुसाध्य इत्यर्थः॥५९॥ रामः
१५

कथंचिदपेक्ष्य गम्यत्वपेक्ष्य यदिनोक्तः वस्तुतस्तु भूरामणामपि समपक्षस्य चेष्टः शास्त्रसंवादी यथाह कामंदकः परास्तमसत्त्वं प्रसभं निहन्तुं पराक्रमाद्दुर्जिनमप्यमित्रं नराभियायादहितानि कुर्वन्तु पानतः कर्षणायोडनानीत्यभिप्रेत्याह नीतिरिति परः शत्रुराय दि गम्यः इति नीतिर्यदप्यपदिशमनं मानिनः शौर्याभिमानवतः ह्रियै लज्जाकरमित्यर्थः किन्तु पूर्णो बलादिनाव्याप्तः सन् शत्रुस्त स्य मानिनो विधुन्तुदः पूर्णः सन् विधुं तुदति हिनस्तीति विधुन्तुदो राहुः विधुरूपोऽस्तु इति रवश्यस्य येनु मागमः नत्सोत्सवाय कीर्त्यै इत्यर्थः अतो बलिना बलवानेव यातव्यो बलिनश्च बध्यमितिभावः ॥ ८१ ॥ नर्हि पूर्वोक्त रामत्वादि शास्त्रविरोधः स्यादि

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रियै ॥ विधुर्विधुंतुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ८१ ॥ राम

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितम् ॥ सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ८२ ॥ छ नारद

सामंक्याह अन्यदिति उच्छृङ्खलमनर्गलं प्रसत्य पीडनक्षमसत्त्वमिति यावत् सत्त्वं बलमन्यत् शास्त्रेण रामत्वादि शास्त्रेण नियन्त्रितमुदाहृतं परव्यसनकाले निर्मितं सत्त्वं बलमन्यत् उक्तलक्षणं वैलक्षण्यमन्यशब्दार्थः तयोस्सापेक्षस्वले निरपेक्षशब्दाभ्यां मिथो विरोधान्नैकशास्त्रार्थत्वं संभवतीत्यर्थः अत्र दृष्टान्तमाह हीति यस्मात्तेजस्तिमिरयोः समानमधि करणं ययोर्भावः सामानाधिकरण्यमेकाश्रयत्वं कुतः न कुत्रचित् संभवति तयोः सहावस्थानविरोधादिति भावः तस्मा

दुभयोरुदितानुदितहोमयोरिव शास्त्रार्थत्वादितरेतरं शास्त्रविरोधो न बाधक इति भावः ॥ ८२ ॥

तयो०

नार्हि किमिदानीं कार्यमत आह। इन्द्रप्रस्थेति इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमो गमनं स्वहृद्दर्शिनो गमस्थेति घञ्प्रत्ययः तावदिदा
नीं मा कारि तावन्न क्रियतामेवेत्यर्थः यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे इत्यमरः कर्मणि लुङ् माङि लुङि स्यादाशीरर्थे
न माङ्योगे इत्यडागमनिषेधः किन्तु चेदयश्चैद्यदेशा आस्माका इमे आस्माकाः युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति विकल्पादण् तस्मि
न्नणि च युष्माकास्माकाविति आस्माकादेशः ते दन्तिनस्तेषां सान्निधिरेव सान्निध्यं स्वार्थे ष्यञ् आस्माकानां दन्तिनां सान्निध्याद्धामनी
भूताः शाखाभङ्गादिकीभूताः भूरुहो वृक्षा येषां तेन तथोक्ताः सन्तु चेदियानेव क्लिपनामित्यर्थः अत्र च भूरुहां नागरत्नेनेव वस्तु कार्यमागम्य

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत्कारि मा सन्तु चेदयः॥ आस्माकदन्तिसान्निध्याद्धामनीभूतभूरुहः॥ ८३॥ निरुद्धवीव
धासारप्रसरा गा इव व्रजम्॥ उपरुन्धन्तु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः॥ ८४॥ रामचन्द्राय नमः॥ छ॥

नेशन्निति पर्यायोक्तालंकारः कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् प्रस्तुतत्वेन संबन्धनात्पर्यायोक्तमुच्यते इति लक्षणात्॥ ८३॥
निरुद्धेति किं च दाशार्हा यादवाः वीवधो धान्यादिप्राप्तिः आसारः सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादिसंवेशः धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिरासा
रस्तु सुहृद्बलं प्रसारस्तृणकाष्ठादेरिति वैजयन्ती एते निरुद्धा येस्तेन तथोक्ता अन्यत्र निरुद्धो वीवधानां प्रत्याहारापरनाम्नां कं धवा
घासो यासाहरणसाधनं भारविशेषाणां आसारप्रसारो येषां प्रवेशनिर्गमौ येस्तेन तथोक्ताः विवधो वीवधो भारः प्रत्याहारकथने इ
ति हलायुधः व्रजं गोष्ठं व्रजः स्याद्गोकुले गोष्ठमिति वैजयन्ती गा इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषोऽरीनुपरुन्धन्तु व्रजे गा इव माहिष्मसा

तर्हि पार्थप्रार्थनायाः का गतिरित्याशंक्योपेक्षैव गतिरित्याह यजतामिति पांडवो युधिष्ठिरो यजतां यागं करोतु इंद्रः स्वर्गमवतु रक्षतु इनोऽर्कस्तपतां प्रकाशयतां वयं द्विषतोऽरीन् हनाम मारयाम अहं न मन्ये पिबेत्याशयः सर्वत्र प्राप्तकाले लोट् तथा हि सर्वो जनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं समीहते अनुसंधत्ते इन्द्रादि समानयोगक्षेमो नः साप्य इत्यर्थः अर्थान्तरन्यासः ॥८५॥ आप्यतामिति किंचिद्द्विषतां शिरश्छेदेन प्रोच्छलतो छलतोऽशोणितेनोक्षितैः सिक्तैः शस्त्रैरर्करोचिषां संपर्कात् संबंधाद्विधुना संपत् श्रीः

यजतां पांडवः स्वर्गमवत्विंद्रस्तपत्विनः ॥ वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते ॥८५॥ आप्यतां
विधुना संपत्संपर्कादर्करोचिषाम् ॥ शस्त्रैर्द्विषच्छिरश्छेदप्रोच्छलच्छोणितोक्षितैः ॥८६॥ इति
संरंभिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ॥ सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदन्निव ॥८७॥ ❀

आप्यतामिति निदर्शनालंकारः ॥८६॥ इतीति इतीत्थं संरंभिणः क्षुभितस्य बलस्य बलभद्रस्य वाणीः सरस्वतीः आलेख्यदेवताश्चित्रालिखितदेवताः सभायाः सदो गृहस्य भित्तीनां प्रतिध्वानैः प्रतिध्वनिव्याजेन सर्वतः भयादन्ववदन् अन्वमोदन्तेवेत्युत्प्रेक्षा ॥८७॥ श्रीकृष्णाय नौमि श्रीबालकृष्णपदवन्दे श्रीगोपीपतये नमः ॥८७॥ ❀

निशम्येति॰ अधः अक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्य सोऽधोक्षजो हरिस्ताः शेषस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य याः गावो वाचः शेष
गवीः॰ गोरतद्धितलुकीति टच्॰ टिड्ढाणञिति ङीप्॰ निशम्य श्रुत्वा निशम्येति श्रवणे तथा निपातनं शमयतीति भट्टमल्लस्तन्न शा
म्यतेरिदं रूपम् अन्यथा निशमय्येति स्यात् अत एव आह वामनः॰ निशाम्य निशमय्य शब्दौ प्रकृतिभेदात् बृहतां वा
चां पत्युर्बृहस्पतेस्तस्य शिष्याय उद्धवायाभिधातुं वक्तुं दृशा दृष्ट्या प्रस्तावमवसरमदिशत् अतिदिष्टवान् प्रस्ता

निशाम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः॥ शिष्याय बृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद् दृशा॥६८॥
भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः॥ तथ्यामुतथ्यानुजवज्जगादाग्रे गदाग्रजम्॥६९॥

वस्यादवसर इत्यमरः॥६८॥ भारतीमिति॰ अथ कृत्स्नाभ्यनुज्ञानन्तरं उद्धव आहितो भरोऽर्थगौरवं यस्यां सा तां तथ्यां
सत्यार्थां भारतीं वाचमनुद्धतमगर्वितं यथा तथा गदस्याग्रजं कृष्णं अग्रे पुरतः इति प्रगल्भोक्तिः उतथ्य
स्य महर्षेरनुजो बृहस्पतिः उतथ्यावरजो जीव इत्यमरः तद्वत् तेन तुल्यं जगाद तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वत्
निर्लक्षितः तद्धितगतेयमुपमा॥६९॥ ॥ ॥छ

रामः
१८

किंजगादेत्यत आह संगतीति संगतमितिमृणालपाणिनावलमङ्गेणकेवलश्रुतेणवेतिध्वनिः उक्तेसतिवक्रमसांगतम
युक्तं साधूक्तत्वात् अभ्यासस्समानयोगक्षेम असंगादितिचध्वनिः सांगतशब्दस्याहार्थत्वात्ननयोगेशाकश्रवेत्साहित्ता
तुमुन् तथाहि लेख्येनपत्रेणार्थेवाच्येनिकृरितेतिरीतिसतिवाचिकं व्यालार्थवाचसंदेशवचनमित्यर्थः संदेशवाग्वाचिकं
स्यादित्यमरः वाचोव्याहृतार्थायामितिठक् उक्तारवलुतवासंवल्वित्यर्थः खलुराद्यः सतिषेधेत्योवाक्यालंकारेनिषेधवाक्या
लंकारजिज्ञासानुनयेरवल्मभयत्राप्यमरः अलंखल्वोःप्रतिषेधयोःप्राचांक्त्वेतिक्त्वाप्रसमर इहनपादादौखल्वादपदेति

संगमसांगतंवक्रमुक्तंमृणालपाणिना ॥ निरूपितेर्थेलेखेनखलूक्ताखलुवाचिकम् ॥७०॥ तथा
२ त·स् पिययन्म्यपिनेगुरुहारित्सेवगौरवम् ॥ प्रयोजककर्तृत्वमुपैतिमममजल्पनं ॥७१॥ छ ॥ ७१ ॥

वेधस्योद्देजकापिप्रायार्थत्वात्तत्पर्यस्यखलुशब्दयोगेनद्युष्यतीत्यतसंधेयं लिखितार्थवाचिकमिवबलोक्तेमदुक्तिरत
वकाशेतिवाक्यार्थसतिविंवकरणात्स्पष्टतावद्दृष्टान्तः स्तुतिमाजेनतिंदावगमात्याजस्तुतिवचः तद्लक्षणंलगेवक्ष्यामः
॥००॥ तर्हित्तूष्णीभावेनस्थीयतांतेस्याह् तथापीति तथापिबलेनतिर्णीतेपितेतवमय्यपिबलमङ्कवदेवेत्सपेरर्थः गुरु
रित्सेवयद्गौरवमादरः तद्गौरवंममजल्पतोजल्पनेप्रयोज्यकर्तृमममद्धवप्रयोजककर्तृत्वंप्रेरकत्वमुपैतिअतोवक्ष्यामी
॥ छ ॥ सर्थः तर्हिपंडितैः सादरंपृष्टस्यविशेषज्ञस्यात्तवतूष्णीभावोऽयुक्तइतिभावः ॥७१॥ छ

मा.टी.द्वि. नन्वेवमेतेव सर्वं ग्रपंचोक्तं संगतिकिंते वाच्यमत्तीत्याहांव मिथ्या ग्रयं वोऽभिनिहितमिति धा पस्तु वन्निवाह वर्णैरिति व
.१९ र्णैरित्याद्विग्रयेणकतिपयैरेवपरिमितैरेव वर्णैः पंचाशद्वर्णमात्रकाक्षरैः कतिपयैरित्येव स्वरैर्निषादादिभिर्ग्रथितस्य
गुंफितस्य वाङ्मयस्य शब्दजालस्य ऐकार्थो निसमिति इत्थांतित्वार्थेमपद्गीयत इति गेयं तस्य गेयस्य गानस्येव वि
चित्रतानन्तभेदाऽनन्तरचनाभेदादपरिमिताभवंतीत्यर्थः अहो अनन्तेन नसाधुक्तोपि विशेषानंत्यान्नमापि वक्तव्यम

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव॥ अनंता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता॥ ७१॥
बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते॥ अनुज्झितार्थसंबंधः प्रबंधो दुरुदाहरः॥ ७२॥ ६॥

त्वीत्येकोभावः तस्य दुरुक्तत्वान्ममैवात्नीत्यर्थः ग्रस्य वयवमितो पासनादनेकैवेपक्षप्रमा॥ ७२॥ अथललितवच
नाधिक्षेपहारेणात्मन वनस्पमात्यत्वमाह बह्वपीति स्वेच्छयात्मप्रतिमानुसारेण प्रकीर्णमसंगतं बह्वपि कामं यथे
ष्टमभिधीयते किंतु अनुज्झितोऽर्थसंबंधः पदार्थसंगतिर्यस्मिन्स प्रबंधः संदर्भो दुरुदाहरो दुर्वचः इतरेतरस्व
रामेणानुसंगतमेवोक्तमिति स्तुतिः असंगतमेवोक्तमिति निंदा यावगम्यते॥ ७२॥ ७२॥ ६७॥ ६०॥ ॥ रामः १९

म्रदीयसीमिति· कुशलाः वक्तारो म्रदीयसीमतिकोमलां सुकुमारामृतां तथापि घनामर्थगुर्वीमनल्पमसांस्कृंकदलीदलकल्पां
२न पितर्थः अल्पैर्वर्णैर्गुम्फितैरेतोः श्लेषादिभिस्तंतुभिर्न्यकल्पितां रचितां गुरुकाव्यविशिष्टां शब्दादिविचित्ररूपां चित्रवर्णां रचनां पटीं
मष्टीमिव प्रसारयंति रामवाग्भिरेवं विधेतिस्तुतिः रामवाक्यमेवं विधेति निंदा चावगम्यते· अत्रश्लेषस्पष्टमुद्गिभयासंभवे
नसर्वोलंकारबाधकत्वाद्रुपमागतिर्भोभापितः सकृतागत्रश्लेषोयमित्यलंकारः एवं च पूर्णोपमाया निर्विषयत्वाप्रसंगा

म्रदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पितामप्रविकासयंति कुशलाः स्वमंत्रावं पठीमिव ॥७४॥

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्ग्राह्यते पुरः। हेतुः परिचयस्थैर्ये वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥७५॥ ६७

द्वेषमतिभोक्ष्यापि तेयतृपमेवेसन्ये ॥७४॥ अपोह्यः स्वसिद्धांतं वर्णयिष्यन्तुत्साग र्वं परिहरन्दूरमभिमुखीकरोति· विशे
षेति· विशेषं विद्वांस्तस्य विशेषविदुषो विशेषज्ञस्य· गम्यादिपाठाद्द्वितीयासमासः नवपुरोग्रे शास्त्रं नीतिशास्त्रं तदुद्ग्राह्य
ते उपन्यस्यते इति यत् उद्ग्राहितमुपन्यस्तमिति यैज प्रतीः छानुद्ग्राहणमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिंगत्वं वक्तुरुद्ग्राहयि
तुः परिचयस्थैर्ये अभ्यासदार्ढ्ये हेतुर्गुणनिका आम्रेडितं भाषामेवेति यावत् नतुवैदुष्यगर्वकृतमिति भावः ग्रहाभ्रेडने चोरा

मा॰टि॰ द्वि॰
२०

संगतिस्वमन्तमुपन्यस्यति · प्रज्ञेति · अतोऽस्मात्कारणात्स्वमस्यास्तीति स्वामी प्रभुः स्वामिन्नैश्वर्ये इति निपातनः प्रज्ञोत्साहौ मंत्रोत्साहश
क्ती आत्मनि स्वस्मिन्नाधातुं संपादयितुं यतेत स्वयमुभयशक्तिमान्भवेदित्यर्थः कुतः हि यस्मात्तौ प्रज्ञोत्साहौ उदेष्यंत्सा वक्ष्यें साजि
गीषोरात्मसंपदः प्रकृत्यात्मकै मूलं निदानं प्रज्ञोत्साहदृष्टान्तार्थं यथोत्साहस्तथा मंत्रोपि प्रज्ञा तौ न तु केवलोत्साह इति वल्लभदेवस्याप
वादः ॥७६॥ उत्साहवत्प्रज्ञापि प्रधानमुक्तं तस्याः प्रयोजनमाह सोपधानामिति · ये धीराः धीमन्तः सोपधानां सविशेषां युक्तियु
क्तामित्यर्थः अन्यत्र सगेन्दुकां सोपबर्हामित्यर्थः उपधानं विशेषः स्यादिन्दुके प्रणयेपि चेति विश्वः स्थेयसीं स्थिरतरां अचलां दृ

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेताधातुमात्मनि । तौ हि मूलमुदेष्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः ॥ ७६ ॥ सोपधा
नां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये । तत्रानिशं निषण्णास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥ ६ ॥

ढां यसीं च · स्थिरस्य स्थादेशे यसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः · धियं खट्वयन्ति · पर्यङ्कं कुर्वन्ति साश्रयन्तीत्यर्थः · शयनं मंचपर्य
कपल्यंकाः खट्वया समा इत्यमरः · तत्करोति तदाचष्टे इति णिच् · ते धीरास्तत्र धीखट्वायां अनिशं अश्रान्तं निषण्णाः विश्रान्ताः सन्तो
जातु कदाचिदपि श्रमं खेदं न जानते नाविदन्ति · श्रमं खेदो ध्वरसादेरिति लक्षणं · धीपूर्वक एवोत्साहः सफलो न तु केवल सर्वथा धी
रः प्रयत्नीयेत्यर्थः अत्र धिया आरोप्यमाणे या प्रकृतमापोपयुक्तरूपो यकारपर्यन्तत्वया परिणामालंकारः आरोप्यमाणस्य प्रकृतोप
रामः
२०

४८ अंप्रज्ञाप्रज्ञयोर्द्वाभ्यां वैषम्यमाह स्पृशन्तीति तीक्ष्णाः निशितप्रज्ञाः खरवच्छरेण तुल्यं स्तोकमल्पमेव स्पृशन्ति अतः कार्यस्याभ्य
न्तरं विशंति अल्पायासेन बहु कार्यं साधयन्तीत्यर्थः बहु स्पृशापि अपि नाम स्थूलेन मंदेन बहुना यावन्मनायं श्रीफलेन तुल्यमश्मवत् ते
न तुल्यं क्रिया बहुलीतः बहिरेव च कार्याकार्यस्येति भावः स्थीयते स्थितिः क्रियते मूढो हि अल्पस्य हेतोर्बहु प्रसयत्यल्पं भूषकमपहृणा
यशिरवशिवनन वसरि हासास्पदं भवतीति भावः तद्विजगते यमुपमा॥७८॥ आरंभंत इति किंच अज्ञा अल्पं तुच्छमेवार्थमा

स्पृशन्ति शरवत्तीक्ष्णाः स्तोकमंतर्विशन्ति च॥ बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिरश्मवत्॥७८॥
आरंभन्तेल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च॥ महारंभाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः॥७९॥

रभंते काममत्यन्तं व्यग्रास्त्वरिताश्च भवन्ति न च पारं गच्छन्तीति भावः कृतधियः शिक्षितबुद्धयस्तु महारंभा महोद्योगा भ
वंति निराकुला अव्यग्राश्च तिष्ठन्ति भवन्ति पारं गच्छन्तीति भावः॥७९॥ अथ प्रज्ञावानपि न प्रमाद्येत्याह उपायमिति उ
पायमास्थितस्यापि अस्याप्युपायेनैव कार्यं साधयतोपीत्यर्थः किं तन्मयमनये इति भावः प्रमाद्यतोऽनवधानस्य प्रमादेनाव
८ धानेस्मनः अर्थाः प्रयोजनानि निवर्तन्ति नयादि शयालु निशालु आलुरुशीलेऽर्थे हारामभाजुरु मृगान्यातीति मृगयु

श्रीधरः दृगश्वयश्चे सोपारिकः प्रसर्पणे निपातः आधोरणव्याधजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि स इत्यमरः उपशेरतेऽस्मिन्निति उ
पशायः मार्गस्थानितो व्याधस्यान्तर्गुप्तिस्थानं भक्तविशेषः एरजिसमासयः नत्रजिष्ठतीति उपशायस्थोऽपि मृगान्न हन्ति विशेष
णसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥८५॥ एवं प्रज्ञाया आवश्यकत्वमुक्तमथोत्साहस्याप्याह उदेतुमिति जेतुमिच्छुः जिगी
षुरेकवद्वादशस्वपि राजसु मध्येष्वादित्यादिसेषु दिनकृद्योद्दिनकरो व्याप्रियमाणे आदित्यस्त्वेहामुत्साहधमसत्यजंप्रयुंजन
एव न तु निरुद्योग इति भावः उदेतुं कल्पते उद्घाय प्रभवति उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपमूल इत्यर्थः नानालिंगत्वादत्र

उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः॥ हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान्॥८५॥
उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि॥ जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते॥८६॥ ४

नोऽनन्तार्यत्वमिति निर्मुक्तेः प्रतिमासादित्यभेदाद्वादशत्वं नचैकस्यैव द्वादशात्मत्वं द्वादशात्मा दिवाकर इत्यभिधानान्नैवान्तेवा
र्थमाद्यः पुराणोक्ताद्रष्टव्याः राजानस्तु अरिर्मित्रमरेर्मित्रंमतः परं तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः पञ्चैते निशे
षः पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरं आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः पार्ष्णिग्राहासारआक्रंदाश्चेत्यर्थः
अत्र चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः अनुग्रहे संहतयोः

समर्थोऽसंहतयोर्वधे मंडलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः अनुग्रहे संहतानां च वधे प्रभुः

इति मध्यमोदासीनाभ्यां सहद्वादश वेदितव्याः पूर्णोपमा ॥८६॥ ॥ ४

विगृहीतयो

उपायमास्थितेसत्रराजाऽप्रमाद्येत् क्रमप्रमादप्रकारमाह वृद्धिरिति वृद्धिरेवशस्त्रंयस्यसः वृद्धिशस्त्रः अमोघधारणात्वात्तस्मा
इतिभावः प्रकृतयः स्वाम्यमात्यादि राज्यांगानिप्रकृतयइत्यमरः ताएवाङ्गानिगात्राणियस्यसप्रकृत्यंगः गजैकल्पेराज्ञोवैक
ल्यस्यादितिभावः धनाद्युभेदासंवृतिर्मंत्रगुप्तिरेवकंचुकः कवचोयस्यसः अत्रभेदेनज्ञभेदादितिभावः चरतीति चरः पचाद्यच्
सएववारीश्च ठपुरुषः अज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् अत्रसमयः वारस्त्रमूठपुरुषइत्यमरः सएवेक्षणंचक्षुर्यस्यसः अन्यथास्व
रमंडलवृत्तीनामदर्शनादंधस्येवराज्ञः पदेपदेनियातइतिभावः स्यात्सन्देशहरोदूतइत्यमरः दूतएवमुखंयस्येवाक्यसः दू

वृद्धिशस्त्रः प्रकृत्यंगो धनसंवृतिकञ्चुकः। वारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोपि पार्थिवः ॥८२॥ ७

तमुखः अन्यथा मूकस्येववाग्व्यवहारासिद्धेत्संधाद्यादिकार्येष्वनिर्वंधः स्यादितिभावः एवंभूतः पार्थिवः कोपिपुरुषो
न्यएवायंलोकविलक्षणपुमानित्यर्थः अनेनराज्ञादिव्यपुरुषादिसंपन्नेनभवितव्यः एतदेवाप्रमत्तत्वम् अन्यथास्व
रूपहानिस्यादितिभावः अत्रकोपिशब्दोलोकसंबंधोप्यसंबंधोक्तातद्रूपातिशयोक्तिः सावृद्धिशस्त्रइत्यादिरूप
कानिमूठेतितेनः संगांगिभावेनसंकरः ॥८२॥ रामायनमः कृष्णायनमः गुरवेनमः सरस्वत्यैनमः ॥८२ ८२ ॥

मा·टी·द्वि· २२

वस्तुर्थोपायसाध्यइत्यादिनायदुक्तंसाध्यमेवकर्तव्यमितितत्रोत्तरमाह तेजस्वीति· कालेजानातीतिकालज्ञः अस्यार्थः कालइति वि
दुषइत्यर्थः आतोनुपसर्गेकः नतु इगुपधेत्यादिनाकः विधेः समासेकर्मोपपदस्यैव बलवत्वभावणान्तस्यमहीपतेस्तेजः क्षमेवेति
वारकान्तोनियमोनास्ति किन्तु यथाकालमुपययथाश्मपणीपतीत्यर्थः तथाहिस्त्रोछंदसा रुद्धीन्यायानिर्वेदादीन्यथोनि यलस्यभा
वस्तरूपं संज्ञातायतंकवेः कस्तुकेः केवलमोजः प्रोल्लसत्बंधलंया एकगमादः सुकुमारत्वं धत्ववानकिन्तुन दूसानुगुण्येनयथापो
गमनुभयमनुपादेयमितिदिष्टान्तालंकारः ॥ ७२ ॥ यदुक्तं क्रियासमभिहारेणाविराम अनंतं क्षमेतन दूयतिनत्रोत्तरमाह क्षतापचारेदु

तेजः क्षमावानैकान्तः कालज्ञस्य महीपतेः ॥ नैकमोजः प्रसादोवारसभावविदः कवेः ॥ ७३ ॥ क्षतापचारोपिपरै
क्ष्मा· रनाविष्कृतविक्रियः ॥ असाध्यः कुरुतेकोपं प्राप्ते कालेगदोयथा ॥ ७४ ॥ वासुदेवनीतिः ॥ ७४ ७४ ॥

ति· पटैःशत्रुभिः कृतः अपचारोऽपकारो यस्यसः तथोक्तः तथापिअनाविष्कृतविक्रियोनाविष्कृतोविकारोयेनएवंभूतःसाध्येर्ग
न्निसमाधेयः सन् गदोपथारोगस्तु खलबलयथाश्वकरोति तद्वत्· कालेबलक्षयावसरप्राप्तेसतिकोपंकुरुतेशक्तत्वे सतीत्यर्थः न
दुक्तं वहेदमित्रं स्कंधेनयावत्कालविपर्ययः अथैनमागतेकालेभिंद्याद्घटमिवाश्मनीति ॥ ७४ ॥ छ ॥ ७४ ७४ ॥ स्कं: २२

स्तस्येदानीं शांतत्वमित्याद्दिनाह मृद्विति॰ मृदुवन्तु नाम अवहितमनं नाहितं तेजोऽर्थान्भोक्तुं प्रकल्पते समर्थं भवति तथाहि प्रदीपो
भ्यन्तरस्थयान्तःस्थया दशया वर्त्या स्नेहं तैलादिकमादत्ते॰ अन्यथा स्वयमेव निर्वायादिति॰ तत्र शान्तिपूर्वमेव क्षात्रं पर
लतीति सर्वथा प्रथमतः क्षमामिति भावः दृशावर्त्तिरवस्थायां स्नेहं तैलादिकं रसं इति विग्रहः॰ विशेषणसामान्यसम
र्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ ८५ ॥ तर्हि पौरुषं माभून्निसंक्षमप्रमाणस्य दैवमेव श्रेयो विधास्यतीत्याशंक्याह नालंबत इति॰ विद्वान्
नीतिज्ञः दिष्टमस्तीति मतिरस्य दैष्टिकः दैवप्रमाणिकः तस्य भावः दैष्टिकतां भागधेयमित्यमरः अस्ति नास्ति दिष्टमिति ठक् तत्र

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान्प्रकल्पते॰ ॥ प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया॰ ॥ ८५ ॥ नालंबते दैष्टि
कतां न निषीदति पौरुषे॰ ॥ शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ८६ ॥ ८६ ८६ ॥ छ

व दैष्टिकतामेव नालंबते सर्वथा यत्नरहितस्य विनाशादिति भावः तथा पौरुषे केवलपौरुषकारेऽपि कुवादित्वात्प्रस
ङ्गः न निषीदति नातिष्ठति॰ दैवप्रातिकूल्ये तस्य वैफल्यादिति भावः किंतु सत्कविः सम्यगपि नाम शब्दार्थाविव तयोः काव्यशरी
रत्वादिति भावः यथाह वामनः॥ अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यमिति द्वयं दैवपौरुषं चापेक्षते अतः पौरुषमप्याव

अथ स्थाने फलमाह स्थायिन इति। रस्यते स्वाद्यत इति रसस्तत्त्वं गमयति रसतेः स्वादनार्थत्वाद्रस्यं नयतीति रसास्ते इति निर्वचनात्तत्
स्य रसस्य रसान्तरतः स्थायिनः स्थायिभावस्य रसादेरन्यः। रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयशमाः
स्थायी भावाः। ... तस्यैकस्यैकार्थस्यानुभावरूपे प्रयोजने भूयांसः। संचारिणो व्यभिचारिणो निर्वेदादयः। वि
भावादीनामुपलक्षणमेतद्यथा प्रवर्तन्ते। ... विभावैरनुभावैर्व्यक्तास्तिके व्यभिचारिभिः आनीयमानत्वात् स्थायी भावो
रसत्वं नयति। ... स्थायिनः स्थिरस्य संसारकालं गतौ समारोपसर्गः। तस्यैकस्य जिगीषोर्नायकस्यार्थे प्रयोजने भूयांसो महीं

स्थायिनोऽर्थे प्रवर्तन्ते भावाः संचारिणो यथा। रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा नेतुर्महीभृतः॥ ८७॥ तन्त्रावापवि
दा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता। सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः॥ ८८॥ ॥ महीभृतो राजानः प्रवर्तन्ते स्वय
मेवास्य कार्यं साधयन्तः ... भजन्तः स्वस्थमिति भावः। केचित्तु भावपदस्यापि सपरत्वमाश्रित्य यथा संचारिणो भसंगास्तगंतु
का अन्ये रसाः स्थायिनः स्थिरस्यैकस्य ... तस्यैकरसस्यार्थे प्रवर्तन्ते। यथा अङ्गिन्येव कार्येऽपि शृङ्गारादय इति व्याचक्षते। सोऽ
यमलंकारः॥ ८७॥ शान्तिपक्षस्य वचनानन्तरं मोहं ... मंत्रावापौ स्वपरराष्ट्रचिन्तने। तन्त्रमावापो शास्त्रे। यथा प्रयोगं च
वेत्तीति तन्त्रावापवित् मंत्रान्तरास्तु चिन्तयामावापः परचिन्तनं शास्त्रोपधानम् ... तन्त्रामीति वैजयन्ती। योगैः सामाद्युपायैः
... निग्रहा सुखेन ग्राह्याः ... श्लेषानुप्राणित उपमेयमितिकेचित्॥ ८८॥ ८८॥ ❀ ❀ ❀ ❀

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी स्वैवाधत्ते प्रभुशक्तेर्मूलमित्युक्तं न देवप्रनाक्ति· करोति उत्तुंगो महोन्नतः प्रज्ञाबलं मंत्रशक्तिरेव बृहत्
प्रधानं मूलं यस्य सः उत्साहस्व पादपः करेणावलिना प्रचयेन वर्द्धनीयां प्राच थलि हस्ताश्वः करा गतिनः प्रथीयसी
पृथुतरां कुत्तो हलादेर्लघोतिमिरे फादेः प्रभुशक्तिस्लेओ विशेषांसगमाप· प्रभावस्य प्रतेजः कोशदण्डजमित्यमरः फल
निष्पन्नयते फलनिष्पत्तौ त्यनः मंत्रपूर्वक एवोत्साहस्तु फलति मनो विपरीतम्लोर्ध्वस्वस्वअध्यमानि भावः रूपकालंकारः।

करप्रचयोत्तुंगः प्रभुशक्ती प्रथीयसीम्॥ प्रज्ञाबलबृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः॥८९॥ ६७
अनल्पत्वात्प्रधानत्वाद्वंशस्येवेतरे स्वराः॥ विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिवारताम्॥९०॥

९०॥ विनष्यकारिणस्तु विषम पिविधेयं स्यादिति नयेणाह अनल्पत्वादिति· अनल्पत्वात्सहोत्साहाधिकका
लाभिज्ञत्वात् अनल्पक प्रधानत्वात्मंडलाभिज्ञत्वात् अल्पमानत्वात्प्रधानत्वात्नायकत्वात्सांश्ववंशस्य वंशवाद्यस्व
स्येतरादीणागाणादिश्वस्स्व अथवायत्वाद्वंसरवंवंशस्तत्कालविहितस्वरउच्यते तस्येतरे स्वराः रंडजानयइव
विजिगीषोर्नृपतयोऽन्ये मंडलपरिवर्तिनो राजानः परिवारतां योध्यतां प्रयान्ति· न तु कार्यं साधयन्तीत्यर्थः तस्मात्क्लिष्टप

॥ ६७ ॥

मा॰ टी॰ द्वि॰

२५

भवतीति । किंच अनारम्भमाणस्य स्वयमपि किंचिदकुर्वाणस्यापि विभोर्व्यापकस्य च परैरन्यैरुत्पादिभिः शंखभेर्यादिस्य ग्रै माहिताः संपादिता अर्थाः प्रयोजनानि विहायस आकाशस्य शब्दा इव गुणतां विशेषणतां कारणाद्भुक्तगुणत्वं व्रजन्ति । शब्दो हि गुणः स्वयं तूदासीनस्याकाशस्य महिमैव कार्यदेशं सापूर्वकं स्या नियमसर्वार्थाविपि स्वकीयतां नयन्ती सर्वगुणत्वाप्तिः शब्दादिरवोद्धृताविरस्य तत्तद्धिनि प्रजयन्तो ॥९१॥ यातव्येति । किंच एकार्थमेकप्रयोजनं सत्रमेव तन्तुः सूत्रं तत्र प्रोतायां स्यूतायां गुणस्कोऽभीष्टामिलाभिष्याभिलम्भः प्रपूर्वाद्धेनः कर्मणि क्तः । यातव्यपार्ष्णिसाहित्यासंग्रसारणम् । यातव्योऽभिषेणयि

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिनः परैः ॥ व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥ ९१ ॥ यातव्य
पार्ष्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ॥ एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ ९२ ॥ ९२ ॥ ६

तव्योऽरिः पार्ष्णिं गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो धावी कर्मण्यण् तावादौ येषां ते पूर्वोक्ताः पंक्तिस्थिता एव माला कारत्वमाला तस्यामधिकद्युतिर्यस्य सः । प्रतापतेजा नायकः शक्तिसंपन्नो जिगीषुर्नायकायते मध्यमणिरिवाचरति स्वयमेव सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । तस्मादिमत्रपक्षनर्थमिति भावः । नायको नेता मध्यमणिश्च मध्यमणावपीति विश्वः । उपमानाद्वाचारे इति क्यङ् । अत्र स्तावधातुकर्मणि दीर्घः । नायकायत इत्युपमा । अत्र यात्रासनाविरोधात् । एकार्थतन्तुसंवेतिरूपलोधिषाननिरोपाने नारोप्यमाण तंतुलसैवे

एमः

२६

अथविमृश्यप्रकरणप्रकारमाह · षाड्गुण्यमिति · शक्तिप्रभावादित्रयं · बलं वापेक्षत इति शक्त्यपेक्षः सन् · पवाधव् · शक्तिर्बलेन
भावाः शक्यन्ते · षड्गुणा एव षाड्गुण्यं संधिविग्रहादि षट्कं वा तु र्वर्गादौ हिसात्त्वार्थे व्यञ्ज नदेव रसायनमौषधविशेष
उपयुंजीत सेवेत · रसायनं विहंगोपिजराद्य अभिदौषधहन्ति विघ्नः । एवं सत्यस्य त्रयो गुणाः रंगानि त्यागादीनि · स्वामी जनपदो मात्याः को
शो दुर्गम्बलं सुहृत् राज्यं सप्तस्वरूपं नीतिज्ञाः सं प्रसक्षत इत्यभिधानात् · गात्राणि वस्याः भुनि स्थिराणि कालान्तरक्षमाणि स
र्वः ग्लानि स्थम्यतः । वलवन्ति च परपीडाक्षमाणि च भवन्ति श्लिष्टपरं परिजरूपकम् ॥ २३ ॥ स्थानेति · किञ्च स्थानेशाल्पविषये

षाड्गुण्यमुपयुंजीत शक्त्यपेक्षी रसायनम् ॥ भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥ २३ ॥ स्थाने शमवतां
शस्ता व्यायामेष्विव रंगिणाम् ॥ अयथाबलमारम्भो निदानं क्षयसम्पदः ॥ २४ ॥ श्री श्री श्री ॥ २४ ॥

शमवतां क्षमावतामंगिनां राज्ञां शरीरिणां च शक्त्याः प्रभावाधनुसारेण बलानुसारेण व्यायामे व्यापारे षाड्गुण्यप्रयोगे गमना
दौ च सतीत्यर्थः · इह श्लिष्टपदः राज्यस्य शरीरस्य चेति भावः । विपक्षे बाधकमाह अयथावलमिति क्रमेण · यथासाध्यमिति सर्व्व्यी
भावेन समासः । आरंभो व्यायामः क्षयसंपदो भवन्ति निदानमादिकारणम् अंगानामिति शेषः · तस्मात् सात्म्यस्मात्स्वैरणे स्वकं र
न न श्रेयस्करमिति भावः । अत्र विरोधस्यापि प्रक्षिप्तत्वात् द्वयं राक्षि न लौवक्तुनावक्तव्यमिति । ततो ध्यानामंगानामौपम्यं च गम्यते इति

मा॰ टी॰ २ कालिनमाह । नेति । नतस्माद्वाक्यार्थस्याकार्यत्वात्तं चेदिनाम्नो शिशुपालं भवान्मावमंस्त नावमन्यस्व मन्यतेर्माङि
२५ लुङ् । अनुदात्तत्वान्नेडागमः । कुतः यस्मादयमुदात्तस्वरान्निवर्तते शिलोदात्तानिवारी नेकपदे । एकस्मिन्पदे न्यासे अनुदात्तो लक्षणा
च निहन्ति हिनस्ति नीचैः करोति च अनिश्चरादुदात्तमेकं पदमेकवर्जमिति परिभाषाबलादित्यर्थः ॥ ९५ ॥ नवाद्यमेकाकी कि
न्तु करिष्यतीत्याशंक्याह मावेदीति असौ चेदिराट् एकः स्वयं एकाकी । अतो जेतव्यः । दुर्जय इति मावेदि मा ज्ञासि । विदेर्लुङ्

नदी शिलारं चेदीनां भवान्मावमंस्त मा ॥ निहन्त्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥ ९५ ॥ मावेदि यदसा
वेको जेतव्यश्चेदिराडिति ॥ राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ९६ ॥ ९६ ॥ ६७

मेदिनीमा ङि लुङ् रूपं यस्मात्स चेदिराट् राज्ञश्चं रूपयक्ष्मा राजा चासौ यक्ष्मा चेति वा क्षयरोगो रोगाणां निवमहीभृतो
समूहः समाहितरूपः । तथाहुर्वाग्भटः । अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः । राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥ न स
वारणो हि ज्ञातीनां च राजा न्ध स्वयं पुरः पक्षो राजयक्ष्मा रोगाणामिव नतो नमन इति । अतो दुर्जय इत्यभिप्रायः । एतेन चिरस्थायित्वम
सतो दुरन्तमोऽन्यघोषजडत्वादिति निरस्तम् ॥ ९६ ॥ राम
२५

अथास्य सर्वराजसमष्टितानेव द्वाभ्यां व्याचष्टे· संपादितेति· संपादितं फलं लाभो बाणाग्रं च येन स तथोक्तः फलं लाभ इषुराग्रयो रिति श्ना
श्वतः सपक्षः सुहृत्कं कादिपत्रक्षकश्च परेषां भेदनः शत्रुविदारणः बाणो वा गाढगुणः शौर्यादिना ज्यया च गुणवता धिङ्क्ये
न वचनेन वैध्येन कर्मणेप्रभवतीति कार्मुकं धनुः कर्मण उकञ् तेनैव संधानं संधिमेष्यति अतो नेकाकीति भावः अत्राप्युपमाश्लेषो
पमानभेदात्॥९७॥ ये चेति· किं च अन्ये च कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजानस्तमः स्वभावास्तमोगुणात्मकाः अत एव ते

संपादितफलस्तेन सपक्षः परभेदकः॥ कार्मुकेनेव गुणिना बाणः संधानमेष्यति·॥९७॥ ये चान्ये
कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः॥ तमःस्वभावास्तेप्येनं प्रदोषमनुयायिनः॥९८॥९८ ९८॥ छ पा.स्

पि प्रदोषं प्रकृष्टदोषं तामसमेवैनं चैद्यमनुयायिनः अनुयास्यन्तः स्वाद्रूपादिति भावः भविष्यति गम्यादय इति णि
निः॥ भविष्यदर्थे अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययो रिति षष्ठी प्रतिषेधात् द्वितीया· यथा ध्वान्तं रजनीमुखमनुपपातीति तद्वदि
ति वस्तुनालंकारध्वनिः· रागौ ध्वान्ते गुणेन महत्समरागद्वेषौ दुष्टराज्यंशा यातीति वैजयन्ती॥९८॥ ९९ ९९॥

ननुवाणादयोस्माभिरिदानींकृतसंधानानविरोधमीयुरित्यत आह उपेति· तेनचैद्येनकृतो ऽल्पोप्युपजापोभेदः·भेदोपजापा
वित्यमरः। त्वय्याकोपवतः· सकोपवतस्तान्वाणादीन् अनिलः साग्नीनेधानिव काष्ठंदार्विन्धनंत्वेधइध्ममेधःसमित्
स्त्रियामित्यमरः। आशुदीपयितासद्यः प्रज्वलयिष्यति·दीपेर्ण्यन्तात्तृच्· अन्नवैराणः संहिताआपदिसानिरंध्रेसद्यः गवेष्यं
मीतिभावः।। ९९।। ननुकिमतत्राह बृहदिति· बृहत्सहायोमहासहायवान् क्षोदीयान् क्षुद्रतरोपि· स्थूलदूरेत्यादि

उपजापंकृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।। आशुदीपयितास्पोपिसाग्नीनेधानिवानिलः ।।९९।।
बृहत्सहायः कार्यान्तंक्षोदीयानपिगच्छति ।।संभूयांभोधिमभ्येतिमहानद्यानगापगा ।।१००।।

८ नायणादिपरलोपः। पूर्वगुणश्च· कार्यस्यान्तंपारंगच्छतीति· तथाहि· अपांसमूहः आपं· तस्यसमूह इत्यण्· तेनगच्छ
तिसापगा गिरिसंबंधिनीनदी गिरिनदी महानद्यागंगादिकयासंभूयमिलित्वांभोधिमभ्येति· क्षुद्रोप्येवंतादृशेन दृक्
महताश्रयसंपन्नःकिंतुवक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः। विशेषणसामान्यसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः।।१००।। भाभीभी: उत्तः
२६

किंच न केवलं तत्रावसाध्यत्वं मित्रविरोधश्चाधिकोनर्थ इत्याह तस्मेत्यादिह्येन ये चनस्य चैद्यस्यामित्राणि तपायेच्चनेनवामित्रान्नृपा
लदुभये त्वयाभियुक्तमभियातं येनं चैद्यं गन्तारो गमिष्यन्ति गमःकर्त्तरि लुट् अतःपरे उक्तो भयमप्तिदिक्लोस्तवमित्राणितस्यामित्रसं
त्यां गन्तार इति ॥१०१॥ ननुः किमनेनाह मखेति इत्थमनेन प्रकारेण इदमस्य जगत्तिष्ठति स्थमुत्थाप्य मखविघ्नाय यज्ञविघाताय सम
कलं राजकं राजसमूहं गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजेत्यादिना वुञ् तस्याप्यपक्षोभिपिला हन्त भजातारेरजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य त्वया प्र

तस्मिन्मित्रायमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः॥ अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे॥१०१॥ मखविघ्नाय
सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम्॥ हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा॥१०२॥ संभाव्य त्वामतिभरक्ष
मस्कंधं सबांधवः॥ सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते॥१०३॥ १०३॥ १०३॥ ७॥ ॥

थमेनारिणा जातमजनि नपुंसके भावे क्तः॥१०२॥ अस्तु सोपि शत्रुः को दोषस्तत्राह संभाव्येति बंधुरेव बांधवः सधर्मराजः
अतिभरक्षमः स्कंधो यस्य तं तथा तं स्कंधमित्यर्थः त्वां सहायं संभाव्याभिसंधाय अध्वरस्य धुरं अध्वरधुरं ऋक्पूरित्यादिना
समासान्तो अप्रत्ययः समासान्तानां प्रकृतिलिंगत्वात् स्त्रीत्वे परवल्लिंगत्वेऽप्यधिवक्ष्यते वोढुमिच्छति वहतेः सनि ढत्वादि तेन सन्न
न्तात्तङ् तथापि विरोधो विभाषया भोवं दुग्धे इत्यस्यात्मनेपदविकल्पनात् विशेषणसामर्थ्यात्तत्र तत्र यागधुरः प्रतीतेः समासोक्तिः॥

भा॰टी॰द्वि
२७ रिपुनं॰

न्त इति ज्ञात्वा कस्मात्करोषि दोषः प्रागेव परिहार्यस्तत्को दोष इत्यत आह । महात्मन इति । महात्मानो निग्रहानुग्रहसमर्था भजमानान्
शरणागतान् अनुगृह्णन्ति । किमुत बंधूनिति भावः । अत्रार्थान्तरं न्यस्यति । सिंधवो महानद्यः समानः एकः पतिर्यासां ताः सपत्नीः
नित्यं सपत्न्यादिषु चेति ङीप् नकारश्च । नगनिम्नगाः गिरिनिर्झरान् सख्यं प्रापयन्ति । स्वसौभाग्यं नाद्यः प्रयच्छन्तीति भावः ॥१०४॥
नाहं संप्रत्युपेक्षैव पश्चात्सार्थनया पार्थनावर्जयेनेत्यत आह । चिरादिति । बलिनः स्वयं बलवतोप्यरिषु विषये बलात्कारो दण्डश्चिरा

महात्मानोनुगृह्णन्ति भजमानान्रिपूनपि ॥ सपत्नीः प्रापयंत्सख्यं सिंधवो नगनिम्नगाः ॥१०४॥
चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ॥ छन्दानुवृत्ति दुःसाध्याः सुहृदो विमनीकृताः ॥१०५॥

श्चिरकालेनापि सद्यो माभूदिति भावः । सिद्धये वशार्थं दण्डः सिद्ध्यै भवतीति शेषः । अविमनसो विमनसः संपद्यमानाः ता विमनी
कृताः वैमनस्यं प्रापिता इत्यर्थः । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्चेति च्विगतसकारस्य लोपः । अवर्णस्य ईत्वे ईकारः । शोभनहृदयेषां
ते सुहृदः । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोरिति निपातः । छन्दस्याभिप्रायस्यानुवृत्त्यानुरोधेनापि दुःसाध्याः आ
वर्जयितुमशक्या इत्यर्थः । अभिप्रायश्छन्द आशय इत्यमरः । शनैः शनैर्दण्डेनापि वश्यो भवति मित्रं वैमनस्येन तावन्नायातीति भा

रामः
२७

ननुसुहृत्कार्यात्स्वकार्यंबलीयइत्यतआह मन्यसइति· नाकिनांदेवानांप्रीतयेऽरिवधःश्रेयान्प्रशस्यतरः प्रशस्यस्यश्रइति
श्रादेशः इतिमन्यसेनन्वहं पुरोडाशभुजांहविर्भोजिनां अमरस्य· नाकिनांइष्टमभीष्टंकर्तुं ईष्टे· कर्मणिकः इष्टमिष्टिकर्त्ता
इतियावत् यजेर्भावेक्तिन्· वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणम्· अलन्तरामतिपर्याप्तंस्यात्· अव्ययादामुप्रत्ययः· शत्रुवधादपि
प्रियकरोयागएवनाकिनांतुष्ट्यापिशत्रुवधस्यतत्करत्वादितिभावः॥१०६॥ तथाप्यमृताशिनांतेषांकिमेभिःपिष्टभ

मन्यसेऽरिवधःश्रेयान्प्रीतयेनाकिनामिति·॥ पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टिकर्तुमलन्तराम्·॥१०६॥
अमृतंनामयत्सन्तोमन्त्रजिह्वेषुजुह्वति·॥ शोभैवमंदरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना·॥१०७॥

क्षणागतोभूतैरित्यत आह· अमृतमिति· अमृतंनामसन्तोविद्वांसोमंत्राएवजिह्वायेषान्ते मंत्रजिह्वेष्वग्निषुमंत्रजिह्वः
सप्तजिह्वोहुतवहजिह्वोहव्यवाहनइतिवैजयन्ती· यत्पुरोडाशादिकंजुह्वति तदेवेतिशेषः· यत्तदोर्नित्यसंबंधात्· मन्दर
एवक्षुब्धोमंदरक्षुब्धः स्वान्तेत्यादिनामन्थार्थेनिपातनादिति क्षुब्धेनक्षुभितस्यमथितस्य स्वार्थेसेडेव· अंभोधेर्वर्णना
शोभैवालंकारएव अभिमंथनेनामृतमुत्पादितमितियत्कीर्तिमात्रं· अतोऽमृतमेवामृतमितिवाक्यार्थयोर्हेतुमद्भावात्

यात्राप्रतिबंधः कश्चिदन्तरस्तत्वाली स्यादन्तराल्ययति · प्रतीक्षाये पूज्याये · पूज्यप्रतीक्ष्यरस्मरः । पितृ घसे पितृभागिन्ये ·
विभाषास्वस्त्रपत्योः । इति विकल्पादलुगभावः · मातृपितृभ्यां स्वसा · इति षत्वम् · तेनवस्तुतोः शकुन्तलागाः पराधान् · आ
गो पराधो मन्तुश्चैत्र समरः । सहि ध्येय इति पत्वया गति भुजंगतिज्ञापितं तत्प्रतीक्ष्यं प्रतिपालनी यम् · अन्यथा ह्येतस्मर
णादिति भावः ॥ १०८ ॥ ततस्तमति प्रतिश्रुतं किं तस्यान्तरलाद्यै ह्लात्तदपि जिह्वासितमनन्तरमाह नीक्ष्णो नि · ततः तस्
त्वस्य शुद्धिलीक्ष्णान्निशी तास्मादिति विद्धिसध्याहारः । एवमुत्तरत्रापि · तथाप्यहं तु हतो सरस्तु दारास्वदन्तर्मं ऊ हितो न ·

ते·प्र·१

सहि ध्येयः शकुन्तलामागांसि स त्वो मे रजिय त्वया ॥ प्रतीक्ष्य तां प्रतीक्ष्या येपि न घसेत्प्रतिश्रुतम् ॥ १०८ ॥
६२ नीक्ष्णा नारं तु हद्बुधिः कर्मणां तं प्रतापवत् ॥ तोपतापि मनस्तोष्मवागे कावाग्मिनः सतः ॥ १०९ ॥

भवेत् · अहिंसैव परं पीडये दित्यर्थः · कर्मव्यापारः प्रतापवत् · तेजस्विभयदं स्यात्तथापि शान्तं स्यान्न तु हिंसावद्ध्यं भवती
त्यर्थः · मनश्चिन्तं तोष्म अभिमानोष्णं स्यात्तथापि उपतापयती त्युपतापि · अन्याः स्वित्परमं संतापि न स्यात् · वाग्मि
नो वक्तुः सतो वागेका एकरूपं स्यात् · वाग्मी सत्समेव वदेदित्यर्थः । अतः सत्यसंधस्य प्रतिश्रुतार्थहानिरनर्हेति भावः ·
अत्र प्रकृतायावास्तो प्रकृतानां बुद्धिकर्ममनसां वन्तुल्यधर्मा दीपयन्या वगमाद्दीपकालंकारः प्रकृताप्रकृतानां तु स

अद्य मम्चाकाले येवबधइत्साह स्वयमिति । किंच । अह्नोभानुमानिव स्वयंकृतः प्रसादोऽनुग्रहः प्रकाशश्च यस्य तस्य चैव स्यान्ता
यसमयावधिं नियतकालावसानमप्राप्य भवानपि नालं शक्तो न तथा चैतथा समोपकीर्णस्य शोभाभ्यामन्यत्र किंचित्फलं स्यादि
किन्तु·२ तिभावः ॥११०॥ नहि किमसन्तोपदेश्यैवने साह । ह्लेति । कृसविदः कार्यज्ञा विधिज्ञास्य प्रणिधीयन्त इति प्रणिधयो गूढचारिणः प्र
णिधिशब्दपुरुषइति हलायुधः । तरन्त्येभिरिति तीर्थानीमंत्राद्यष्टादशस्थानानि जलावतारेष्वयोनो जलावतारे च मंत्राद्यष्टादशस्त

स्वयं कृतप्रशादस्य तस्याह्नो भानुमानिव । समयावधिमप्राप्य नांतायालं भवानपि ॥११०॥
फलाकृसविदस्तीर्थेष्वन्तः प्रणिधयः पदम् । विशंकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥१११॥

विपुराणपक्षे ते तथापात्रे तीर्थस्यादिति हलायुधः । ते यन्तः पदस्थानं पादप्रक्षेपं चलत्वामहतो दूरावगाहस्य प्रत्यस्य चाविहितनः ।
शत्रुरेवांभस्तस्य तलं स्वरूपमयाणामिति यावत् । अथः स्वरूपयोरश्लीलमिस्यमरः । विशंकुर्वन्तु विदन्तु । विद ज्ञाने लोट् । विशं
कुर्वन्तित्यन्यतस्याभिनिविकल्पाद्दाम्यसयोनिपातः । अम्भसः शत्रोः कृतनीर्थस्य समप्रदेशालासागन्तः प्रविश्यपरीक्षालिस
र्थः । श्लिष्टपरंपरितरूपालङ्कारः ॥१११॥ ११२॥ ६७

आवश्यकं वैनदिसाद् अनुदिति। उत्सूत्रउक्तास्त्री नीतिशास्त्रविरुद्धः पदन्यासः एकपदप्रक्षेपो यो पीतियावत् स नास्ति यस्याः सा
नीतिपूर्वकसर्वव्यवहारे सेत्यर्थः। अन्यत्र अनुत्सूत्रपदन्यासो ऽनुद्धितसूत्राक्षरकृच्छ्रूपसंख्यानं निरपेक्षेण तत्राक्षरेणैव सर्वार्थ
प्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा तथोक्ता सती यथार्थकल्पना या शोभना वृत्तिर्भृत्सामासादि
जीविका यस्यां सा तथोक्ता। अन्यत्र सती वृत्तिः काशिकाख्यः सूत्रव्याख्यानग्रन्थविशेषो यस्यां सा। वृत्तिर्ग्रन्थाजराजीवनयो रिति
वैजयन्ती। सन्निनिबंधनानि अनुजीव्याधीनांक्रियावसानेषु दत्तानि गोणीपुरणादिशास्त्रानिकपारितोषिकदानानि यस्यां

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबंधना। शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा॥११२॥

सा। एतत्त्रयं शब्दविद्यायामपि नितिनिबंधं वेसेनकृत्वन व्याख्याने मिताक्षरायां द्रष्टव्यम्। अन्यत्र सन्निबन्धनं भाष्यग्रन्थो यस्यां सा। एवंभू
तापि राजनीति राजवृत्तिरपगतः स्पशश्चारो यस्याः सा अपस्पशा चेत् यथार्थवर्णमंत्रज्ञः स्पशो हेरकः इति हलायुधः। अ
न्यत्राविद्यमानः पस्पशः शास्त्रारंभसमर्थ उपोद्घातग्रन्थसंक्षेपको ग्रन्थो यस्याः सा। अपस्पशा शब्दविद्या व्याकरणविद्येव सा
नो भाति न शोभते। तस्मात् चारप्रेषणमावश्यकं न तु हितस्य राज्ञो ऽन्यथा आयत्ताद् इति भावः। अत्र अपस्पसेनेजनुक्तायवस्तुक्रियो रे

रामः
२९

नच केवलं चारमुखेन कृत्यात्कृत्यज्ञानमपि तु उपजापश्च कर्त्तव्य इत्याह अज्ञानेति । किंच अज्ञानदोषैः परैरज्ञातस्वमर्मभिः दोषज्ञैः
स्वपरमर्मज्ञैः अभिव्यक्तानि भेद्यस्याग्रे प्रकटितानि शासनानि तत्स्वामिसाधनाभ्यासकराणि कूटलिखितानि येषां तैः भयवेतनैः
भयमत्र भेद्यस्वामिनि वेतनं भृतिर्येषां तैः उभयजीविकाग्राहिभिर्भेद्यनगरवास्तव्यैश्चरैरिस... भृतपोषणेवेतनामिसमाः शत्रोः
संबंधिनः समवायं समवयन्तीति सामवायिकाः संघमुख्याः सचिवाद्याः समवायात्समवैतीति ठक् दूष्याद्विधा मे तेषु हत्वा अस्मा

अज्ञानदोषैर्दोषज्ञैर्दूष्यो भयवेतनैः । भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥ उपेयि
वांसि कर्तारः पुरीमाजानशात्रवीम् । राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥ ११४ ॥ ११४ ॥

भिरेषां शिक्षितान्येवं ग्रहीतानीत्युक्त्वैर्दूषयित्वा भेद्या विघटनीयाः ॥ ११३ ॥ उपेयिवांसीति । किंच उपायज्ञैः कार्यसाधनकुश
लैस्तव चरैरितीति चरैर्गूढचारिभिः पन्थानम् एकार्थानि तुल्यार्थानि एकप्रयोजनानि राजन्यानां समूहो राजन्यकानि गोत्रोक्षोष्ट्रोर
भ्रराजेत्यादिना वुञ् अजानतः शत्रोः इमामाजानशात्रवीं पुरीमिन्द्रप्रस्थमुपेयिवांसि प्राप्तवन्ति उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति
क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः कर्तारः करिष्यन्ते कृत्यं कर्मणि लुट् इन्द्रप्रस्थे अस्माकं मद्राजकार्यं भवति तदप्यस्या आपाने न सन्देहः

नतुनगाध्वरकर्मणि कौ पुष्कवकाशइत्याशंक्य न त्वेवमहत्केहवीजं संपादयन्ति· सविशेषामिति· पाण्डोः सुते युधिष्ठिरे भवति
पूज्यत्वामिसविशेषं यथा तथा भक्तिं नन्वति सति नरलाश्चापलाम सत्सरिणो द्वेषवन्तः परे शत्रवः स्वयमेव वैरायितारो वैरंक
र्तारः शब्दवैरकलहाभ्रकाण्वमेघेभ्यः करणे निक्य पूतानः कर्तरि लृट्॥ ११५॥ किं तेनैः सर्वैर्वैरायितव्यं तेनेत्याह· यदीति द्वह
विपक्षमध्ये शत्रुमध्ये सहसंवृद्धपुञ्जोपि भोगेन सह स्वैर्यं गतापि· सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् पू येभ्रभुजो राजानः आत्म

सविशेषं सुते पाण्डोर्भक्तिं त्वयि बिभ्रति॥ वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे॥ ११५॥ परहास्य
विदोविपक्षमध्ये सहसंवृद्धपुजोपि भूभुजः स्युः॥ बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः पृथगस्मादविरोध
भाविनामैः॥ ११६॥

विदः स्वाभिजनविदनः स्युः पक्षः स्वात्मस्वरूपयोर्दिनः स्युस्ते भूभुजः भिर्बलिपुष्टकुलात्काककुलात् काकेनुकरटारिष्टबलि
पुष्टसकृत्प्रजाइत्यमरः अन्यपुष्टैः परभृतैः कोकिलैः रिवारेरासस्थो ऽस्माद्विपक्षमध्यात् अन्यत्वादिसत्रान्यशब्दस्यार्थपरत्वात्स्पृथ
गादिसयोगेपिपंचमी· पृथग्भाविनः पृथक्भवने भविष्यन्ते भावे लुट्· विरदादितिशत्रेनेषपिकेचिदस्माभिः संगच्छन्ताइत्यर्थः·

अथफलितंनिगमयन्नाशिषंप्रयुंक्ते॥सहजेति॥सहजंस्वाभाविकंचपलंदुर्विनीतत्वमनवस्थितत्वंचचपलंपारदेशीप्रेङ्खु
दुर्विनीतेनवस्थितमितिवैजयन्ती॥तेनैवदोषेणसमुद्धतोदृप्तः॥पक्षसहायोगरुत्पक्षः॥साध्यगरुत्सार्ध्यंसहायबलमितिवि
तिवैजयन्ती॥चलितोअस्थिरोदुर्बलपक्षपरिग्रहोयस्यसन्यससहरूपः॥शत्रुवर्गः॥दुःखेनआसाद्यतेगम्यतेइतिदुरासदः॥दुरासू
मा·वि·५ र्वात्तर्दः॥खलु॥नस्वेववीर्येचनेऽस्मिन्॥नवदुरासदवीर्यभावसौ॥वीर्यंशुक्रेप्रभावेचतेजःसामर्थ्ययोरपि॥इतिवैजयन्ती॥विभावसुरि

सहजचापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः॥तवदुरासदवीर्यविभावसौशलभतांलभ
तामसुहृद्गणः॥११७॥इतिविशदकलितार्थमौद्धवीयंवचस्तन्नजगतनयमार्गामार्गलांदुर्नयस्य॥
नरकरिपुरुदस्थादुच्चकैस्तद्विनोरस्थलनियतनिषणाभिमुक्तांशुभ्रुवान्तः॥११८॥ ११९॥ छ॥
इतिशिशुपालवधेमहाकाव्येश्रीअंकेमाघकृतौमन्त्रविचारोनामद्वितीयस्सर्गः॥ ॥शुभमस्तु॥

तिविभावसरौ॥शलभतांपतङ्गत्वंसमीपतङ्गःशलभाविसमरः॥शलभतांगच्छतु॥रूपकालंकारः॥दुतविलंबि
तंवृत्तम्॥११७॥इतीति॥सहरिरितीत्थंविशदकलितार्थौविवेचितार्थंमिनुगतनयमार्गानीतिमार्गानुसारिणीं॥

दुर्नयस्य बलभद्रोद्धतस्येति भावः अर्गलां निवारयित्री। मितिर्वै धर्मे शास्त्ररूपकालं कारः नहि ष्कं भेर्गत्वं ननोपमरः
अनस्य जानिनमु दृंरः कनोनं रांउ छिन्ने उन्नतेउरस्थले नियत निषसृयानि सविश्रान्तया श्रियाश्रुतानान्ये
नैतिमंत्रगुप्तिः। उद्धवस्य मामो दृवीमेनां पूर्वोक्तां वाचं श्रुतवान् भाषायां सद्धवस्तुवरति क्रतुगत्ययः। उद्धरे वोद्ध
कं उन्नतः सन् अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेरिति अकच्प्रत्ययः। उदस्थात् आसनादुत्थितवान् उदोनूर्ध्वकर्मे
णीत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत्। श्लेषरूपकानुप्रासालङ्कारौ· मालिनीवृत्तम्॥११८॥११८॥ ॥इतिश्री
पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वङ्कषा
ख्ये द्वितीयस्सर्गस्समाप्तः॥ ॥लेखकपाठकयोः शुभमस्तु॥ ॥परमगुरुभ्यो नमः॥ ॥
श्रीगणपतये नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः॥ श्रीजाह्नव्यै नमः॥ ॥शुभमस्तु॥
द्वितीयस्सर्गस्समाप्तः॥

षष्ठसर्गः प्रारंभः ग्रन्थसंख्या·
देवदत्तीयम् शुभमस्तु

ष॰

मा॰टी॰६ श्रीगणेशायनमः॥ षष्ठेऽत्रानुवर्णनं प्रस्तौति कविः। अथेति। अथ सेनानिवेशानन्तरं। गिरौ रैवतके रिरंसुं रन्तुमिच्छुं।
एनं सन्तं तदुप्रस्थ एतेनं अनुवर्णनप्रवृत्ते। प्रमुदितं दृष्ट्वा तानसर्वैककालमुक्तं। समांसाधूनां विपदं तं करोतीति
१ म॰२ विपदं कृतन् किंपितुगागमः तं विपदं तं कृतं से अभिनिभाव। अमुं हरिं निषेवितुं ऋतूनां ऋतूनियतं दृष्ट्वा। अनतिक्र
म्य यथा ऋतूनां यथाऽर्थे व्ययीभाव। यथा ऋतूनां स्थितानां प्रसवश्रीः पुष्पफलसंपत्तिः यथा ऋतूनां प्रसवश्रीः।

अथ रिरंसुममुं युगपद्रिरौ कृतयथास्वतनाप्रसवश्रिया॥ अनुगुणं तनिषेवितुमादधे भुवि पदं विपदं तं कृतं सताम्॥ १

प्रसवस्तु फले पुष्पे रलमः। शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्यः। सा कृता येन कृतयथा ऋतूनां प्रसवश्रि
या। [redacted] यथा ऋतूनां प्रसवश्रिये सर्व अनुगुणेन युगपत्भुवि पदमादधे। आहितं। युगपद्वनुगुण
प्रादुरभूदित्सर्थः। न ह्यवरं सेवकाः क्षिपतीति भावः। अत्र सर्गे सर्वत्र यमकं। शब्दालंकारः। तल्लक्षणं तत्कृंच तुर्थे। एष॰
अर्थालंकारस्तु यथासंभवमूह्यः। अस्मिन् सर्गे द्रुतविलंबितं वृत्तं। द्रुतविलंबितमाह। ततो भरौ विरिलक्षणात्॥ १ १

अयं लोकवेद्ययोः प्राधान्येनाव्यवहारात्तु संततमारोदयोरपि इति· वनेति· [redacted] सहरिः पुरोऽग्रेप्रथमं वा नवपलाशानि नूतनपल्लवानि पलाशवनानि किंशुककाननानि यस्मिंस्तन्नवपलाशपलाशवनं· बहुपूर्वपदो बहुव्रीहिः पलाशः किंशुके पत्रे पलाशस्तु मिति विश्वः। स्फुटानि विकचानि परागैः रजोभिः परागतानि आप्तानि च पंकजानि यस्मिंस्तं स्फुटपरागपरागतपंकजं

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजं

मृदुलतांतलतांतमलोकयत्ससुरभिंसुरभिंसुमनोभरैः २

अं मृदुलाः कोमलाश्च ते तांताः आतपसमये किंचिन्म्लानाः लतांताः पल्लवा यस्मिंस्तं। मृदुलतांतलतांतं। सुमनोभरैः पुष्पसमूहैः सुरभिं वसन्तमद्रलोकयत् पश्यत्· सुरभिश्चंपके स्वर्णे जातीफलवसंतयोः सुगंधो च मनोज्ञे च वाच्यवदिति विश्वः। इह प्रतिपादं प्रथमाद्वितीयाक्षरयोः परतोक्षरत्रयावृत्तिरूपयमकं प्रक्रमात्तुर्यपादे पितद्वयकमेकस्मादपि अपराभिन्नासजाती

घ
मा॰टी॰६ विलुलेति। विलुलितालकसंहतिर्विधूतचिकुरनिकरः सन्। मृगदृशां ललाटजं श्रमवारि स्वेदमाम्रष्टान्म्रपजन्मं
दरतिभावः सरसां तमुतरंगततीः दलंती विकसंति कुवलयानि यस्मिं कर्मणि तद्यथा तथा वलयन्पुनिलरति भावः। म चालयन्नित्यर्थः २
२ आ॰३ रुत्वा पुराववौ वातिस्म। २ तुलयतीति कुरवकेभ्य निबंगि गिरिलग्ना। अतएव गुणवतः भुक्तगुणाकस्य कुरव

विलुलितालकसंहतिरामृशन्मृगदृशां श्रमवारि ललाटजं तनुतरंगततीं सरसां दलत्कुवलयं व
लयन्मरुदाववौ २ तुलयतिस्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषंगिणि गुणवदाश्रयल
ब्धगुणोदये मलिनिमाधवयोषितां ४
कस्याश्रयेणाश्रयणेनलब्धोगुणोदयोगुणोत्कर्षोयेनतस्मिं लिनिमा॰स्त्र
धवलेनीलस्य स्फुरणादिति भावः। अलिनिषंगे मलिनस्य भावो मलिनिमा। निजनीलिमामाधवयोषितां हरिवधू सप॰
णां विलोचनानां तारकाः तारका क्षिणकनीनिके स्यमरः तुलयतिस्म समीचकार। नहूधाविस्वर्धः। तुलाशब्दस्य दृशापर्याया २
त्करोतिणपंताद्धट्। स्परतिभूतेलट् उपमालंकारः॥ ४ २॥

स्फुटमिति उज्वलकांचनकांतिभिः मृदुस्वर्णप्रभैः चंपकैर्युतं। चंपकसमूहमध्यगतमित्यर्थः। स्फुटं विकसं
न्नशोकपुष्पंमिर्ह्यभेदः विप्रिदाडिम्योटूनां विभर्तियत्नस्यभिदाभृतो पि तस्य विरहिणां हृदयस्य पिंडस्य संबंधिमदना
ग्निना कपिशितं पिशितं मांसमिवाशोभत रत्युत्प्रेक्षा ५ स्मरेति। आम्रवणस्य चूतवनस्य। आम्रश्चूतो रसालस्त्रे

स्फुटमिवोज्वलकांचनकांतिभिर्युतमशोकमशोभतचंपकैः। विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः कपिशितं पिशि
तं मदनाग्निना ५ स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां दधुरिवाम्रवणस्य रजःकणाः। निपतिताः परितः पथिकव्रजानुपरि ते (परितेपुरतोभ्रमं)

त्यभरः। प्रनिरंतरः शारिसारिन्नावनतकारस्यणत्वा रजःकणाः पराग चूर्णाः स्मरहुताशनः का
माग्निः तस्य मुर्मुरः। मुर्मुरस्तु तुषानलः इति वैजयंती। तस्य चूर्णतां दधुरिवेत्युत्प्रेक्षा। अतएव मुर्मुरचूर्णत्वादेव परीतः प
रितो निपतिताः ते रजःकणाः पंथानं गच्छतीति पथिकाः। पथः कन्निति कन्प्रत्ययः। तेषां व्रजान् समूहान् परितः पुरः परितापयामासुः अ
तो मुर्मुरचूर्णोत्प्रेक्षणमिति भावः ६ ॥

मा० टी० ष० रतिपतीति। प्रियतमेषु विषयेकृतक्रुधः। कृतरुषः। प्रतिघारुट्क्रुधौ स्त्रियामित्यमरः। वधूजनानापिका कुपिता स्त्रीरत्नेष्वन्तीनु
भएवुलोक्रियायामितिध्वविष्वदर्थेएवुसमयः। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीनिषेधाद्वधूरिति द्वितीया।
३ रतिपतिना कामेन प्रहिता प्रेरितेव। तद्बाणिश्रवणानन्तरं एव तासां कोपत्यागदर्शनादियमुत्प्रेक्षा। वकुलपुष्पा
संगरसो मकरंदः स एवासवस्तेन मत्तामेनयेचालध्वनिमधुरस्वरा मधुपावलीकर्त्री निगच्छतीसंगताहृष्ट्वान्ति

रतिपतिप्रहितेव कृतक्रुधः प्रियतमेषु वधूजनानापिका। वकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिरगान्निरगान्म
धुपावलिः ७ प्रियसखीसदृशं प्रतिबोधिताः किमपि कामिजनाः परपुष्टया। प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छि
दुरया दुरयाचितमंगनाः ८
६४ रगान्निर्गता। गमोगान्लुङि गादेशः ७ प्रियसखीति गुरोर्महतो मत्सरस्य ईर्ष्याहेतुभूतस्य। छिदु
रया छन्ना। छिदिभिदिच्छिदे: कुरच्। काम्यगीर्याहावाचा। परपुष्टया कोकिलया प्रियसख्या: सदृशं यथा तथा किमपि दुर्वो
धं रहस्यहितं प्रतिबोधिताः प्रियतमायाः प्राचितमप्रार्थितमेव वपुर्निजांगं अदुः। अर्पयामासुः। ददातेर्लुङि गातिस्थेत्यादि
नासिचो लुक्। कोकिलाकूजितश्रवणानन्तरमेवांगनार्पणादेतस्य हेतुकाघनंतरमपायेन तथा किमपि बोधितास्स्मुत्प्रेक्षेते ८

रामः
३

मधुकरैरिति मधुकरैः कर्तृभिः । अपवादस्यगवचनापि । यद्वंटादिकुत्सितवाक्यं कुर्वन्ति । रपवादकरा आघ्रातेरिव । पथि
काहरिणाइवापरिवादिनीस्वरजितावीणाविशेषध्वनिजयिन्या । समभिः परिवादिनीस्वरः जेः क्षिपितुकः वचसो गी
तस्य कलतया माधुर्येण करणेन रजिता रंजिता अनाकृष्टाः सन्तः स्मरस्य वशं एजे राज्ञोनाम कामी भोस्तुः । रजेरोमस्यगम

मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव
कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमापयुः ९

णस्य उपधाभकारलोपः । इहोपमानस्य गसादृश्यपादेपरिकं पमस्य गत्वामुपमेयेषु पथिकेष्वस्तीति अविरोधः । स्मृतिभवः
स्मरस्य स्मगपानचिंताविषयत्वामस्य गत्वहरणागर्न्दे शस्य वशमायपुः । यथाव्याधगानागस्य गर्न्ने मृगाः पतन्ति ।
तद्वन्मधुकरहुंकाराकृष्टाः पथिकाः स्मरपारवश्यं भेजुरित्यर्थः । एकेवोपमेयं ९ ॥ ॥

समभिसत्येति। भ्रमद्याकर्त्री। कुसुमालामव विचीषया। अविवेतुंकर्त्तुं मिच्छया। रिरंसयेति भावः। विनोतेः सन्नन्तादुपसर्गादिति स्त्रिया मा
मा०टी६ कारमत्यः। विभाषावेरिति विकल्पात्कल्लाभावः। रसात्समभिसत्यस्य समागस्य। अवलंविते नहस्तेनगृहीतः। तथाप्युक्तिनमवंशमगच्छ
४ त्। अतएवहृष्योत्सुकैर्वर्णमुन्नतोवनपादपः। नतुनागरिकमिति भावः। नक्तते स्पन्दतात्र सत्यतया। अन्तयाऽनुभावोनतात्तयान्
नयापुंस्त्वेनतराजा। स्युः पुमांसः पंचजनाः पुरुषाः पूरुषानराः स्वपरः। यः कांताकरगृहीतीन एवरति नपुंसक एव लौकिके पुंप

समभिसत्य रसाद्वलं वितः भ्रमद्या कुसुमाव विचीषया। अविनमन्नराजहृष्योत्सुकैरन्तया न्तया [redacted] वन
पादपः १० रसमपास्य विरागि पराग्णि गौरिलिकदंवकमंबुरुहां ततीः। स्तन भरेण जितस्तवकानमन्नवलनेवलनेभिमुखं तव ११

स्तोपदे शोपि व्येवेति भावः १० अयक श्चित्सपंग्रहाप्रोबन्स्वार्थ प्रियाम लिपातेन भीषयन्त्रिपिः कुलकेनाह। रसमित्यादि। स्तन
भरेणासाधनेञ्जिताप्यांस्तवकाप्योपनमंतीमवलतापयासात्पोक्ता। नस्या। संवुद्धि। जितस्तवकानमंनूनवलने। स्तवकानमन्नवत्तोपमे
स्पर्शः। अतएवेन्दुं विरागि विरक्तिमत्। अलिकदंवकं पराग्णिणोः परागवती रिति अतिहेतूक्तिः अम्बुरुहां ततीरपास्य। त
वाभिमुखंवलने चलति विशिष्टलताभ्रमादिति भावः तथाच भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ११ २ १२ एषः
४

रा

अथात्मेलदाभिमुखागमनेकारणमाह। सुरभिमिलीति। नवसुरभिणिश्वसितेनिश्वासमात्रेणनवसुधावन्मधुरे। अधरेचत्त्वं
तस्मादधरोदधानस्यात्रेभ्रमरस्य ममैवाभूपलभ्यमानोस्तुपनसंपुष्पाणांसंबंधिनोसोयनसोगंधासो। सोरभमाधुर्यमन
६३ सौत: कारणस्यमुद्देनालंनपर्याप्तो। अलसत्दैनारसगंधलोभाद्गच्छतीसर्व॥ नमःस्वस्तीस्यादिनाचतुर्थी। अत्रकांता
कर्तृकस्वपंग्रहाश्लेषसखार्थिन: प्रियस्यतद्रूपहेतोरेवागमनहेतुत्वेनात्मदृष्टांतेनसखसोरभलोभरवेराग्यमोर्वर्णितिपितु

सुरभिणिश्वसितेदधतत्तंबंनवसुधामधुरेत्नवाधरे॥
अलमलेरिवगंधरसावमूममनसोमनसोमनसोमुदे १२

सोविस्मायमकानुसारेणविप्रकृष्टेनापिममपदेनशब्दस्मात्वयः। वत्सनेभिमुखंतवन्यतिभयादिवसस्वजरनिउपक्रमो
पसंहारआमले। ?प्रकृतत्वेनोपमेयत्वावगमात् अन्यथामध्येनहेतूपरीत्येनहिएधादिमलमहिवात्तस्मोध्वगम
नेनअश्रीपमानुप्रायसयमकानामभावाद्विजातीयानांसंसृष्टिः स्पष्टेव: नयायमकानांचत्रयाणांचतुर्थपादस्
दोवेकस्मादसराहूयांन्निभिश्चपरतोसरत्रयाहृतिलक्षणानांभिन्नत्वात्सजातिसंसृष्टिश्चेष्टा। १२

रतीति रतीत्यंगदंतं प्रणयिनं अनंतरं भुजयोर्बन्धनेन उच्चतया वसुजमोजमोयस्याः स्वांगा ञ्चोपसर्जमादिति ङीष् वलि
मा०टी०६ भयावलयोर्वलिभस्या। तुंदिवलिवटेर्भ इति प्रत्ययः उदरश्रिया मध्यगतो भयाउपलक्षिता। अंगना। अलिभया दिवरंभ
सा त्सस्वजे। आलिलिंग। वलनुत्तत्युणगादेवेति भावः। ध्वजपरिष्वंगेरिति धातोः कर्त्तरि लिट्। लज्जामन्मथमाध्यस्थ्यात्म
५ ध्येयं तापिकायता १२ वदनेति। वदनस्य सौरभे सौगंधे लोभेन भ्रमतामभ्रमरोणा हेतुना यः संभ्रमस्तेन संभ्रमयोभयासंपादि

रतिगदं तमनंतरमंगनाभुजयुगोन्नमनोच्चतरस्तनी प्रणयिनं रभसादुदरश्रियावलिभयालिभयाद्विससस्वजे १३
म०म्र० वदनसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया चलितयाविदधेकलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया १४

तश्रिया चलितया। अलिसंभ्रमात्। प्रस्थितया। अतएव लकेरलकपातेर्लोलदृशा चंचलाक्ष्या अन्यया स्त्रीतरेण। कलमे
खलायाः कलकलः कोलाहलो विदधे। विहितः। अलिभयाद्परा। स्याः कांचीगुणध्वनिरजनीत्यर्थः। एतेन चकितमुक्तं।
चकितं भयसंभ्रमः। अनुप्रासयमकयोः सजातीयशब्दालंकारयोः संसृष्टिः स्पष्टेव। तथा यमकयोश्च द्वयोश्च द्वयोः एम्
सजातीययोश्चतुर्थपादा [illegible] वेकस्माद्क्षरान्द्वाभ्यां परतोक्षरत्रयाद्भिन्नलक्षणयोः स्थितयोर्म्यसजातीययोः संसृष्टिः १५ ५

नां॰

ज॰२ अँगणान्निति। याः कुकुरस्त्रियः यादवाङ्गणशोव हृश ः वकल्पार्थाच्छस्काएकादिनिशास्त्रसयः। प्राणानमपिप्रि
यं। ज्ञानावेकवचनं प्रियान्नित्यर्थः। अभिमानिनीनांभावोभिमानिता। त्वन्तलोर्गुणवचनस्यपुंवद्भावोवक्तव्यः। मा
जगणान्नगणायंतिस्म। गणोश्रोणादिकाम्योवृद्धि। रैंचगणारनिशाभ्यासस्यपाक्षिकमीत्वं। ताः कुकुरस्त्रियोस्य धो
वसंतेसन्निप्रवर्त्तमानेसति। मधुश्चैत्रवसंतेचेतिविश्वः मदनव्यथयाविधुरितावि क्लिताः सत्यः धुरिन्न

अजगणान्नाणेघः प्रियमस्त्रनः प्राणान् मप्यभिमानितयानयाः सतिमधाव् भवन्मदनव्यथ्याविधुरि
ताधुरिताकुकुरस्त्रियः १५ कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितद्रुतशिलीमुखखंडितविग्रहाः मरणमप्यपराः प्र
श्रेऽभवन्नवर्त्तत। स्वयमेवपुरः मदनारसर्थः १५ कुसुमेति। गते तिपेदिरेकिमुमुहुर्मुमुहुर्गतभर्त्तकाः १६
भर्त्तकाः। वियोगिन्यः नद्यतश्चेतिकप्। अपराः काश्चिदंगनाः कुसुमकार्मुकस्यकामस्यसंहितेर्जवनैः शिलीमुखैः
शरैः खंडितविग्रहाः पातितशरीराः सत्योमरणमपिप्रपेदिरे। पुनः पुनर्मुमुहुर्मूर्छुरितिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः १६
र्मु

अथ कस्माच्छिरतोषितभर्तृकायावधुजनमाधाप्सनंत्रिभिः कुलकेनाह। सत्त्वेदिवेति। हेसखितनुभ्रूभांति। अस्यार्थ
मा० टी६ नघोर्ह्रस्वः। दीर्घान्नोत्तरपदयोर्वहुव्रीहिः। अन्यथा गुणः स्यात् हृद्दिशारोदनेछा अश्रुविमोचनमि
६ सर्थः हृदः सन्नंतादुप्रत्ययेटाप् तेन व वदनांभोरुहश्रियो ऽलंकरणाय सत्त्वं। रम्याणां विकृतिरपिश्रि

॥४॥ हृद्दिशावदनांबुरुहश्रियः सममनुसममलंकरणायते॥
तदपि संप्रति सन्निहिते मधावधिगमं धिगमंगलमक्षराः ९७

येमनोमीतिभावः। गम्यमानक्रियापेक्षयाचतुर्थी तदापि तस्यापि संप्रति मधौ वसंते सन्निहिते सत्त्व
देसति अश्रुणो ऽधिगमं प्राप्तं अमंगलं धिक् निंद्यमित्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिंदयोरित्यमरः धि ख:
गुपर्यादिषु त्रिष्विति द्वितीया अतोमाहरस्यर्थः ९७
६

त्यजतीति प्रियतयारहस्तया अघसंकिभिरनर्थेभ्यो स्त्रीभिः प्रेमपश्यन्तिभयान्यपदेश्या इति भावः। बांध
वैस्त्वपि विप्रयोगद्दिता उद्धारिताः कष्टमसौ अबला। विरहवेदनया। अचिराद्सून्प्राणान्त्यजति सम्प्र
ति वर्त्तमानसामीप्ये लडिति एवंविधा गिरः उक्ताः। हे सखि। विगतं तथ्यात्वं प्रापिताः। वितथ्या अनृताः।

त्यजति कष्टमसावचिराद्सून्विरहवेदनयेत्यघसंकिभिः
प्रियतया गदितास्त्वपि बांधवैरवितथ्या वितथ्याः सखि मा गिरः १८

वितथ्यं तथ्यत्वं यस्य ताः बहुव्रीहौ विशेष्यलिंगता ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्। ततो नञ्समासः। अतथ्याः स
त्याः। मा वितथ्याः माभूवन् भूयादिति शेषः। केनमा माङ्योगे लुङ्। सर्वे। विपूर्वात्तनोतेर्लुङ्। सिच् आस्। तना दिभ्यस्तथासोरिति
विभाषया सिचो लुक्। अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः। नमाङ् योगेऽडाटः प्रतिषेधः १८

नेति किंच असौ नेपथ्यगणाघीवहूरगतोऽहारस्थोऽपि महं वसंतोत्सवं महउद्धव उत्सवरसमय:।
मा०टी०८ नातिवर्त्तनेना निक्रमरनिवंधुत्तयावंधुसम्भूहेन। आमजनवंधुसहायेप्यसत्तल्लूतिनिलमसप:।
७

न खलु हारगतोऽप्यनिवर्तने नेमहमस्माविति वंधुतपोदितैः
प्रणयिनोऽनिपामयमप्यवधूर्वहिः स्वरमतेरमतेरिवनिर्ववौ ९९

उदितैरुक्तैः वदैः कर्मणिक्तः मतैः सत्यवचनैः सत्यं न व्यमतं सम्यगिलमरः। वहिः प्रणयिनः। नदेवं देवाग सम:
म२ नसस्याकंठगतं प्रादं निर्पाप्रभ्यत्वा। पापुअरर्ष्णनरतिवोरणादिकाल्मपू। मितां हृत्स्वः। स्वपिलधुपूर्वादिसयादेश:। ७
वधूः अमतेः सुधामिरिवनिर्ववार। वातेर्लिट्। निर्वाणानिवृत्तिः सुखं ॥९९॥

मधुरेणेति। मधुरयामनोहरयामधुनावसंतेनबोधिताविकाशिताः पुष्पधर्म्मैः पुष्पितासप्तच्छर्दने। तासांमाधवीनां। अति
मुक्तलतानां। अतिमुक्तः पौंड्रकः स्याद्वासंतीमाधवीलता इत्यमरः। मधुसमृद्ध्यामकरंदसंपदासमेधितमेधयासंव
र्द्धितप्रतिभया। अतएवोन्मदिष्णुरिति उन्मदयंतीसुन्मदोमकरंदरसपचाद्यच्। नद्वेतींविभर्त्ति दसुन्मदध्वनिभृत् न

त्रिभिर्विशेषकं। मधुरयामधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेध
या मधुकरांगनयामुहुरुन्मदध्वनिभृतानिभृताक्षरमुज्जगे २०

यथाभूतयामधुकरांगनया मुहुर्निभृताक्षरंलक्षणयास्थितमार्द्धंप्रत्यातथ्या इत्यर्थः अथवासर्वंप्राध्वेवर्णा
त्मकएवअंजकरतिविरोधाभावादस्फुटरतिप्रतमाश्रित्योक्तं सर्वेवर्णिकाः कवयइति उज्जगे उच्चकैर्गीतं। गा
वैष२ यतेर्विवक्षितकर्म्मकात् लिट् वेलिङ् वर्ष्मघ्र इत्ययसमतापदंगुफलरतिलक्षणात् समताख्योगुणः २०

तिः

अतलेति अर्हणास्यहरिणकृता मरिचलातिरोहणवं निपपात्रामुहुः पथिकान्विरहिणाञ्च परितापिनः संतापयन्तो विदधती।
मा० टी० ६ उच्चैरेवो ञ्चकेरत्नता:अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरित्यक च्प्रत्ययः।विकचाविकसिताकिंशुकसंहतिः पलाशकुसुमरा
८ शिः।सा दवहव्यवहस्त्रियं दावाग्निशोभांउदवहत् निदर्शनालंकारः।इतिवसंतवर्णनम् २१ अथग्रीष्मव
र्णनमारभते रवीत्यादि पत्र मुदौ।शिरीषरजसांरत्नचःकांतयः।रविनुरंगतनूरुहतुल्यतां। स्फुरितोऽध्वतीमसवर्णं

पिताम्र

अरुणिता विलये सकलानामुहुर्विदधतीपथिकाप्परितापि किंच किंशुकसंहतिरुच्चकैरुदवहद्दवहव्यभु
जः श्रियं २१ अथग्रीष्मवर्णनम्। रविनुरंगतनूरुहतुल्यतांदधतियत्रशिरीषरजरुचः। उपययो विदध रजो·मृ·र

दधति हरिद्रूर्णीभवंतीत्यर्थः। अतोऽत्रुचिग्रीष्म : शुचिशुद्धे नवमल्लिकाःसुचिरसोचिरसोरभसंपदः २२
नुपहतेऽन्रुगारणारुपोत्तमा ग्रीष्माद्रुतवहेपिस्या दितिविश्वः। नवमल्लिकाःपुष्पेजातीप्रभृतयः स्वलिंगा इत्यमरः।
पुष्पम् लेषुवहुल भितिलुपितिवहुलग्रहणाल्लुप्। लुपिपुक्तवद्वहुवचनेभवतः चिराचिरास्थायिनीसोर एम्पः
भसंपत्याप्ताना : स्थिरगंधारस्यर्थ:।विदधत्कुर्वन्नुपययोप्राप्तः २२ ८

दलितेति। पाटलाया: अवयवा: पाटला:। लुकप्रकरणेऽणुम् लवङ्गलविति वहुलग्रहणाल्लुक। नेच्छते कुड्मलाः। दलिता विभिन्ना: कोमलपाटलाकुड्मला येन तस्मिन् निजवधूनां श्वासितं निश्वासं अनुविधावति विधत्ते अनुकरोति तथोक्तं तादृशी स्पर्शः। उन्मदाभ्रमंत अश्वालयोयस्मिन् उन्मदभ्रमदलोमतूतिश्री अमौली वा निवहति सति। वातेर्लटः शत्रादेशः। विलासिभिर्विलसनशीलैः कामिभिः। वोकवलयकस्यटति। घिनुणप्रत्ययः। मदेन लौल्यं चापलं

दलितकोमलपाटलकुड्मले निजवधूश्वसितानुविधायिनि मरुति वाति विलासिभिरुन्मदभ्रमदलौ मदलौ-
ल्यमुपाददे॥ २२ निदधिरे दयितोरसि तत्क्षणस्नपनवारितुषारभृतः स्तनाः। सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं वि-
चकरे च करेण वरोरुभिः॥ २४

मुपाददे। प्रत्ते जीन मित्यर्थः॥ २२ निदधिरे इति। वरोरुभिः स्त्रीभिः। तत्क्षणस्नपनं तेन। स- २
घः सेकेन। वारितुषारभृतो जलपृषीकरधारिण इत्यर्थः। तुषारो हिमसीकरणविनिशाम्बुनः। स्तनाः। दयितोरसि निदधि-
रे निहिताः। तेषां तापशान्तये। तस्मात्तु एव अश्लिलिंगुरित्यर्थः। किं चकरेण पाणिना सरसत्वार्द्रः श्वन्दनरेणुः घुष्टचंदनपंकश्च
विचकरे। विकीर्णः। करोतेः कर्मणिलिट्। ऋच्छत्यृतामिति गुणः। करेणुः वरोरुभिरिति पाठस्तु। उरुपदादौ पम्यस्त्वज्ञाप्रसंगा

मा० टी० ६ अथ वर्षावर्णनमाह। स्फुरदित्यादि। अधीरैश्चंचलैस्तडिन्नयनैर्यस्याः सा। आगलिता। आगलितोरु
पयोधरा मेघा — यस्यां सा। अन्यत्र उरू स्तनौ पयोधरौ च उरुपयोधरं। प्राण्यंगत्वादेकवद्भावः। तद्गलितं यस्याः सा।
जलधरावलिर्मेघपंक्तिः। अत्र जलधरावलेर्मेघपयोधराणां चावयवावयवीभावात्सत्यन्निर्देशः। अप्रतिपालित

३

अथ॥ वर्षावर्णनम्। स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितोरुप
योधरा जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समयाज्जगतीधरं २५

स्वसमया अनपेक्षितनिजवेलावती। एकत्र योगपद्यादन्यत्राधैर्याच्चेति भावः। जगतीधरं रैवतकं भूध
रं प्रियमिव समयात्समगच्छत। आयतेर्लुङ्। पयोजगतीशब्दयोः पचाद्यच्। तेन धाञ्शब्देन षष्ठीसमासः ९
अत्र विशेषणानामहिम्ना जलधरावलौ नायिकात्वप्रतीतेः समासोक्तिः सति प्रियकमित्युपमांगेन संकीर्यते २५

एम:

गजेति। नभसि श्रावणेमासे। नभाः श्रावणिकश्चसस्त्यमरः। अंबरे व्योम्नि। गजकदंबकमिवमेचकं श्यामलं। का
लश्यामलमेचकाविस्यमरः। उच्चैरेवोच्चकैरुन्नतंनवांबुदं वीक्ष्य। अंगना। एकः। एकायनः। एसोसंगोयस्यतमेकरसं। सांतं
निःक्तरसमित्यर्थः। कंदर्पं धं प्रियं रहः एकांतेनचकमेनकामयतेस्म। तथानाभिससारच। संदर्भ छन्नं। सर्वाविनसद्गमा
चकमेअभिससारचेति। नवांबुदस्योद्दीपकत्वांत्तिशयोक्तिः। रहःकामनापूर्णत्वांदृतिः। शरणास्यनयोर्थक्रमवन्नीयस्तस्मायेन
२८

गजकदंबकमेचकमुच्चकैर्नभसिवीक्ष्यनवांबुदमंबरे अभिससारनवल्लभमंगनानचकमेचकमेकरसं र
हः २६ अनुययौविविधोपलकुंडलद्युतिवितानकसंवलितांशुकं धृतधनुर्वलयस्यपयोमुचःशबलिमाव
लिमानमुषोवपुः २७

यमकवर्णायानयाउक्तमनोर्मिनयोजनामायेवः २६ अनुययाविति। धृतधनुर्वलयस्य धृतेन्द्र
धनुर्वलयस्यपयोमुचोमेघस्यसंबंधीशबलस्यभावःशबलिमा विचित्रता। पृष्ठादित्वादिमनिज्वा। विविधानानावर्णाउपलामणयोय
योस्तयोः कुंडलयोः। द्युतिवितानेनकांतिपुंजेनसंवलितानिमिलितान्यंशुकानिजनीलपीतवासस्तन्नवोक्तं। शेषाद्विभाषेतिकप्रत्य ९२
यः। शबलिमानमुषोवस्य सतांहृत्कारापहरस्य हरेर्वपुः अनुययौ अनुचकार । तद्रूपाविकरोर्थः। उपमालंकारः २७

 द्रुतेति। द्रुतसमीरेणशीघ्रवातेनचलैर्वारिदैः क्षणंलक्षिताश्चसावहिताश्च क्षणलक्षिताव्यवहिता क्षणिकविर्भ
१० वतिसंधाय्येसर्थः त्वावानविभयन् पूर्वकालेकेत्यादिनासमासः अचिरंरोचिर्यस्याः साऽचिररोचिर्विद्युत्। द्रु
तसमीरचलैर्विटपैः शाखाभिः क्षणलक्षिताव्यवहितानवतमालेनभस्यनवतमालेनसदृशस्यनहृन्नील

॥४॥ द्रुतसमीरचलैः क्षणलक्षित [redacted] व्यवहिताविटपैर्नवम्
जगी नवतमालनिभस्यनभस्तरोरचिररोचिररोचतवारिदैः २८

स्येसर्थः। नित्यसमासः। नभस्तरुरिवतस्यनभस्तरोर्मंजरीगुच्छइवरोचतउपमालंकारः। अत्रनभस्तरोर्नभःश्रेष्ठस्येति
व्याख्यानेनतरुशब्दस्यव्याघ्रादिवश्रेष्ठार्थगोचरत्वात्तमालशब्देनविशेषवाचिनातन्नीलसामान्येनतरोपोनरुक्तमितिं
वल्लभः। तमालशब्दस्येन्द्रनीलादिवन्नैल्यमात्रोपमानत्वात्तरुशब्दस्यस्वार्थवृत्तित्वेपिनपौनरुक्त्यमिति २८
१०

पटलमिति। पथिकांगनानां चित्ते प्रोषितभर्तृकाः तएव सपदि झटिति संशयं मरणापेक्ष्यती। निश्चितमरणो स्पर्थः। आच्छी
नयोर्नुमितिनुमभावः अतएवं सनयनांबोः। सत्राण्यसावीजनस्य संभ्रमात्। विधुरबंधुः। संभ्रमदर्शनाद्धि तुल्लवंधुजना
सतो। अंबुमुचां पटलं। अबंधुरं। अशोभनं सद्मरोषमितियावत्। ऐक्षत। ईक्षतेर्लिङ्। आच्छोनिर्हिडिः। इहविवे
दनाक्षमायानायिकासामरणसाधनेसे घटपटलां वेक्षणवार्तामायांजड्घोगलक्षणावस्थोक्तासा हि हि विधा

पटलमंबुमुचां पथिकांगना सपदि जीवितसंशयमेष्यती। सनयनांबुसखीजनसंभ्रमाद्विधुरबंधुरबंधु
रमैक्षत ॥२९॥ प्रवसतः सुतरामुदकंपयन्विदलकंदलकंपनलालिताः। नमयति स्म वनानि मनस्विनीजनम
नोनमनो घनमारुताः ॥३०॥

स्तदुघोगलक्षेत्याहुः। इद्धनः संगासंकल्पोज्जागरः कृशतारतिः ह्रीत्यागोन्मादमूर्छा च रसनं
गत्वणार्त्वो सवस्थायांसंग्रहः ॥२९॥ प्रवसतेति। कंदलीपुष्पं। दलीति गोणपातीतिस्निग्धकंधाकंदलीपुष्पकरस्सपीतिशाब्दः। एवंनस्माः
पुष्पाणि कंदलानि फलेलुमिति अग्राणोलुकः। विदलानां कंदलानां कंपने नत्वाधुननेन लालित उपस्कृतः। मनस्विनीजनस्य मनसा
नमयितान्मानिनीया मंजनस्स्पर्थः। कर्त्तरित्युट्। घनमारुतो मेघवायुः। वनानिनमयतिस्म। प्रवसतः प्रोषितान्सतएवपुदकंपयतएउट्

मा०टी०६ जलदेति। निजयाल्यात्मियपयास्वनसंपदंकृत: समार्जनस्यमार्जनाख्यसंस्कारस्य हितस्य मर्द्दलमंडलस्य ध्वनेर्जन्योप
मासात्मखोक्ता। मार्जने नामभर्द्दलानाध्वनाथ्यंभस्मम्रदितानेनपुस्कारलेपनं। जलदपंक्तिरुन्मदंमुकंठमदंकलविलापि
११ न३ कदंबकंमयूरवृन्दमर्दयत् ३१ नवेति। नवकदंबरजोभिरत्तशितमहाशिकृतमंबरमाकाशांयैस्तै: शिलींध्राणांकंद

जलदपंक्तिरनर्दयदुन्मदं कलविलापिकलापिकदंबकं कृतसमार्जनमर्द्दलमण्डलध्वनिजयानिजयास्व
नसंपदा ३१ नवकदंबरजोरुणितांबरैरधिपुरंध्रिशिलींध्रसुगंधिभि: मनसिरागवतामनुरागिता नवनवावन
वायुभिरादधे ३२

लीकुसुमानांय: सुगंध: सएषामस्तीति शिलींध्रसुगंधिन: तै: गंधस्येत्वेनदेशांतग्रहणादिप्रत्यया श्रवणं। कंदलो
चशिलींध्रस्यादित्तिशब्दार्णवे। नववायुभि: पुरंध्रीषुस्त्रीषुविषये ऽधिपुरंध्रिविभक्त्यर्थे ऽव्ययीभाव: रागवतांकामिनांमनसिन
न८ वनवांवप्रकाश। प्रकारेगुणवचनस्येतिद्विर्भाव:। कर्मधारयवद्भावात्सुपोलुक् अनुरागितामादधे। अनुराग उत्साहितरसर्थ: ३२ राम:

११

शमितेति। अंबुमुचो मेघाः प्रविरलैः अंभसां प्रथमबिंदुभिः शमिततापं अपोढमहीरजो निरस्तधूलिकं। ननु पंकिलमिति भा
वः। सुसुगंधि सत भ्रमलासंका उभ्दूतसौरभं रहनदे कांतत्वाइंधस्येस्वं। अचलांगणं रैवतकांगणं। अंगणं चत्वराजिरे इत्य
मरः। अंगनाजनेन। सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगं। सुखसंचारमित्यर्थः। सुदुरोरधिकरणे इति गमेर्डप्रत्यये टिलोपः। नदकि

शमिततापमपोढमहीरजः प्रथमबिंदुभिरंबुमुचोंभसां प्रविरलैरचलांगणमंगनाजनसुगंनसुगंधिन
दकिरे ३३ द्विरददंतवलक्षममलस्मितस्फुरितमंगमृगच्छविकेतकं। घनघनौघविघट्टनया दिवः कृशशिखंशशि
(खंरमिवच्युतं ३४

रेचकिर इत्यर्थः। हूनोन्नोमकूलमर्थ्यगमयनः ३३ द्विरदेति। द्विरददंतवलक्षं। वलक्षो धवलोर्जुन इत्यमरः।
भृंगो मृगरवभंगमृगः तस्यच्छविः सा स्फुरिता यस्मिन्नन्नयोक्तं। केतकाः पुष्पं केतकं। पुष्पमूलेषु बहुलमिति णो लुकि मारिहृ द्विः लु
क हिन। लुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक। घनघनौघविघट्टनया निबिडमेघौघघातेन दिवो नरिक्षात् च्युतं कृशशाशिशिखं। ग्रस्त स्मांगं शशि
खंड मिवा लक्ष्यते इत्युत्प्रेक्षा ३४ २०

दलितेति। दलितमौक्तिकानां निष्पिष्टमुक्ताफलानां चूर्णस्य पांसुर्वोद्गतिशुभ्राः स्फुरितो येन। र्झरैर्गणां शीकराः कणाः सेरवचार
भा०टी०६ वः कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं दधिरेणुविटंकनां दधिचूर्णानुकारं विदधिरे। नहड्डभुरिसर्थः। पूर्वोपमानहूणानुप्राणितेयप
१२ मुपमेति संकरः ३५ नवेति। नवपयः कणवच्चवोदकविंदुवत्कोमलानां मालतीकुसुमानां जातिपुष्पाणां संततिषु संततसंगिभि
र्निरंतरगामिभिः समना मालतीजाती समराः। अत एव प्रचलितोऽनुनिमेषः पराग भूषणानां संवलनस्त्रं कस्येरि तुत्प्रेक्षा। अलिभि

दलितमौक्तिकचूर्णविपांडवः स्फुरितनिर्झरशीकरचारवः। कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं विदधिरेणुविटंकनां ३५ दधिरेणु
नवपयः कणकोमलमालतीकुसुमसंततिसंततसंगिभिः। प्रचलितोऽनुनिमेषः परिपांडिमा भ्रमरजोभरजोलिभिरादधे ३६
निजरजः पटवासमिवाकिरद्धनपटोपमवारिमुचां दिशां। प्रियवियुक्तवधूजनचेतसामनवनीमवनीपवनावलिः ३७

भारूजोभरसरागपुंजाज्जातः भ्रमरजो भ्रमरजः परिपांडिमा धवलिमा आदधे स्वीकृतः ३६ निजेति। प्रियवियुक्तवधूजनचे
तसां कर्मणि षष्ठी। अनवनीं अरक्षणीं किं तु हंत्रीं इत्यर्थः। अवतेः कर्तरि ल्युटि ङीप्। नवनीपवनावलिः नवकदंबकाननपंक्तिः
घनाः पटोपमाः पाटकल्पा वारिमुचो मेघा यासां मिलिताः मेघपटवृन्दा इत्यर्थः। तासां दिशां निजरजः स्वपरागं पटवासं चित्तानं एम:
पिदेत्युत्प्रेक्षा। आकिरत् ३७ १२

प्रणयेति। प्रणयकोपभृतः अत एव पराङ्मुखादेव विमुखाः स्वाङ्गाद्वोपसर्जनाद् संयोगोपधादिति विकल्पादाकारः। सपदि वारिधरा
रवभीरवः भीरुत्वाः स्त्रियः इति शेषः। अनन्तरं गर्जिताकर्णनानन्तरं सैव प्रणयिनः प्रियान् परिरब्धुमालिङ्गितुं वलिरे चलिताः आलिङ्गि
ताव्यनङ्गप्रसारणात्। अवलिरङ्गीकृतानि मध्यमानि अवलग्नानि येषां ताः सत्यः ववलिरे। परिवृत्ताः। वलतेर्वकारादित्वान्न श्रथ

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः सपदि वारिधरारवभीरवः। प्रणयिनः परिरब्धुमथाङ्गना ववलिरे वलिरेचितमध्य
माः ३८ विगतरागगुणोऽपि जनो न कः ज्वलति वाति पयोदनभस्वति अभिहितेऽलिभिरेव विबोधकैः ननृते नतेन नव
पल्लवैः ३९

द्दे से लाध्यास लोपप्रतिषेधः ३८ विगतेति। पयोदनभस्वति मेघमारुते वाति वहति सति। वातेर्लटः शत्रादेशः। विगतरागगु
णोऽपि विरक्तोऽपि कः न ज्वलति सर्वोऽपि चलमेवेत्यर्थः। एवमलिभिः षट्पदैः उद्बोधकैः नमन्नत। सत्स्वं नभवतीत्यननतेनं स्मिन्ननन
नेसत्यवचने ऽभिहिते सति नवपल्लवैर्ननृतेरवनते कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा। नृतेर्भावे लिट् ३९ ॥

मा० टी० ६ अरमयन्निति। अचिरद्युते: विद्युतो भयात्किल। भयाद्दिवमनुतथा। किंतु रागाद्देवेति भावः। किलेत्यकिले। भवनाद्
मणागहाद्पयानुनिर्गन्तुमनिच्छवः भयमाजानत्येवस्थितास्तेति भावः किंतु रिच्छुरितिउप्रत्ययान्तो निपातितः। मन्म
१२ थेमन्मथरमलसंभावनरतिमन्मथमन्मथरभाषिणः कामपरवशा इत्यर्थः। नहरणीगणास्तं प्रकृतं। यदवएव

अरमयन्भवनादचिरद्युते: किलभयादपयातुमनिच्छवः ४४ ॥
यदुनरेन्द्रगणां नहरिणीगणास्तमथमन्मथमन्थरभाषिणः ४०

नरेन्द्रास्तेषांगणामरमयन्नमयंतिस्म। अत्रभयेनरागनिह्नुहमान्मीलनालंकारः। मीलनवस्तुनायत्रवस्तुत
निह्नुहनेमिति लक्षणात साप्यागंतुकेनभयेन सहजरागतिरोधानादागंतुकेनसहजनिरोधानः ४० ॥ एम:
१२

अथ शरद्वर्णनमारभते। दददिति। अथावपवापुधः कृष्णो हरिः। अन्तरिताहिमदीधितिं। तिरोहितोष्णांशुं। तथा खगकु
लाय पक्षिसंघाय। कुलायेषु नीडेषु निलायनं तदस्ति कुलायनिलायिन। कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः। तेषां भावस्तत्तां द
दतं प्रयच्छन्तं पक्षिसंचारं प्रतिबध्नन्तमित्यर्थः। ताच्छील्यानुरितिनुप्रतिषेधः। दिशामिति कर्मणि षष्ठी। अबोधकृतम
बोधकारिणं। मेघावरणेन प्रकाशादिलुम्पन्तमित्यर्थः। जलदकालं प्रावृट्कालं। अपराथाय कारणान्तरेण। अपराधमेभ्यो द

ददतमन्तरिताहिमदीधितिं खगकुलाय कुलायनिलायितां जलदकालमबोधकृतं दिशामपरथापरथाव
पवापुधः ४१ सविकचोत्पलचक्षुषमैक्षत क्षितिभृतोऽकगतां दयितामिव। शरदमच्छगलद्वसनोपमाक्षमघना
मघनाशनकीर्त्तनः ४२

योपाधिना प्रावृट्। अवहारमाजन्तमेव कालं मेघांस्योपाधिनापराधं तत्रयोपलेभ इत्यर्थः। कालो ह्येक एव
सन्ननेकोपाधिसंबन्धात्त्वेनेनोपचर्यत इति तद्विदः ४१ स इति। अघनाशकं निवर्त्तनं कीर्त्तनं यस्य सोऽघनाशनकीर्त्तनः स हरिः।
विकचमुत्पलमेव चक्षुर्यस्यास्तां अच्छं शुभ्रं गलन्तं स्रमानं यद्वसनं तस्योपमा सादृश्यं तस्याः क्षमा योग्या घना मेघा यस्यां सा
तएव क्षितिभृतोऽकगतामुत्संगगतां दयितामिवेत्युत्प्रेक्षा। शरदमैक्षत ४२ ॥ २ ॥ ॥

मा० टी० ६ जगतीति। अपीतकराः उष्णांशुः करैः रश्मिभिः जगति लोके। निशायां भवं नैशं। निशाप्रदोषाभ्यां चेति विकल्पा
१४ द्रणप्रत्ययः। तमस्तिमिरं। अदुद्रुवन्। द्रावयन्ति स्म। निरस्तवन्त इत्यर्थः। द्रुगतौ। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। सन्वद्भावः। ल
वति द्रवति प्रवति स्रवति च्यवतीनां वेति विकल्पादभ्यासस्यानेत्वं। वियत्याकाशे वारिदवृंदमयं। मेघसंघरूपं स्वा

जगति नैशमपीतकराः करैर्वियति वारिदवृंदमयं तमः॥
जलजराजिषु नैद्रमदुद्रुवन्न महतामहताः क्व च नारयः ४३

र्थे मयट् प्रत्ययः। जलजराजिषु। निद्रा सेव नैद्रं निमीलनमेव तमः अदुद्रुवन्। तथा हि महतां महात्मनामरयः क्व च क्वचन
नाहताः। किंतु सर्वत्र हता भवंतीत्यर्थः। द्वितीयनिषेधप्रापितस्य प्रकृतार्थस्य हननस्य न तृतीयेन निषेधः पुनः क्वेत्याक्षे एम:
पाद्समर्थात्मकं तार्थपर्यवसन्नेव धर्मेण सामान्यविशेषेण समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ४३ ॥२॥ १४

समयेति। समयः काल एव शरीरिणां बलाबलं। बलाबलविप्रतिबिंदुवानधिकरणवाचीति विकल्पाद्द्वंद्वैकवद्भावः। करोतीति प्र
णिगदंतः प्रणिगदंति वेत्युत्प्रेक्षा। नेर्गदनदपतपदेत्यादिना णत्वं। शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वराः। निष्ठुरीकृतनादा मयू
रा यस्मिन्कर्मणि तत्परुषीकृतस्वरमयूरं यथा तथा। रमणीयतामयुः प्रापुः। यातेर्लङि। लङः शाकटायनस्यैवेति झेर्जुसादेशः।
उस्यपदांतादिति पररूपं। संहितायां ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः। शरत्सु हंसो हंसमयूरकूजिते माधूर्यमाधुर्यदर्शनात्। काल एव प्राणि

समय एव करोति बलाबलं प्रणिगदंत इतीव शरीरिणां शरदि हंसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयूरमणीयतां ४४
तनुरुहाणि पुरो विजितध्वनेर्धवलपक्षविहंगमकूजितैः जगलुरक्षमयेव शिखंडिनः परिभवो ऽरिभवो हि सुदुःसहः ४५

बलाबलयोर्निदाने विनिवक्तव्यमभूत्तरसर्थेः ४४ तन्विति। पुरो ऽग्रे। धवलपक्षविहंगमा हंसपक्षिणः हंसस्तु श्वेतगारुत्मतरस
मः। तेषां कूजितैर्विजितध्वनेः शिखंडिनो मयूरस्य। तनुरुहाणि बर्हाणि। रुग्णपक्षलक्षणाः कः। अक्षमया हंसजितेर्ष्ययेव जगलुर्ग
लंति स्म। कालप्रयुक्तस्य गलनस्याक्षमहेतुकत्वमुत्प्रेक्षारतिगुणाहेतूत्प्रेक्षा। युक्तं चैतदित्याह। अरिभवः परिभवः सुदुःसहः अत्यसह्यो
हि। परजयदुःखितस्यांगसादोऽपुरुतरतिभावः। कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। स च प्रसाम चोर्यात्मकयोः संकीर्यते ४५

अनुवनमिति। अनुवनं प्रतिवनं बहलो गाढो रागो यस्याः सा। सा चासौ जपा च। अरुणपुष्पं जपेत्यमरः। पुष्पेषु जातिप्रभृतितालाद्रिवगता सो
मा॰ टी॰ ६ ऽधरस्तेन चारुणि रम्ये वनराजिरेव वधूस्तस्याः मुखं प्राग्भागः स एव मुखं वक्त्रमिति। श्लिष्टरूपकं तस्मिन् रुचिराणामीक्षणानां
१५ विभ्रमश्च विभ्रमः शोभा यासां ताः विकचबाणदलावलयो नीलझिण्टिपत्रपंक्तयः। बाणो ऽस्त्रीनीलझिण्ट्यामिति वैजयन्ती। अ
धिकं रुरुचिरे। शुशुभिरे। उपमारूपयोः संकरः ॥ ४६ कनकेति। कनकभङ्गाः स्वर्णखण्डास्तद्वत्पिशङ्गानि दलानि येषां तैः स

अनुवनं वनराजिवधूमुखे बहलरागजपाधरचारुणि। विकचबाणदलावलयोऽधिकं रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६
कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे सरजसारुणकेशरचारुभिः। प्रियविमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ २

रजसा सह सरजसं सरजस्कारस्पर्शः। अत एव सारजसमित्यपप्रयोग इति वामनः। अथवा महाकविप्रयोगप्रामाण्यात् दर्शनाद्वापि भा
वदर्शनं॥ प्रायिक इति पक्षाश्रयणात्। बहुव्रीहावर्थोपि भाधरेवा तथा च सरजसं सरजसं पाठापेक्षः। अरुणाः केसरास्तैश्चारुभिः प्रिये
विमानिता अवमानितास्ता मानवत्यो मानिन्यः। तासां या रुषः क्रोधास्तासां निरसनैर्निरसकैः। अस्यतेः कर्तरि ल्युट्। असनैः प्रियकप्र
सूनैः सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियजीवकाः स्वसमाः। अवृथार्थता नाम्ना न निरर्थकत्वात् प्रतीतिरसनानि रसस्यार्थेक लंघे। दधे र

एपः
१५

मुखेति। धृतोनवातपोयेनतद्धृतनवातपं। बालतापमित्यर्थः। अंभसिकमलंअंभस्थंकमलं। अंभोग्रहणंस्थलकमलनि
वृत्यर्थं अम्लानतायोग्यतार्थंच। यतोमदपाटलां। चकोरदृशांस्त्रीणांमुखसरोजरुचं। मुखारविन्दशोभामनुचकार।
अनुपराभ्यांकृञइतिपरस्मैपदनियमः। अतोकारणाद्धृतोत्कंपुमांसमुत्सुकतांमुखावलोकनकौतुकितांनालंभयत्। ना
गमयत्। सर्वंवालंभयदेवतत्स्मारकत्वादित्यर्थः। ३ एतेनमन्योत्सुकत्वस्यकमलाकार्यत्वेणाकारणाभूतात्कमलदर्शनेऽभ्युपख

मुखसरोजरुचंमदपाटलामनुचकारचकोरदृशांपतिः॥
धृतनवातपमुत्सुकतामतोनकमलंकमलंभयदंभसि ४८

स्मृतिर्व्यतिरेकालंकारध्वनिः। येनस्त्रीमुखशोभांदृश्यतयाकमलंस्वाधारेंऽभसिपुंसउत्सुकतामयदिति रं
गजश्वानंकाकस्यकालस्पर्शाद्भवलः। प्राप्त्यादरतिवदसंगतमितिमंतव्यं अलंभयदितिलभतेर्ण्यंताल्लङ्।
लभेश्चेतिनुमागमः। लभेश्चात्रप्राप्त्युपसर्जनकगत्यर्थत्वात्गतिबुद्धिरित्यादिनाण्यन्तकर्तुः कर्मत्वेद्विकर्म
नागमुपसर्जनकप्राप्त्यर्थत्वेतुवैपरीत्यमित्युक्तं। सितंसितिम्नेत्यत्र ४८

विरतेति । पुरः क्षेत्रमाश्रित्य पुञ्जमासे । स्यादाश्विनः पोप्याश्वयुजः इत्यमरः । कलमगोपी शालिगोप्त्री सा चासौ वधूश्च कलमगोपवधूः ।
६ मा० टी० स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङिति पुंवद्भावः । श्रुतः आकर्णितोऽनया स्तया वध्वा ईरितानि तस्याः आत्तपितानि कोमलगीतानि मधुरगानानि तेषां ध्वनिर्येन तं ।
१९ श्रुततदीरितकोमलगीतकध्वनिं । अत एव अग्रतो ऽग्रे ॥ न निमिषतीति विस्मयपरत्वादनिमिषन्ति निमिषं । इगुपधलक्षणः कः । तत्

विरतमस्यनिघत्समघद्ध यत्कलमगोपवधूर्न मृगव्रजम् ॥
श्रुततदीरितकोमलगीतकध्वनिमिषेऽनिमिषेक्षणमग्रतः ॥ ४९

दीक्षणं पक्ष्मस्पन्दनमनिमिषेक्षणं । अघसं अत्तुमन्नं वा । इच्छाजिघत्सा घसेर्लदादेशाद्दृस्वः सन्नन्तात् अप्रत्ययाच्चेत्तिस्त्रियामप्रत्ययः ।
सा विरता यस्य जिघत्सः उपसर्जनाद्ध्रस्वः मृगव्रजं । नाघहृप[illegible]हृत । नारुपत । सिद्धसाधनप्रयोगात्प्रयोगान्तरनिभावः । अत्र रसा
धेमृगनिवारणेकाकतालीयन्यायेन स्वार्थस्यकारणत्वकथनात्समाधिरलंकारः । कारणान्तरयोगात्कार्यसुकरं समाधिरिति

एष :
१९

कृतेति। अथ जो विषमच्छदः एषां ते ऽपुकच्छदाः सप्तपर्णास्तेषां गुच्छेषु लवकैः सुगंधयः प्रोत्थमगंधाः। गजमदगंधेनेति
भावः। अलिभिर्भृंगैरेत्लतादिहृतत्ताः नगिरो येषां ते। अलिभिर्गीतमानाः सत्यर्थः। सततं गच्छंतीति सततगाः सद्गात
पोवापवर्गीपावत। कृतार्थनिरूपकं निगदंतमिव। अपमागच्छंतीति भावेदपतमरवयुः। वातिस्य मत्तमातंगगम
नेष्येवं। विविधवायुवहनसंभवादिपमुक्ते ऽक्षारूपकेत्वंगास्या: ५० विगतेति। शारदियरवोपादवः। पदुशब्देनप

हृतमदं निगदंत इवाकुलीकृतजगत्त्रयमूर्जमनंगजं बकुलपुष्करच्छदगुच्छसुगंधयः सततगा नतगा न
गिरो ऽलिभिः ५० विगतवारिधरावरणाः क्वचिद्ददृशुरुन्नतसितासितता असिताः। क्वचिदिंद्रगजाजिनकंचुकाः
(शरदि नीरदनिर्गमिता दिशः ५१
दुषाद्वनस्पत्येलक्षणा। जनपदशब्दानामनपाजलाहृहृषुलगसंभवादि
निक्कचिद्विगतवारिधरावरणाः। निवृत्तमेघावरणाः अत एवोन्नसिता। कोपणादुद्धतासिलतेव। आसिलतामहृ
दसिताधणामाद्सपमा। कृचि। नीरद्निर्गमैर्मेघवती। अभ्राभ्रपटलच्छन्नाद्सर्थः। अत एव इन्द्रगजाजिनमेराव
नवर्मतदेवकंचुकाः। कर्पासकोशासांतादवस्यितादस्पुनम्रेक्षाहि [illegible]ः। उक्तालंकारयोः संसृष्टिः ५१

मा० टी० ६ विलुलितामिति। शरदेवांगनात्स्निरूपकं। अनिलैर्विलुलितां विक्षिप्तामितां नवसरोरुहकेशरसंभवां धूलिं परागं। परिहासविधि
१७ त्सया नर्मरीतिचिकीर्षया दधाने। सन्नन्तात्स्त्रियामप्रत्यये टाप् हरिवधूः विकिरन्तं विक्षिप्तमिव। तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रि
यार्थायामिति तुमुन्। अत्र रूढ्यै रीतीकारः। उदक्षिपत् अक्षेप्सीदिनवान्। रूपकोज्जीवितेयमुत्प्रेक्षा। किरतीति पंकीर्यमाणकं

तुम्परि-

विलुलितामनिलैः शरदंगनानवसरोरुहकेसरसंभवां। विकिरिं हासविधित्सया हरिवधूर्विधूलिमुदक्षिपत् ५२

हरिति पत्रमयीव मरुद्गणैः स्रगवनद्धमनोरमपल्लवा। मधुरिपोरभिताम्रमुखीमुदं दिवि तता विततानन मुक्तावलिः ५३

र्मेघ्याः रजः। किरतीत्यादिनः। कविकर्तनरेभ्यः कर्मणीयपात्रे वेति विवेकः ५२ हरितेति। अभिताम्रमुखीं अरुणमुखीं। स्वाग
वेत्यादिना विकल्पान्ङीष् मुक्तावलिमरुद्गणैः स्रगवनद्धमनोरमपल्लवा। हरिप्रियायाः पार्श्वभाकाशं विततां। हरितानां हरिद्वर्णानां विका
रे हरितपत्रमयी। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। तथा अवबद्धा ग्रथिता मनोरमाः पल्लवाः यस्यां सा स्रगिवेत्युत्प्रेक्षा। मधुरिपोः कृ

राम:
१७

स्मितेति। स्मितानि विकसितानि सरोरुहाण्येव नेत्राणि येषु तानि सरोजलानि यस्यां तां तथोक्तां। असितसितांगा धवलपक्षा ये विहंगा
हंसास्तैर्हसंतीस्मयमानेव स्थिता भ्रूर्यस्यास्तां तथोक्तां। शरोरस्त्रीणां विशेषैः दंतुराणि उन्नतदंतानि हासप्रकाशाद्दशनानीति या
वत्ः दंत उन्नत उरन्निति उरच्प्रत्ययः। अल्वर्णीयः। तानि दिङ्मुखानि यस्यास्तां सर्वतो मुदितामिवाकलयत्। सर्वत्र नेत्रविकासादिलिंगैः हृष्टा
मिवमन्यतेत्यर्थः। अत्र सरोरुहसरोषु नेत्रहासदंतत्वारोपणाद्रूपकालंकारः। तद्बलात्प्रतीयमानांगनाभेदाध्यवसायमूलोत्प्रेक्षादि। मुदि

स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलामसितसितांगविहंगहसद्भ्रुवं अकलयन्मुदितामिव सर्वतः स शरदं शरदंतुरदिङ्मुखाम् ५४
गजपतिद्वयसीरपि हैमनस्तुहिनयन्सरितः पृषतांपतिः। सलिलसंततिमध्वगयोषितामतनुतातनुतापकृतं दृशां ५५

तस्योत्प्रेक्षेति संकरः ५४ अथ हेमंतं वर्णयति। गजपतीति। गजपतिः प्रमाणमासां गजपतिद्वयस्यः प्रमाणे द्व
यसज्झितिप्रमाणार्थे द्वयसच्प्रत्ययः। टिड्ढाणञिति ङीप्। तास्तापि सरितः तुहिनयन्। हिमीकुर्वन्। तत्करोतीति णिच्यंतात्छटः शत्रा
देशः। हिमंते भवो हैमनः। सर्वत्राणच तल्लोपश्चेति हेमंतशब्दात्तद्धिते अणप्रत्ययः। तकारलोपश्च। पृषतां विदूनां पतिः। वायुः। पृष
तिर्विदुषस्तार समरः। अध्वानं गच्छतीत्यध्वगाः पथिकाः। अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु डः। तद्योषितां। प्रोषितभर्तृका

द्व॰मा॰टी॰ णांदृशापतनुतापकृतं मम प्रासंतापकारिणीमसलिलस्यतति: जनन्तुज: उत्तममनूत्सारयोमांसे त्यर्थ: हेमंततापाहृतो विरहदु:सहो जनीतिभा ५८
५५ व: सर्वदा वियोगितामुद्दीपकस्यापि वायोर्हेमंते वैशिष्ट्यमाचष्टे इदमिति। अनिलो वायुरस्य क्लिन्नकाले अत्यदाग्नोष्मादेरसर्थ: सर्वेका
१८ लेषु सा दृश्यताद्यप्रसय: वियोगिनो विपुक्तान् गतिवद्धिरसाद्विनाअपि तिकर्तु: कर्पतं परमनोर्दरननुसित्यर्थ: अधीनगर्भस्याद्विनाकर्माणि
वेष्टी। स्मयति। स्मरते राध्याने मित्वात्दुस्वलं। इदं स्मारकत्वमपि महदसंनमपुक्तमेव। सहकारि विरहादिति भाव: अहो प्रसंग

इदमपुक्तमहो महदेवपहूतनो: स्मरयत्यनिलो मदम् ॥ २ ॥
स्मृतस पोवनसोष्मपयोधरान्स्तनु हिमस्तु हिमस्तु वियोगिन: ५६

किंचित्कारत्वाद्युक्तम्य: हेमंते तु हंत त्वमप्यस्यसंभवतीत्याह। स तु हिमस्तु हिमसलिलक्त। संयोवनयुक्ता: अत एव सोष्माण: सोष्माये पयोधराये कुचास्तेषु तापेत्वान् स्मृतस पोवनसोष्मपयोधरान् वियोगिनो विपुक्तान् तथापुक्तं चानोक्तिनामिति कर्पतं। हिमस्तु हिमं तुवा: संभावनायां लोट्। हेमंते हिमसहकारान्। कुचोष्मैकसाध्यदु:खोत्सादनसमर्थो हि पो निमारकत्वमपि संभाव्यते। ग्रीष्मादौ तु पादृस्तत्सहकारिविरहात्। सोरकत्वमप्यपुक्तमित्यर्थ: अमारके मारकसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिभेद: इहसज्जकविप्रोठोक्ति: मितहूपेर

राम:
१८

प्रियतमेनेति अन्वायपर्यायेन सहसा इति त्रेधा विभागः अन्यत्र सहसेत्येकं पदं । सहसा सतीयया यया त्रियाकर्त्र्या प्रि
यतमेन सह न स्थितं नपुंसके भावे क्तः । सा ली । सहसा मार्गशीर्षमासेन । मार्गाग्रार्थे सहस्मार्गरस्समाः । कृतवेपथुः जन
नितकंपा सती । द्वितो थुरिति अथु प्रत्ययः । तं पूर्वमगणितमेव पूर्वं सहसेन वर्जितं इति सहसा सहासा सती । अथो स

प्रियतमेन यया सहसा स्थितं न सहसा सहसा परिरभ्य तं
श्लथयितुं क्षणमक्षमतां गता न सहसा सहसा कृतवेपथुः ५७

हः । हासः । हासो हास्यं च स्यमरः । सह हासेनेति विकल्पादाम् प्रत्ययः । सहसा सतीत्यं स्वरादिपाठादव्ययं । परिरभ्याश्लिष्य मारतं
क्षणमपि सर्व्वथा अरमणादेरस्यात् । अत एव सामर्थ्यात् लर्थ्यात्वादर्थे प्रयोगः । श्लथयितुं वा क्षमतां गता नाभिशिथिलीकर्तुंमो
त्सहते सर्व्वथा । मानिनीमानभंजनक्षमोऽयमासदितिभावः   हांतरितेयं नायिका कोपात्कांतं परानुयभ्याताप समन्वितेति लक्षणात् ५७

द्रमा० टी० ऽधरमिति। अनावरणाभावरणरहितायाः अंवरापल्लवस्य क्षतिर्व्रणो हिममारुतमर्द्दवाम् दूयत। अत्तद्यत। दूनो देवादिका
क्तर्तरि लङ् सक्षति। यत्तदोर्नित्यसंबंधः। शीत्कृते। शीत्कारैः कर्तृभिः सितेन शुभ्रेण। दशनानां रश्मय एव पटस्तेन करणेन नि
९९ वसितेवाच्छादितेव इत्युत्प्रेक्षा। वसेराच्छादनार्थात्कर्मणि क्तः स्येङागमः। सुनिर्ववौ। सुष्टु निर्वाणं शमनालुपगच्छद्य नरति भावः।

ऽरुणमदूयत याधरपल्लवक्षतिरनावरणा हिममारुतैः। दशनरश्मिपटेन च सीत्कृतैर्निवसितेव सितेन सुनिर्ववौ ५८
व्रणभृता सुतनोः कलसीत्कृतस्फुरितदंतमरीचिमयं दधे। स्फुटमिवावरणं हिममारुतैर्मृदुतया तु तयाधरलेखया ५९

हिमहताधरनिर्वाणस्य शीत्कारकारणकस्य दशनांतररश्मिपटाच्छादने हेतुत्वोत्प्रेक्षणात् रूपकोत्प्रेक्षयोः संकरः ५८ उक्तमेवार्थं भं
ग्यंतरेणाह। व्रणेति। मृदुतया मार्द्दवलक्षणहेतुना। हिममारुतैः दुतया पीडितया दुदुञ् उपतापे इति धातोः सोवादिकात्कर्मणि क्तः। व्रणभृता दं
तव्रणवत्याः सुतनोः स्त्रियाः। अधरलेखेव तया। अधरलेखया कर्त्री। कलसीत्कृतैर्हेतुना स्फुरिताः प्रकाशिता ये दंतमरीचयस्तन्मयं तं
द्रूपं स्फुटमावरणमाच्छादनं दधे स्वधं न पिदधे इत्युत्प्रेक्षा। दधातेः कर्मणि लिट् ५९ एमः
९९

धृतेति। धृतास्तुषारकणास्तुहिनशीकरा येन तस्य नभस्वतः पवनस्य संबंधिनः तरुलता एवांगुल्यस्ताभिस्तर्जनानि
यानि तान्येव विभ्रमाः विलासाः पृथु लतासम्पिष्टस्पर्द्धिनस्य भुजांतरं भुजमध्यं वक्षस्थलं निरंतरमनियताभ्यां प्राप्तयाः।
गाढालिंगनमलभमानयेत्यर्थः। इलाः कर्मणि क्तः। वनितया स्त्रिया न विषेहिरे। न सोढाः। विरहिणा पत्युर्जिता स्वनभस्व
तो विभ्यतीति भावः ६० हिमेति। स्मरमयं स्मरात्मकं। स्मरप्रयुक्तमित्यर्थः। तत्स्मागमादिति मयट्। अकृत्रिममनुरागं सह

धृततुषारकणस्य नभस्वतस्तरुलतांगुलितर्जनविभ्रमाः। पृथुनिरंतरपिष्टभुजांतरं वनितया नितरां विषेहिरे ६०
हिमऋतावपि ताः स्म भृशस्विदो युवतयः सुतरामुपकारिणि। प्रकटयन्ननुरागमकृत्रिमं स्मरमयं रमयंति विलासिनः ६१ ५८

जं प्रेम प्रकटयन्ति। प्रकटीकुर्वाणेन स्वकार्येण स्वेदेनेति भावः। अत एव सुतरामुपकारिणि पुंसां रिरंसाजननात्स्वेभ्यः स्वानुरा
गप्रकाशनाच्चासंतोषकर्मणीत्यर्थः। एवंभूते हिमऋतौ हेमंते निःस्वेदभावयाः हिमकालिकीत्यर्थः। अतस्य करणि संहिताः प्रकृति
भावः। भृशास्विद्यंति एतोप्य गणाभ्यां स्विदः इति सात्त्विकोक्तिः। क्विप्। हेमंतोपि रागिणीनां स्वेदहेतुरेव तद्धेतुरागहेतुकत्वादिति भावः।
स्मतास्ताधीरा युवतयो विलासिनः प्रियान् रमयंति स्म। हिमंतोद्दीपकत्वादितिनिपीडनसमत्वाद्दीर्घरात्रिस्तापीयमपेक्षासहपाम

६ मा० टी०
२०

अथशिशिरं वर्णयति। कुसुमयन्नित्यादि। उपवनं वने इत्यर्थे ऽव्ययीभावः। तत्तीयासप्तम्योर्बहुलमिति विकल्पाद्
भावः। फलिनीति। फलिनीः प्रियंगुलताः प्रियंगुः फलिनी फली समाः। कुसुमयन्। कुसुमवतीः कुर्वन्। रसुद्दीपकसामग्री
वर्णनम्। कुसुमयतेर्मत्वंतप्रकाशः। तत्करोतीति णिच्। पतो ऽष्टः इत्यादेशः। णाविष्ठवद्भावे विन्मतोर्लुक्। मदाविकाभिर्मदेन विततं भ्रमा

कुसुमयन्फलिनीरलिनीरवैर्मदविकाशिभिराहितहुंकृतिः
उपवनं निरभर्त्सयत प्रियां वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ६२

णैरलिनीरवैर्भृंगहुंकारैराहितहुंकृतिः कृतहुंकारः। माधुर्यादुद्दीपकत्वातिशयं द्योतनार्थं भ्रमिलिनीनिलीसिंगाभिर्देशः। शिशिरानिलः
प्रियान्वयवतीः कोपादिष्पृथग्भूताः। यौतेः शतरि धातोरुवङादेशः। उगितश्चेति ङीप्। युवतिर्वधूः। यूनस्तिरिति तिप्रत्ययः। निरभर्त्सयत तत्
र्जितभर्त्सो ऽश्लोरादिकयोरनुदात्तत्वादात्मनेपदं। अत्र पोषवने तेन वधमीधर्तसमपुत्स्ये स्तेतो सावालिनीहुंकारात्तीर्णविनीति रूपकसंकीर्णत्वं

६
[illegible]
एमः
२०

उपचितेष्विति। कालवशाद्बलवानपि परेषु शत्रुषु उपचितेषु पुष्टेषु असमर्थतां दौर्बल्यं व्रजति। हिमस्यातपसि माघमासे: तपा
माघे समौ इत्यमरः। मंदगभस्तिर्मंदरश्मिः अभीषुमानंशुमान्। अभीषुः प्रग्रहे रश्मावित्यमरः। यहतः उपचितस्य हिमस्य हा
निं नाशं करोतीति हिमहानिकरः। न हेतुर्न भवत्। कुञ्जो हे विसारिणा। हेन खर्षे रमन्ययः। विशेषणसामान्यस
मर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ६३ अभिषीति। क्षुभितं न्मूलयः परागः सेनारज इव विपांडुरद्युतिः। अभ्रवर्णः। लोध्र

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां व्रजति कालवशाद्बलवानपि तपसि मंदगभस्तिरभीषुमान्नहि महाहिमहानिकरो भवेत् ६३
अभिषिषेणयिषुं भुवनानि यः स्मरमिवाख्यत लोध्ररजश्चयः क्षुभितसैन्यपरागविपांडुरद्युतिरयं तिरयन्नुदभूद्दिशः ६४

रजश्चयः। भुवनानि अभिषिषेणयिषुं। सेनया अभियातुमिच्छन्तं पत्सेनयाभिगमनमरीणां तदभिषेणनमित्यमरः। सत्यापपाशसेना
दिना सेनाशब्दाण्णिच्। सनाशंसभिक्ष उः इति उप्रत्ययः। स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति धात्वभ्याससकारयोः षत्वं। स्मरमा
ख्यानेवाख्यातवान् रत्सनं त्वपेक्षा। चक्षिङः ख्याञ्। अस्यतिवक्तीति अङ्प्रत्ययः ख्यादेशः। अयं लोध्ररजश्चयः दिशः तिरयन् तिर
॥ ४४ ॥ ४४॥ स्कुर्वन्। प्रकटी बभूव तिरः शब्दात् तत्करोतीति णिच्। शतृ प्रत्यादेशः। णाविरभ्रादेशि लोपः। उदभूत् ६४

शिशिरेति। शिशिरे कालमपास्य अपहाय शीतं हरतीति शीतहरस्य। हरतेरनुद्यमनेऽजिति अच्प्रत्ययः। योऽस्माकं कस्य कुचोष्मणः

श्मा०टी० कुचोष्मकस्य स्तनोष्मणः किंफलं संपाद्यत इति शेषः। गम्यमानक्रियापेक्षया कारकनिर्देशः। इवशब्दो वाक्यालंकारे इत्यतोऽस्मिन् शि-

२१ शिरकाले सावेदि भक्तिकलासि। प्रियाकान्ता मतास्तरुषो निरस्तरोषाः। समेतनमः प्रणामपरः। अनुमताः स्वप्रियाः स्वं निति विरुपरिरे-

भिरे। आश्लिष्टवत्यः। इति धियेति समवायार्थस्य परिरंभस्य कुचोष्मगुणः फलार्थत्वमुक्तेरुपसत्ते। अंजनकास्यपोगाद्रूप्यत्व ६५

शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः। इति धियास्तरुषः परिरेभिरे घनमतोऽनुमताः प्रियाः ६५

अधिलवंगममी रजसाधिकं मलिनिताः सुमनोदलतालिनः। स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्सपदि कुंदलता दलतालिनः ६६

अधीति। सर्वंगेष्वधि लवंगं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तलति प्रतिष्ठन्तीति सुमनसोदलतालिनः। तलप्रति-

ष्ठायां धातोस्ताच्छील्ये णिनिः। अमी अलिनो मधुपाः। रजसा परागेणान्यार्थेन अधिकमलिनिताः मलीम-

साः पापिनश्च कृता मलिनिताः। इति हेतोः पुरोऽग्रे सपदि कुंदलता। माध्यवल्ली माध्यं कुंदमित्यमरः। दलता विकासता प्रस-

वेन निजकुसुमेनाहसत्। महासस्फुटमित्युत्प्रेक्षा। मलिनसंगं ततां कामिनं सपत्न्योहसंतीति भावः। कुंदकुसकुंदकुसमस्वधा

एप:

२१

अथयमकविशेषकौतुकितस्तकविः पुष्पह्लीदशभिः श्लोकैर्ऋतुवर्णनाह्याधेऋतुभिर्विसंतं वर्णयति । अतिसुरभिरसंतसुगंधिः
संतानकः कल्पवृक्षः पुष्पश्रियापुष्पसंपदां अतनुतराति पामहत्तेन अतनुताल्पनरत्वं अतल्पस्यापि असाजीव अभं
जीवेत्युत्प्रेक्षा । तथा नम्र इत्यर्थः । भंजेश्च चिणीति विभाषा नलोपे उपधावृद्धिः । चिणो लुक । किंच वसंत एवानकीव
संतानकः । दुंदुभिरिति रूपकं तरुणपरभृतः तरुणकोकिलो रागिणां कामिनां रतये रागवर्द्धनाय स्वनमतनुत । मधु

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियामतनुतरतयेव संतानकः । तरुणपरभृतः स्वनं रागिणामतनुत रतये च संतानकः ६७
नो किंतु पुष्पति मान निरासे दक्षामिष्टमधुवासरसारम् ॥ चूतपालिरलिनामपि रागात् दक्षमिष्टमधुवासरसारं ६८

रं कुकुंजेत्यर्थः । प्रभावृत्तं । स्वरग्रावविरविरतिः । र्नें नौ रौ प्रथमे ति लक्षणात् ६७ नेति । अपरस्य तमिष्टे परस्मिन् प्रमकरंदे
ष । वासे । वसंतो रासो रागो यस्याः सा इष्टमधुवासरसा । मधुपानं त्रिविधस्यैः अतएवालि मधुरगन्धो गार्येवति । पानं निरासे दक्षं
कुशलं उद्दीपकत्वादिति भावः । मधुवासरेषु वसंतदिनेषु सारं श्रेष्ठं मधुवासरसारं । तत्कालसाध्यमित्यर्थः । चूतसह
कारः अतिरागादिति लोभादु किंतु हातुं नासमिष्ठा । स्वमेवौ वाटिकाः भृङ्गः । स्वागतावृत्तं ६८

जगादिति प्रभावयतीति प्रभावनी संपादयित्री। कर्त्तरि ल्युट् इति पू। मधुश्रीः। कर्त्ता जगद्दृषीकर्त्तॄन् प्रभोः समर्थस्य
मा० टी० ६ स्मरस्य अनीके से अवेजयंती जित्वरी केतुः भतनवैजयंती ॥ ध्वजपताका ॥ नववैविवस्वणापि। नयोते ॥ प्रापका
२२

जगद्दृषीकर्त्तॄन् प्रियाः स्मरस्य प्रभावनी केतनवैजयंती॥
रसस्य तेनेक दलीर्मधुश्रीः प्रभावनी केतनवैजयंती ६१

त्वेल्लोटू। टेरेत्वं अतएकारः ॥ आदुत्तमस्य पिच्च। आटश्चेति वृद्धिः ॥ रतिपनात्प्रेपेतिशेषः ॥ रमाः कदली रंभा
तरून्तेने। विस्तमर॥ कदलीवारणं वुसाभामोवाध्न मत्स्यलाद्दसाः॥ कदलीषु कस्पवैजयंती लोकेशा॥ वृत्तमुपजातिः ६१

एषः
२२

स्मरेति अमसतीदुष्टा। स्मरेणकामेन निमित्तेन यो रागो रोमरोच्छ्राः स एव तन्मयी। न भित्त्वा न मतो मः। न मित्वा न मिरो तमि त्तानु नमत्तमोक्कृष्य पस्तनिशायां चेति विग्रहः। विर्वपुंमेरलपरिनमत्त ह्यावयो। अहनि रमानीधियं जनयामासि स्पर्थः। परिपर्वा सत्तनणाते लिंट। अवणं पसस विस्पर्धः। कुनः परितः समंतात्तावेउच्चतरध्वनो कोकिले सति। कुज्जितसनि रनि उद्दीपको क्तिः स्त्रीलिंधः। जातविकवचनं द्विवापि दिवसावि। स प्रमम्यर्थे ऽ क्यं। वशं गतत्त रनिपत्न्यस्य यः

स्मररागमपीव पुत्तमित्मापरितस्तारारवेरसत्पवपपं ॥
प्रियपापदिवापिकोकिलेस्त्रीपरितस्ताराखेरसत्पवशं ७०

नवपपस्तं अवमपं। वशं अगनमपीप्रियपाप। स्वपमापिससारे स्पर्थः। जगत्गामपंनमपि प्रियदिवापिमानसवगणा प्यनिषेधं वो ल्लोप्यसमगच्छपन्। नतसत्यंराग निमिर निरोहितमानुमं उत्ताभामिन्मरतिल्पकानुप्राणिनोपमापिक्कि यानिभित्तापरितरपक्कि स्वरूपोत्प्रेक्षा। अवणपानिमितनक्मप्रपोजकाह्वाआ। अपच्छंदसिकं छंदं। विषमेवसमाउत्तम मोजरया छंदसिकंनदोपपूर्वे मितिलक्षणात ७०

अथैकेन ग्रीष्ममाह : वपुरिति। शुचिना ग्रीष्मेन प्रयोजककर्त्रान्यं वविहारेण जलक्रीडया हिमं शीतलं। अत एव
द्य्मा० टी० रुचिरं ज्वलं वपुर्देहं गमिता प्रापिता गतिबुद्धीत्यादिना ऽणिकर्तुः रमण्याः कर्मत्वं। प्रधानकर्मण्याख्ये
२३ लादिना दुहादिकर्मणां प्रतित्वाभिहितत्वं च। अत एव कमनीयतरा रमणीयतरा। अचिरांशुलतेव। अचि

वपुरंबुविहारहिमं शुचिना रुचिरं कमनीयतरागमिता ॥
रमणेन रमाण्यचिरांशुलता रुचिरं कमनीयतरागमिता ७१

रांशुलता विद्युदिव। तस्या रुचिरिव रुचिर्यस्याः। अचिरांशुलतारूपमाह यं। तथा रागमनुरागं गमिता प्राप्ता
। रागः कर्तरि क्तः। रमणी। रमणेन प्रियेण अयं कमुत्सगमनीयतनीतवान्। द्विन्हारुपपर्यचिर्वेर्हिंर्ग्रहादिति न रम: १३
यन्तेद्विकर्मकता पोषं पूर्ववत्। तोटकवृत्तमुक्तं। तोटकं सस्तितिछंदश्च ७१

अथ ह्राभ्यां वर्षर्तुं वर्णयति मुदमित्यादि। अब्दभुवां मेघप्रभवानां। अपां लाभे वर्षे सति निरसार्थः। सहसाम
पूराः। मुदं मानंदं। अपंतालमंत। अपगतो लक्ष्म्यातुआदीनामिस्मरणामेहृद्धिः। नदीपपाठ। नद्यप्रावहन्निसर्थः।
अटपटगतो। लिट्। जातावेकवचनं। अलिना भृंगेण सह सायं भवः सायंतनः। सायंचिरेत्यादिना ट्युल्सप्रः। तुट्।

मुदमब्दभुवामपांमपूराः सहसायंतनदीपपाटलाभे ॥
अलिनारमतालिनी किलींध्रे सहसायंतनदीपपाटलाभे ७२

गमश्च। स चासौ दीपश्च तद्वत्पाटलाभे पपाटलमभेरत्यपमालंकारः। तस्मिंशिलीन्ध्रे कंदलीकुसुमे अलि
नीभ्ररमत। अत्र मपूरणमोदप्राप्त्याद्यनेकर्तृक्रियायोगपद्यादिन्नाधिकरणक्रियासमुच्चयरूपः समुच्च
यालंकारभेदः। गुणक्रियायोगपद्यसमुच्चयपरनिसमानलक्षणं। औपच्छंदसिकं वृत्तं ७२

मा०टी०६ कुटजानीति। शिख। रीन्द्रं समुपाययौवनकाद्रेः समीपेऽभ्यभीन्। परितः समयेत्यादिना द्वितीया। अवनो प्रदेशे
२४ घनमदाभ्रमराणेषु तानि घनमदभ्रमराणि। कुटजानि कुटजपुष्पाणि च नो घेमपयः पुष्टेनन मसभ्रा
णि मेघाय स्फितहूनो घमदाभ्रं। पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनमित्यमरः। गगनं श्रवी

॥४॥ कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रं समुपाववनो घनमदभ्रम
णि गगनं च गीतनिनदस्य गिरो ऽस्त्रैः समुपाववनो घनमदभ्रमराणि ७३

क्ष्य शिखिभिः मयूरैः गीतनिनदस्य गानध्वनेः समुपानुलया तुल्यार्थैरित्यादिना वैकल्पिका षष्ठी।
गीरवाधकेकरस्पर्धः उच्चैराणिरणितम् रणणादेरससभ्रमावेलड् विणोलुक् कुटजाह् एमः
॥४४॥ नससजसा भविदिह सगो कुटजाख्या मितिलक्षणात्॥ अष्यत्रिपिः ७३ २४

शरदं वर्णयति अभीष्टमिति कामयता रतिकामिनीकामयित्री। कम्रः कामयिता भीकः कानकामनोभीकरस्मर ः। कमेकर्त्तरि सुटिडीप् जातावेकवचनं अनीचाउन्मत्ताः काशाम्त्राम्बवालापस्मि। अनीचकाशेकाले शरदीत्यर्थः। मनोजन्मसखोदये कामसखापिभावे सद्भजाम्याणान्त्रभिलाषोयेनतं समुद्भताशं अभीष्टं प्रियंचिरायचिरकालेन चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकारस्समरः सम्यगुद्भतासंष्टाव्या

अभीष्टमासाद्यचिराय्यकालेसमुद्भताशंकमनीचकाशे योषिन्मनोजन्मसखोदयेषु। समु
द्भताशंकमनीचकाशे ७४

दाकोयस्मिन्कर्मणीनत्समुद्भताशंकंदृ। विलक्ष्यंयथास्यात्तथाप्राप्यम
हासहवर्त्तने रतिसमुत्सानाशसतीत्यर्थः। चकाशे विललासे। अत्रसमुत्त्वकाश रतियोबितः प्राप्निनिगी
नहर्षाख्याभावनवि[illegible]ध्यं[illegible]। अतनात्श्लेषयालंकारः। सभावनया भासनत्वां समानानिवं धनेरसवत्प्रेय
दुर्जरवीसमाहिनानितिलक्षणान्‌ वृत्तमुपजाति ७४

६वा॰टी॰ स्तनयोरिति। रसमाला: कूजनशीला:। ता स्त्री स्तनयो वृत्तनत्वात् क्षिप्रत्वान् क्षि तिता छी सेवानशा। रसतेः पारस्मैपदित्वान्नणा
२५ नद्धा नेसारसा: पक्षिविशेषा:। यस्मिन्नेनारसमानसारसेन समयेन शरत्कालेन स पर्थः सारसानां तत्रैव संभवात्। सारसो मेघुनिका
मीणोन नद्धो पुष्करादूपरस्यमरः। अंगनानां स्तनयोः जलानां नतिः। यारद्दोम्म जन्मास्वेदेर्दर्विद्रुसंदोहः। अभिनीतोनद्धाः पि

स्तनयोः समयेन यांगनानाम भिनद्धा रसमानसारसेन
परिरंभहृविनैति जैलानामभिनद्धारसमानसारसेन ७५

नद्धामनद्यते: अभिपूर्वोक्तकर्मणीक्तः। नद्धोधरतिधर्लं। हारसमा। मुक्ताहारतुल्या। कुचमंडलमंडलांयुपनेतिभावः साज
लततिः। रसेनरागेणहेतुनावलीयसेतिभावः। परिरंभहृविमालिंगनेछाना भिन्नमाधिभेदयारदस्वेदसाप्यलंवारनया उद्दीपकस्यांबु
गुप्तिनलान्निः संपटन्तः। प्रगातो विजयरसपर्थः। अतएव वारसनिवं धनाद्रूसनदलंकारः। लक्षणमुक्तं। पूर्वश्लोकेश्योपर्छदक्षिकहृतं ७५

एषः
२५

ज्ञानेति। याल्लीन्मनुवनांतं विपत्संपर्दे स्वपीयात्। मधुरे राणाक्रोधे राणा सारसिकाकुतेन। सारस्य एव सारसिकाः सारसांगनाः कार्पवस्यत्वं। तासां काकुतेन विकृतस्वरेण। काकुः स्त्रियां विकारोपः शोकभीसादिभिर्ध्वनेरित्यमरः। काकुष्मतरुतश्नेनेत्। कापे कस्येसिंहोदेवस्तनरतिवे हे ण प्रयोगः। कांते प्रिये जानमीति। जातसेहान्मपूलगरसिकाणगवतीसर्वं। मनएव ठमानिविजितनप्रत्मयः। साध्वी एकांतेरहसि। मत्प्रकांत स्पसंपर्कं प्राप्य पुराणपुरुषश्रेरणसर्वं एकं मोहनलीलां स्मरेन्कीडंमकुतेन सर्वापिलीसवाजपिसुजनविशेषान्कामतंत्रप्रसिद्धान्। विस्मयच्च कारोति श्रृंगाररसबाणकाष्ठाप्राप्तित्तका। पनमपांतं ७६ अर्थकेन्हेमंतवर्णयति। कांतेति। सहमरतिसहः। पवाघच। स्मरस्यसहः

जानमीति यो मधुरे राण्यनुवनांतं कापे कांते सारसिका काकुतेन नातत्संपर्कं प्राप्य पुराणो मोहनलीलां कापे कांते सारसिका काकुतेन ७६
कांताजनेन रहसि प्रसभं गृहीत केशे रते स्मरसहासवतोषितेन प्रेम्णा मनस्सु रजनीष्वपि हैमनीषु केपो रते स्मरसहासवतोषितेन ७७

कामो हि पकरस्पर्धः। तेनासवेन तोषितः। तेन स्मरसहासवतोषितेन। मनएवसारसहासारत्निरसहासावता। एणाहासवता। मनएव प्रेम्णा मनस्सुपुंसो विभेषु उषितेनवसनाचसतेः कर्तरिक्तः। वसतिक्षेधोरिति रित्नरप्रागमः। गतिरात्री सादिसत्वं चकारा हृत्तपानार्थः। कांते वजनः। कांताजने नजाता वेकवचनं। रहसिप्रसभं गृहीनकेशो। आकृष्टप्रिणोरते। रते सुरते। हेमंते भवा हैमन्यस्ता स्तहेमनीषु अपि। दाघीप सीयपीतिभावः। सर्वत्र रात्रचतलोपन्यो मितेहंमंतपादारणप्रसपः। रिछ्राणात्रिसाद्विनाशिप। रजनीषुकेपुवान। शोरतेस्मा। नकेपीत्पर्थः। स्तर स्येति। [illegible] ७

अथैकेन त्रिशिरं वर्णयति। असकलामलपल्लवलीलया। असमग्रकिकासिनोऽमला निर्मलाऽऽस्यपल्लवास्तेषां लीलया
मा० टी० ६ न समयोरूपयोस्सर्थः। विस्मयं गतवतामिवस्थितानामिसुत्प्रेक्षा। मधुकराणाम्मधुकृतां संबंधिनी युलवली पुलनाविशेषेपुल
२६

गतवतामिव विस्मयमुच्चकै रसकलामलपल्लवलीलया
मधुकृतामसकृद्गिरमावली रसकलामलपल्लवलीलया ७७

योमनस्थितिर्यस्याः सालवलीलया। आवली पंक्तिः। रसकलारसेन पश्चाद्दिनकलाम कक्रमधुरं। ध्वनेतु मधुरास्फुटे कलर
समरः। गिरं वाचं। असकृदुच्चकैरकलपन्। मधुमदहेतुकस्य मधुकरालापस्य पल्लवलीलया। जनितविस्मयहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष
तेरनिगराहेत्प्रेक्षा। दुतविलंबितंवृत्तं ७८
एमः
२६

मा०टी०६ कुर्वंतमिति। इति पुष्पैरेवाभिभरेणामहाभारेणाक्षतेनवागोरवेणवानगानष्टुसानन्अवाचंनीस्यवाचीनस्मात्। आक्रेर
२७ वपूर्वात्॥ कुंआविगित्यादिनाकिरमत्यय:।कुर्वंतं आलिनागानवावोगीतष्ठ्ध्वनेउकारस्यध्वनविरामयविरामंच
कुर्वंतं। समस्तमतासवान्तन्। अनुसानुसानुवृविभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव:।विक्षतिविभागेणरहगिणे रैवतकाद्रे॥विह

कुर्वंतमिसन्तिभरेणनगानवाच:पुष्पैर्विरामममलिनांचनगानवाच: श्रीमान्समस्तमनुसानुगिरा विहर्तुं विहर्तुंवि
भवत्सचोदिसमपूरणिएविहर्तुं ७९ इतिश्रीशिशुपालवधेमहाकाव्येमाघकृतौषड्तुवर्णनोनाम:षष्ठसर्ग ६

तेंश्रीमान्स:ममपूरसीलाके कया। अचोदि प्रेरित:।भगवन्निह विहरणात् अनुगणमनुग।हाणेतिप्रार्थित:इस्यत्येषाखंज
कमयोगाद्रुम्येच। वसंततिलकावृत्तम् ७९॥ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारिणश्रीमहोपाध्यायकोलचलम
लीनाथसूरिविरचितेमाघव्याख्यानेसर्वंकव्याख्यानेषष्ठ[illegible]:सर्ग:समाप्त: ६ ॥ एम:
२७

षष्ठसर्गः समाप्तः पत्रसंख्या ७

देवत्रीयम्

सप्तम सर्ग

मा०टी०७ श्रीगणेशायनमः॥ इत्थमनुगणप्रादुर्भावमभिधायतत्फलंतस्यभगवतःसानुचरस्यवनविहारलीलावर्णनमारभते।अनुगिरमिति।
१ अथअनुप्रादुर्भावानंतरंसहरिर्गिरावनुअनुगिरंविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।गिरेश्चसेनकस्येतिसमासांतः।ऋतुभिर्वितायमानांवितन्यमानांतन
नोतेःकर्मणिलटःशानजादेशः।ततोतेर्यकीतिवैभाषिकआकारादेशः।वनांतलक्ष्मींविलोकयितुंनिरगमन्निर्गतः।पुषादीत्यादिनागमेर्ऌदितश्च्ले
रङादेशः।अनुगणाभक्तिंकर्तुमितिभावः।तथाहि।अभिराद्धुमाराधयितुमादृतानामादरंकुर्वतामभ्यासवतामित्यर्थः।कर्तरिक्तः।प्र

अनुगिरमृतुभिर्वितायमानामथसविलोकयितुंवनांतलक्ष्मीं।निरगमदभिराद्धुमादृतानांभवतिमहत्सुननिष्फलःप्रयासः १

यासःसेवायासोमहत्सुविषयेनिष्फलोनभवति।नहिभक्तानुकंपिनोमहांतस्तत्सेवामपार्थयंतीत्यर्थः।अत्र
हरेरप्यनुगणानुग्रहार्थोनिर्गमःप्रकृतःसामान्येनविशेषसमर्थनरूपोर्थांतरन्यासः।सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यांनिर्दि राम:
ष्टप्रकृतसमर्थनमर्थांतरन्यासइतिसर्वस्वकारसूत्रं।अस्मिन्सर्गेपुष्पिताग्रावृत्तं।पुष्पिताग्रानौयौनजौज्यादितिलक्षणात् १ १

इधसीति यस्वोपाद्वाः व्याख्यातं चैतन्नवल्लीर्वं हुर्वं द्विविधाद्रसर्थः वाल्लाद्दिम्पश्लेनिविकल्पादीकारः सुमनसः पुष्पाणि स्त्रियः सुमनसः पुष्पविस
मदः इधतिधारयंति वानपुंसकस्येसम्पत्ताश्छतरिति वैकल्पिकोनुम्प्रतिषेधः वनानि पुवनिपुणाः स्त्रीसमेताः एवमयानुमीषुरिच्छंतिस्मन्नहेनु
माहृ अमन्याम्युवतिविनाभावेऽमीयद्वोमनसिशेनेरतिमनसिशयः कामः अधिकरणेशेतेन रस्मूवहूलदंतात्समस्याः संज्ञायामित्यलुक् तस्य

इधतिस्मनसो वनानि वक्री पुंवनिपुणा यदवः प्रयान्तु मीषुः ॥ मनसिश
यमहास्त्रमन्यथाऽमीनकुसुमपंचकमप्यलंविसोढुम् ॥ २ ॥

महास्त्रभूतं कुसुमपंचकमपि पंचापि कुसुमानीसर्थः। पंचानां संघः पंचकं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति कप्रत्ययः। विसोढुं सोढुं न
शक्ताः सकलसुमनसः समग्रेस्मारविहारिपंचकस्यासंभवप्रमाणसिद्धत्वादिति भावः। अतो युवतिभिः सहमयारण्ययुक्तमिति वाक्यार्थेन वाक्या
र्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसमर्थनीकाव्यलिंगमलंकारः। अत्र विद्यप्रशेणकं चभूतं चनवमल्लिकानीलोत्पलं च पंचैते पंचवाणस्य सायकाः २

मा॰ टी॰ ७ अवसरमिति तमवसरं सहृज्जिगमिषाकालमधिगम्य तद्धृदयं हृत्वा मोहदृयंगमाभवंत्य: सर्वे हि प्रार्थ्यमानमेव प्रियं भवतीति भावः
पत्नेन कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तथाप्युज्वलं स्वरूपं यासां ता: स्वाभावसंदरस त्रैपरत्यर्थः अंगनास्तदानीं तस्मिन्नावसरे अवनि
२ षुपदं न्यदधत निहितवत्य: पादचारेणैव प्रचेलुरित्यर्थः दधातेर्लङ्यात्मनेपदे थ सततिरिति झकारस्यादादेशः अंगनास्तु विभ्र

१
अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो हृदयमयत्नकृतोज्वलस्वरूपा: ॥
अवनिषु पदमंगनास्तदानीं न्यदधत विभ्रमसंपदोंगनासु २

भ्रमसंपदो विलासंपदन्यदधत तदानीं विलासा: प्रवृत्ता इत्यर्थः अत्रांगनानां विभ्रमसंपदां चोभयेषामपि प्रकृतत्वामिव
त्दयहरणादि वर्णनसाम्येनौपम्यस्य गम्यमानत्वात् केवलप्रकृतविषयात्वात् तुल्ययोगितालंकारो वाच्यः तेनावमंगनाविभ्र एमः
मसंपदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वापगमादेकावलीभेदोप्यवगत इति अलंकारेणालंकारध्वनिः २
२

स्यद्धत्ते निविभ्रमपदेऽङ्गनाक्षिसृक्कं नास्त्वप्रपंचयति नखेति ललितगतेषु मन्दगमनेषु नखानां रुचिभिः प्रभाभिः रचितारं इन्द्रचापले
खाप्यस्मिन्कर्मणि तथा यथा तथा गतागतं गमनागमने यातायाते विभ्रतिधिरुं वानाधिकरणवचीति वैभाविको द्वन्द्वैकवद्भावः दधाना नरूपाभुजल
तिका हस्तलतिका मुखराः कृता इति मुखरिताः क्वणिता वलया यस्मिन्कर्मणि तथा यथा स्यात् पृथौ नितम्बे मुहुरस्खलन्तस्त्वे सवालन्नत्र नखरुचीसा

नखरुचिविरचितेन्द्रचापलेखं ललितगतेषु गतागतं दधाना॥
मुखरितवलयं पृथौ नितम्बे भुजलतिका मुहुरस्खलन्नराया॥ ४

लंवनगुणाउक्तः। गतागतं दधाना ऽस्खलदिति स्वेष्टा मुखरितवलयमिति नरलंकृतिः तटस्या सूक्तावसंनाद्य; अस्ये च विस्तारं वस्पंन
इति च तुर्विधो प्युद्दीपनक्रम उक्तः उक्तं च स्मेलिवनंगुणश्चेवतत्स्वेष्टा नरलंकृतिः तटस्थाश्चेति विज्ञेयाश्चतुर्धोद्दीपनक्रम इति नित्यालंव
नं रसस्य चापिका रागानायिकानायकश्चतद्गुणोत्पलावराया दितस्वेष्टाभावहावदि अस्य स्तुगमं एवमन्यत्रापि ४

मा०टी०७ अतिशयेति अतिशयेन परिणाहवान् अतिविशालः सर्पः अथ्यान जघनस्थापर्यालेरितिभावः परिणाहो विशालतेत्यमरः उपसर्गा
३ त्समासेपिणोपदेशस्येति णत्वं वहुतरमर्पितान्याहितानि रत्नानां किंकिणीपा पश्चिमस्य जघनस्येति कप्रत्ययः कूलोमधुराम् विमेखलालोक
लापो ऽपरस्याः स्त्रियाः अलघुनि महति जघनस्थले ऽधिकं ध्वनितं निनदितं नेतदलंकृतिरियं ५ गुर्वीति गुरुत्वं गुरुणा गुरूपुष्कं निविडुंद
ढं चयन्निति तं य विवर्तन देव भारस्तस्या क्रमणेनाधिष्ठानेन निपीडितं नितं निः पीडितं अंगनाशरास्य चरणयुगं कर्तृपदेषु पादन्यास

अतिशयपरिणाहवान्वितते नेवहुतरमर्पितरत्नकिंकिणीकः अलघुनि जघनस्थले परस्या ध्वनिमधिकं कलमेखला
कलापः ५ गुरुनिविडुनितम्बविस्वभाराक्रमणतति पीडितमंगनाभ्राणस्या ॥ चरणयुगमसस्नुवस्पदेषु स्वरसमसक्तमल
क्तकच्छलेन ६

स्थानेषु अलक्तकच्छलेन लाक्षारसमिषेणास्वरसं स्वद्रवमेव गुणोघोद्रवेरसः इत्यमरः असक्तमविच्छिन्नं यथा तथा
स्रसुवत् स्रवतिस्म स्रवतेः क्षरणार्थाल्लङ्पत्तौ लुङि णिश्रिस्वादिना चङि धातोरुवङादेशः द्रवद्द्रव्यकर्तृके अकर्मके वाप्यकर्मकः अप्यकर्तृ
कत्वे द्रवद्द्रव्यकर्मके रति स्रवति तत्र सकर्मकः अत्रालक्तकच्छलेने सत्यलक्तकलापह्नवेन लास्य सत्यारोपाच्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपाप एप:
ह्नवालंकारः ६ ३

अथ कस्याश्चित्सख्याः कुपितनायकानुनयार्थं वचनं पंचभिः कुलकेनाह न वेत्सीति तां प्रत्यसंखीसपदि त्वत्समीपमहमानये आनेष्यामि वर्त्तमानसामीप्ये
वर्त्तमानवत्प्रत्ययः कर्त्रभिप्राय आत्मनेपदमिति मयानीतस्याग्रतोऽपि धाविप्रमिहितं धाञः कर्मणि लुङ् आतो युक् चिण्कृतो रिति पुगागमः हे गुण
गौरि गुणैः सौभाग्यप्रशंसिणा प्रारिभिर्गौरी पार्वतीति। इति रूपकं अतिरभसेनातित्वरया कृतान्यलघुर्महतीं प्रतिज्ञा त्वदानयनार्था पायातामासमन्त नमि
ईर्ष्यासस्वावंमाकृथ्याः माकार्षीः महत्वनं सर्वथाकर्त्तव्यमपि सर्वः करोतेर्लुङि थ्यासतमा ङ्योगस्समागमप्रतिषेधः ७ ननुमत्प्रतिज्ञापिदुस्साध्ये

त्वत्सपदि समीपमानयेतामहमितित्वस्यमयाग्रतोऽप्यधायि॥ अतिरभसकृतालघुप्रतिज्ञामनन्तगिरं गुणगौरि माकृथ्या माश्र ७
नवसुतनुनवेत्सि यन्महीयान्सुनिरसनस्तव निश्चयः परेण॥ वितथयतिनजातुमद्वचोऽसाविति च तथ्यापि सखीषु मेऽभिमानः ८

विश्रुति १ निषेधमाशीस्माहनवेत्सि हेसुतनु मुधां गिरो दीर्घान्तेत्वात्सपदात्संबुद्धिः अन्यथा गुणः स्यात् अहं न वेद्मीति न किं तु वेद्म्येवेत्यर्थः किं वेत्सीत्यत आ
ह महीयान्प्रहततरस्तवनिश्चयस्त्वदेकप्रतिज्ञा परेण अन्येन केनासुनिरसं सुरवमोक्षयन्ते शक्यः सनभवतीत्यसुनिरसः इति यन्नदि
तिरर्थलभ्यं। उपदेशेपनविधेयाक्षेपान एव शब्दस्यात्र वाक्यस्थत्वान्नपूर्ववाक्येन ह्रद्प्रयोग इति निबंधः तथापि विदितत्वेऽपि असौ मत्सखी
जातु कदापि मद्वचो न वितथयति नानृतं करोतीति सखीषु मध्ये मे अभिमानः स्वप्रतिज्ञाभंगेऽपि मत्प्रतिज्ञामेवपालयसीत्यहंकारान्निःशंकं प्रतिज्ञातमित्यर्थः ८

मा० टी० ७ सततमितिभवतिंत्वामनानमंसाऽऽज्ञावितुमशक्नुवंस्तेयर्थः सयाहततंसत्तानेनवकर्मणिषष्ठीअनभिभाषणमसंभाषणंपरिपणितंभातीतिभवती
४ भानेर्दुदनुदसौणादिकोडवतुप्रत्ययः डुपितश्चेतिङीपुतस्याः संबुद्धिः हेभवति सुमगेत्वमितस्तितिनदसंभाषणमस्त्विवतिविरोधतिश्चि
तायांक्तिश्चितविरोधायांसत्संवादहितान्मादिष्विनिविकल्पान्निष्ठाग्या: परनिपातश्च। असत्दजनोविपक्षवर्गः सकामः कल्पितमनो
रथोभवतुभवेत्प्राप्तकालेलोट्अस्मद्विरोधकांक्षिणंअयमानंदकालः प्राप्तइत्यर्थः ९ नकेवपोर्विरोधः प्राणहानिरपिममस्यादित्याह॥

सततमनभिभाषणंमयातेपरिपणितंभवतीमनानमंसा त्वपितदितिविरोधतिश्चितायांभवतिभवत्वसत्दजनःसकामः ९
गतधनिरवलंविनुवताघनतलमनालपतादहंभवसाः। प्रणयिनिपदिनप्रसादबुद्धिर्भवममानिनिश्रीविनेस्यालुः १०

गतेति गतधनिरधीराअहंभवसाः नवानालपनात्संभाषणात्त्वलपनंविहायेत्यर्थः त्यौंलोपेपंचमीअमृत्याणानवलंविनुंधा
रयितुंमलमशक्तात्वलंभूषणपर्याप्तिश्चक्तिवारणवाचकाभित्यमरः वनेतिस्वेदेअतएवहेमानिनिप्रणयिनिप्रियेप्रसादबुद्धिरनुग्र
हबुद्धिर्नयदिजातिचेत्तथापिममजीवितेदयालुर्भवस्वहीसादिनाआलुप्रत्ययःसधृतोपिमत्प्राणत्राणार्थमनुग्राह्यइत्यर्थे : १० रम०
४

प्रियमिति इतीत्थं नितान्तमागसोऽस्यासंगापराधस्य स्मरणेन सरोषेऽत एव कषायिते लोहितीकृते कषायिते आयते चाक्षिणी यस्याः सा
तथोक्ता निर्यः सेवकषायोऽपसौरभे लोहितेमवदिति विश्वः वनिता नायिका चरणगतायाः पूर्वोक्तवाक्यांते प्रणतायाः सख्या वचसोऽनुरो
धादनुसरणं किल किलेस परमार्थे। वस्तुतत्त्व आदेवेति भावः प्रियं कथमपि कथंचिदनुकूलयांचकार अभिमुखीचकार अनुजग्रा
हेत्यर्थः एवं रवंदिता नायिका ह्यानेमासंधिकृत्ते वंदितेर्ष्या कषायिते निदर्शनारूपकलक्षणं तु अत एव कषायितागःस्मरणसरोषकषायि

प्रियमिति वनिता नितांतमागःस्मरणसरोषकषायितायताक्षी। चरणगतसखीवचोनुरोधात् किल कथमप्यनुकूलयांचकार ११
कुरङ्कंडुतपस्विनिभावयस्यपासीर्मगुसततनुं परियालयानुयांतीं नहि न विदितखेदमेतदीयस्तनजघनोद्वहने तवापि चेतः १२

ताक्षी सुगमं एषा चासंभाषणाचिंताखेदासुनिश्वासाद्यनुभावती ११ अथ काचित्सखीकं चित्कोपशीघ्रगामिनं युग्मेनाह कुरंगेति हे त्वयस्य सखेती
त्थं कुतपस्विनि शीघ्रपदं क्रमं वयामायासीर्मागमः पाते लुङि माङ्योगात् अप्रतिषेधः नन्वनुयांती अनुगच्छंतीं तनुं कृशभांगीं प्रियामनुपालय मतीक्ष
अपि त्वं सावधि शीघ्रमायातु तत्राह नहीति तव चेतोपि तदीयस्तनजघनोद्वहने विदितखेदमनुभूतक्लेशं तेनेति न किं तु वेत्स्येवेत्यर्थः अतः
कथं शीघ्रमायास्यतीति भावः संभाव्यनिषेधाद्विज्ञिवामम् १२

मा०टी०७ इतीति सखीजनेदतिवदतिसतित्यपरः कश्चिद्दयिततमामनुरागात्तेनेहागिरं प्रतीक्ष्यतदनुगमवशात्तस्याप्रियायाः अनुगमः पश्चाद्गमनंतस्यव
शाद्गुसाणहवर्नि मिमानोमानं कुर्वाणार्दवेसुतेसा। माङ्गीलङ्‌ङ्गानजादेशः श्लाविनिहूर्मोव अनायतानमनंतणलानिपदानिस्यधितानिहितवान्। धात्रो
५ लुङ्तिङः स्थाध्वोरिश्चेतीकारः सिचःकित्वान्नगुणः ह्रस्वादङ्गादिति सकारलोपः एषावनायिकास्वाधीनपतिका स्वाधीनपतिकासानुपानेमुंचतियद्भमति
लक्षणात्तदुक्तं चेवं १३ अथकाचित्सुरः मयानप्रियमेलनायपश्चाद्धावनंप्रार्थ्यमानासखीमाह यदीति हेसखिमयिलघिमानमागतायांस्वयंगमन

इतिवदतिसखीजनेनुरागाद्दयिततमामपरश्चिरंप्रतीक्ष्य॥ तदनुगमवशादनायतानिप्यधितमिमानदवावनिपदानि १३ पुनः
यदिमयिलघिमानमागतायां तव धृतिरस्तिगतास्मितं प्रतीयां अत्र निभृतपदपातमापपातप्रियमितिकोपपदेनकापिसख्या १४

लाघवंप्राप्तायांतवधृतिरस्तियदितंततोबोभवतिचेत। धृतिसंतोषधैर्ययोः इत्यमरः तद्वस्थेवसंप्रसस्मितस्तरणेएवगतास्मि इतिवदतीतिशेषः इतिनागम्य
मानार्थत्वाद्प्रयोगः अत्रप्यायौवनत्वादिसांकारिकाः सख्यासहकोपपदेनकोपव्याजेनवक्तृतत्त्वरागादेवेतिभावः। व्याजोपदेशोलक्ष्ये चनिमित्तंमज
नंपदमित्यमरः काचिन्नायिकाङ्गनाः पृथुतरः यांदपाताः पादन्यासाः यस्मिन्कर्मणितद्यथातथाप्रियेवक्षसि आपपातअनुधावति स्मएवाचस्वयंयद
भास्वलाघवशंकितयापूर्वं निर्वासितप्रियायाअथेदानींस्वयंगमनेः पश्चात्तमावेतिगम्यतेअतः कलहांतरितांकोपाक्रांतां परागुद्धपश्चात्तापं समन्वितेतिलक्षणात १४
एवः
५

अविरलेति। सहव्रजंत्याः पार्श्वमाश्लिष्य गच्छंत्यास्तरुण्याः तरुण्याः संबंधी अविरलपुलकः प्रियांगसंगात्सांद्ररोमांचः एकतरोऽन्यतरः योस्यत्
द्वयोः सन्निकृष्ट इति भावः एकाद्बहुधाचामिति द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् असमः स्तनः प्रतिपदं प्रियस्य वक्षस्तटमिव तस्य भूः प्रदेशस्तस्यां वक्षस्तटभु
विघट्टितविघटितः संयुक्तविमुक्तः पतितोत्पतितः सन्निति यावत् विघटितपाणयोरपि नित्ययोगस्य प्रधानभावविवक्षायां विशेषणानां विशेष्येण बहुलमिति स
क्र१ मासः कंदुविभ्रमं गेंदुकशोभां गेंदूकः कंदुकस्तस्य भारः बभार अस्य विभ्रमस्यासंबंधायोगात्सादृश्याक्षेपनिदर्शना एषा च प्रियपार्श्वगामिनी आरतः

अविरलपुलकः सहव्रजंत्याः प्रतिपदमेकतरः स्तनस्तरुण्याः घटितविघटितः प्रियस्य वक्षस्तटभुवि कंदुकविभ्रमं बभार १५
अशिथिलमपरावसज्य कंठे दृढपरिरब्धबृहद्बहिःस्तनेन॥ हृषिततनुरुहा भुजेन भर्त्तुर्मृदु ममृदु व्यतिवद्धमेकवाहुं ॥ १६

प्रस्तुतिमहतासेसतः प्रागवस्थमाणाः षट्नायिकाः स्वाधीनपतिका हृष्टा प्रगल्भा श्चेसनुसंधेयं १५ अथापरस्या अपरागताय प्येयं त्रिभिः
कुलकेनाह अशिथिलमिति अपरा स्त्री दृढपरिरब्धो गाढालिंगितो बृहद्बहिःस्तनो येन तेन हृषिता मुदं चिता नितनूरुहाणि रोमाणि यस्य तेन पुलकि
तेनेत्यर्थः किंवंतोत्तरपदो बहुव्रीहिः हृषेर्लोमस्विति इडागमः भुजेन भर्त्तुः वामबाहुना अमृदु दृढं गाढं यथा तथा व्यतिषिक्तं बद्धं व्यतिष
गितं मृदुकोमलमेकबाहुं निजदक्षिणबाहुं भर्त्तुः कंठे अशिथिलं दृढमवसज्यासज्य जगामेति भाविना संबध्यते १६

मा० टी० ७ मुहुरिति किंकृत्वा नितंबमंडलेन करणेन नितांतमतिशयेन प्रणादिता प्रकर्षेण नदंती कांची मेखला यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उपसर्गादसमासे
६ पोपदेशस्येति णत्वं मुहुरसुसमं प्राणेशं नितांतमसमं तमाघ्नती ताडयंती हंतेः शत्रू पूर्वो ध्वट: शत्रादेशे ङीप् सकर्मकत्वान्नात्मनेपदमहन इत्यात्मने
पदं विषमिता विषमीकृता पृथुहारयष्टिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा इतरपूर्वश्लोकोक्तवहितनादन्यद्दक्षिणमित्यर्थ: कुचं तरस्थमर्त्तुरास्था

मुहुरसुसममाघ्नती नितांतं प्रणादितकांचिनितंबमंडलेन ॥ विषमितपृथुहारयष्टितिर्यक्कुचमितरं तटरुः स्थले
निपीड्य १७ गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ॥ इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ
मन्मथमंथरं जगाम १८

लेतिर्यक्कृनिपीड्य पूर्ववत्संबंध: १७ गुरुतरेति पुनर्गुरुतर: सारतर: कलोमधुरश्च नूपुरस्यानुनादो
ध्वनिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सललितं सलीलं नर्तितं व्यापारितं सव्यं पादपद्मं यस्या: इतरद्दक्षिणं पादमनतिलोलं मंदसंचरण
स्वत्वनादनतिविस्रब्धचलं पदमादधाना निक्षिपंती सती मन्मथेन मंथरमलसं जगाम एवं सा चपार्श्वंगामिनी १८ १८ एम:
६

अथ आस्यासामन्येकेनगतिविशेषमाह लघ्वित्यादिश्लोकचतुष्टयेन अन्यान्या च काचित्तस्य प्रियस्यासौ पीठे स्वतनयोर्द्वये निहितावुभौ पाणिपद्म
वोयस्याः सा सती उभादुदात्तो नित्यमिति सनिमित्य थसूत्रकरणाद्देवसिद्धे पुनर्नित्यग्रहणासामर्थ्याद्वृत्ति विषये उभशब्दस्याते ष्ठुभयशब्दप्रयोगः
यथाह कैयटः उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणास्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति उभय

विशेषकं। लघुललितपदं तद्धंसपीठद्वयनिहितोभयपाणिपद्मवामा॥ सुकठिनकुचचूचुकप्रणोदं प्रियमवलासविलासम
न्वियाय १९ जघनमलघुपीवरोरुकृच्छ्रादुरुमिविरीमनितंबभारखेदि। दपिततमशिरोधरावलम्बिस्वभुजलता विभवेनकाचिदूहे २०

पुत्रः तस्याद्भवतीनि लघुनी द्रुतेललिते च पदे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सकठिनाभ्यां कुचचूचुकाभ्यां स्तनाग्राभ्यां यः प्रणोदो निपीडनं तेन सह
यथा तथा चूचुकं तु कुचाग्रं स्यादित्यमरः तेन सहेत्यादिना समासे वोपसर्जनस्येति सह शब्दस्य सभावः णोपदेशत्वात्प्रणोदहरनिणत्वं सवि
लासं च प्रियं अन्वियाय अनुजगाम एषा एव्ष्ठगामिनी १९

 जघनमिति। कामिनीनां अलक्षु गुरूपी वरोपी नोवोरूपस्यनन उरुर्महानितिविरीस। निविडः निविडं निरीसंवद्दढं गाढं प्रचक्षतइति वे जयन्ती नेर्विडन्वविरीसचाविनिनिशद्वा ह्रीरिसम्प्रत्ययः सव्वयो निनंवः कटिपश्चाद्भागः पश्चान्नितंवः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरःस्थमरः। सएवभारस्तेनविघ्नम इनितयोः तस्या भीरुणेश्रोनिः जघनंकटिपुरोभागं दयिततमस्य शिरोधरायां ग्रीवायाम नलंविमोर्लंवमानयोः स्वभुजलतयोर्विभवेन सामर्थ्येन कृ ख्यात् दुहोद्वाहु

अनुवपुरपरेणवाहुमूलप्रहितभुजाकलितस्तनेनननिम्ने ॥
निहितदशनवाससाकपोले विषमवितीर्णपदं वलाद्विवासा २१

वहेः स्वीरिने त्वात्कर्त्रभिप्रायेआत्मनेपदं रूपं वपुष्ठगामिनी प्रियं कणवलंवा २० अनुवपुरिति अन्यास्त्रीवपुषः पश्चादनुवपुः स्त्रीपृष्ठभागेऽव्ययंविभक्तीसादिना पश्चाद्यर्थेऽव्ययीभावः वाहुमूलयोः स्त्रीकुक्षयोः प्रहितावधःप्रसारितौ भुजौताभ्यां कलितस्तनेनगृहीतस्तनेन कपोले निहितदशनवाससा न्यस्ताधरेण किंचिदाष्ट्रतमुखाः ससाः कपोलं चुंवनेस्पर्थः अपरेणकामिना विषमं प्रियांप्रसंघर्षात् क्लिष्टं वितीर्णपदं यस्मांतां प्रियया न यावलाद्विवनिम्नेनीता आरोप्यनीयमा नेवगमयांचक्रे इत्यर्थः एषापुगामिनी २१ एषः

अनुवनमिति अपरः कामी अनुवनं वनं प्रति सखीभिः सह पुरोगतायाः असितभ्रुवः स्वकांतायाः पदवीमुरसि वक्षसि सरससान्द्रार्द्रगोलाक्षारंजनं यस्य तत्सपा
दस्य पादरेखाविन्यासः सा उपमानं यस्याः सा तत्प्रतिमा तत्स्वभावस्तत्तया न पातन्सदृशायेसर्थः असंशयानो संदिहानः धीरो लटः कर्तरि शानजादेशः अनुययौ ॥
अत्र पादरेखाप्रतिमानतयेति सादृश्यवक्तृतासुरतकालीनपादताडनं वा क्रूरसरागपदार्थसहिम्नाप्रतीपनरतिपदगनः स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः सं
लक्ष्यक्रमध्वनिभेदः २२ मदनेति मदनस्मरसोमदरसः शृंगारः अमन्त्र रसोजलं तस्य महौघेन महापूरेण पूर्णानाभय एव हृदाः तेषां परीवाहाः कृताः परिवाहिताः

सखीभिः
अनुवनमसितभ्रुवः सहपदवीमपरः पुरोगतायाः ॥ उरसि सरससरागपादलेखाप्रतिमतयानुययावसंशयानः २२
मदनरसमहौघपूर्णनाभीहृदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ॥ सरितस्वमविभ्रमप्रयातप्रणादितहंसकभूषणा विरेजुः २३

जलोच्छ्वासाः कृतारोमराजयो यासां ताः जलोच्छ्वासाः परिवाहाः इत्यमरः सरितां जलानि दृष्टा यानाः पूर्वपरितउच्छ्रसंतीति मिति सिद्धः सविभ्रमैः सविला
सैः यातैः मन्थरगमनैः प्रणादिताः शिञ्जिताः याहंसकाः पादकटकाः हंसकः पादकटक इत्यमरः अमन्त्र हंसा एव हंसकाः मरालास्त एव भूष
णानि यासां ताः स्त्रियः सरित इव विरेजुः मदनरसपूर्णेनेसनेन नाभि नाम द हृदो धकलं वमन्ते परिवाहितरोमराजयः इति रोमराजीपरिवाहित्वनिरूपणा
तनाभय एव हृदाः इति रूपकाश्रयणं ता सरित इवेति श्लिष्टविशेषणोपमा श्लेष एवेसंगे २३ ॥

 श्रुतिपथेति॥ अनुनदि नदीनां समीपे समीपार्थेऽव्ययीभावः अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं ताभिः स्त्रीभिः जनानां समूहो जनता ग्रामजनेत्यादिना
 सामूहिकस्तल्प्रत्ययः तासां मनांस्येव शरव्यं लक्ष्यं लक्ष्यं शरव्यमित्यमरः तस्य व्यधो वधः व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप्प्रत्ययः तत्र पटुः समर्थो यो मन्मथचापनादः सर
निशंकां भ्रमं विदधति विदधानानि नाभ्यस्ताच्छतुरिति वैकल्पिको नुम्प्रतिषेधः श्रुतिपथमधुराणि श्राव्याणीत्यर्थः सारसानां रुतानि शुश्रुविरे श्रुतानि सारसरु
तभ्रमेण मन्मथोद्दीपनमासीदित्यर्थः अत्र सारसरुते मन्मथचापनादभ्रमाद्भ्रान्तिमदलंकारः कविसंमतसादृश्याद्बुद्धेयोपहितात्मनि॥ आरोप्यमाणानुभवो

श्रुतिपथमधुराणि सारसानामनुनदि शुश्रुविरे रुतानि ताभिः। विदधति जनतामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशंकां २४
मधुमथनवधूरिवाह्वयन्ति भ्रमरकुलानि जगुर्यदुत्सुकानि॥ तदभिनयमिवावलिर्वनानामतनुत नूतनपल्लवांगुलीभिः २५

यत्र सम्भ्रान्तिमान्मतः इति लक्षणात् २४ मधुमथनेति उत्सुकानि मनांसि भ्रमरकुलानि मधुमथनस्य हरेर्वधूरिवाह्वयन्ति आकारयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा आह्वानकारणाह्वानं सम्प्र ७
रः शप्श्यनोर्नित्यमिति ह्वयतेः शतुर्नुमागमः जगुरिति पतगायतेर्लिट् वनानां तासां वल्ली नूतनपल्लवांगुल्यः इत्येकदेशिविवर्तिसावयवविशिष्टरूपकं अस्येव वनावलीनर्त
कीत्वस्य कापगमकत्वादिति ताभिः तदभिनयं व्यंजकचेष्टां अतनुत तेन व्यंजकाभिनयौ समौ इत्यमरः अंगेनालंपयेद्गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेदिति वचनात्
गीतार्थस्याह्वानस्य व्यंजनमंगुलिभिरकार्षीदिवेति। क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षापूर्वकरूपकानुप्राणितासाङ्गनोत्प्रेक्षा उत्प्रेक्षेत्युपेक्षितसजातीयसंकरोऽपि २५

एम:
८

असकलेमि मरुहूनानिलः असकलान्असमग्राः अर्द्धविकचाः इत्यर्थः ताभिः कलिकाभिः कोरकैः कुलीकृतानां संक्षोभितानां अलीनां स्खलनेन विघट्ट
नेन विकीर्णा विक्षिप्ताः विकाशिकाभिरिति भावः धनमजेयन्वसतीति विवक्षणहेत्वोः क्रियायाः इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः कोरकाणि कुड्मलानि कलिकाकोरकः
पुमानिसमरकोषेपुंस्त्वाभिधानं मापिकाभिप्रायंकोरकं कुड्मलोपिस्यान्नकालकमलणालयोरितिविश्वः प्रशप्रादौ नपुंसकत्वस्याप्यभिधानात्नविचकारविका
सयामासेत्यर्थः विपूर्वात्किरतेः कर्णितेर्वा लिट् अत्रकोरकविकासकरणास्समुपहारत्रितिहेत्वर्थेनश्रावधूसंप्रदानकयारोपहरणार्थत्वावगमात्तुल्नं छेो

असकलकलिकाकुलीकृतालिस्खलनविकीर्णविकाशिकेसराणां ॥ मरुदवनिरुहां रजोवधूभ्यः समुपहरन्विचकारकोरकाणि २६
उपवनपवनानुपातदक्षैरलिभिरलंभि यदंगनागणस्य ॥ परिमलविषयस्तदुन्नतानामनुगमनेखलुसंपदोग्रतस्थाः २७

त्नेक्षार्थव्यंजकाप्रयोगात्म्या २६ उपवनमिति वनेष्वुपवनामितिविभक्त्यर्थेः व्ययीभावः तत्रयः पवनः तस्यानुपातेन अनुसरणेन दक्षैः अलिभिः मधुपैः कार
णादेगनाजनस्यसंबंधीपरिमलोगंधविशेषः विमर्द्दोत्थेपरिमलेगंधेजनमनोहरेइत्यमरः सएवविषयोभोग्यः रूपशब्दोगंधरसस्पर्शाश्चविषयाअमीस
मिधानात् अलिभिरलंभिलब्धः लभतेः कर्मणि लङ् विभाषाचिण्मुलोरितिविकल्पान्नुमभावः अतएव उपधायानवृद्धिः तन्नस्मादुन्नतानां महतां अनुगम
मनेपश्चाद्गमनेअनुवृत्तौचसंपदोग्रतस्थितस्थितात्तःस्थाः पुरोवर्तिन्यःखलुस्तपिस्थरतिकथमस्य सः अत्रानुगमनयोरभेदाध्यवसायात्नैतरपछायापितानि
यायोत्प्रानुप्रासश्चागीतापमर्थ्यान्तरन्यासः सामान्येनविशेषरूपः २७

मा० टी० ७ रथेति सुमनसः पुष्पाणि रथचरणं चक्रं तस्य धरो धारयिता हरिः पद्माधवस्तस्यांगनाः तासां कराग्रैः व्यतिकरः संपर्कः स एव संपत् तयोपात्तं प्राप्तं सौ
६ मनस्यं सुमनस्त्वं संतुष्टचित्तत्वं यासां ताः । सुमनसः अनेनैव सौमनस्यं नाम आदिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तदादिः ततः प्रभृती सर्वः जगती लोकेऽर्थतः पूर्वोक्तावपन्ना
प्तासरिस्फुटं प्रसिद्धावयवार्थमभिधानं सुमनस इति नामधेयं दधति पूर्वं स्वप्रकर्षकारणत्वादितिबुद्धिमिति भावः आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च इत्यमरः ।। अ
यः पुष्पाणां वयवेन प्रसिद्धा इति फलितोर्थः नूनमुत्प्रेक्षायां अत्रोपात्तसौमनस्य रतिसौमनस्योपादानस्य पदार्थस्य विशेषणगत्या सुमनः पदार्थत्वे हेतोरुक्तः काव्य

रथचरणधरांगनाकराग्रव्यतिकरसंपदुपात्तसौमनस्याः । जगति सुमनसस्तदादि नूनं दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् ।। २८
अभिमुखपतितैर्गुणप्रकर्षादवजितमुद्धतिमुज्ज्वलां दधानैः । तरुकिसलयजालमग्रहस्तैः प्रसभमनीयत भंगमंगनानां ।। २९ ।।

लिंगनदुस्थापित्वाच्चेयं तदादित्वोत्प्रेक्षेति संकरः तेनच्वांगनाकराणां जगच्छ्लाघनातत्वमुक्तं २८ अभिमुखेति अभिमुखपतितैः भगनार्थमभिमुखागतैः धुज्ज्वलाम् उ
द्धां उद्धतिमुपरिप्रसारमौद्धत्यं च दधानैरंगनानामग्रपाणिभिः अग्रहस्तैः प्रसमानाधिकरणसमासः अत एव हस्ताग्रम् अग्रहस्त इत्यनयोर्गुणगुणिनोर्भेदाद्विनिवामनः तेरग्रह
स्तैः कर्तृभिः गुणप्रकर्षाद्धेतोरवजितमवधारितं तरुकिसलयजालं प्रसभं बलात्तरभंगं छेदं पराजयं चानीतं प्रापितं प्राधानकर्मण्यपरिक्षेपेलादीनां द्विकर्मणा
मिति किसलयस्य प्राधान्यादभिधानं अत्राग्रहस्तेषु पिधेयगुणमहिम्ना जिगीषुत्वस्य किसलयतालीतेनतत्वतस्य च प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः २९ रामः
६

मुदितेति मुदितात्हृष्टा मधुलिहो मधुपाः पाः सुताः शाखाः भुजेन हस्तेन चलितानि विश्रृंखलानि अप्रनिहतानि वा णिशांखकानि वल्लपानि यस्मिन्कर्मणि
मनुष्याधुचसाः कंपपसा। धू विधूनने निधानो स्लोदादिकाच्छन्तदिः षृ। कुतिवेनिगुणत्हृदि मति बेधाद्रुवद्रुदेषः अतिप्रापिता सौ रंर्येणानिंक्रां
तान्यपरांगनापयानस्याः कस्मांश्चिच्छिरस्थिनरुमुर्देवतदभिसरणसंनोधेणे वेनिगुणहेतून्स्त्रेक्षा पुष्पदृष्टिमुमोच २० अनवरतेति। अनवरतरसे

मुदितमधुभुजो भुजेन शाखाश्चलितविश्रृंखलशाखकं धुवसाः। नहातिशयिनापरांगनायाः शिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम् २०
अनवरतरसेन रागभाजा करजपरिक्षितिलब्धसंस्तवेन॥ सपदि तरुणपल्लवेन वध्वा विगतदयं खलु खंडितेन मम्ले २१

ना। विच्छिन्नद्रवेणास्मत्रानुवद्ध शृंगारेण रागभाजा रक्तेनानुरक्तेन च करजपरिक्षितिषु लब्धसंस्तवेन प्राप्तपरिचयेन संस्तवः स्यात्परिचय रसभरः
वध्वा विगतदयं निर्दयं खंडितेन छिन्नेन निराकृतेन तरुणपल्लवेन नवकिसलयेन पुष्पावटेन चंपपल्लवः किशलये विटपे इति विश्वः सपदि मम्ले म्लानं ख
लुप्रासि द्वौ म्लायतेर्भावे लिट् अत्राभिधायाः प्रकृतार्थे नियंत्रितत्वात्प्रकृतार्थप्रतीतेः शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः नश्लेषः तेन चोपमायाः पल्लववधोरौपम्यं गम्यते ११

अथास्यां पुष्पावचये अङ्गनास्वेष्टां वर्णयन्कस्याश्चिच्चेष्टाविशेषमेकेनाह । प्रियमिति । अन्या काचित्स्त्री प्रियं पाणिं प्रियस्याग्रत इत्यर्थः अभिरभागे इत्यभेर्लक्ष-
णार्थे कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया कुसुमेषूद्यतः कुसुमोद्यतः कुसुमग्रहणार्थमुत्क्षिप्त इत्यर्थः प्रकृतिविकारभावाभावात्तादर्थ्ये चतुर्थीसमासः तस्य
बाहोर्नवं यन्नखक्षतं तदेव मंडनं तेन चारु सुंदरं मूलं कक्षाभागमित्यर्थः मुहुरितरकरेण सव्यपाणिना आहितेन निहितेनांशुकेनोत्तरीयेण पीनं स्तनतटं
रुणद्धीति पीनस्तनतटरोधितद्वरणं यथा तथा निरोदधे तिरोहितं चकार स्वयं चाच्छस्यास्त्वाः संचारिभावः आत्मप्रकाशनीवष्टो रागादेश्चापलं मत

प्रियमभिकुसुमोद्यतस्य बाहोर्नवनखमंडनचारुमूलमन्या ॥ मुहुरितरकराग्रहितेन पीनस्तनतटरोधितिरोदधेंशुकेन ३२
विततवलिविभाव्यपाण्डुलेखाकृतपरभागविलीनरोमराजिः ॥ कृशमपि कृशतां पुनर्नयन्ती विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नं ३३

शिथिलक्षणात्प्रौढा चेयं ३२ अथापरस्याः श्चेष्टाविशेषं षड्भिः कुलकेनाह विततेत्यादि काचिद्विनताभिर्गम्भीरोन्नमनाद्विश्लिष्टाभिर्वली-
भिस्त्रिवलीभिर्विभाव्याः संलक्ष्याः याः पांडुरेखाः कालवलित्रयान्तरालभागास्ताभिः कृतपरभागजनितवर्णोत्कर्षा स्ता एव विशेषेण नी-
ला विनीला रोमराजिर्यस्याः सा तथोक्ता कृशमपि स्वभावतः एवेति भावः मध्यं मध्यमवलग्नं च मध्योस्त्री सपरः पुनः कृशतां नयन्ती
अग्रपुष्पग्रहणाय गात्रविजृम्भणादिति भावः तथापि विपुलतरे उन्मुखे ऊर्ध्वमुखे विलोचने यस्याः सा अग्रपुष्पग्रहणार्थमिति भावः ३३

प्रसकलेति। प्रसकलाभ्यां अभिसम्पूर्णाभ्यां कुचाभ्यां वंधुरमुन्नतानतं वंधुरमुन्नतानतमित्यमरः। उद्धुरं निर्भरं दृढमिति निपातनात् अक्लीत्यादिना समासान्तः
तस्मादुदरः प्रसभात् हठात् कान्तैर्हस्तैर्भिन्नो विश्लिष्टस्तनूत्तरीयबंधो यस्याः सा। गात्रविजृम्भणेन हिस्नस्तकुचावरणे सर्थः किं च अवनमतोऽवनतीयमानात् उदरात् उच्छ्व
सित्सिश्लिष्टदुकूलं यस्य तस्मात् अत एव स्फुटतरं यथा तथा गभीरलक्ष्यं अगाधं नाभेर्मूलं अभ्यंतरालं यस्याः सा ३४ अवहितेति। काचित् पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा काचि
त्स्त्री लालसवशाद् धुवि दर्शितस्तरप्रदेशे प्रनिरंतरिता दिक्ता वनतकारस्य गत्वे अवहितं निरोहितं अभिमुखभाजमभिमुखवर्तिनं स्थितमित्यर्थः। अंबरमभिप्रेपम विज्ञानती

प्रसकलकुचबंधुरोदराः प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयबंधा॥ अवनमदुदरोच्छ्वसद्दुकूलस्फुटतललक्ष्यगभीरनाभिमूला ३४ अवहित
मविजानती किलान्तर्वणभुवि वल्लभमाभिमुख्यभाजं॥ अधिविटपि सलीलमग्रपुष्पग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ३५
अथ किल कथिते सखीभिरन्यत्र स्राणामपरेव ससंभ्रमा भवन्ती। श्लथशिथिलितकुसुमाकुलाग्रपाणिः प्रतिपदसंस्थितमितांशुकाकृष्टतांगी ३६

किलाजानानाथ नानानेव अधिविटपि विटपेषु विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। सलीलं यथा तथा अग्रपुष्पाग्रेयाभिप्रस्थाणीनेयाग्रहणस्य पदेन मिषेण चिरं विलंब्य
प्रियास्वागप्रकाशनार्थमिति भावः ३५ अथेति। अथ विलम्बानन्तरं अन्यत्रास्मिन् प्रियेऽसखीभिः कथिते सति किलापमत्रैवास्तीत्यनिभिवदिते सतीतव अक्षणाससंभ्रमा
अपरेव पूर्वविपरीत आपारकरणाद् अन्येव भवतीतिवुद्धिपूर्वकारित्वसज्ञानमाटकेन वंचयन्तीत्यर्थः। श्लथशिथिलितः पुष्पग्रहणान्निवर्तितः कुसुमाकुलं कुसुमव्याप्तोऽग्रपा
णिर्यस्याः सा तथोक्ता। प्रतिपदं प्रतिस्थानं संयोमज्जेन निपमितेनांशुकेन अंशुकं सूक्ष्मवस्त्रं स्यादिति विश्वः वस्त्रेणावृतमंगं यस्याः सा तथोक्तासती ३६

कृतभयेति। किंच कृतं भयपरितोषयोर्भर्त्तृदर्शनोच्छ्वासाख्ययोः संनिपातः संकरो येन ततः मनसिजः सोमनसिजः स्मरः समभ्यांजनेर्दुःहलहृतानसमभ्यासं
मा०टी० तायांमिसलुकसएवगुरुराचार्यस्तेनतस्करणेनस्निग्धेवक्षणेनुपदिष्टांनहेतुकमिसर्थः किमप्यनिर्वाच्यं रसांतरंलक्षणाभ्यांभावांतरंनस्त्वेहकिलकिंचित्संख्यंविवक्षि
११ तंकृतभयेत्यादिविशेषणोनक्रोधाश्रुहर्षभीसादेः संकरः किलकिंचितमितिलक्षणार्थस्यप्रतीतेः रसेनारागेणतुहेनाभजंती अतएवसचकितयासलज्जयाः चकितंभय
संभ्रमरतिशब्दार्णवेंसस्मितात्हर्षात्स्मेरहासस्यवक्रवारिजश्रीर्यस्याःसासतीअन्नसचकितविस्मययोः पूर्वोक्तभयहर्षान्भवत्वेनोक्तिः ३७ अवनतेति अवनतवदनेंदुःल

कृतभयपरितोषसंनिपातंसचकितसस्मितवक्त्रवारिजश्रीः। मनसिजगुरुतत्क्षणोपदिष्टंकिमपिरसेनरसांतरंभजन्ती ३७
अवनतवदनेन्दुरिच्छतीवव्यवधिधीरतयायदस्थितासेः। अहृतसतनयामऽतोऽस्यचेतः स्फुटमभिभूषयतिस्त्रियस्त्रपैव ३८ कुलकम् २
धि
जयानम्रमुखीसर्थः अधीरतयाव्यवधिकिंचिद्व्यवधानंउपसर्गोपघोः किरितिकिप्रयः इच्छतीववीच्छतीवदीच्छतीर्वतथा आकुलासतीसर्थः आच्छिनघोर्धुमितिनु
मागमोवास्यात अस्मेप्रियायअस्थितआत्मानंप्रकाशयंतीस्थितारसर्थः तिष्ठतेर्लुङ्प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेसात्मनेपदंस्थाघ्वोरिच्चेतिसिचः किंत्वमिकाश्चधा
तोरंतादेशः किर्ल्लिग्रगाद्गतियतोहेतोरस्याप्रियस्यचेतः सतराम्भहृत तथाहित्रपैवस्त्रियोऽभिभूषयतिस्फुटंमाससिद्धमिसर्थः अतोऽस्याः अपित्रयापूर्यितत्वादितिम एम:
नोमरसंत्वंयुक्तमितिभावः कुलकालंकारोपमर्थांतरन्यासः मध्योचेयन्नापिकालज्ञामन्यमध्यस्यामध्यमोदितयोवनतादितिलक्षणसंभवात ३८ ११

किशलयेति॥ किसलयसकलेषु अवाचनीयाः प्रसिद्धत्वेपि वैलक्षण्यानुवाचयितुमनर्हाः किंतु केवलं पुलकिनि रोमांचवसों
गके वपुषि निधेया विरहतापशांत्यर्थं अर्पणीयाः कुतश्च नावयदानि नखांकाएवालिपयोः स्तनयोरपि ते पुनः ननु प्रसिद्धास्तराः अनौवाचनीयाः सर्थः नैतावतानु
पकारत्वं चेसा तथापि दीपितार्थाः सांकेतिकसन्निवेशवशादेवद्योतिताभिधेयाः लिखनरदनैलेखाः कर्मणिघञ् प्रत्ययः अभंगाः सलेखांतस्युक्तारसर्थः द
पितैर्दर्पिताभिर्दर्पितैः प्रयुक्ताः त्रिया इत्येकशेषः प्राणाद्धिरे प्रहिताविविनादसर्थः दधानैः कर्मणि लिट् नेर्गदनदेत्यादिना नकारस्य णत्वं लोकि

किसलयसकलेष्वऽवाचनीयाः पुलकिनि केवलमंगके निधेयाः॥ नखपदलिपयोपि दीपितार्थाः प्रणिदधिरे दयितैरनंगलेखाः ३९
कृतकृतकरुषा सखीमपास्य त्वमकुशलेति कयापि दाम्नेव॥ अभिमतमभिसाभिलाषमाविष्कृतभुजमूलमबंधि मूर्द्धिमाला ४०

कप्रसिद्धलेखवैलक्षण्यात्व्यतिरेकालंकारः ३९ कृतेति कृतकृतकरुषाकृत कृत्रिमरोषया कयाचित्नायिकया त्वमकुशलामासज्यथने
कुशलामासीति सखीमपास्य निरस्यात्मना स्वयमेवाभिमतं मभिप्रियाभिमुखं साभिलाषं आविष्कृतभुजमूलं प्रकाशितकक्षप्रदेशं च यथा त
था मूर्द्धि मालाअवंधिवद्धा अयं च स्वाभिप्राय व्यंजकचेष्टारूपश्चापलाख्यः संचारीति शेषः नायिकाप्रौढेव। स्मरमंदीकृतप्रौढाव्रीडासंपू
र्णयौवनारतिलक्षणान् ४० ४०

मा०टी० अथ कांचिन्नायिकां प्रति सखीवचनं त्रिभिः कुलकेनाह। अभिमुखमिति। मधुमकरन्दं व्रतयन्ति भुंजन्त इति मधुव्रताः मधुपाः कर्मण्यण् प्रत्ययः। तेषां पटले अभि
१२ मुखमुपयाति आगते सति त्वं किं विन्नासि भिद्धाः त किं विह्वलपमोनं भ्रमरस्यार्थः स्मोत्रे लुनुनमास्योगद्रुम इति बोधः मोनस्य मधुकरवाधनिवृत्तिरेव फलमि
त्याहमपिवृत्तिं मधुनामधेन सरभिर्मुखाब्जस्य योगं धत्ते स्मितलुब्धैर्लोभात् त्वियां किन्न अनेन मधुव्रतपटलेन लप्यधित्वन्नविभक्तार्थेऽव्ययीभावे एकवचन
१व्यवी१ इत्यर्थनिर्देशः त्वादिह विभक्त्यर्थप्राप्त्येकार्थ्ये इत्येषु व्यवस्मरोऽपिपर्यन्ति स्थलादेशः अत एव विभक्त्याभावाद्बहुत्वादेशो अचिंत्य इति वक्तृभवचनं चित्तं अधि

अभिमुखमुपयाति मा स्म किं विह्वलमभिद्धाः पटले मधुव्रतानां ॥ मधुसुरभिमुखाब्जगंधलब्धेर
धिकमधित्वदनेन मानिपानि ४१ सारजसमकरन्दनिर्भरास्पप्रसवविभूतिषु भूरुहां विरक्ताः ॥

कमसंतं सर्वत्रेसर्थः मातिपानि पांनि पायसते भावेलुङ्। विरावहठ्ठिः अत्राभिधाना संबंधोपि तत्संबंधो क्तोरनिशायोक्तिः ४१ सारजसेति। किंचमधुपिवती
तिमधुपोमधुलिण्मधपश्च। आतोनुपसर्गेकः ध्रुविर्वोहनिजापन्तरनिवर्भूहेष्टूक्षाणां भोमानां संबंधिनी षुसह स्तसारजसारजसं अथवनुरेसादिनासाकल्यार्थे
अव्ययीभावे समासांतः नेनसरजसमुरनिवहुव्रीह्यर्थलक्ष्योमुखवोवामहाक विग्रयोगो वाहूह्यालूअव्ययीभाव दर्शनं नायिका अभिप्रायमित्युक्तं आकृनथाचसरहं
सारजसो पोमकरन्दस्तेन निर्भरासु पूर्णासु ननुलन्दधारवदस्तेननाथ्य रजस्के नेति भावः अमन्त्र रजः स्त्रीपुष्पं स्यादृजः पुष्पमात्मविमित्यपरः तत्साहचर्यान्मकर
न्दपावेनश्रुक्तमतीनेः नेनश्रुक्तशोणीन सन्निपानप्राप्त स्तरसार्थः प्रसवविभूतिषु प्रसूसमृद्धिषु जन्मपरंपरा स्तव विरक्ता निस्पृहः सनन्नमन्तापिवतो समन्त राम:
१२

परतिनाम्नोवांछया। सोऽयमुत्तवाधरमोष्ठं आजिह्रीते आगच्छतिध्रुवंससमिपुत्रेषां अयमनुं अमत्नपो देवइतिनामवांछयादेवमूपावाक्षेपेसर्थः अथवाति
श्रेयसमाप्तपेक्षयेसर्थः श्रेयोतिश्रेयसामन्नपितमरः ध्रुवंनूणञ्चनअधरंधरासंबंधरहितं अमुपरलोकं अपथमिवचाप्तत्रचम्बचारहूयामुत्रचावेतिइसाहो
२१३ लोकेवेदेमरदसोलेकिंहृश्चेहृदिदर्शनात् आतिजिह्रीतेअविष्यतीसर्थः ओहाङ्गतोइतिधातोर्लटिप्रमाविनिहिभविः ईहलमघोरितीकारः इहनापिकावदनसो
ऽमहेतुकस्यमधुपागमनस्यामत्तपनामवाछ्रहेतुकलोऽस्मेक्षणाद्गुणहेतूत्मे क्षासावध्रुवमितिव्यंजनकप्रयोगाद्व्याप्ततीमधुपस्याधरोदेशासंबंधेसंबं
धानिशयोक्तिःरूपापितेनेतिसंकरः पूर्वोक्तप्रक्रतार्थप्रतीतिस्तमधुपाद्दिशावृनामभिधायांप्रकृतार्थमियंश्रितलाघ्रह्वशक्तिमूलोध्वनिरेवेनश्लेषइतिअ

ध्रुवमयमन्नपनामवांछयासावधरमस्यमधुपस्तवाजिह्रीते ४२ इतिवदतिसखीजनेनिमीलद्विगुणितसांद्रताक्षिपक्ष्मपाला॥
(स्यपनदलिमयेनमर्तृ रंकंमवतिहिविक्कवतागुणोऽङ्गनानां ४३
लंविस्तारेण ४२ इतितिदशीत्यसखोवजनस्तासिन्सखीजनेवदतिस
तिनिमीलयसौभयात्मुकुलीभवसोऽप्रत एवद्विगुणोऽत्याद्दनीयपोस्तेगुणोद्विगुणितेगुणास्त्वावृत्तिशब्दात्दिज्येद्वियामुख्यसंनुष्ठितवैजयंतीतिकृत्तेगुणितेति
अतएवसांद्रतरेऽक्षिपक्ष्ममालेनेत्रलोमपंक्तीयस्याःसाकाचिदितिशेषः अक्षिग्रहणस्यपक्ष्मद्वपवेशुणपलक्ष्मारक्ष्णोरेवेतिद्योतनार्थत्वान्नपोनरु
क्तंअलिभयेनमर्तुरंकमुत्संगंप्रपतनमाप्नुवती अहोमहत्कष्टंयसकीटकादपिभयमिसार्थाकाद्भवतीनिअंगनानांतनुपुंसामितिभावःविक्कवतार्त्ती
रतागुणोभवतिहि नतुदोषइतिभावः अतएवजनसमक्षंभर्तुरंकारोपणमपिनदोषः पार्श्वस्थालवलादीनांभयानुभावत्वात् कुलंकालंकारोयमर्थान्तरन्यासः ४३

ठं ल

मुखेति मूनान्म भिनवोढवधूर्नवोगनापिवलात्कारान्मुखवकमलमिवेत्युपमितसमासः तद्दलंमुखवकमलकं अत्यार्थेकन्प्रत्ययः उन्नमय्योधय्यन्नपि
मा०टी० लघूपूर्वादित्सपादेशः अवुं विवुं वित्तमितिपन्नत्र्युवनंविदग्ध्यसार्व्यचिनुरसख्या वालपक्षवाश्रारणग्रहोग्रहाग्रहहट्टदनिश्चिवैगमस्त्वेति अप्रत्ययः त
१२ स्परयातद्गनत्यासखाकिं चिथासंगकत्वयंसेर्थः नविविदेपिकिलतप्रकाशितमितिकिमुवक्तअमित्यापिशङ्कार्थः किलेत्य लौकेवक्त तो विदितत्वे
पिअविदितत्वेवस्थितंवेदग्ध्यात्अन्यथातयोर्विलंभविघाताद्दिति भावः मुग्धेयंनापिकाउदयप्रौढनायुग्धालज्जाविदितमनन्त्वेति लक्षणार्थ

त्रिभिर्विशेषकं॥ मुखकमलकमुन्नमय्यपूनायदृमिनवोढवधूर्वलाद्दचुंबि। नदपिनकिलवालपक्षवाश्यग्रहपरयाविविदे
विदग्धसख्या ४४ ब्रतनिवित्तनिभित्तिरोहितायांप्रतियुवतोवदनप्रियःप्रियायाः।यदधयदधरावलोपनत्सत्कारवलयस्वनितेन
संभवान् ४४ ब्रततीतिप्रतिकूलायुवतिः प्रतियुवतिः सपत्नीतस्यांवृततयोवक्ष्यंवक्षीनुव्रततिर्लतेसमरः तासांवित लङ्घिवव्रे ४५
तयोजालानित्ताभित्तिरोहितायांसत्यांप्रियः प्रियापावदनमधयदपिवदितियुतधंटाभोवादिकात्तुङ्ग् तद्वदनपानंश्वध एवलोपेनअधरखंडनेनतज्जनि
नवथथयेसर्थः हसतीश्चलतोः करयोर्वलयां कंकणानांस्वनितेनध्वनितेविवव्रेविहृतं तदेवतस्यास्तदनुमापकमभूदित्सर्थः अन्नेकाहृष्टा अ एम:
नां यए लीर्ष्या निवेदवतीस्पनसंधेयं ४५ १२

विलसितमिति वधूः काचित्स्त्री पुरस्तादग्रे धरणिरुहमधिरोहतीति धरणिरुहाधिरूढ्टक्षाक्ठारूढारूढं क्विप्तस्यास्तदधिरुहः लतायाः विलसितं चेष्टितंन
पुंसके भावे क्तः अनुकुर्वतीएवमिसाक्षेपमकार्त्स्न्यमभिनयंती अनृजुतया अकुटिलतया सखीनां पुरोऽग्रे अकलितः अविचारितश्चापलमनुचितकरण
मेव दोषयस्मिन्कर्मणि न यथा तथा रमणं प्रियमालिलिंग एषा च हर्षोत्सवतीवप्रोढा च ४६ सललितमिति अन्याकाचीउष्ट्रितराछत्रांछयोन्नतस्त

विलसितमनुकुर्वतीपुरस्ताद्धरणिरुहाधिरुहोवधूर्लतायाः रमणमनृजुतयापुरः सखीनामकलितचापलदोषमालिलिंग ४६
सललितमवलंब्यपाणिनांसेसहचरमुच्चितगुच्छवांछयान्या सकलकलभकुंभविभ्रमाभ्यामुरसिरसादवतस्तरेस्तनाभ्यां ४७

वक्रजिघ्रक्ष्याससलिलंसविलासंयथातथासहचरं प्रियंपाणिनाअोचिसाह्वमेनेतिशेषः अंसे वलंबावष्टभ्यसकलयोः समग्रयोः कलभकुं
भयोः विभ्रमइवविभ्रमः सौंदर्ययपयोस्ताभ्यांस्तनाभ्यांरसाद्रागादुरसि अवनस्तरे अाछादयामास सहचरमितिशेषः अभिमुखस्थानकादिनिभा
वः स्तृणातेः कर्त्तरि लिट् अतश्च संयोगादेर्गुण इति गुणः न्रार्पूर्वाः खयः इति अभ्यासस्य सकारस्य लोपः द्रुपंचप्रोठेव ४७

मा०टी० मदुद्विति अस्मात्स्त्रीउद्धनरा णामुन्नतकुसुमानांउद्धेतुमपचेतुमिष्टपाउद्धनरोद्विवीयधाचिनोते: संनंतात्स्त्रियामप्रसयेटाप् विभाषाचेरिति कुत्वविकल्पः म
१४ दुचरणानलाग्रेण दुस्थितत्वाद्: खेन स्थितत्वात् अपटुस्थितेरित्यर्थः कुचकुंभयोर्भरस्य पुंसि संज्ञायांघः प्रायेणेति घप्रत्ययः नसहने स्यंतमसहनंतस्य
हेः पचाद्यच्नतात्र समासान्तरप्रत्ययः भरसहमाने सत्यर्थः कृद्योगात्कर्मणि षष्ठी अथास्मिन्नवसरे निरवलंबनं यथातथा प्रियस्योपरि निपतनं
।निरवलंबनत्वान्निपतनेसत्यर्थः एषाप्रोढेवस्वभावोक्तिरलंकारः ४८ उपरिजेति उपरि जाता मुपरिर्जनितरो र्जाता निनहजातिया

मदुचरणनलाग्रदुस्थितत्वाद्सहनरा कुचकुंभयोर्भरस्य॥ उपरिनिरवलंबनंप्रियस्यमपतदथोद्धतरोद्विचीषयामा ४८
उपरिजतरुजातियांचमानांकुशलतयापरिरंभलोलुपोमः॥ प्रथितस्थपुपयोधरांगृहाणस्वयमितिमुग्धवधूमुदासदोर्भ्यां ४९

निकुसुमानिनानियाचमानामयचिसदेहीति। प्रार्थमानोप्रथितस्थपुपयोधरांप्रशस्तपीवरकुचांमुग्धवधूं अकुटिलधियेस्त्रियंपरिरंभलोलुपः
आश्लेषलालसोस्यः कुशलतयावंचनापटुतयास्वयमेवगृहाणेतिमयोचेत्तांस्वमेवापचिनुष्वेत्यर्थः। इतिनागम्यनामार्थत्वादुक्तेतिनप्रयुक्तं। पौम
रुत्साद्दोर्भ्यांमुदासउदघष्टातिस्म अयंचेकार्यतत्वादनुकूलोनायकः नायिकानुस्वाधीनपतिकाप्रोढेव ४९ ॥ ४९ रम:
१५

रदमिति अस्मात्क्लीरदमिति रदं त्रायमितं त्राह्यमितमुक्के सर्थः भूरुहाणां वृक्षाणां प्रसूनैः पुष्पैः पुरः पुरोस्तु दूरयति लोभयतात्प्रलोभयता केन
क २ क्षिन्नायकेन रहो नुरहसं एकान्त अत्वचनप्राद्रहसर समयीभावसमासांतः अनाधिनीता। तथाहि। मनोभूः कामोजनं रंतुं त्वरयति
देशाकालमपेक्ष्येति भावः अत एवाश्चर्यमहोरात्रिपूर्वचनायकविवेकः अर्थानरन्यासः ५० विजनमिति अस्मात्क्लीविजनमेकान्तमिति
हेतोरमुं वल्लभं सरणं चलाद्गृहीत्वा अर्थांतिके विपक्षसंनिधानं वीक्ष्य लघुत्वभीते स्फष्यतया अभिपत्तिं नमनोपस्माः साभिपत्तिनुमना अपस

रदमिदमितिभूरुहां प्रसूनैर्मुहुरतिलोभयता पुरः पुरंध्या। अनुरहसमनायिना पकेन त्वरयति रंतुमहो जनं मनोभूः ५०
विजनमिति बलादमुं गृहीत्वा क्षणमथवीक्ष्य विपक्षमंतिके सा। अभिपतितुमना लघुत्वभीतेरभवदमुं चति वल्लभेति गर्वी ५१

र्गर्वी कामानुकामममनमोरपीतिमकारलोपः वल्लभे अमुंच संत्यजाति सानीं तस्य विपक्षानवेक्षणादिति भावः अतिगर्वी अतिगोरववती अभव
त् स्वपंयहूलाघवनिरोधर्मात्प्रसुतमर्त्वाद्यप्रकाशनात्वेतिभावः अपवत्तां श्रेयसे भवतीति रहस्य एषा त्वतिप्रागल्भैव ५१ अधीति अ
धिस्तनिस्तनयोर्विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः तस्याः सपत्न्याः रसर्थः बुद्धिस्थत्वात्रामग्रहणसहता त्वतस्व हृन्न निर्देशः धामम हेमगामेत्ति हृषा हेतुं
नामियतमया कस्याश्चित्त आकरणेनावधद्रोषु वापदमापि असंतत संयोगे। द्वितीयोपाच लितुं नसेहे नत्राप्रगक तथाहि ससाधुसान्नापयथ हृत्ता

नांकिमिव किंवा स्वशब्देवाच्यालंकारैरेवेतीयद्यर्थः [illegible] ख्यानेशक्तिंहरतीतिशक्तिहृत् हरतेरनुद्यमनेक्विप्सवृन्न

मा॰टी॰ स्यः नभवतीतिशेषः अस्तिभवतिपरोप्रयुज्यमानोप्यस्तीति वचनात् भवतीतिलट् पूर्वाचार्याणांसंज्ञासर्वस्यापिभीरुतांप्राक्तिहरत्वादवलात्वमप्व

श्रोवियूनः प्राक्तिहृतस्तिपुर्कंरन्तिसामान्येनसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः कंदिदिनेयंनायिकांनानेभ्यासंजविहूनेरंदितेर्लोकयाचितेतिलक्षणात् नायकस्तदक्षिणः

१५ भयंबंधसहनादितितुल्योनेकत्रदक्षिणइतिलक्षणार्थप्रतीतेरिति ५२ अथकाचित्खंडितानिजकांतमागतंकारिणंपल्लवदानेनप्रसादयंतंचतुर्भिः सभर्त्सनमुपा

अधिरजनिजगामधामतस्याःप्रियतमयेतिरुषास्रजावनद्धः पदमपिचलितुंयुवानसेहेकिमिवनशक्तिहरंससाध्वसानां ५२

नखलुवयममुष्यदानयोग्याःपिबतिचपातिचयासकौरहस्त्वां।।व्रजविटपममुंददस्वतस्यैभवतियतःसदृशोश्चिराययोगः ५३

लभतेनेसाह् वयममुष्यदानयोग्यानखलु किंतुयाअसावेवासकौरहस्त्रिया अथ्यसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरिस्यकव्यसयः रहोरहसिरहश्चोपांशुचा

लिंगेरहस्यमरः त्वांपिबतिपानंकरोतिचपापानेभौवादिकः पाघ्रादिनापिवादेशः पातिरक्षतिचअन्यतोवाल्पतिचेत्यर्थः पारक्षणेआदादिका

छंपोलुकूनस्येत्यमुंविटान्प्यातिरत्तिविटपंपल्लवंविटपःपल्लवेविंगइतिविश्वः ददस्वयच्छ ददहाने इतिभौवादिकात्लोट् व्रजगच्छ यतोदानाच्चिरायचिर

कालाच्चिरायार्थअसममित्युक्तं सदृशोनुरूपयोर्योगोभवतिउभयोरपिविटपत्वादितिभावः समालंकारोयं सामांलंकृतिर्योगेवस्तुनोरनुरूपयोरितिलक्षणात् ५३

एम:

१५

तवेति हे कितव धूर्त्त वृथा व्यर्थमेवास्मिन्नैः तत्कार्यस्याप्यत एव सिद्धत्वादिति भावः नवसंबंधिभिः क्षितिरुहाणां पल्लवाः पुष्पाणि च तामेव कर्णपूरं यन्निरुन्निकर्णपूरः
करणविन्नसाः कर्मणि परस्मैनेर्नातिसाकं किं तत्साध्यं न किंचिदित्यर्थः अप्रमाणसाधनक्रियापेक्षाकरणत्वात्तृतीयाउर्विवस्या सोपघातेनकेवलं अनूप मानैर्विक्रिया। निमि
त्तकारकः भावस्यत्वापि तु गम्यमानापीति किंतु नत्वं गर्जनैर्विदितैर्ज्ञेनेषु प्रसिद्धैः इति सप्तमीसमासः अन्ये तु नच पूजायामिति षष्ठीसमासनिषेधात। नचक्तस्य वर्त्तमान
इतिषष्ठी। विवेधा आधारत्वविवक्षायां तत्समासेः कृद्योगषष्ठी पतितिसमासत्वात्कृत्यप्रापरिति। अवधलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैरस्माकं कर्णयुग्मं विरपरिपूरितं नितसंपूर्ण

नवकितव किमस्मिन्नैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ॥ ननु जनविदितैर्भवदलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मं ५४
मुहुरुपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेतां ॥ वसतिमुपगते न धाम्नि तस्याः शठ कलिरेव महांस्त्वयाधस्तः ५५

मेव अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेवैभिरित्यर्थः अत्र उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वेनोपनिबंधात्काव्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः ५४ मुहुरिति।
अलिनादैर्मुहुरुपहसितां प्रतारणार्थे निपरिहस्यमानामिव स्थितां एतां कलिकां कोरकमालां कलिकलहं च कलहे च प्राक् कलिरिति वैजयंती हे प्रियस्य पश्य वि
वक्षितः श्लेषेनोऽस्माकं किमर्थं वितरसि हे शठ गूढविप्रियकारिन्तस्या त्वत्प्रियायाधाम्नि भवने वसतिं स्थितिमुपगते न त्वया अधो वर्त्तमानो महान्कलिः कलहो
दत्तः स्वस्त एवमहति कलो स्थिते न किमनेनेत्यर्थः अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यार्थहेतुकं काव्यलिंगं सतकलिकामितिश्लेषो स्थापितं यः
कोरककलहयोर्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति संकरः ५५

भा॰ टी॰ रतीति। ह्स्यंगद्दिनवती उन्नवती अस्मात् लौहघाकारेन स्फुरितामुज्वलानि मनोरमानि पक्ष्माणि वकेसराणि ⸗⸗⸗केसराणि पक्ष्माणि पस्य तेन श्रवणनिमपि
१६ तेन श्रोत्रे धृतेना तेन निरुहेन वासितां वरुहेणमौलोसलेन वक्षुषा वसमं युगपत्तत्र घातं नाट्ययामास एवं चावर्द्दितो नायकत्वध.६४ अक्षारोगनिर्भयो ध.६४ रतिर
क्षणात् ⸗⸗⸗स्फुरितैसादित्तुल्य धर्मगम्यो पमयोरसिंतावुरुहवक्षुषोरुभयोरपितादृसाधनतयोपात्तत्वेन प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतानां एकानुपयोगितालंक्षणं
नूकं ५६ विनमतीति॥ प्रणयिनि प्रियेसदृशः प्रियायादृष्टिलोचनादेकस्मादेवेति भावः कुसुमेषुमवंवो सुमंपरागजः कर्णं चैकमेवेति भावः ⸗

रतिरंगद्दिनवतीत्यस्मात् घ्राणस्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण। श्रवणनियमितेन कंतमम्यासमासितांबुरुहेणावक्षुषा च ५६
कलापकं। विनयतिसदृशो दृशः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन॥ तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे ५७

न नानिलेन निजमुखफूत्कारेणविनयत्यपनयति सतितदहितयुवतेस्तस्य पत्न्या अक्ष्णोर्द्वयमपिन त्वेकमिति भावः रोषास्वरजांसितैरभीक्ष्णमापुपूरे पूरितं नत्वेकेनरजः कणेन किंचित्स्पृष्टमात्रमिति भावः विपर्व्व पूर्यते ७ णालेर्वा कर्म णि लिट्। उरोष्ठ्यपूर्वस्येत्युकारलोपः
वोरुपधाया दीर्घ इकः पुरिन्नभ्याप्यपनस्त्यस्माद्यदेवादिकादककर्मकत्वात्कर्त्तरि लिरपूरणमिति भावः ⸗⸗भाम्यतोरजो विनयस्यान्यत्र रजः पू
रणकारणत्वायोगादकारणकत्वमेवपूरणमिति विभावनालंकारः ५७ राम:
१६

स्फुटमिति हृदं प्रतियुवतेः सपत्न्याः अभिधानं नामधेयं अंगनानां अभिचारः परमारणकर्म यया श्येनेनाभिचरन् यजेतेति। तस्य मंत्रोऽभिचारमंत्रः स एव स्फु
टमित्युत्प्रेक्षा यद्यस्माद्धूरतनुः स्त्री यस्या भर्त्राऽमुनासपत्नीनामधेयेनोपहूय द्रुमकुसुमेन द्रुमग्रहणमविशेषवचित त्वद्योतनाय देवताभिमंत्रणादिसंस्काराभावं द्योत
यतितेन कुसुमेनाभ्याहतोऽमूर्छत् यदुच्चारणपूर्वकं कुसुमताडनमपि मारकोऽभिचारमंत्र एव स सम्मम यथा केवलकुसुमेपि न तु प्रसंगादिसर्व्यैः ५८ समद

द्रुम१

स्फुटमिदमभिचारमंत्र एव प्रतियुवतेरभिधानमंगनानाम्॥ वरतनुरमुनोपहूय यस्मात् द्रुकुसुमेन यदाहताप्यमूर्छत् ५८
समदनमवतंसिते धिकर्णं प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः॥ व्रजदपि लघुतां बभूव भारः सपदि हिरण्मयमंडनं सपत्न्याः ५९

नयितिं प्रणयवता प्रियेण सुमध्यमायाः प्रियायाः अधिकर्णं कर्णे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः कुसुमे समदनं यथा तथाऽवतंसिते अवतंसीकृते सति सपदि लघुतां
हीनतां अगुरुत्वं च व्रजदपि समान एकः पतिर्यस्यास्तस्याः सपत्न्याः निसंसयत्वादिच्छितिस्त्रीपूर्वकारश्च एतस्मादेव निर्देशात् समानस्य सभावनियमः हिरण्मयविका
रो हिरण्मयं दाण्डिनायनादिना निपातः तन्मंडनं भारो बभूव यत्किंचिदपि प्रेमागा कांतस्य दत्ते श्लाघ्यं मंडनं भवति असत्प्रदायं महीपी हीनं भारश्च न तु मंडनमपि सर्व्यैः।
लघुत्वगुरुत्वगुणविरोधस्य हीनार्थत्वेन तत्परिहाराद्विरोधाभासभेदः ५९

अवजितमिति। विलासवसां स्त्रियः अवणाकुवलयं कर्णोत्पलं तद्विरमया सौन्दर्येणावजितमित्येवमितिवक्रव्याप्रवादः। अतएवल
ज्जयाअवनम्य भ्रमरहतेः सन्निवेशेणेत्यर्थः अधिकर्णकिर्णोमाचचक्षेरवेत्येक्षा ८० अवचितेति। अलीनांकुलानिअवचितानियुवतिभिरुपात्ता
निकुसुमानियासांताः रिक्ता इत्यर्थः वल्लीः पुष्पलता विहायकोमलानिमा स्यानिमलेतेधारयंतीनितासुकोमलमाल्यमालिनीषुमत्तमहत्वधा

अवजितममुनात्वाहमक्ष्णारुचिरतयेसवतंसमुत्पलंजमेव॥ अवदणकुवलयंविलासवसामभ्रमाहतैनेत्पकर्णमावचक्षे ९०
अवचितकुसुमाविहायवल्लीर्युवतिषुकोमलमाल्यमालिनीषु॥ पदमुपदधिरेकुलान्यलीनामपरिचयोमलिनात्मनांप्रधानं ९१

रणाद निधानोर्गिनिप्रसये अन्येप्योडीपा युवतीषुपदमुपदधिरेनिदधुः तथाहिमलिनात्मनींदुष्टचित्तानांपरिचयश्चिरकालसाहचर्यनप्र
धानं अप्रयोजकं किंतु भक्तिरेवेतिभावः अतः परिचितलतासागोताश्च यरत्यर्थः अत्रमलिनात्मनामितितारूप्यांगस्यदुष्टचित्तत्वेमस
हभेदाध्यवसायेनार्थांतरन्यासो स्थापितश्लेषप्रतिन्यायो क्तिरनुप्राणितेयमितिसंकरः ९१

अथोन्नरसर्गे जलक्रीडावर्णनायतदुपोद्घातत्वेनाभ्यासां वनविहारोद्भवं श्रमातिरेकं सप्तभिः कुलकेनाह श्लथेत्यादि शिरसिजाताः शिरोरुहाः समभ्यां
जनेर्डः। हलंतादिसादिनान्नलुकतेषांपाशः कलापः श्लथस्ततस्पर्थयात् ःतस्मभारादिवरतिहेतूत्प्रेक्षा नपारादोस्त्वत्मादपरतिवामनीपनिबोधेपि
रवशब्दस्पपादौप्रयोगः कवेरीदंध्यात।नितान्नमतिन्द्रायेन अवयादाभ्रसयः ननिमद्भिरंसभारैरुपलक्षिताभिर्नितंबिनीभिरित्निभाविनासंबंधः एवम्

श्लथशिरसिजपाशापातभारादिवनितरांननिमद्भिरंसभारैः।मुकुलितनयनैर्मुखारविंदैर्घनमहतामिवपक्ष्मणांभरेण ६२
अधिकमरुणिमानमुद्वहद्भिर्विलसदृशीनमरीचिरश्मिजालैः।परिचितपरिचुंबनाभियोगादपगतकुंकुमरेणुभिःकपोलैः ६३

नत्वाभावियोऽयंनतांसत्त्वमुत्तमस्त्रीलक्षणं।पुनर्घनमहतांसांद्रदीर्घाणांपक्ष्मणांभरेणेवरतिपूर्ववद्धेतूत्प्रेक्षामुकुलितनयनैःमुखारविंदैःअन्योन्यापेक्षयोः
संसृष्टिः ६२ अधिकमिति पुनः परिचितानांप्रणयिनांपरिचुंबनैरभियोगान्मर्दनादपगतकुंकुमरेणुभिःअतएवविकसन्निवेमत्वात्प्रतिफलंनिअशी
तरमरीचेरुष्मांशोरश्मिजालानियेषुतैःअसंबंधेसंबंधातिशयोक्तिःअतएवाधिकमरुणिमानमुद्वहद्भिःकुंकुमापायेव्यातयलंघनादतिलोहितैरित्यर्थःक
पोलैर्गंडस्थलैः ६३

मा० टी० अवसितेति पुनः अवसिता समाप्ता ललितक्रियाः सुकुमारचेष्टा अपि यस्य तेन ललिततरेण मन्दतरेण नतनीयसा नतनतरेण वा द्वोर्युगेन पुनः सरसैः सार्द्रैः
१८ किसलयैरनुरंजितैर्वा अनुरंजनं प्रापितैरिव पुनरुक्ताः द्विगुणा रक्ता भासो येषां तैः पुनरुक्तरक्तभाभिः हलि सर्वेषामिति यकारलोपः करकमलैः पाणिपंकजैः अत्रे
नरंजनकारणापेक्षया पुनरुक्तत्वं स्वाभाविकमेवतत्र किसलयरंजनहेतुकत्वमुत्प्रेक्षतेरिवार्थे वाशब्दः तदुत्प्रेक्षायां प्रयुक्तः ६४ स्मरेति पुनः स्मरेणानुरागेण संस्तनु
रागं यथा तथा परस्परसुरस्थलेन कर्त्रा विनिमयेन अतिहारेण संक्रमितो गतो रागोऽनुलेपनं तस्य रागो रंजनं येषु तैः अतिशायोऽतिशयितो यः खेदस्तस्य संपदा महिम्ने

अवसितललितक्रियेण वा दोर्ल्ललिततरेणतनीयसा युगेन॥ सरसकिसलयानुरंजितैर्वा करकमलैः पुनरुक्तरक्तभाभिः ६४ स्मरस
रसमुरस्थलेन पत्युर्विनिमयसंक्रमितांगरागरागैः प्रशमतिशायखेदसंपदेव स्तनयुगलैरितरेतरं निषण्णैः ६५ अननुकुच
भरानतेन भूयः क्लमजनितानतिना शरीरकेण। अनुचितगतिसादनिःसहत्वं कलभकरोरुभिरूरुभिर्दधानैः ६६

वरमुत्प्रेक्षा प्रशमितरेतरं निषण्णैः परस्परसंश्लिष्टैः स्तनयुगलैः ६५ अननुरति पुनरतनुना महता कुचभरेणान्नाननतेन नम्रेण प्रायो देति भावः। भूयः पुनश्च
क्लमजनितान्यानतिर्यस्य तेन शरीरकेण तनुना शरीरेण किंच अनुचितान्यनभ्यस्ता गतिसादोऽपि पुचिर्ण्णं प्राप्यमिति यावत् तया नासापा स्वचैणाय सादः कार्श्यं
तेन यन्निःसहत्वमक्षमत्वं तद्धानैर्गन्तुमसमर्थैरित्यर्थः नसहंत इति निःसहाः पचाद्यजंतेनोपसर्गस्य समासे त्वप्रत्ययः कलभकरः करिहस्ता इवोरवो महान्तः तैरू ८८:
रूभिः सक्थिभिः सक्थ्यक्लीबे पुमान्नूरुरित्यमरः ६६ १८

अपहृतेति पुनश्चिरात्पवित्रिक्षितिम्यमनेन अपहृतोऽन्नवयावकौनवलास्यारण्योवेषान्नैः पुनस्तैरेवविनीर्णरागे: सौकुमार्यादुसारि
तारागैः पास्पारतास्यमृशाविनिवेशवशान्विस्तारस्यासमवलात् एकस्थिरं निवेशपतद्वयष्टमेनेनारचालनक्रमेणसर्वैः कथमपि महताप्र
लेनकथमादिनथाप्यं तं गोत्र भांगपोरि सुसलः चलच्छिद्राणो सत्रैः ८७ मुहुरिति निर्जितविनीभिः स्त्रीभिर्मुहुरिति वनविभ्रमाभिवि
२१ गाद्रूवभ्रमणसमानं न दानितरां अनविर्तितं नम्यतो(पिलाभ्रावेलुः)ऽनौरातोपदेशस्यमांतस्यानावमेरिति हृद्धि प्रतिबेध:पुरूंचनरिसाहृ

अपगतनवपावकैश्चिरात्पक्षितिगमनेन पुनर्विनीर्णरागे: कथमपि चरणोत्पलेष्वलम्विश्र्वंशविनिवेशवशास्य
रस्य ८८ मुहुरितिवनविभ्रमाभिषंगादतामितदानितरणितम्विनीभिः मदुतरातनवोल्लसाः प्रहृसाचिरमपिताःकि

मदुतरत्तनवोऽतिकोमलांगयस्तास्त्रियः प्रहृसाल्लसाः अपचिरमपिप्रयासभाजश्चक्रिमुनय (मुनप्रयासभाजः ८९
तरमलसाः स्पृरिसर्थैः अ अपहृतनैसर्गिकांत्यकथनेनागेतुकस्यकैमुससम्पापसिद्धुवर्णनादर्थापत्तिरलंकारः एकत्रवस्तुना
भावापत्रवस्त्वन्तरदण्डवेत् कैमुससम्पापनतः सास्पार्थापत्तिरलंक्रियेतिलक्षणात् समञ्जत्र संचारिभावः समः खेदोधरसादेः खेदोस्मिन्न
देनादपरितिलक्षणं ९०

अथ प्रमानुभवं खेदं वर्णयति प्रथममिति अथ तासां स्त्रीणां श्रमजलं प्रथममुज्ज्वलगंडमंडलेषु अलघुमौक्तिकाभं मुक्ताफलस
८ मा. टी. दृशमासीत् पश्चात्कठिनतरकुचतटाग्रपातिसत् अथ पतनानंतरं शतं शर्करा: शतशर्करं समाहारे द्विगुरेकवचनं वा द्यन्तरत्ति न
१९ पुंसकत्वं तत्स्वभावस्तत्तां शतशर्करतां प्राप्त शर्करं जगाम। अत्रैकस्य श्रमजलस्य क्रमेणानेकाश्रयसंबंधनिबंधनात् पर्यायालंकारभे
द: क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि एकस्मिन्नथवानेकं पर्यायालंकृतिर्मतेति लक्षणात् ६९ श्रमेपि कुचमंडलमविकृ

सत्सभि: कुचं प्रथमममलघुमौक्तिकाभमासीच्छ्रमजलमुज्ज्वलगंडमंडलेषु कठिनकुचतटाग्रपाति पश्चादथ शतशार्क्क
रतां जगाम तासां ६९ विपुलकमपि यौवनोद्धतानां घनपुलकोदयकोमलं च कास्ये परिमलितमपि प्रियै: प्रकामं कु

तं श्रमभित्याह विपुलकमिति यौवनोद्धतानां कामिनीनां कुचयुगं विपुलकं पुलकर कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनां ७०
हितमपि घनपुलकोदयेन सांद्ररोमोद्गमेन कोमलं सदिति विरोध: विपुलं विस्तृतं तत एव विपुलकमित्यविरोध: प्रियै: प्रकाममपरितोमलस्वे
तिपरिमलितं तत्कृतं परिमलितं मलिनीकृतं तत्प्राप्युज्ज्वलं विमलमेव च कामुको रतिविरोध: परिमलवत्कृतं परिमलितमित्यविरोध: मल्लेता रामः
तत्करोति णिचि कर्मणि क्त: 'णाविष्ठवद्भावे विन्मतोर्लुक्' ॥ अपि विरोधे विरोधालंकारसंसृष्टि: ७० १९

अथैकस्याः प्रियकंठावलंबनप्रकारानुभावमेकेनाह अविरतेति अविरतोऽश्रान्तः कुसुमानामवचयो हस्तेन लवनं हस्तादाने चेरस्तेय इति घञ् श्र
मयः तेनयः खेदः तस्मादुपकंठं प्रियकंठे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः निहिते भुजालते यया तया विपुलतरौ निरंतरमेवलग्नौ संश्लिष्टौ च यौ
स्तनौ ताभ्यां पिहितं छादितं प्रियस्य वक्षो यया तया एकया स्त्रिया ललंबे लंबितं भावे लिट् ७१ अथापरस्याः अंगभंगाख्यमनुभावां
तरमाह अभिमतमिति तनुः काचित्तन्वी वेल्लितो गुणवच्चलाकृतिर्विकल्पादनीकारः अभि[illegible]मतमभितः प्रियमभीसर्वः उन्नति

अविरतकुसुमावचायखेदान्निहितभुजालतयैकयोपकंठं विपुलतरनिरंतरावलग्नस्तनपिहितप्रियवक्षसा
ललम्बे ७१ अभिमतमभितः कृतांगभंगा कुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमय्य तनुरभिलषितं क्लमच्छलेन व्य

क्तिशोभत्वं स्वेन प्रतीतं प्रसिद्धं वित्ते त्वीभाष्यां हि ज्ञातो भोगप्रत्यययोरिति प्रत्ययार्थे निष्ठानत्वाभाव वृणुत वेल्लितबाहुवल्लरीका ७२
निपातः कुचयुगमुन्नमय्य कृतांगभंगो गात्रविजृंभणं यया सा तथा वेल्लिते मिथो वेष्टिते वाहुवल्लर्यौ भुजलते यया सा तद्घटनं चेति कप् क्लमच्छ
लेन श्रमापनोदकचेष्टाव्याजेनेत्यर्थः अभिलषितमालिंगनाद्यभिलाषं व्यवृणुत प्रकटितवती वृणोतेर्लङ् प्रोष्ठे यमुत्सुका च ७२

समा२

७ मा०टी० अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियचापलोक्तिद्वारेण स्वेदोद्गमं प्रकटयति। हिमेति। हिमलवसदृशो हिमकणानिभानूश्रमेणोदविंदवस्स्वेदविंदवोऽस्याः
मध्ये देसादिना उदकस्योद्देशः। अयनपत्ताकिल प्रमार्जितेव ननु तन्मतास्सर्वेमिति भावः। नतु रागेणैपूर्णान् तनोठवध्वाः कुचौ कलशविवमोच
२० किशोरकाविव उन्नलननसाम्यात् स्वर्णवाविच्छ। अस्वर्णादः किशोरकः पोतः कुचकलशकिशोरकौ उभयत्रोपुपमितौ सः कथंचित्रकोणेनसम्प्रतिबोध
मेवेसूर्यः निरलतयाचपलतयाउत्सुकतचेर्थः स्पृष्टपाणेते स्पर्शानेस्पष्टौ। स्पृष्टेः कर्मणि लिट्। मुग्धेयं ७२ अथसर्वासामेव स्वेदोद्रेकं वर्णयति॥ ॥ ९३
गत्वेति। युवतयएव लतिकातासां स्वेदएवांभूरः प्रवाहं जघनमेव पुलिनं तत्रोद्रेकं गत्वा तस्मात्प्रत्यूहताेमध्यमदेशो। वलग्नभागः प्रवाहदेशस्थयेनसांऽन

हिमलवसदृशः श्रमोदविंदु न्यपनयता किलतनूतनोठवध्वाः। कुचकलशकिशोरकोकथंचित्तरलतयातरुणेन पस्पृशाते ७२
गत्वोद्रेकं जघनपुलिनेरुद्धमध्यप्रदेशः कामं तू(?)हुमभुजलताः पूर्णनाभीहृदान्तः। उद्रोंभोभिः कुचतटभुवं प्लावयन्रोमकूपात्स्वे

वएवद्रुमाः भुजाएवलताः तेवताश्चताउरुद्रुमलताः कामत्रा कामं नू पूर्णापूरितं नाभीनामेवहृदा(दा) पूरो प्रवतिसरितां श्रावणं रुस्थलानि ७४
तान्प्रतसंप्रवतस्तंतोमध्योदायेनसः पूर्णनाभीहृदान्तः रेफान्तमकारांतंवा पूर्णेतिपूरोऽर्पेता क्वचितिके। वार्दान्तेस्मादिना लुनित्यमनिषेधनिपातः। उद्रैकेस्त्रतोकुचा
देवतटौ तयोर्भुवं प्रदेशं मुखं धर्मामकूपान् रोमकूपाणितान्येव कूपान्स्मात् यन्त्रगं(?) स्थलानिकपोलभागानुन्नतभूभागां श्वमांपा। अथ युवतिषुसरित्वसमतदपम एमः
देशव पवानां वारो वारणास्तंमध्येतस्विषयसाव यत्पर्कं सेवाप्रमाणि तं। मंद्रा कांतर्द्वैतं मंदाकांतां जलधिपगतो मोऽमतोताद्गुरूचेदिति लक्षणात्। ७४ २०

मा० टी० एवंश्रमानुभावखेदोद्रेकंवर्णयित्वातत्फलभूतांजलविहारेच्छामासांदर्शयति।प्रियेति।यदान्नंगनानांप्रियकरपरिमार्जात्प्रियकरस्पर्शनात् मृजेर्घञ्प्रत्ययःस्वेद
२१ तोयोदयश्रीः स्त्रीःस्वेदोद्गमसंपत्पुनर्भूयोप्यधिकतरैवाभवत् तदाम्लानशोभाअक्लिष्टकांतयःवपुर्विम्लानेपीतिभावः ताअंगनावनेविहरणखेदेनम्ला
नंम्लायतेःकर्त्तरिक्तः संयोगादेः एतोर्यण्वतइतिनिष्ठानत्वं वपुरंगंअथकात्स्न्येन संगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथोअथेत्यमरः अंभोभिरभिषेक्तुं

प्रियकरपरिमार्गादंगनानांयदाभूत्पुनरधिकतरैवस्वेदतोयोदयश्रीः।अथवपुरभिषेक्तुंतास्तदांभोभिरीषुर्वनविहर
णखेदम्लानमम्लानशोभाः ७५ इतिश्रीदत्तकसूनोर्माघस्यकवेःशिशुपालवधेमहाकाव्येवनविहारोनामसप्तमःसर्गः ७

ईषुः इच्छंतिस्मइषेर्लिट् अत्रपूर्ववाक्यस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थहेतुत्वेनोपनिबंधाद्वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारः मालिनीवृत्तमुक्तंचवक्ष्येते
च ७५ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांमाघव्याख्यायांसर्वंकषाख्यायांसप्त
मःसर्गः ७ समाप्तः शुभमस्तु ॥ ॥ राम:
२१

नवमसर्गःप्रारम्भः ग्रंथसंख्या ७०५

मा.टी.९ श्रीगणेशायनमः अर्कास्तमयंवर्णयति॥ ॥अभितापेति॥ अथमिमंसर्गानंतरमुष्णरुचिः सूर्योनिजते
१ जसामभितापसंपदं संतापातिरेकमसहमानइवापरांबुनिधेः पश्चिमाब्धेः पयसिप्रपित्सुःप्र
पतितुमिच्छुः। पततेः सन्नंतादुप्रत्ययः। सनिमीमेत्यादिनाइसादेशः। अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः।

अभितापसंपदमथोष्णरुचिर्निजतेजसामसहमानइव ॥
पयसिप्रपित्सुरपरांबुनिधेरधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥

अस्तगिरिमस्ताचलं। अस्तस्तुचरमक्ष्माभृदित्यमरः। अधिरोढुमभ्यपत। अभ्यधावत्। अत्रासहमानइ
वेतिकालप्राप्तस्यपयसिपतनस्यनिजतेजसामसहनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते। अस्मिन्सर्गेप्रमिताक्षरावृत्तं। एमः
प्रमिताक्षरासजससैरुदितेतिलक्षणात् १ ॥ १

गतेति ॥ ॥ एतेन रसस्पर्धं प्रमितोत्सुकाभ्यां तत्तीया चेतिस प्रमप्य र्थेतत्तीया एतेषि स्पर्धः ॥
भृशमुत्सुकतां ॥ कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं दधती योषित् पुरो ऽग्रे गवाक्षमुखं गवाक्षद्वारं
प्रतिगतया प्रसृतया दृशा ऽस्तगिरेः सवितुश्चान्तरालभुवं मध्यभागं मुहुरमिमीत मातिस्म।

गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं दधती रतेन भृशमुत्सुकतां ॥
मुहुरंतरालभुवमस्तगिरेः सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा २

हस्तमात्रमवशिष्टमर्लिमात्रमवशिष्टमित्यादिमानकरणेनाल्पमयं प्रतीक्षितवती स्पर्धः ॥
माऽस्तत्रि. प्र्त्राविनिहिर्भाव ॥ प्रत्रामिदिसम्यासस्येत्वं एतच्चाल्पमयप्रतीक्षणाभ्रमणाद्यौत्सुक्या
नुभावान्तरलक्षणमत्रौत्सुक्यभाववचनात्प्रेयो ऽलंकारः २

मा.टी.९ विरलेति ॥ ॥परिणतिं परिवृत्तिमन्यत्र जरावस्थां च गतः। अत एव विरलाल्पातपस्य छविर्यस्य सः। अन्यत्र क्षीणप्रभः।
२ अनुष्णमनुष्णवपुः शीतलत्वात्। अन्यत्र चोष्मक्षयादीषदुष्णदेहः। अलवणा यवागूरितिवदल्पार्थे नञ्प्रयोगः। परितो वि
पाण्डु एकत्र शुभ्राभ्रपटलछन्नत्वात् परत्र पलितैश्च विपाण्डु पाण्डुरमभ्रमाकाशमेव शिरो दधत् दुद्धहन्। परिमन्दं मन्दांशं मन्दमर्थग्रहणा
समर्थं च सूर्य एव नयनं यस्य सः दिवसः। शिथिलः शिथिलवृत्तिः शिथिलाङ्गश्चाभवत्। अत्राभ्रशिर इति आधवपवत्परिणाद्दि

विरलातपच्छविरनुष्णवपुः परितो विपाण्डु दधदभ्रशिरः। अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः परिमन्दसूर्यनयनो दिवसः ३
अपराह्णशीतलतरेण शनैरनिलेन लोलितलताङ्गुलये। निलयाय शाखिन इवाह्वयते ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ४

वस एव तस्य विरहसदनत्वात् कस्मिन्हैकदेशवर्त्तित्वं कङ्केणानुप्रासितं ३ अपराह्णेति ॥ ॥अपरोऽपरभागोऽह्नोऽपराह्णः दिनां
तः। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इत्येकदेशिसमासः। राजाहःसखिभ्यष्टच्। अह्नोऽह्न एतेभ्यः। अह्नोऽदन्तादिति
णत्वं। अपराह्णशीतलतरेणानिलेन शनैर्लोलिताश्चालिता लता एवाङ्गुलयो यस्य तस्मै। अत एव निलयाय निवासायाह्वयते
अङ्गुलिसंज्ञये स्वस्मै। शाखिने वृक्षाय खगकुलानि पक्षिसंघाः आकुलाः सम्भ्रान्ता गिरो ददुः आगमनसूचनानि ददुरिवेत्युत्प्रेक्षा ४

राम:
२

उपसंध्यमिति॥ उपसंध्यं संध्यायाः समीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वं। अशीतरुचिरुष्णांशुः तनु सूक्ष्मं कर
जालं तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे तत्काले पीत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। सानुमतोऽद्रेः शिखरेष्वास्त तिष्ठत्। आसेः कर्तरि लुङ्।
सतामस्तसमयेनाशसमयेऽप्युच्चतरमेव पदमुन्नतस्थानमेवोचितं खलु। अर्थान्तरन्यासः ५ प्रतिकूलतामिति॥ विधौ दैवे

उपसंध्यमास्त तनु सानुमतः शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः। करजालमस्तसमयेऽपि सतामुचितं खलू
च्चतरमेव पदं ५ प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता॥ अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न प
तिष्यतः करसहस्रमपि ६

वै प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसाधनता अनेकसाधनवत्ता विफलत्वमेति। महत्स्वपि साधनसंपत्ति
निःफलैवेत्यर्थः। तथाहि। पतिष्यत आसन्नपातस्य दिनभर्तुः करा अंशवो हस्ताश्च। बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः। तेषां सहस्र
मप्यवलम्बनायावष्टम्भनायालं नाभूत्। अतो दैवमेव प्रबलमिति भावः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ६

मा०टी०९ नवेति॥ ॥अतुषारकर उष्णांशुर्नवकुंकुमवदरुणपयोधरया संध्यारुणमेघया। अन्यत्र नवकुंकुमेनारुण
३ कुचया॥ स्वकरावसक्तरुचिरांबरया स्वकिरणाक्रांतरुचिराकाशया। अन्यत्र स्वहस्तलग्नचारुवस्त्रया वरुण
स्य दिशा पश्चिमदिशा। सहेत्यर्थः। वरुणसंबंधात्सरागत्वं च गम्यते। वृद्धो यूनेति निर्देशादेव प्रयोगात्सहार्थे

नवकुंकुमारुणपयोधरया स्वकरावसक्तरुचिरांबरया ॥
अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा भृशमन्वरज्यदतुषारकरः ७

नामप्रयोगेऽपि सहयुक्तेऽप्रधाने इति सहार्थे तृतीया। अतिसक्तिमतिसन्निकर्षमासक्तिं वा एत्य प्राप्य भृश
मन्वरज्यत लोहितोऽनुरक्तश्चाभवत्। रंजेर्दैवादिकात्कर्त्तरि लङ्। कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं चेति कर्त्तरि क एम:
र्मणि वा। अत्र वारुणी दिनकरमहिम्नैव नायोर्जारभावप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ७ ३

गतवतीति॥ ॥तथा कुसुमस्तवकपुंजो लोहितवर्णो दिनकरे ऽवनतिमलतां गतवति लंवमाने सतीत्यर्थः। द्विवलयं पद्मिमं त्वं
कंकणं च धत्ते। बहुलानुरागे : सांद्रानुरागैः कुरुविंददलैः पद्मरागखंडैः प्रतिबद्धः मध्यो यस्य तद्विराजमानं रम्
त्यपेक्षा। कुरुविंदस्तु मुस्तायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः। हिंगरे पद्मरागे च मुकुले विस्ममीरित इति विश्वः ८ द्रुतेति॥ ॥

गतवसाराजत जपाकुसुमस्तवकपुंजो दिनकरे ऽवनतिं॥ बहुलानुरागकुरुविंददलप्रतिबद्धमध्यमिव द्विवल
य ८ द्रुतशातकुंभनिभमंशुमतो वपुरर्द्धमग्नवपुषः पयसि॥ हतचे विरिंचिनखभिन्नहृहज्जगदंडकैकत
रखंडमिव ९

द्रुतं नवं च तप्तशातकुंभं स्वर्णं। तपनीयं शातकुंभमित्यमरः। तेन सदृशं तन्निभं प्रतिविनिसमासः। पयसि स
मुद्रोदके ऽर्द्धं मग्नं यस्य तथाभूतं वपुर्यस्य तस्यांशुमतो ऽर्कस्य वपुर्मंडलं विरिंचेर्ब्रह्मणो नखेन भिन्नस्य हेधा विदलितस्य हृहतो महतो जग
दंडकस्य जगदाश्रयकोशस्य ब्रह्मांडस्यैकतरदलमिव हतचे रराजा अत्रोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वादुपमालंकारः ९

अनुरागवंतमिति॥ ॥अपरदिक्।पश्चिमासैवगणिकावेश्या।वारस्त्रीगणिकावेश्येत्यमरः।अनुरागोलौहित्यमभिलाषश्च।तद्वं
मा०टी०९ तमपि॥लोचनयोः।सुखयतीतिसुखंसुखकरं।शांतत्वाद्दर्शनीयवपुर्दधतमपीति।अतापकरमनोष्णादन्यत्रत्वसंतापका
४ रिणं।सुखस्पर्शंवा।तथाप्यपेतवसुं।नीरश्मिंनिर्द्रव्यंचवियदेवालयस्तस्मात्।वसुरत्नेधनेवसुरित्यमरः॥रविंसूर्यंविटश्चगम्यते।वियदा

अनुरागवन्तमपिलोचनयोर्दधतंवपुःसुखमतापकरं ॥
निरकासयद्रविमपेतवसुंवियदालयादपरदिग्गणिका १०

कायादेवालयोगृहं।तस्मान्निरकासयत्।निःकासितवती।धनपराहिवेश्यानिर्गुणमपिधनिकमाश्लिष्यहरणादनुरक्तवदनु
वर्तंते।गुणवंतमपिदूनसर्वस्वंनिर्वासयंतिस्वगृहादितिभावः।अस्तंगतोऽर्कइतिश्लोकार्थः।अत्रवियदालयादपरदिग्गणिकेत्येकदेश
रूपणाद्विटत्वरूपणाद् गम्यादेकदेशविवर्तिरूपकं।श्लेषोपितदुपस्थापितत्वादनुरागएवानुरागोवसुरेववसुइतिरूपकपर्यवसितः

राम:
४

अभीति॥ ॥ नलिनी। अभितिग्मरश्मि सूर्याभिमुखं। चिरमाविरमादस्तमयपर्यन्तमनिमेषतया अनिमेषत्वेन। दलसंकोच एवात्र निमेषः। अ
वधानेनाभिमुखावस्थाननिर्बंधेन खिन्नमत एव विगलन्ति स्रंसमानमधुव्रतकुलमेवाभ्रूलतं यस्य तदब्जमेव नयनं व्यमिमीलत्। मीलय
तिस्मा अज भासभाषेत्यादिना विकल्पान्नोपधाह्रस्वः। अत एव नाभ्यासदीर्घः। अनुरक्ता हि कांता कांतमनिमेषं पश्यंती तदपगमे सति
निमीलिताक्षी स्यादिति भावः। अत्राब्जे नयनमित्याद्यवयवरूपणात्सिद्धैकदेशवर्त्तिरूपकं ११ अविभाव्येति॥ ॥अविभाव्यता

अभितिग्मरश्मि चिरमाविरमादवधानखिन्नमनिमेषतया॥ विगलन्मधुव्रतकुलाभ्रुलतं व्यमिमीलदब्जनयनं न
लिनी ११ अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिबिंबमस्तमितभानु नभः। अवितोहतापमनपितमभादपदोषतैव विगुण
(स्य गुणः १२

रकमलक्ष्यनक्षत्रं। अदृष्टं हिमद्युतेरिंदोर्बिंबं यस्मिन्तत्। अप्राप्यनुदितं त्वूतारकामित्यर्थः। अस्तमितमस्तं गतो
भानुर्यस्मिन्तत्। एतावता निर्गुणत्वमुक्तं॥ ॥अथ निर्दोषमाह॥ ॥अवसन्नतापमक्रान्ततमपाप्ताध्वान्तसं
तापं॥ अतीपतमनुदितांधकारं नभोन्तरिक्षममभाद्भाति स्म भातेर्लङ्। ननु निर्गुणस्य कास्य शोभेति वाच्यं। निर्दोषतायाश्च पि गुणत्वादित्य
र्थांतरन्यासेनाह। विगुणस्य गुणहीनस्याप्यदोषता निर्दोषत्वमेव गुणः। अतो गुणवत्ता शोभाप्रयुक्तेति कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः १२

मा० टी० ९ इदीति॥ ॥इति विधाग्निनेतेनेति धो। सूर्ये। भर्तरि पत्यौ परलोकं देशान्तरमभ्युपगते प्राप्ते मृते च सति। भृशं विमलाः
५ शुद्धाः स्त्रियो ज्वलनं विविशुः। इव। अग्निर्वा आदित्यः सायं प्रविशतीति श्रुतेरिति भावः। अन्यत्र मृते प्रियेऽनुयाता
इति भर्तारमनुगच्छन्ति। साध्व्यस्तेया पतिव्रते तिस्मरणादिति भावः। अग्निप्रवेशफलमाह। इतरथा ज्वलनाप्रवेशेऽप्य

इति विधाग्निभर्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः ॥
ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः १३

न्यजन्मनि जन्मान्तरे प्राप्तव्यः स सूर्य एव पतिः। अन्यत्र तु योऽस्मिन् जन्मनि पतिः स एव कथं सुलभः न कथंचिदित्य
र्थः। उद्यन्तं वादित्यमग्निरनुसमारोहतीति श्रुतेः॥ तेनैव सह मोदन्त इति स्मरणाच्चेति भावः। अतोऽग्निप्रवे
शो युक्त इति समर्थनात् काव्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः १३ एषः
५

अथ संध्याप्रादुर्भवति माह॥ ॥विहितेति॥ जनतया जनसमूहेन। ग्रामजनेत्यादिना समूहार्थे तल्प्रत्ययः। विहितांजलिः कृत
प्रणामे सर्व्या। विकसत्कुशेशयकुसुमवत् अरुणानां दधती। राजत्सत्वादिति भावः। तदुक्तं। सर्गापरक्तं जलसोपद्मं हिमति। प्रस
र्गता। जनयितुः प्रसूर्मतिस्तेसंमतः। पितॄणां प्रसूः पितृप्रसूः सा विधिसंध्या तथिणि। आत्मभुवो ब्रह्मणस्तनुमूर्त्तिर्ब्रह्मपुज्जिता स

विहितांजलिर्जनतया दधती विकसत्कुशेशयकुसमाहारतां ॥
द्विरमुक्तितापि तनुरौज्झदसौन पितृप्रसूः प्रकृतिमात्मभुवः १४

रूपि प्रकृतिं स्वभावं जगहुंघत्वादि निजधर्मं विससर्ज। नो जहाविससर्ज। उज्झविसर्गे लुङ्। आङ्जादीनामित्याट्। आत्मत्वेत्याद्वि
द्विः। भूतपूर्वेपि महाजनपरिग्रहः फलतीति भावः। पितामहः पितॄनसृष्ट्वा मूर्त्तिं तां पुनः ससर्ज ह॥ साध्यानः सायमागतसंध्या हृदयेण प्र
जनत्वादि भविष्यत्पुराणमत्र प्रमाणं। अत्र तनु सागररूपकारणात् समृद्धावे विप्रकृत्सागमरूपकार्यानुरम्या द्विष्टो वोक्तिरलंकारः। तत्सा
म्याप्रमनुसन्त्रि विशेषोक्तिर्निगदत्परिलक्षणात् १४

अयेति॥ ॥अथ संध्योदपानंतरं सांद्रा पेसं ध्याणांभता। संधिवेलेसादिनाणमसय। लेः किरणेरहणीतमहणीहूतंअत एव विरहात्सोढिर
मा०टी०९ हुआपद्रादलतो विदीर्यमाणाहृदयानलनेनस्फारितेनांसक्ताहृधिरेणानुलिप्तमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा। हरेर्विंबोहेत्तिराणपुंथंचक्रमि
६ सर्थः। हेति: मास्तेनुतलिवोरितिकेयावः। हरिहेने हूतिरिव हूतिराहापणमरूपेहे निहूतिधमाहूमिसर्थः। पतनो पतन्त्रिणो। पतन्त्रिप
त्रियतगपनसत्रपांउ आरस्मरः। मिथुनं चक्रवाकहंहूमिसर्थः। पृथग्भेदेनोसपातोद्धीपत १५ निलपरन्ति॥ ॥पजलेजलमयस्यत

अथसांद्रसांध्यकिरणारुणितंहरिहेतिहूतिमिथुनंपततोः। पृथगुत्पपातविरहार्त्तिदलद्धृदयस्रुतास्रगनुलिप्तमिव १५
निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितंयदेवजलजन्मतथा॥ दिवसात्ययेनदपिमुक्तमहोचपलाजनंप्रतिनचोद्यमदः १६

जलजन्मजलजं एतदेव सततं श्रियो निलयः आलय इति प्रथितं प्रसिद्धं। निकाय्यनिलयालयाः सद्मनि इत्यमरः। तदपि निसनिवासभूतमपी सर्थः।
तथाप्रिया दिवसात्ययेसायंकाले मुक्तं मुक्तं अहो देवानामपि दुस्त्यजं पदपदिमहोपकारिणःस्त्यागस्साम्यर्थः। अथवा चपलाचपलत्वान्
स्त्रीकमलाच। चपलाकमला विद्युत्सुश्चलीपिप्पलीषु चेति विश्वः। सैवजनस्तपलाजनः। जाने स्त्रसंज्ञाप्ता योक्षेति निषेधमपत्याधि पुंवद्भाव
प्रतिषेधः। तं प्रतिनितमिमिलर्थः। अदः इदं कृतमयुक्तंत्वनको धंतयो दूनीयं। कस्यपि सासेप्यं नचपलत्वान्नाद्धर्यमिसर्थः। स्त्रीचपलेघुवाक्तिमदे एमः
तरतिभावः। श्लोषमूला निषालोकान्नुमानितोपमंर्मानसारमास: १६ ६

दिवसइति॥ ॥दिवसोवासरः पुमानितिभावः।मित्रंसूर्यंसखायंचानु।मित्रेणसहेत्यर्थः।तृतीयार्थेऽनुः कर्मप्रवचनीयत्वाद्द्वि
तीया।मित्रंसुहृदिमित्रोऽर्कइतिविश्वः॥विलयंनाशमगमत्गतः। गमेर्लुङि पुषादित्वाच्लेरङादेशः।अबलयामयात्वियाह
चिभर्तुस्तेनोन्निधेः प्रेमास्मदस्ययत्तुष्णास्मार्कस्यविरहाधिगमात्।ल्यब्लोपेपंचमी।वि रहज्ञानंप्राप्यापीत्यर्थः॥इहास्मि

दिवसोनुमित्रमगमद्विलयंकिमिहास्यतेवतमयाऽबलया॥इति
भर्तुरस्यविरहाधिगमादितिसंध्ययापिसपदिव्यगमि १७

न्लोकेकिमास्यतेकिमर्थंस्थीयते।आसेर्भावेलट्।वतेतिखेदे।इतीत्थमालोच्येवेत्यर्थः।अतएवगम्योत्प्रे
क्षा।संध्ययापिसपदिव्यगमिव्यगामीत्यर्थः।गमेःस्वार्थण्यन्ताद्भावेलुङ्मित्वाद्ध्रस्वः।अण्यन्तात्तुउपधावृद्धिर्नार्थे।स्याद्वृ
नुमस्थितिः।तस्मात्स्वार्थेणिनुसारोघोषितांतुस्वोपतोभवेत्।विगमयाद्वान्तर्कंरोतेण्यन्तात्लुङितिकेचन १७

अथांधकारं वर्णयति॥ पततीति॥ पतंगोऽर्क एव मृगराट् सिंह इति रूपकसमासः। तस्मिन्निजेन प्रतिबिंबेन रोषिते कोपिते इवस्तु
मा.टी.९ न्येषां स्वप्रतिबिंबे प्रतिसिंहभ्रमादिति भावः। अतएवांबुनिधौ पतिते सति तज्जिघांसयेति भावः। भावलक्षणे सप्तमी॥ अथ पतनानंतरं
७ नागयूथानि करिकुलानीव मलिनानि श्यामानि उपमानानि श्यामानीति उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः। तमांसि जगत्कृत्स्नं परित
रितस्तरिरे आच्छादयामासुः। स्तृणातेः कर्तरि लिट् अतएव संयोगादेर्गुणः। अत्र यद्यपि नागयूथमलिनानीत्युक्त्यानुप्रासनसिद्धौ प
मानानुसारस्य तेन गमृगराजो सत्राप्युपमितसमासाश्रयणेनोपमे बोधिनातदुत्प्रेक्षायाः पतंगेऽसंधवास्ति हे संभवाद्रूपकमेव युक्तं

पतिते पतंगमृगराजि निजप्रतिबिंबरोषित इवांबुनिधौ॥ अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे १८
प्रसरन्नु भूधरगुहांतरतः पटलं बहिर्बहलपंकरुचि॥ दिवसावसानपटुनस्तमसो बहिरेत्य बाधिकमभक्तगुहाः १९

व्याचरूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षा सापेक्षेयमुपमेति संकरः। तत्रोत्प्रेक्षया भ्रांतिमदनुरूपपा रूपकं च व्यज्यत इति अलंकारेणालंकार
ध्वनिरिति संक्षेपः १८ प्रसरदिति॥ ॥ बहलपंकरुचि सांद्रकर्दमच्छवि दिवसावसाने दिनांते पटुनः समर्थस्य तमसः पटलं भूधरगु
हाभ्यंतरतोऽभ्यंतरादेसागस्य बहिर्बाह्यप्रदेशे प्रसरन्नु विस्तृतं वा। बहिर्बाह्यप्रदेशादेत्य गुहा अधिकं भरामभक्तवा भजते स्म किं प्र
विष्टवेत्यर्थः। भजतेर्लुङि तङ् ... लोपः। अत्र बाधकत्वसादृश्यात्तमसोऽन्तर्बहिरपादानकला संदेहात्संदेहालंकारः १९

एम:
७

किमिति॥ ॥प्रचुरीभवद्बहुलीभवत्तमः कर्तृ किमंवरं विलग्नमाकाशमाश्रयं सदधोभूतलंप्रससर्प वताऽस्मन्न किमिदं। अथ वीतलतोभूतलादूर्ध्वमुपरिष्टादेव र्हतः। अथवा दिग्भ्यः तिर्यग्विससार। विलग्नमिति तिनतिरोधा दिक्ष्वलंवनादीनामस्वतमंतावधारितं विसर्पः। धारयतेः कर्मणि लुङ्। अत्रापि पूर्ववत्संदेहालंकारः २० स्थगितेति॥ ॥स्थगितेति तिरोहितेंऽवरक्षि

किमतंवमांवरविलग्नमधः किमवर्ह्नमोर्ध्वमवनीतलतः। प्रससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति प्रचुरीभवन्नतिरोधितमः २० युग्मं॥ ॥स्थगितांवरक्षितितले परितस्तिमिरे जनस्य दृशमंधयति। दधिरे रसांजनमपूर्वमतः प्रियवेश्मवर्त्मसु दृशो दृशः २१

तितले पेतनस्मिंस्तिमिरे। परितो जनस्य दृशमंधयत्संधं कुर्वति। सहृदः स्त्रियो। पूर्वं नूतनं रसांजनं रसोत्तमएवांजनं सिद्धांजनं वदधिरेदधुः। अतो हेतोः प्रियवेश्मवर्त्मसु दृशः॥ अत्र रसांजनवाक्यार्थेन प्रियवेश्मदर्शनसमर्थना हेतुवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः। तेन सिद्धांजनधारणेन निधादिस्मुपमाध्वनमादलंकारेणालंकारध्वनिः २१

मा०टी०९ अवधार्येति॥ ॥सांद्रतमं पत्संतमसं व्यापकं तमः। विध्वकसंतमसमित्यमरः। अवसमंधेभ्यस्तमस इति समासांतः। तत्कर्तृ सुतनोः
वभुअंगयाद्दृविनोयगमे प्रियाभिसरणे कार्यगुरुतां संभोगकार्यस्यावश्यकत्वमवधार्येति भ्विसमयायनाभवन्नत्तनोकुचैभनु:
८ कृष्णोपोरोमराजियथोमध्यभागस्तस्य वेपथवे कंपाय। हृलोभुजिनिशुकू। नाभवतामिति विभक्तिविपरिणामेनानुषंगः।
कार्यासक्तस्यजनस्यापि कामुकस्यकुतो भयप्रसक्तिरागनैनिभावः। अत्रसंतमसकुचभारयोः कामिनिमित्तेभयकंपानुदयेकार्य

अवधार्य कार्यगुरुतामभवन्नभयाय सांद्रतमसं तमसं॥ सुतनोः स्तनोचदपितोपगमे तनुरोमराजिपथवे
पथवे २२ ददृशेऽपि भास्करसुतान्हि नयः सतमीतमोपिहितमिगम्यनतो॥ घुनिमग्रही ग्रहगणोल
(घव:प्रकटीभवंतिमल्लिनाश्रयत: २३
गौरवावधारणहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षायमकेनसंसृज्यते २२ १
इत्यर्थः॥ ॥योग्रहगणोन्हि दिवसे सवितुस्त्विषानददृशेनलक्षितः। सग्रहगणस्तमोपिहितं सं आप्तो। तम्यं स्वस्वामिनितमी
एत्रिंरसवीपाविनीतमीसमरः। अधिगम्यमाप्यधुनिमग्रहीत। ग्रहेर्लेड्। ग्रहोलुङ्दीर्घइतिदीर्घः। तथाहि। लघवोऽ एम:
स्मा:त्रिश्विष्टेत्मेनमधुरिसमरः। मल्लिनाथयतोभिकृष्णाश्रयणासमकटीभवंति। अर्थांतरन्यासः २३ ८

अस्त्विति॥ ॥तेनसमयेनप्रदोषकालेप्रकर्षोऽनुलेपनानिकुंकुमचंदनादीनिकुसुमानिमालत्यादीनिप्रत्यायतिशुक्लतमन्यवः कृतको
पाः अबलाः स्त्रियः तथा दीपशिखाः दीपज्वालाश्चेत्येतानि सर्वाणि चिरं सुप्तस्य पूर्वमप्रबुद्धस्य मनोभवस्य बोधनमुद्दीपनं यस्मिन्क
र्मणि तद्यथा तथा तत्सर्वं कर्म सममबोधिषत ॥ इतरथाऽनुलेपनादि बोधकस्यैव फलसंभवाद्वेति भावः ॥ सममं सहैवाबोधिषत बोधितानि।

अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपशिखाः ॥
समयेन तेन चिरसुप्तमनोभवबोधनं सममबोधिषत २४

बुध्यतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्रानंधमाप्रसंपादनत्वीमनः प्रसाददीपशिखोत्सादनानामबोधिषतेत्येकेन क्रियाशब्देनाभिधाना
न्श्लेषमूलातिशयोक्ति प्रसादयत्यानि त्रयोक्तिरेका। तथा सुप्तमनोभवबोधनमिति क्रियाविशेषणसामर्थ्यात्समभिनियोगपद्यामिधा
नाच्च मनोभवेन सबोधनयोः कार्यकारणभूतयोः सहैवपर्ययस्याचास्मातदुभयापेक्षयानं धमास्यादीनांप्रस्तुतानामेवबोधनरूपैक
धर्मसंबंधात्तुल्ययोगितामेदुभयेतिसंकरः २४

मा० टी० ९ अथचंद्रोदयवर्णनमारभते॥ ॥वसुधेति॥ अथतमःप्रसंजनानंतरंवसुधांतेनभूप्रांतेननिःसृतंवहिर्निर्गतमहिपतेःशेषस्यफ
९ णामणिसहस्राणांरुचांभासांपटलंस्तोमइवेत्युत्प्रेक्षा।शीतरुचश्चंद्रस्यसंबंधीस्फुरदंशुजालंमयोनइमांमाघवंतीमाहें
द्रीं।मघवावहुलमितिविकल्पान्नत्रादेशः।ककुभंदिशंसमस्कुरुताभूषयत्प्राच्यांदिशिचंद्रकिरणजालमलक्ष्यतेत्यर्थः।संपर्युपेभ्यःक

वसुधांतनिःसृतमिवाहिपतेःपटलंफणामणिसहस्ररुचां॥स्फुरदंशुजालमथशीतरुचःककुभंसमस्कुरुतमा
घवंती २५ विशदप्रभापरिगतंविवभावुदयाचलव्यवहितेंदुवपुः।मुखमप्रकाशदशनंशनकैःसविलासहासमिवश
क्रदिशः २६

रोतेर्भूषणार्थइतिकात्पूर्वःसुडागमः।अडभ्यासव्यवायेपीतिनियमात् २५ विशदेति॥ ॥विशदप्रभापरिगतंशुभ्रकांतिव्या
प्तं।उदयपर्वतेनावच्छन्नः उदयः पूर्वपर्वतस्तस्मात्।तेनव्यवहितमपिइंदुवपुरिंदुमंडलंयस्मिंस्तत्।शक्रदिशःप्राच्याःमुख
मग्रभागोवक्त्रंचप्रतीयते।तद्भेदेनोत्प्रेक्ष्यते।अप्रकाशदशनमलक्ष्यदंतंसविलासहासंसविलासस्मितंशनकैर्मंदंविवभौ २६

एम:
९

कलयेति॥ ॥पुरः प्राच्याम् अग्रभागे वा तुषारकिरणस्येंदोः कलया किरणेनाभ्यन्त्रोपलक्षितं परिस्पंदम् अस्पंदं भिन्नाविद्लितात्मिमि
रोघा एव व्रजटायस्य तत्गगनं नमः भासः संगणाधिपते: प्रमथपते रीश्वरस्य गणाः प्रमथसंघो धारनि चेजयंती॥ मूर्त्ति रितिजने
क्षणाम् अव्ययघ्रत। गगनम् अष्टानां शिव मूर्त्तीनाम् अन्यतम भिनिपतत्त्वसमभिपन्नापिसर्पः॥ कलामात्रो दितश्चंद्रस्तत्फलि
तार्थः रूपकालंकारः २७ नवेति॥ ॥नवचंद्रिकाभिरेव कुसुमैः प्रकीर्णतमम् एव कवरीके पाश्याः: जानपदे स्मादिना ङीप्।

कलयानुषारकिरणस्य पुरः परिस्पंदभिन्नतिमिरौघजटं॥ क्षणम् अव्यय घनजनैर्नमः गगनं गणाधिपतिमूर्त्तिरिति २७
नवचंद्रिकाकुसुमकीर्णतमः कवरीभृतो मलयजार्चितं॥ दहपो ललाटतटहारिहरे हेतिनो मुखस्य हिमाशिपदलं २८

तांविभर्त्तीति तन्दुतो हरेः पाकस्य हरितो दिशो मुखम् अग्रभागः एव मुखं वक्त्रं भितिश्लिष्टरूपकं तस्य ललाटतटहारि मनोहरं हिम
रश्मिदलम् इंदुखंडं मलयजेन चंदनेनार्चितम् इव ददृशे धावत्स्यादिति भावः॥ अत्र नवचंद्रिकाकुसुमे सावनेकदेशविवर्त्ति रूपकम् अहि
त्वाहरिवधूत्वम् प्रतीतोतस्य हकृतश्लेषावगत वक्त्राभेदाध्यवसितमुखसंबंधप्रसादनादि ललाटतटो यमो ज्ज्ञीवनेनेंदुदलस्या
नुपात्तनिजधावलगुणनिमित्ता मलयजार्द्रत्वगुणत्वरूपोत्प्रेक्षेति संकरः २८

मा०टी०९ प्रथममिति॥ ॥हिमदीधितिश्चंद्रः प्रथमं कलाकलामात्रमभवत्। कलानुषोडशो भागस्तथा ततः अथार्द्धमभवत्। अथोऽनंतरं अथोऽथ समरः उदितः सा कलादुत्थितः सन्। अमहान्महान्संपद्यमानोऽभूदिति महदभूत। अभूततद्भावे च्विः। हलंतत्वान्न
१० कार्यं तरप्राप्तिः। तथा हि। द्युतिशालिनो पिते जिष्ठाप्यक्रमशः क्रमेणैवोपचयं हद्धिं दधतिसहसा स्फटिति न तु न दधति स्फुटं सामान्येन

प्रथमं कलाभवदथार्द्धमथो हिमदीधितिर्महदभूदुदितः॥ दधति स्फुटं क्रमत एव ननु प्रथिमानमोजसोऽपि सहसोपचयं २९
उदमज्जि कैटभजितः शयनादपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा॥ प्रथमं प्रबुद्धनदराजसुतावदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ३०

विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः २९ उदमज्जीति॥ ॥अपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा विकचपुंडरीकश्रिया तुहिनद्युतिना चंद्रे
ण प्रथमं हरेः पूर्वमेव प्रबुद्धया॥ अन्यथा तन्मुखं त्वरमपरेतरनि भावः। नदराजसुतायाः सिंधुकन्यायाः श्रियो वदनेंदुनेवेत्यु
त्प्रेक्षा कैटभजितो हरेः शयनात्समुद्रादिसर्वः। उक्तोत्प्रेक्षासंभावनार्थं पितृत्वं निर्देशः। उदमज्जि उन्मग्नमुत्थितमिसर्गः ३० रामः
१०

सर्गः अष्टम आरंभः देवदत्तीपमपुस्तकम्

श्रीगणेशाय नमः। अथ च पुरमिषेकं नामसर्गो भीरीषुरिस्तुकं तद्देववर्णापि तु मारभते॥ आयासादिति॥ अलघुनस्तनैः पृथुनरकु
मा० टी० ८ चैरिति मांधहेतूक्तिः। स्तनद्भिः भूशाभिः अभ्याशेर्वाणद्यमानैः स्तनशब्द इति धातोर्लटः शत्रादेशः। अविकचलोचनारविंदैः अमनि
१ मीलिताक्षिपद्मैः आयासादूनविहारखेदान्श्रान्तानां श्रांतानां योषितां समूहैः कर्तृभिः उर्व्यां निपतनानि निक्षिप्तानि। उर्वी न्यस्य प
णरित्यर्थः। कर्माणिक्तः तथैवचलं निपदानि यस्मिन् कर्माणि तत्तथा। उत्क्षेपणाद्यवकाशविवलादाहूप्यमानात्तु चरणापि सर्थः। अभ्यंभोंभः प्र
तिकथ्यमपि प्रचेले प्रचलितं भावे लिट्। भावोक्तिरलंकारः। स्वभावोक्तिः सोवाहुर्यथावद्वस्तुवर्णनमपि नित्यलक्षणात्। अस्मिन्सर्गे प्रहर्षिणी

आयासादलघुस्तनैः स्तनद्भिः श्रान्तानामविकचलोचनारविंदैः। अभ्यंभः कथमपि योषितां समूहैस्तैरुर्वीनिपि
तनचलसदमचेले १ प्रांतीं तां समप्रसितनभुवां ननत्वा दूसां तां महूतिनितान्तमनरे पि॥ संसक्तैर्विपुलनयाम्रियोनिन
हंसं। स्तोकं गत्वा दृशापतिः प्रहर्षिणीयं १ प्रांतीनामिति॥ संपंपक्तिशोप्रांतीनं॥ स्तैः संबाधहूहृदपि नहूभूवववन्स २ ८
आछीनघोर्नु मितिवेकस्मिकेनुमागमः। असीनभुवाल्लीनां असानां ननत्वा हूतोर्नितांनमस्यंतमहस्तनरेऽवकाशेस सपि विपुलन
पाहेतुनामिथ्यः संसक्तैः स्योन्यक्लिष्टैर्नितवैर्हेहृदिस्तनयापि नहूत्मेसंबाध्यनरुनिसंबाधसंकटं नानुसंबाधस्समरः घनं नस्यापि विशेष्य
लिंगत्वं। संबाधमन्नवन्नेनरुनिभाष्यकारप्रयोगादिष्यते। वभूव। ननां सत्वनितं ववैपुरुषोत्तमा सैांद्र्यात्रिशाय उक्तः। असंबंधेपि संबधोक्तिरिति
एम
१

नीरंध्रेति॥ नीरंध्रैः सांद्रैः द्रुमैः शिशिरां भुवं व्रजंती गच्छंती सा आली अनुहिनरश्मि तत्सांशुः । क्षणमनिलेनाकुलीकृतमांशुका सितमांसां पाणखा
नामंतराले नीरंधत्वेपि मुहुरनीलचलत्पत्रजनितेरवकाशैर्मुहुः केनुकारैः स्तोकादिवसा यांकंपरदारत्वात्समयमित्यर्थः । करैः प
स्पर्शास्पृष्टवान् चलनकरणहेतुकस्पतपनकरस्पर्शस्योत्तरूपहेतुकत्वोत्प्रेक्षणगुणहेतूत्प्रेक्षा ३ अथ कस्याश्चि
द्वदंवदेमानपत्रं चंद्रत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥ एकस्याइति ॥ वदनसरोजेन स्त्रीमुखपंकजेन निर्जितं श्रीर्यस्य चंद्रमाः । एतेन वदनसरोज

नीरंध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजंती सार्ण्णं कंमुहुरिव कौतुकात्करैः स्ता । पस्पर्शक्षणमनिलाकुलीकृतांशुकानाम
नुहिनरश्मिरन्तराले ३ एकस्यास्तपनकरैः करालिताया विभ्राणः सपदि सितोष्मवारणत्वं सेवार्थे वदनसरो
जनिर्जितश्रीरगमत्स्वप्रियमिव चंद्रमाश्चकां ४

स्यचंद्रविजयात्सरोजांतरवैलक्षण्यं । चंद्रस्यानिकृष्टत्वं चोक्तं । अत एव से
वार्थेन स्तेय नार्थं आगमत्तपनकरैः करालितायाभिषितायाः । पीडिताया इत्यर्थः । करालो भीषणोत्सव इति विश्वः । एतेन
सेवादकार्णेदर्शितः एकस्याः कस्याश्चिदंगनायाः सपदि आतपक्षणे एव सितोष्मवारणत्वं । स्वयमेव श्वेतातपत्रत्वं बिभ्रा
णः सन्प्रियंपक्षकारेव इतिक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा पराजितः कयाचित्सेवयाजेतुर्विस्मयपार्जयतीति भावः ४

मा०टी०८ स्वपितीति॥ रागाद्धेतोरुपरिप्रियायामूर्द्धंनिस्वस्वकीयमुत्तरीयं वितन्वता विस्तारयता कान्तेन प्रियेण प्रतिपदं पदे पदे वारितमातपो
यस्यास्तस्यास्त्वपरस्याः कस्याश्चिदङ्गनायाः। सच्छत्त्राच्छत्त्रयुक्तादपरविलासिनीसमूहात्सकाशात्पञ्चमी विभक्तेरिति पञ्चमी
२ अधिकतरच्छाया। अनातपः कान्तिश्च तदाऽसीत्। छत्त्रच्छायातोऽपि कान्तस्वहस्तधृतोत्तरीयच्छायैवात्यसाधारणत्वाद्यसीमु
खकान्तिरपि तस्या एव भूयसीति भावः छायात्वनातपे कान्तौ विस्मयः। एतेन सच्छत्रादच्छत्रस्याधिका छायेति विरोधो निरस्त

स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयं कान्तेन प्रतिपदवारितातपायाः। सच्छत्राद्परविलासिनीसमूहाच्छायासीद
धिकतरा तदाऽपरस्याः ५ संस्पर्शप्रभवसखोपचीयमाने संसर्गे करतलतल्लग्नवल्लभायाः॥ कोपेऽपि प्रजर

(त्पिगाठतामजस्रं सस्रंसे विगलितनीविनीरजाक्ष्याः ६

ति विरोधाभासोऽलंकारः ५ संस्पर्शेति॥ करतले
लग्नो वल्लभो यस्यास्तस्याः स्वहस्तेन तद्धस्तं गृहीत्वा गच्छन्त्या इत्यर्थः। अत एव। नीरजाक्ष्याः संसर्गे संस्पर्शसंभवेन प्रियाङ्ग सं
गसंभवेन सुखेनोपचीयमाने पुष्टिं गमिते सति। अत एव गाठतां दृढत्वं व्रजदपि विगलितनीवि च्छारवपारवश्याद्धि श्लिष्टग्रन्थिकौ एमः
पेयं दुकूलमजस्रं सस्रंसे एवाद्दृष्टाहर्षितरोमाच ६ ॥ २ ॥ २

गच्छन्तीरिति॥ हंसोहंसांगनाः। अलसंमंदंगच्छन्तीस्तास्तन्वीः लोरवेस्पविस्मयिमोगतिसोष्ठवाहित्मयवसो। गता निखयंपेलीलागमना
निनविदधिरेनचक्रुः। लज्जयेतिभावः। तथाहि। अपरेणाजितंस्वगुणंवुध्वावाबुध्वापीस्पर्धः। करएवकोवा ऽपत्रपः सन् काममाविष्कुर्वी
त। प्रकाशयेत्। नकश्चिदपीस्पर्धः। इदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं। अत्र निरर्थां विवेकित्वान्निश्यो अगति
करणनिषेधस्तत्समर्थनार्थोपमर्थान्तरन्यासः ७ श्रीमद्भिरिति॥ श्रीमद्भिः शोभावद्भिः निविडाः दृढहंसोनितंववित्रः कटिपश्चा

गच्छन्तीरलसमवेक्ष्यविस्मयिन्यस्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः। बुध्वा वा जितमपरेण काममाविष्कुर्वीत
स्वगुणमपत्रपः क एव ७ श्रीमद्भिर्जितपुलिनानि माधवीनामारोहैर्निविडबृहन्नितम्बबिम्बैः। पाषाणस्खलनवि
लोलमाशु नूनं वैलक्ष्यादपुरवरोधनानि सिन्धोः ८

द्भागायेषां नेः माधवस्येमामाधवस्तासामाधवीनां हरिव
घूनां। आरुह्यंतरस्मारोहैः॥ कटिपुरतेभागेजंघनेर्जितपुलिनानि निर्जितसैकतानि सिंधोरवरोधनानि समुद्रमहिष्यो नद्यस्स
र्व्यः। वैलक्ष्यात् पराजयप्रक्तनमनः संकोचाद्धेतोः पाषाणेषु स्खलनेनाभिघातेन विलोलं यथा तथा। आशुअपुर्यपुरिस्पर्धः। नूनं।
नदीनां स्वाभाविकाः पाषाणस्खलितास्फुगनेर्वैलक्ष्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणहेतूत्प्रेक्षा ८

मुक्ताभिरिति ॥ स्त्रीलोकः स्त्रीजनः कर्त्ता सलिलरयेणाल्लावृत्ताः मुक्तयो मुक्तास्फोटास्तेएव येत्रपः कोशापुटा इत्यादिः । शुक्ति
मा०टी०८ टः स्त्रियांमुक्तिः पेशीकोशो द्वि हीनेन्दु मित्यमरः । ताभिर्मुक्ताभिः त्यक्ताभिर्मुक्ताभिर्मौक्तिकैः । अथ मौक्तिकंमुक्तेत्यमरः । कृतरु
चिकृतशोभं नदीनां सिकतामयं सैकतं पुलिनं । तोयोत्थितंतत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः । सिकताशर्करायां चेत्यण् ।
३ विगलितैर्विशीर्णैर्हारैर्हाराभिः स्वैः पल्यङ्कैः शयनैः । शयनमंचपर्यंकपल्यंकाः खट्वया समम् । इत्यमरः । तुल्यसदृक्षांपरिकल

मुक्ताभिः सलिलरयात्तशुक्तियोगीमुक्ताभिः कृतरुचि सैकतंनदीनां ॥ स्त्रीलोकः परिकलयांचकार तुल्यं पल्यङ्कैः
र्विगलितहारलताभिः स्वैः ९ आघ्रायभ्रमजमभिघ्नंघ्राणं धवं धुनिश्वासस्य समयस्तकुंपंगमानां । आरण्याः सम
(नसरीषिरेनयत्तेहिविस्वगुणायनिकोविपोषकामः १०

पांचकार इत्यमेने । उपमेयं पूर्णा ९ आघ्रायेति । अंगे : कर्तृभिः ॥
मध्यश्रमोत्थं अभिघ्नं गंधस्यग्राध्यंगंधमस्यैव धुमवह रंलहूनमिसर्पः । अंगनानां निश्वासमस्यसंनिश्वासमाहृतं । अयसकृत्मपमनिषिद्ध
माघ्रायत्वमारण्ये भवा आरण्याः सुमनसः पुष्पाणि नेपि नेष्टाः । इवरुच्छायां कर्मणि तिलिट् । अनुचितोपमकांडे परिच्छिन्नपरित्यागरसा
हाविरोधं कामयत इति विरोधकामः । पांतिकापिपिलावणिपोतारनिरामस्ययः । कः ॥ अंचिस्वगुणायति । नकोपीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः १०

एमः
३

आपांसामिति। निम्नपुवतो वमात्प्यांसामागतायांससांसरं कंसमंपं। अपरशिलंद्रिंनी आरिणीवर्हाणांभरेण अवदधतमा
णादयंतम पूरं पुरआलोकककाम्मिस्य: प्रियेष्ठनार्नवं कौटिसंभ्रदधुर्विम्बनवस:। कुटिला: पुरुषाइति निश्चिकुरिसर्पः द
धाने र्लुद्वि: गमिष्ये स्पाद्दिनासिवोलुक। आनरति सेर्नुसदेश:। प्रदन्नरोरुपसर्गवद्भ्रिर्वकमे निम्रष्ठवस्यधानो: प्राक
पोग: ११ आलापेरिति ।। माधवीमांहरिवधूनामालापे: कर्तृभि: माधुर्यादूर्तोमकलितरवाणितिरस्कृतरुता

आपांसांनिम्नपुवतोवमात्सरंकंवर्हाणामपरशिरवंद्रिंनीभरेण।। आलोकयअवदधतंपुरोमपूरंकाम्मि
स्म: भ्रदधुरनार्जवंप्रियेषु ११ आलापैस्तकलितरवाणिमाधवीनांमाधुर्यादमलपतत्रिणांकुलानि। ध्वंत
(र्हूंमुपपपुरुत्पलावलीषुप्रादुर्भ्याकरवन्नित:प्रापरेण ११

निम्नपतत्पत्रिणां हंसानांकुलानिउत्पलावली
ध्वंतर्हूं मंतर्हूंनमुपपयु:। अड्कि विधिसमासे षो ऽयसर्गसंज्ञाकत्वेसंन: एतस्योपसर्गत्वात्। आत ष्वोपसर्गरस
प्रत्यय:। पुरुषंचेनदिसाद्वृ। तथाहि। परेणजित: करव रवषाद्दोवाक्यालंकारे पुरोजेनुरस्यप्रादुर्भ्यात्।। प्रादुर्भवेत् उ
पसर्गप्रादुर्भ्यामप्तिर्यचपररनियत्वं। अर्थान्तरन्यास: १२

मुग्धायां रतिः॥ दयितनम्रमेवेति॥ शंकं निर्विचारं चुंबितायाः दष्टायाः स्मालिंगितेषु। चुंबनाधरनखाद्यसेषु सीत्कारादिकायचेष्टितेषु मु
मा०टी०८ ग्धायाः मूढायाः वक्रवाक्याः समुचितयोग्यं सीत्कारं सीत्कारस्य पञ्जरे उन्नरक्तं स्पन्न न हारयः। स्वयं प्राणे प्राणमिवि धूनह
४ स्ताः सस्नो विदधुः तादात्म्यभावनया स्वयं दष्टा रवसी च कुरितिसीत्कारा संबंधे सीत्कारसंबंधानि धायोन्यान्त्तासाधुट्टी
पक्रमासीदित्युक्तं १३ उल्लिप्तेति॥ अथानंतरं मुग्धि समस्फुटितं सरोरुह विकचारविंदमेवार्घ्यमर्घ्यं द्रव्यं यस्मिन्कर्म

मुग्धायाः स्मालिंगितेषु वक्रवाक्यानि शंकं दयितनम्रमेन चुंबितायाः। प्राणेश्वरमपि विदधुर्विधृतहस्ताः सी
त्कारं समुचितमुज्झं न हारयः १३ उल्लिप्तस्फुटितसरोरुहार्घ्यमुख्यैः सल्लेहं विहगरुतैर्गिवानपंक्ती। नारीणामथसा
गीतघृष्यानतयास स्नेहं पथ्या नथाउश्चैर्विहगरुतैराल (सो सफेनहासा प्रोत्प्रेक्षमननुतपाघमूर्ध्नि हस्ते : १४
पंक्तीस्वागतादिवचनं आहतीवेत्युत्प्रेक्षा। फेन एव हास स्तेन सहितास फेन हासा। स्मितपूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः।
सरसी पुष्करिणी। प्रीत्या नारीणां मूर्ध्नि शिरैव हस्तेः पाद्यं पादोदकं। षट्त्रिंशदर्घ्यमर्घाः हि पाद्यं पाद्यावर्तिनीत्यमरः। एम:
पाद्याध्याभ्यां देनिपत्यसयः। अननुतेवेनितपकानुप्राणितोत्प्रेक्षाद्वयसंकरः। सापेक्षत्वात् १४ ४

निरासायारन्नि॥ क्षितिस्पृतविद्विषोनरकद्विषोहरेर्भद्विष्यःकराग्रैःपाणिपल्लवैःकरणैःरणेणकृतवर्णेनरस्थ्यावश्रियंपयोभांरमांच।नि
रासायाःसपत्न्याःनिजवसतेःस्वावासादरविंदतो ऽरविंदान्निरासिरेनिष्कासयांचक्रुःनिरचक्रुश्चेतिपन्।उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वावचन
मितिविकल्पादात्मनेपदं।अनेननिरासेनास्याःश्रियःसापत्न्यंसपत्नीत्वं।ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्।निष्पन्नमकृतत्वंनिसर्गकीर्तिचकु
रित्यर्थः।अत्रश्रीणांदॄरमाणोभयोरभेदाध्यवसायेनश्रीनिरासस्यसापत्न्यमकीकरणार्थत्वोत्प्रेक्षणात्श्लेषमूलनिध्योत्था

निरासयान्निजवसतेर्निराशिरेयद्भृगोस्तश्रियमरविंदतःकराग्रैः॥ अकृतत्वंनिपतमनेननिम्नुरस्याःसापत्न्यंक्षि
तिस्पृशविद्विषोमद्विष्यः १५ आस्कंदन्कथमपिबोधितोनयाबुश्चीमस्सःप्रियकरधार्यमाणहस्ताः॥ओत्सुक्या
त्त्वरितममूस्सदंबुतावत्संक्रान्तप्रतिमतपादधाविवान्त्रैः १६

पितानिश्चयोत्मनुप्राणितेयंफलोत्प्रेक्षेति
संकरः १५ आस्कंदन्निति॥ भीमसः प्रवेशभीरवोपोषिताः प्रियकरैर्धार्यमाणहस्ताःप्रियकरावलंबाः ससोयावल
थमपिनास्कंदन्नप्राविशन्॥तावत्संक्रांतप्रतिपन्नपासक्रमिनविंबनयानदं वुकर्त्।ओत्सुक्यादुत्कंठनपात्वरितंशीघ्रमभूत्त
ईधाविवांतः प्रावेशयन्दिवेसर्थः प्रतिविंबसंक्रमणादंतर्हूनोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्ताक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा १६

मा॰टी॰८ तारति॥ताः कामिन्यः। कामिनः कामुकस्य प्रसरवत् जलं पूर्वं प्रथमं सचकितं सभयं पपुः पश्चात्तथागाधमुखेनमागाध्याममनेनस्त्रा।पु
ः प्रविष्टं पुरुषमुखेनगाधमेतदितिपामपयेसर्थः।अमप्रदूतमुखेनहालेसर्थः।अथो।तंतांमृदुपदं मंदपदं हत्वापदंपस्था।अन्य
५ मनुस्वयं संभाषणादिकं हत्वेपर्थः।अंतरम्यंतरमोविशंस: प्रविष्टाः सस:।अमपत्राहस्यकर्मणिप्रकृत्यारसर्थः।सरागैः सांरागेः सा
नुरागैश्च्यांगैर्गात्रैरनुरंजयांबभूवुः न हृणाकांतं चक्रुः।अमपत्रत्वनुरक्तं चक्रुरित्यर्थः।श्लेषसंकीर्णेयमुपमा १७ संक्षेपमिति॥प्रदेय

ताः पूर्वं सचकितमागमप्यगाधं हत्वाथो मृदुपदमन्तराविशन्स:॥कामिन्योमन्स्वकामिनांसरागैरंगैस्तज्जलमनुरंज
यांबभूवुः १७ संक्षोभंपयसिमुहुर्महेभकुंभश्रीभाजाकुचयुगलेननीयमाने।विश्लेषंयुगमगमद्रथांगनाम्नोरुद्धत्तःक

कुंभश्रीभाजानत्सदृशश्रीभाजेसर्थः।अतएवबुअसंभवद्धस्तुसंबंधोनिदर्शनालंकारः।कु (रवसखावहःपरेषां १८ ८
चयुगलेनउल्लसितेनेतिभावः॥पयसिमुहुःसंक्षोभंनीयमानेप्राप्यमाणेसति।रथांगनाम्नोर्युगं।चक्रवाकयुगलंविश्लेषं माघ॰टी॰
वियोगमगमत्।वियोगासहमपीतिभावः।तथाहिउद्धत्तःउन्नतोद्धतमप्युद्धतं।द्वतंवर्जनंवापस्येत्युद्धतः।अमपत्रोद्धतकृत्
उन्मार्गवर्तीतियादवः।सकरदकोवायरेखास्वेनरेषांसुखावहःस्वपकरोनकोपीसर्थः।अयंवक्रोक्षमूलानिशायोक्तिजीवितोर्व्य रामः
५

आसीनेति॥ शीतंनसहतइतिशीतालुः शीतभीरुः। शीतोष्णाभ्यांनदसहनइत्यालुच्प्रत्ययः। अतएवसासिआवतरितुंप्रवेष्टु
मनिच्छुरनभिलाषुका। अतएवतटभुविआसीनोपविष्टा॥ आसेः कर्त्तरिशानच्। ईदासइतीकारः। रंभेकदलीस्तंभाविवोरूयस्याःसा
रंभोरूः स्त्रीः। ऊरूत्तरपदेपम्यइत्यूङ्प्रत्ययः। सखीजनेननस्वयंसलिलप्रविष्टेनसस्मितेनभर्त्राविलासानम्यक्रीडार्थंक्षिप्तंतुस्थि
तेनसिक्ताः। करयुगंधुन्वानाकंपयंती। धुनोतेः कर्त्तरिशानच्। सिच्यतेस्मसिक्ता १९ नेति॥ अमुनासममनेनभर्त्रासहसो

आसीनातटभुविसस्मितेनभर्त्रारंभोरुरवतरितुंसरस्यनिच्छुः। धुन्वानाकरयुगमीक्षितुंविलासान्शीतालुः सलिलग
तेनसिच्यतेस्म १९ नेच्छंतीसममुनासरोवगाढुंरोधस्तःप्रतिजलमीरितासखीभिः॥ आश्लिष्यभ्रमपचकितेक्षणां
नवोढावोढारंविपदिनदूषितातिभूमिः २०
वगाढुमवगाहितुं॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवेतिविकल्पान्नेडागमः। ने
छंतीनइच्छंतीअनिच्छंती। नञर्थस्यनशब्दस्यसुप्सुपेतिसमासः। असमासोवा। अथसखीभिः प्रतिजलंजलंप्रतिरोधस्तोरोधसःपं
चम्यास्तसिः। ईरितानुन्नानवोढाभयेनचकितेक्षणांसंभ्रांतदृष्टिर्यथातथावोढारंभर्तारमाश्लिष्यत। आलिंगितवती। श्लिषआलिंग
नइतिधातोर्लङ्त्रिःक्सप्रत्ययः। नचधार्ष्ट्यदोषायेतिइत्याहविपदिआपद्यतिक्रांताभूमिरतिभूमिरमर्यादानदूषिता। आपत्कालेनातिम

मा॰टी॰८ निष्ठंनमिति ॥ सतनुः सुधांगिहली॥ अंसः प्रमाणमस्येसंसमात्रं ऽसप्रमाणे॥ प्रमाणे। द्वयसचूदघ्नञ् रतिमात्र
६ चूप्रसय :॥ तद्घ्नंनमप्रमाणेपूर्ववत् दघ्नञ् प्रसय :॥ सोंसः प्रमाणमस्येनितज्ञलमात्मनोपिस्वस्याफिमथ्यती
जानतीकिल। तथासंभावयतीसर्थः। वार्त्तासंभावयोः किलेत्यमरः। अव पूर्वादिण :शनरिरणे ऽपशिापणादे

निष्ठं तंपपाति पुमांसमंसमात्रेतद्घ्नंनद्वयती किलात्मनोपि ॥
अथ्येतुंसतनुरभीरियेषमोग्ध्यादाश्लेषितुनममुनानिमज्जतीति २१

शः उगितश्चेति ङीप् किलशब्दस्यालीकार्थत्वेमोग्ध्यविरोधः॥ अत एवमोग्ध्याद्विवेकादभी
र्निर्भीकासतीपयसिनिष्ठं तंपुमांसंस्वस्वामिनमथ्येतुंपुमांसमभिगंतुमियेष। इच्छतिस्म। अमुनापुसा एषः
निमज्जतीतिदुनमाश्लेष्याम्निष्टा २१ ६

आनायेऽरितिानतभुवा लियासरस्विन्ननांभिर्नाभिपर्यंतं। आप्रपर्यादम्भिविधोरितिविकल्पादसमासः। अवगाढेप्रविष्टेसतिगो
हेः कर्मणिक्तः। अथपयसश्चापस्याछोत्पा। ह्रस्वणादिष्ठपिपाठानुपपत्र। तांगेरेवहस्तेलग्नंगहस्ते: उष्णपोषणस्यसश्रु
विदुत्तिम्पत्तनयुगमपयमोहिम्प्रधितृ। भिस्तुकपादस्मसारगणमायादितिभावः गोहनेः कर्मणिल्युट्॥ अथवात्स्थादि लक्ष्मस
र्गोनांलक्ष्यप्रवेशनामिसर्गः। कुतः कुत्रसार्वविभक्तिकस्तसिः। अवस्थामर्यादाभवति। नकुत्रापीस्यर्थः॥ प्रायेणवैपिअस्यव
ब्रह्मचारिणएवेतिभावः। अत्रचापत्यादितिहृषोरपितयोस्तयोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यानंतरंगहस्तेप्रितिरूपकेणचपयसिका

आनायेः सरसिनतभ्रुवावगाढेचापत्यादथपयसस्तंगहस्ते:। उत्तुङ्गपितनयुगपयधरोहितच्छन्नस्पर्शानांभवतिकुतोऽथवाअवस्था २२
कांतानांकुवलयमप्यपास्तमक्षोः शोभाभिर्नभवतस्तवाहमेकयेवासे हर्ताति विहितेनेतीवगायत्नोलोलैर्भधिस्यसिमहोत्पलंनतन्त्रे २३

भित्वप्रतीतेः समासोक्तिः। नदुपक्षेविचायमर्थोन्तारम्पासरतिसंसृष्टिः २२ कांतानामिति॥ लोलोलैर्धिवलोलैर्मीणि। तलोपादिभाषित
पुंस्कंपुंवद्भावस्येतिविकल्पात्पुंवद्भावः। पयसिमहोत्पलमरविंदंकर्तृ अरविंदं महोत्पलमित्यमरः। कांतानांमुखचकुवा अहमेकमेवनापा
स्तंकिंतुनासापक्ष्णोः शोभाभिः कुवलयमप्यपास्तमितिसहर्षात्संतोषादेलैनोदलिविहितेर्नाध्यनत्रितितनरूपगानंकुर्वदितिरूपकं। रस्यमू
तलक्षणाहितनत्स्वनिस्येव। अत्रापिचलनहेतुकेमहोत्पलसवलनेसाधिनामहर्षहेतुकसमानसत्वोत्प्रेक्षणक्रियाविभिन्नक्रियाविरूपो

त्रस्यंतीति। चलाः शफर्यः यानुकामस्याः प्रोष्ठीनुशफरी द्वयोरित्यमरः। ताभिर्विघट्टितो वियूरुयस्याः सा। अतएव त्रस्यंती
८ मा० टी० बिभ्यती। वामाक्षी सा दिवा विकस्वरनयननिशान्तरितिपूः। वामौ सुंदरो वरुत्यस्याः सावामोरूः स्त्री। संहितशफलक्षणवामादेश्चेत्यूङ्
प्रत्ययः। विभ्रमस्य विलासस्यातिशयमाप। तथाहि। रमणो हेतोर्विना कारणं विनापि। पृथग्विना नानादिना पंचमी तृतीया भिर्वि
लासैः प्रसभं प्रकामं स्फुरंतीति। विनं मंते। अहो नितः कारणक्षोभाद्वाच्छूर्यमित्यर्थः। कारणे सति किमु वक्तव्यमिति। अत्रा

त्रस्यंती चलशफरीविघट्टितोरूर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य। क्षुभ्यंति प्रसभमहो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति
कारणे रमण्यः २४ आकृष्टप्रतनुवपुर्धनैस्तरंगैः प्लित्यसां भसि दधसरोजहारवीस्य अक्षोभिप्रसभविलोलवाहुमध्ये
पर्यायाणामुरुभिरतोजगं द्वयोर्ह्नेः २५
प्रकृतनितः कारणक्षोभकथनात्सकारणक्षोभस्यकैमुत्यन्यायसिद्धवर्णनादर्था
पत्तिरलंकारः। दंडापूपिकयार्थान्तरापतनमर्थापत्तिरिति सूत्रं २४ आकृष्टेति। अथानंतरमाकृष्टाः प्रतनवो वपूंष्येव लतापे
लैः तरुभिः स्वच्छभावैः प्रसृताः आयामविलोला बाहुलाद्वा हृदयएवपसामगदंतित्यर्धानेः। दन्तिगिरि धर्मस्य पक्ष्व वलम्यतरद्वयपरेवरूपवारः एम:
उरुभिर्वहद्भिर्यपयाणामुरोजैरे रोमंगहरोलेर्भिरच्छिन्नैः स्थूलोपलैस्तत्सरा एवमहार्णवस्य तदंभः अक्षोभि सोभितं स्फुरनैर्तोपिता दूरक्षुभ्या
नेः कर्मणि लुङ्। समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकं २५

गांभीर्यमिति ॥ गांभीर्यमगाधत्वमविकारश्चित्तत्वं वदधदपि गंभीरः सन्नपि रंतुं विहर्तुं संगमार्थं सुचांगनानां जघनविघट्टनेन जघनसंघर्षणेन प्रक्षोभं चलनं चित्तविकारं च नीतः अतएव विकसितं वारिजमाननमिव वारिजमिवाननं च यस्य सः असौ त्वं अंभांसि धीयंते ऽस्मिन्निति अंभोधिर्जलाशयः कश्चित्सुमां क्वचित्तत्तुल्यो ऽवगम्यते । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः

गांभीर्यं दधदपि रंतुमंगनानां प्रक्षोभं जघनविघट्टनेन नीतः ॥
अंभोधिर्विकसितवारिजाननो ऽसौ मर्यादां सपदि विलंघयांबभूव २६

सपदि मर्यादां सीमानं मोचिंतीं च विलंघयांबभूव विलंघितवान् धीरोपि स्त्रीसन्निकर्षाद्धि क्षीयत इति भावः अत्र गांभीर्यादिप्रकृतांभोधिविशेषणमात्रसाम्यादप्रकृतविशेष्यपुरुषविशेषप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः सा च प्रतीयमानभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकरः २६

आराद्नुमिति॥ सरसि विततः प्रसारितोऽञ्चलं सञ्जयिरवात्मग्रावेवांगुलयोपसर्पसः। नद्धजन्कोनिकप्। लक्ष्मीवान् शोभावान् मादुप
मा०टी०८ धायाश्चमनोवेधविद्भिः परंतिमतुयोमकारस्यवत्वं। कस्याश्चि केशहस्तः केशपाशाः पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः। कचान्तूप
८ ररसमरः। हस्तरतिकरश्च ध्वस्ते। आरात्समीपेऽवगाढमंनर्मग्नदर्पितमारान्नुमिव ऊर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणोऽभितो
आपार्यमाणः सन्राजा। अत्रारान्नुपिवमसार्यमाणरतिप्रसारणस्यादानत्वोत्प्रेक्षणादिवक्रियानिमित्ताक्रियाफलोत्प्रेक्षा सावच
लक्षिरवांगुलीकरतिरूपकानुप्राणितया हस्तरतिश्लेषमूलपार्श्वाच्च स्वकलायस्यमनीयमाना त्वाण्वेदेऽभेदरूपातिशयो स्यार्नि

आरान्नुदर्पितमिवावगाढमाराद्दूर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः। कस्याश्चिद्धृतनवलक्षिरवांगुलीको लक्ष्मीवान्सरसि ए
जकेशहस्तः २७ उन्निद्रप्रियकमनोरमरमण्याः संरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव। पुत्रानां विमलतया निरस्तक्रियायैनाक्रामन्न
पिहि भवस्थलंजलौघः २८
र्जूडेतिसंकरः २७ उन्निद्रेति॥ उन्निद्रं प्रफुल्लं प्रियकप्रसनकुसुमं। सर्जकासनबंधूकपुष्पाप्रि
यकजीवकास्तुसमरः। नदिव्यमनोरमं कनकगौरमिसर्थः। रमण्याः वपुः सरसि प्रकाशमेव जले मग्नमपि दैवमल्पाङ्गमस्येव संरेजे।
तथाहि। जलौघो जलपूरो जडसंघो मूर्खजनश्च। स्वलघोरभेदात्॥ आक्रामन्नाहृतवन्नपि अम्भसाधिक्षिपन्नपि विमलतया वे
मत्वेन पुत्रानां तीव्रहूनां तिरस्क्रियायै निरोधानायपरिभवायपर्याप्तं समर्थो न भवति॥ श्लेषमूलपार्श्वे देऽभेदरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितोऽ ॰कुमारसारः ५
रामः
८

किमिति॥ सरस्याः आराद्दूरादेतत्पुरोवर्ति। तावत्सरोजं किमाहोस्विद्युवत्या मुखमवभासते इति क्षणं संशय्य संदिह्य शीघ्रः
स्कोत्पपु। अपकिं निरस्य तद्दर्शनाः। कश्चिद्धि विलासी बकसहवासिनां बकसहचारिणां पद्मानामित्यर्थः॥ विलासश्च अन्यस्मा
धोनतार्थमित्थं निर्देशः। परोक्षैरननुभूतैरविद्यमानैरिति यावत्। विब्बोकैर्विलासैरित्यर्थः। विब्बोकः स्त्रीविलासः

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः॥
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चिद्विब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः॥ २९

स्यादिति विश्वः॥ यद्यपि विब्बोको नादक्रियायां युक्तः। तथापि विशेषवाचिना सामान्ये लक्षणेत्यदोषः। निश्चिकाय विशे
षदर्शनान्मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः। संदेहालंकारोऽयं। विशेषो विषयी यत्र सादृश्यात्कविसंमतात्। संदेहगोचरो स्यात्तां
संदेहालंकृतिं विदुरिति लक्षणात्॥ सोऽयं ते निश्चयोक्तेर्निश्चयान्तः २९

अथजलक्रीडासंभारानाह ॥ शृंगाणीति ॥ द्रुतेनतप्तेन निषिक्तेनकनकेनोज्ज्वलानि लिप्तानि रस्थैः। शृंगाणि क्रीडांबुयंत्रा
णि। शृंगंप्रधाने शिखरे चिन्हे क्रीडांबुयंत्रकेऽपि च इति विश्वः। गंधाश्चंदनकुंकुमादिद्रव्याणि। अत एव पुंसि बहुत्वं च। गंधस्तु सौरभेऽल्पे
से गंधके वर्गलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः॥ इत्यभिधानात्। पृथुविशालं कुचकुंभसंगि कुचावरणं कु

शृंगाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गंधाः कौसुंभं पृथुकुचकुंभसंगि वासः॥
मार्द्वीकं प्रियतमसन्निधानमासन्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ३०

सुंभेन रक्तं कौसुंभं। तेन रक्तं रागादित्यण्। वासो वस्त्रं मद्वीकायाविकारो मार्द्वीकं द्राक्षामद्यं। मद्वीका गोस्तनी द्राक्षेत्यमरः।
किंच। प्रियतमसन्निधानं। सर्वस्याप्यस्य कारणमिति भावः॥ इत्येतानि नारीणां जलकेलिसाधनानि जलक्रीडोपायान्यास
न्। उद्दीपनसंपत्तिरुक्ता। अत्र शृंगादीनां केलिसाधनत्वरूपतुल्यधर्मयोगात्प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ३०

रामः
९

उत्तुङ्गादिति ॥ अनिलेन वेगानिलेन चलांशुकाश्चलद्वसना अङ्गना उत्तुङ्गात्तटान्तात् भयदर्शिनां भयोत्प्रेक्षिणामनर्थाशंकिनामित्य
र्थः । प्रियाणां चेतोभिः सह तेषां तत्रैवावधानादिति भावः । गुरुभिर्गुर्वीभिः । वोतो गुणवचनादिति विकल्पादनीकारः । श्रोणीभिर्हे
तुना अतूर्णं मन्दमुत्पतन्त्य उत्पतन्त्यः सत्यः तोयेषु द्रुततरं निपेतुः प्रपेतुः । गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पतनविरोधाच्छ्रोणीभ्यां पाते मन्दोत्स

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकास्तटान्ताच्चेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ॥
श्रोणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्यस्तोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतुः ३१

त्पतनं चेति भावः । अत्र प्रियचेतःपाताङ्गनापातयोः कार्यकारणयोः असहभाविनोः सहभावोक्तेः कार्यकारणभावपौर्वापर्यवि
ध्वंसनरूपातिशयोक्त्यनुप्राणिता सहोक्तिरलंकारः । सहार्थेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तितः कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्य
त इति लक्षणात् । चेतोवशेनेति शेषः पक्ष्मकल्पनया कार्यगताभ्युत्थभावप्रतीतेश्चमत्कारातिरहस्यं । नालालिकांशुकचलनादिस्वभा
स्वभावविशेषप्रकाशनात् । स्वभावोक्तिश्चेति संसृष्टिः ३९

अथ जलक्रीडासंभारानाह ॥ शृंगाणीति ॥ द्रुतेन तप्तनिषिक्तेन कनकेनोज्ज्वलानि लिप्तानि रत्नैः। शृंगाणि क्रीडांबुयंत्रा
णि। शृंगं प्रधाने शिखरे चिन्हे क्रीडांबुयंत्रके इति विश्वः। गंधाश्चंदनकुंकुमादिद्रव्याणि। अत एव पुंसि बहुत्वं च। गंधस्तु सौरभे
सेगंधके वर्गलेशयोः। स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः॥ इत्यभिधानात्। पृथु विशालं कुचकुंभसंगि कुचावरणं कु

शृंगाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गंधाः कौसुंभं पृथुकुचकुंभसंगि वासः॥
माद्वीकं प्रियतमसन्निधानमासन्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ३०

सुंभेन रक्तं कौसुंभं। तेन रक्तं रागादित्यण्। वासो वस्त्रं मद्वीकाया विकारो माद्वीकं द्राक्षामद्यं। मद्वीका गोस्तनी द्राक्षेत्यमरः।
किंच। प्रियतमसन्निधानं। सर्वस्याप्यस्य कारणमिति भावः॥ इत्येतानि नारीणां जलकेलिसाधनानि जलक्रीडोपाया आस
न्। उद्दीपनसंपत्तिरुक्ता। अत्र शृंगादीनां केलिसाधनत्वरूपतुल्यधर्मयोगात्प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ३०

उत्तुंगादिति ॥ अनिलेन वेगानिलेन चलाम्बुकाश्चलद्वसना अंगना उत्तुंगात्तटान्ता भयदर्शिनां भयोत्प्रेक्षिणाम् अनर्थाशंकिनामिस
र्थः । प्रियाणां चेतोभिः सह तेनेषां तन्त्रे वाधःपातादिति भावः । गुरुभिर्गुर्वीभिः । वेतो गुणवचनादिति विकल्पादनीकारः । श्रोणीभिर्हे
तुना ऽन्तर्गमं दम्भुसलं सउस निनाः सस्तः सोपेषु दुनतरं निपेतुः प्रपेतुः । गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पतनविरोधाच्छ्रोणीघ्रपातो मंदो स

उत्तुंगादनिलचलाम्बुकास्तटान्ताच्चेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ॥
श्रोणीभिर्गुरुभिरनूर्णमुत्सतंसस्तोयेषु द्रुततरमंगना निपेतुः ३९

तनं चेति भावः । अत्र प्रियचेतःपातांगनापातयोः कार्यकारणयोः असहभाविनोः सहभावोक्तेः कार्यकारणभावयोर्व्यापार्यवि
ध्वंसनरूपातिशयोक्त्युपजीविनी सहोक्तिरलंकारः । सहार्थेनान्वयोपपन्नभवेदतिशयोक्तिः कल्पितो घस्यपर्यन्तासासहोक्तिरिहेष्य
तइतिलक्षणात् । चेतोवसेतुरिसौ पप्पकल्पनपाकार्यगताम्बुलभावप्रतीतेश्चमत्कारादतिरहस्यं । नात्का लिकाम्बुकचलना दिसस्म

स्वभावविशेषप्रकाशनात् । स्वभावोक्तिश्चेति संसृष्टिः ३९

८·मा०टी· मुग्धत्वादिति॥ मुग्धत्वान्मूढत्वादविदिताः कैतवप्रयोगा मुखसेचनादिकपटाचरणानि याभिस्ताः। अत एव सपदि पराङ्
मुखत्वं गच्छन्त्यः। अन्याः कान्तैः सहाभिसरणं स्वयमभिगमनं ग्लहो द्यूतपणो यस्यां तां। पणोऽस्त्री ग्लहस्समः इत्यमरः। अक्षेषु ग्लह इ
१० ति ग्लहेरेवाक्षेषु लत्वं निपातः। अप्समग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेत्येव सिद्धिरिति केचित्। अन्ये तु ग्लहिं प्रकृत्यन्तरमङ्गीकृत्य साधयन्ति। प्रस

मुग्धत्वादविदितकैतवप्रयोगा गच्छन्त्यः सपदि पराङ्मुखत्वमन्याः।
ताः कान्तैः सह करपुष्करेरिताम्बुव्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्॥ ३२

यस्यैव निपातनो घञपवाद इत्याहुः। करपुष्करैः करकमलैरीरितानि प्रेरितान्यम्बूनि यस्यां तां व्यात्युक्षीं व्यतिहारेणोक्षणं। परस्परमुक्ष
णमित्यर्थः। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच्प्रत्ययः। टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्। तां व्यात्युक्षीमदीव्यन्। न्यायाक्रीड
न्नित्यर्थः। दिवः कर्म चेति विकल्पात्कर्मत्वं। अत्राविदितकैतवप्रयोगस्य विशेषणगत्या पराङ्मुखहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलं
कारः
१०

योग्यस्येति ॥ त्रिनयन त्र्यंबकः ॥ स्मृत्यादिषु चेति निषेधात् सर्वपदांतस्य संहापयगरतिणत्वाभावः ॥ तस्य लोचनानलार्चिर्भिर्निर्दग्धस्मस्य
रस्य याप्तनानाथासाम्यधिराज्यमाधिपसं तदेव लक्ष्मीस्तस्या योग्यस्याहीस्मै लोकविज्ञायिनः स्थानेनाटृणा स्मे च स्याप्य त्वादिक्षिप्राव ः
कांताया कर्केंद्रो ः स्यास्त्वात्सास्येति भावः ॥ कादंबलिरेव कालश तेनोघतैर्हस्तिस्तैः पयोभिर्महाभिषेकमेकः कश्चित्का मीत्यकृतं कृत
वान् । कर्णेनैर्लुतिनट् । तनादिप्यस्त्यासोरिति सिचो लुक् ॥ अत्र मलक्रीडासेके महाभिषेकत्वोत्प्रेक्षाप्रतीयमानात्परकानुप्राणितेति संक
रः ३३ सिंचंसारति ॥ मनसिजदुःखेन स्मरपीड्या दुर्वलायाः अथ कायाः ॥ अत एव कथमपि वा हुमुन्नमय्योद्यम्यप्रेयांसम्

योग्य स्त्रिनयन लोचनानलार्चिर्निर्दग्धस्मरपत्नाधिराज्यलक्ष्म्याः ॥ कांतायाः कारकलशोघतैः पयोभिर्वक्रेंद्वोरकृत महा
भिषेकमेकः ३३ सिंचंसाः कथमपि वाहुमुन्नमय्य प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्वलायाः ॥ सौवर्णवलयमवागलत्करार्ग्राद्धा
पत्नमप्रियस्थिरेसा दिन्नाप्रादेश ः ॥ सिंचंसाः त्पपयंसा अंगनायाः करार्ग्रात्सौवर्णहिर (वर्णपत्रियरत्वशेषमंगनायाः ३४
एयपंच त्वंपकंकणं ॥ कंकणं वलयो त्रियामित्यमरः ॥ लवणमेवलावणपंकानिविशेषः ॥ चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । लवणो
रसाख्योन्धिभेदेषु लवणात्विषौ ति विश्वः ॥ तेन स्पष्टौ ः संपन्नस्याः शेजमतिरिक्तं । शरीरसंभिन्नाचिरादिभितिया वदत् ॥ शेष ः संकर्ष
णोनंते उपयुक्तांतरेष्वपि दिति विश्वः । पद्मा । मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवांतरा प्रतिभातिपदं गेषुत स्त्रावण्यमिहोच्यः ॥ तदिवा
वगलत् अपतत् ॥ शेषमिति गुणानिभित्तत्वानिस्त्वरूपोत्प्रेक्षा ३४

८·मा०टी० स्मिस्यंतीति॥कंदर्पप्रवणमनाः स्मरपरवशचित्ता। अतएवदर्भंनिधायपूर्ववद्दृष्टिंकृत्वास्मिस्यंतीदृष्टिविशेषेणस्नेहंप्रकाशयं
तीसर्व्यः। अपरास्त्रीसख्याः सिसिक्षासेक्तुमिच्छातस्यालक्ष्येणआजेनवङ्मांजलिरेवतिष्ठति। ननुसिंचंतीतियोननापसिसिक्षतीत्यास
११ नःप्रयोगः॥प्रतियुवंयुवानंप्रति। अनत्क्षेसव्ययीभावःसमासांतः। मूर्तेनमूर्तिमताप्रणयरसेनेवेत्युत्प्रेक्षाशब्द। पाठादर्थस्यवली
यस्त्वादिवशाद्व्यस्यव्यवहितान्वयः। वारिणापूर्णमंजलिंचकार। प्रार्थ्यामासिसर्व्यः ३५ आनंदेति॥आनंददधतिप्रियसंभा व

स्मिस्यंतीदृग्भ्यामपरानिधायपयःपूर्णंमूर्तेनप्रणयरसेनवारिणेव॥कंदर्पप्रवणमनाःसखीसिसिक्षालक्ष्येणप्रतियुव
मंजलिंचकार ३५ आनंदंदधतिमुखेकरोदकेनश्यामायाद्यपिततमेनसिच्यमाने॥ईर्ष्यंसावदनमसिक्तमप्यमुष्यस्वे
दांबुप्लेदांबुप्लुतमजायतेतरस्याः ३६

नयाहर्षंदधानेश्यामायाःमध्यमयौवनायाः। श्यामायौवनमध्यस्थेत्युत्पलः॥मुखे
दयिततमेन। कर्त्राकरोदकेनांजलिजलेनसिच्यमानेसतीर्ष्यंसान्यसहमानायाः। परोत्कर्षासहिष्णुरीर्ष्यादिलक्षणं॥इतरस्याः
सपत्न्याः वदनमसिक्तमपि। प्रियेरागोतिशयः। अनत्स्वेनस्वेदांबुनाप्लुतंसिक्तमजायतभवत्॥ईर्ष्याकृतकोपकार्यत्वात्स्वेदादी रामः
नामितिभावः। असिक्तमपिसिक्तमितिविरोधः। तस्यस्वेदाख्यकारणोक्त्याभासत्वं ३६ ॥ ११

उह्रीत्युक्तेति ॥ प्रियस्यकरकुड्मलाभ्यांपाणिपुटाभ्यामपकृष्टैःक्षिप्तैरंबुभिरभिषिक्तमभ्यनार्याःसपत्न्यावक्षोजद्वयमुह्रीःस्म
वधूर्नापिकान्तमर्षादीर्घ्याकृतकोपात्सात्मीयंवक्षोजद्वयंपृथुतरेणनेत्रयुग्मेनमुक्तैरंभोभिर्बाष्पैर्मुहुरसिंचत ॥ अभि
षिक्तवती । तन्मत्सारादिदेवेतिभावः ॥ अतोवक्रतानालंकारध्वनिः ॥ लिपिसिचिह्वश्चेतिसिंचतेर्लुङि. छेरङादेशः ३७
कुर्वद्भिरिति ॥ मुखरुहंचमुखकांतिमुज्ज्वलांकुर्वद्भिर्येस्तोयैर्विलासीविलसनशीलःकामी । वीकषलसेत्यादिनाघिनुण्प्र

उह्रीस्म प्रियकरकुड्मलापविद्धैर्वक्षोजद्वयमभिषिक्तमन्यनार्याः ॥ अंभोभिर्मुहुरसिचद्वधूरमर्षात्सा
त्मीयंपृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ३७ कुर्वद्भिर्मुखरुचमुज्ज्वलामजस्त्रंयैस्तोयैरसिंचतवल्लभांविलासी ॥ तैरे
वप्रतियुवतेरकारिदूरात्कालुष्यंशशधरदीधितिच्छटाक्षेः ३८
त्यय ॥ वल्लभामजस्त्रमसिचतसिक्तवान् ॥ स्व
रितत्वादात्मनेपदं ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामितिसिंचतेर्लुङि च्लेरङादेशः ॥ शशधरदीधितिच्छटाक्षेस्तैरेवतोयैर्दूरात्प्र
तियुवतेःसपत्न्याःकालुष्यमाविलत्वंवैवर्ण्यंचाकारि । स्वच्छतोयैःकालुष्यंकृतमितिविरुद्धकार्योत्पत्तिरूपोविषमभे
दः ॥ तच्चान्यत्रेत्यसंगतिः ॥ कालुष्ययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरुत्थापितेतिसंकरः ३८

 रागंधीति॥ रागेण विपक्षानुरागेणांधीकृतनयनेन प्रियेण नामधेयव्यत्यासात् द्विपक्षानामग्रहणपूर्वकमभिमुखमीरितः क्षिप्तो
 वपुषि पतन्निसर्गमंदः स्वभावजडः। तथापि हृदयं भिंदानो विदारयन्नुरकमेव वज्रो ऽशनिरुदवज्र। मंथोद्नेत्यादिना विक
ल्पादुदादेशः। मानिन्या विपक्षनामयोजनाज्जनितकोपवत्यानापि कयानासा हिनसोढः तीक्ष्णयोगात्तीक्ष्णमपिती
क्ष्णं भवतीति भावः। उदवज्र इति केवलनिरवयवरूपकं ३९ प्रेम्णेति॥ प्रणयिनि प्रेम्णा प्रियायाः उरः सिंचति सति सिक्त

रागंधीकृत॥ नयनेन नामधेयव्यत्यासात् अभिमुखमीरितः प्रियेण॥ मानिन्या वपुषि पतन्निसर्गमंदो भिंदन्नो
दयमसा हिनोदवज्रः ३९ प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिंचति प्रियायाः सन्तापं नवजलविप्रुषोगृहीत्वा॥ उद्भूताः कठिनकुचस्थ
वति। कठिनकुचस्थलाभिघातादुद्भूताउत्पतितानवजलस्य वि (लाभिघातादासन्नां मधूशाम्य परांगनामधान्नः ४०
प्रुषोबिंदवः। पृषतिबिंदुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियामिस्यमरः। तस्याः प्रियायाः सिक्तायाः संतापं गृहीत्वादाय आसन्नां
समीपस्थामपरांगनां सपत्नीमशमधाम्नस्तापयंतिस्म। रहनेर्लुङि. वदव्रजेत्यादिना सिचिवृद्धिः। धवलादिकार्यं तत्सेकादेवापरस्या
त्तापोदयात्तत्तापस्यैवात्रावधानमुत्प्रेक्ष्यते॥ व्यंजकाप्रयोगाद्गम्या ४०

संक्रान्तमिति ॥ प्रियतमवक्षसः सकाशात्संक्रान्तं गाढालिंगनात्कुचतटलग्नमस्याः सपत्न्या अंगरागमधुनैव सरसि
अंभः कर्त्री सा धुनिः शेषं हरिष्यते प्रमार्क्ष्यते ॥ एवं तुष्टूरिति बुध्या संतुष्य सपदि तत्र तस्मिन्नंगरागे दृष्टेपि स्फु
टनखलक्ष्मणोऽकृतनखचिन्हायाः कस्याश्चिन्नार्याः संबंधिन्याः सपत्न्यास्तेपे तप्तं भावे लिट् । तदिदमाह पा

संक्रान्तं प्रियतमवक्षसोंगरागं सा ध्वस्याः सरसि हरिष्यतेऽधुनांभः ॥
तुष्टैवं सपदि हृतेपि तत्र तेपे कस्याश्चित्स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ४१

त्रैस्य छायामत्विषनोदाहरणाखदहनवेष्टनं पदं गरागमेव द्रष्टुमक्षमायास्तवक्षतसाक्षात्कार इति ॥ अ
त्र संतापणं सर्वैर्नविपक्षांगनांगरागक्षालनेनतद्धिरूढसंतापोत्पादनाद्धिरूढकार्योत्पत्तिरूपो विषमा
लंकारः ४१ ॥ २ ॥

मा०टी०८ हृतापारति॥ प्रतिसखिसख्याः समीपेसखीसमस्तमिसमर्थ्यः॥ समीपार्थेव्ययीभावेनपुंसकह्रस्वत्वं। कामिनाभि
ख्याः॥ अतएवगलन्मुखेंदुकांतेः ह्रीमत्याः येनान्यस्याः सपत्न्याः नाम्नाः अन्यनाम्नासर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुं
१३ वद्भावः। हृतापाः आहृतापाः। अतएवगलन्मुखेंदुकांतेः ह्रीमत्याः लज्जितायाश्च। कस्याश्चिदितिशे

हृतापाप्रतिसखिकामिनान्यनाम्नाह्रीमत्याःसरसिगलन्मुखेंदुकांतेः।
अंतर्हृदिद्रुतमिवकर्णेजपवशैर्भूमानंगमयितुमीषिरेपयांसि ४२

षः। सरसिद्रुतंशीघ्रमंतर्हृदिमंतर्धातुं। अंतर्दनरेत्युपसर्गवद्वृत्तिवचनादुपसर्गेघोः किरितिकिप्रत्ययः॥ कर्णेजपव
शैः कर्णेजपैः पयांसिसरोजलानिभूमानंगमयितुंवृद्धिंमापयितुं। गतिबुद्धिरित्यादिनाणिकर्त्तुःकर्मत्वंप्रधानादपि एमः
धानंचर्षिरेखवदृष्टानिकिमुरस्सुमोक्षारयमश्रुपातनिमित्तसपत्नीदुर्मरणदुःखादपिदुःसहंसापत्न्यदुःखमितिवक्तव्यध्वनिः ४२ १३

सिक्तायाइति ॥ प्रणयवताप्रियेण क्षणां पूर्वमस्यांसपत्नीमवासिच्यपश्चात्सिक्तायाः अस्यस्याः अवलायाः स्त्रियः वक्त्रंकर्म। मन्युः कोपएवकर्त्ता। कालिम्नाकान्त्यैणवैवर्ण्येनसहेमिप्यावत्। समधित समभिहितवान्। धतेनिर्देदेः। संपूर्वाद्धानेः कर्त्तरिलुङितङ्। स्थाघ्वोरिच्चेतिइकारः। सिचःकित्वान्नगुणः। ह्रस्वादङ्गा

सिक्तायाः क्षणमवसिच्यपूर्वमस्यामस्याः प्रणयवतावनाऽवलायाः।
कालिम्नासमधितमन्युरेववक्त्रमायाक्ष्णोर्गलदपशब्दमञ्जनांभः ४३

द्धितिसकारलोपः॥ गलत्स्रवदक्ष्णोः संबंधिरञ्जनांभः कज्जलोदकमपशब्दमवर्णनमपवादंमाप। कोप्रकालिमतिरोधानेनस्वकालिम्नएवप्रकाशनादितिभावः। पूर्वेणवाक्यार्थेनोत्तरवाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यहेतुकंकाव्यलिंगं ४३

मा० टी० ८ उद्धृत्येति॥ कनकभूषणान्युद्धृत्य अशङ्कः सौकुमार्यादिति भावः। अत एव सहस्रंचनीतिसध्र्यङ् । तेन सहचरेण कम्बनेत्र
त्विगितसादिनाद्विन्त्रप्रसस्य:। सहस्यसध्रिरितिसहशाब्दस्य सध्र्यादेशः। अनिदितामिति सादिनान कारलोपः॥ अवररसकार
१४ लोपेचादिनिदीर्घः॥ वलयितानि वलयीकृतानि पद्मनालसूत्राणि मृणाललतानवोयस्य सः। मृणालकृतकंकणर इत्यर्थः। अ

उद्धृत्यं कनकविभूषणान्यशङ्कः सध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्रः॥
आहत्य प्रतिवनिताकटाक्षभारान्साधीयो गुरुरभवद्भुजङ्गरण्याः ४४

नएवनरण्याः भुजोबाहुः साधीयो। वाढमत्यर्थमिति क्रियाविशेषणं। अन्तिकवाढयोर्नेदसाधाविति वाढशब्दस्य साधादेशः।
गुरुर्भारवानश्लाघ्यश्चाभवत्॥ किंकृत्वा; आहत्य: आरोपितः प्रतिवनितायाः सपत्न्याः कटाक्षएवभारर्ंबर्यासमूहोयेन
सः। तथा चास्याप्यंत्हष्टरसध्र्यः। अत्रकनकभूषणाभावेपि न कार्श्यगुरुत्वदर्शनाद्विभावनासाधकत्वारिति श्लेषमति भोत्यायितानिश
योक्त्यनुप्राणितेतिसंकरः ४५ एम:
१४

आबद्धेति ॥ उदकस्यगाहो वगाहस्तमुदगाहः । मंथोदनेत्यादिना उदादेशः ॥ तमनवरतं भजंतीया स्तासां रामाणां संबंधी आबद्धाः प्रोताः ; प्रचुराः ; भूयिष्ठाः पराद्ध्याः ; श्रेष्ठाश्च किंकिणयो यस्मिन्सतथोक्तः । तद्धजप्त्वेतिकप्रत्ययः । मेखलाकलाप आरावंध्वनिं व्यतनुत । तथाहि ॥ सह जलेन सजलं आर्द्रे गुणः सूत्रं यस्य सः । तथा

आबद्धप्रचुरपरार्ध्यकिंकिणीको रामाणामनवरतोदगाहभाजां ॥
नारीणां व्यतनुत मेखलाकलापः कस्मिन्नाम सजलगुणे गिरां पटुत्वं ४५

इलयोरभेदात् । जडगुणो जडधर्मो जाड्यं तेन सहेति सजडगुणो जडधर्मो जडश्च तस्मिन् । कस्मिन्नामे खला कलापे पुंसि च । गिरां वाचां ध्वनीनां च पटुत्वं सामर्थ्यं । न कुत्रापीत्यर्थः ॥ श्लेषमूलभेदातिशयोक्त्यनुमाणितेयमर्थांतरन्यासः ४५ ॥ २ ॥

पर्यश्चरति॥ यस्मिन्नश्वत्थमंतर्गतवस्तुनिरोधायकपि सर्थः तस्मिन्सरसि पयोभिरंबुकेलौ परिधाने स्तने स्थानादपसारिते सति स्त्र
मा० टी० ८ नगुरोरमरोलोलाक्षेसुश्रोण्यासकृद्दृष्टोपि सतीसर्थः। लोलश्चलसन्नपयोरिसमरः। वधूश्रीहोसकृत्स्यप्रतोः स्वाणान्तृवद्। अपत्र
१५ पित्सोरपत्रपमाणपाः॥ लज्जासाध्यं। अकीमीमसिनीद्रुतवीचिवरेवहसत्तलत्रप्रलेन दलं पर्णमेवचसनं तेमतद्वितेसर्थः। साबी
लपकृतसखीकृस्यवकारेसर्थः पत्रपामतरसमरः। अलंकृतिसारिताररुच्यसपः। सुश्रोण्याः प्रियायाः। प्रकृतोषितनिर्देशो।

पर्यश्चैसरसिस्तनेंशुकेपयोभिर्लोलाक्षेसुतनगुरावपत्रपिष्णोः॥ सुश्रोण्या दलवसनेनवीचिहस्तन्यस्तेन द्रुतमकृताङ्गि
नीसवीत्वं ४६ नातिभिर्गुरुजघनस्थलाहृतानामास्यश्रीविजितविकाशिवारिजानां लोलत्वादपहृतानंदणरांगसंगतेस
(कलुषप्रापयोजलानां ४७

अद्रिजीसारिषुसादीत्वाधारोपास्सममवसकृत्रिसावयवंस्पकं ४८ भरीति॥ नारीभिकर्त्र
भिः गुरुघनस्थलेरहतानां। आस्यश्रीभिर्मुखशोभाभिर्विजितानि विकाशीनि वारिजानि पद्मानि येषां तेषां लोलत्वाच्चलत्वात्सततस
त्वाच्च। लोलश्चलसन्नसपयोरिसमरः॥ नासामगणामपहृतानां ग्रासपत्नाशोरपत्नांवजलानां तोयानां नदीनांद्रवप्राशयोहूदो हृदयं चक
लुषोः प्रसन्नः सुभिन्नश्च संजते संज्ञानः॥ अपहर्तुमात्रस्वहरणादिपि एणयः कलुषो भवतीति द्वनिः॥ अभिधायाः प्रहृतार्थेति

एम:
१५

सौगंधमिति॥कामंपर्याप्तंसौगंधंसुरभितांधितंसम्यग्बंधुलंच्युगंधोगंधकश्चामोदंलेशोसंवंधिवर्गोपोरितिविश्वः॥दधदप्यहंदूरत्वा
सूर्दंदूरस्थत्वादंगनामाननोपमानंमुखसादृश्यंपगनं।दूरस्थाः पर्वनारम्यारिन्निवदिनिभावः।संप्रतिपुनत्सासांनेदीयोनेदिष्टमंतिकतमंस
न।अंतिकवाढयोर्नेदसाधाविसंतिकथा दस्यनेदादेशः।जिनंपरिभूतमपितिलज्ज येवमहोसलमरविंदमालोलेचलेपयसिमपज्ज।
पय्यादूरेसाम्येनदृश्यमानोवंधुः सन्निधाववमानितः क्वचिदप्यानिलीयतेनहिरिति॥पपक्ष्वलनकृने ऽज्वमज्जनेलज्जहेतुकत्व

सौगंधंदधदपिकाममंगनानांदूरत्वाद्रुतमहमाननोपमानं॥नेदीयोजिनपितिलज्जयेवनासामालोलेपयसिमहोसलंमम ज्ज ४८
प्रभ्रष्टैः सरभसमंमसोवगाहक्रीडाभिर्दिदलितपूष्पिकापिपांगैः।म्माकस्मैः सासिहिराण्ययेवंधूनामोर्वाग्निपुनिशाकलेरिववाज्ञि ४९

पुष्पेस्सनरनिक्षेषमूलानिप्रायोक्तिहेतुस्मेस्पयोः संसृष्टिः ४८ प्रभ्रष्टैरिति॥सरभसंससपत्वरंमंभसोवगाहएवक्रीडास्ताभिः प्रभ्रष्टैर्जलाव
गाहक्षोभादंभसिम्मुनेर्विदलितावकासीतायूष्पिकाहेमपुष्पिकापरपर्यायाविवक्षिता।अन्यथापिशंगत्वायोगात्॥गणिकापूष्पिका
स्वर्णसायीताहेमपुष्पिकेसमरः।नवकुंदपिसर्वः॥नहूसिंधांगेर्हिरण्मयैः सौवर्णैः।दांदिनाथमानिपातः॥वधूनामाकस्मैर्भूषणैः
सरसिम्भोर्वाग्निपुनिशाकलेः।जलाशयत्वादत्रापिसंनिहितेर्वेडवानलज्वालात्वदेरिवस्मेस्पा।अराजिविराजितंभावेलुङ् ४९

आस्माकीति॥ अस्माकमियमास्माकी अस्मदीया। अस्मत्प्रकाशिनेत्यर्थः। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति चकारादण्प्रत्ययः। त
८•आ०टी० स्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति निपातनेनास्माकादेशः॥ टिड्ढाणञित्यादिना ङीप्॥ असौ छायाकान्तिः द्विमलेतियावत्॥ सैव युवति
१६ दृशामनपायिनीं स्थायिनीं श्रियं तनोति। एभिरंजनैः किमेतेन न साध्यं न किंचिदस्तीत्यर्थः। गम्यमानसाधनापेक्षया कर
णत्वात् तृतीयेत्युक्तं प्राक्। एवं मत्वा उक्तप्रकारेणांजनवैफल्यं निश्चित्येत्यर्थः॥ अतएव गम्योत्प्रेक्षेयं। स्थगनस्य स्था

॥४॥ आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति छायेव श्रियमनपायिनीं किमेभिः।
मत्वेवं स्थगनपिधानसाम्यसूयैः पानीयैरिति विदधाविरंजनानि ५०

विक्षुतम द्वैर्मेत्यंगणस्य पिधानं तिरोधानं। अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि चेत्यमरः। वष्टिभागुरिरित्यकारलो
पः। तेन वतेरनीयरप्रत्ययः। अंजनानि कज्जलानि दृश्यमानेन स्थगनप्रकाशनयोग्यतयाविवक्षितेन प्रकारेणानिःशेषल
नूपेणेत्यर्थः। विदस्थाप्यसूपैः सैर्व्वैः पातुमर्हैः पानीयैः। अंभोर्णस्तोयपानीयमित्यमरः॥ तदत्र आनीयररिति विधा एम:
दिरे विधौतानि क्षालितानीत्यर्थः। धावुगतिशुद्ध्योरिति धातोः कर्मणि लिट् ५० १६

निर्ह्रीं नरत्ति॥ हरिचंदनेस्तत्चंदनेजलौ छेनिर्ह्रीं तेसाह्निते सति॥ धावेः कर्मणिक्तः॥ धौतः अन्नुनासिके चे नित्यक्रार स्योढा देशः एसेधसूदूष्विनिहृह्रिसेकारः। आपांड्रो: पांडुवर्णो दगनाया त्तन कलणाहूया कृतपरभागपासावर्णो ह्निगतव र्णो लब्धपा॥ अतएवसामान्यालंकारः॥ सामान्यगुणसाम्येनयत्रवस्त्वंतरैकतेति॥ हारयष्याः कर्म्मा। सहृदयपास

निर्ह्रीं तेसति हरिचंदनेजलौघे एपांडुरोगैतपरभागपांगनाया:॥
अन्हाय तन्न कलणाहूयाद्रुपेपेविछेदः सहृदयपेवहारयष्या ५१

चिन्तयेवेस्पुरुत्रेक्षा। निजपरभागहानिपरिज्ञानवसेवेस्पर्धः॥ अन्हायसपदि द्राक् झटित्यंजसान्हाय स्यात्तंक्षुसपदि द्रुतमिसमरः। विछेदस्तुटनमुपेयेप्राप्तः। हीनजीवनाद्जीवनमेवत्तरमितिमनीषयेतिभावः॥ उपपूर्वादिणःकर्मणि(लिट्॥ विक्षोभहेतुकस्यहारविछेदस्यसहृदयहेतुकत्वोत्प्रेक्षा। शावोक्तसामान्योत्थापितेनेति। संकरः ५१

मा० टी० ८ अमूनमिति ॥ अमूनं समग्रं अमतस्यर्पीपूषस्यगुणंमाधुर्यादिकं धारयंती । अगंधमव्यक्तरसं पीतलं च तवापहं ॥ अच्छंलघुव
पथ्यं च तोयं गुणावद्धुच्यतरसूक्तमुदकगुणंच धारयंतीसरसिपक्षेविशेषणम् । अमतंपद्मशेषेस्यासीपृष्ठेसलिले घृवमितिविश्वः ।
९७ संफुल्लानि विकचानि । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानात्निष्ठानत्वं । स्फुरितानि उज्वलानि च यानिसरोरुहाणि एकत्रसहजानि
अन्यत्रसंस्काराद्ध्विक्षिप्तानिताम्यवतंसोभूषणंयस्याः साततथोक्ता प्रेयोभिः सहनिषेव्यमाणास्नानपानाभ्यामितिभावः ॥ स

अमूनं गुणमनल्पधाम धारयंती संफुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा ॥ प्रेयोभिः सहसरसीनिषेव्यमाणा रक्त
त्वंम्अधित वधूदृशांसरेव ५२

रसीपुष्करिणीवधूदृशांरक्तत्वमारुण्यंअधित विधत्ते स्म । तथा सरागत्वमधिते
ति धात्रः कर्तरिलुङ् तङ् ॥ रहोत्साहवर्द्धनापमुदुःसेव्यत्वादंगनानिम्नोकेसलिलक्रीडासंभारेषु माद्वीकमितिपरि श्रम:
गणानाञ्च सरसीवत्सदृशपानाद्अपिप्रकृतत्वविवक्षाया तुल्ययोगितानसद्विवक्षायांदीपकं । सरेवेतिपाठेत्वप्रकृतत्वविवक्षे ९७
वकार्या । अन्यथोपमानानुत्थानात्तवत्तुल्ययोगितावकाशः ॥ रवशाद्वेनगम्योपमालक्षणाभंगाश्लिष्टि ५२

स्नातीनामिति ॥ स्नातीनां जलमवगाहमानानां रुचिरदृशां सुदृशां संबंधिनो हृद्यमले स्वोदविंदुभिश्चित्रौ मंथोद्वेसादिनो
दकस्य च स्वोदादेशः । उरोजकुंभौ स्तनौ उत्तुंगैः छिन्नसूत्रैः हाराणां मुक्ताहाराणां मणिभिर्वृटिकाभिः कर्तृभिः उपहृत्यत उपग
म्यते पीड्यते वा । उपघ्न आश्रयः अंतिर्हन्नेरप्रत्यये उपधालोपो विनिपातितः । गुणवतोदाढ्या दिगुणवतः सूत्रवतः । उप

स्नातीनां हृद्यमलोदविंदुचित्रौ रेजाते रुचिरदृशामुरोजकुंभौ ॥
हाराणां मणिभिरुपाश्रितौ समंतादुत्तुंगौ गुणवदुपघ्नकाम्ययेव ५३

घ्नस्य कामया आत्मन उपघ्न गुणवदुपघ्नकाम्यानया । आत्मनो गुणवदाश्रयापेक्षये त्यर्थः । काम्यच्चेति काम्यच् प्रत्ययांत धातुत्वा
दप्रत्ययादिति । स्त्रियामकार प्रत्ययेटाप् ॥ समंतात् उपाश्रितौ संश्लिनाविव रेजाते राजेते स्म । फणांवस्रणानामिति विकल्पादेकारा
भ्यासलोपौ ॥ गुणवच्छब्देन सूत्रवच्छब्देन सूत्रभेदे स्नातरमाश्रयतरनिपतीने: श्लेषानुप्राणितेति च नितयाप्योन्मनुप्राणिते

पद्धति ५३

आहृतइति॥ स्वसंभवोप्यात्मसंभवोप्याहृतः उद्धृत्य स्थानगतउन्नमाश्रयस्यक्षयपतितत्वप्यास्त्वष्टएति हेतोराहृतइपतितत्वादितिभा
मा० टी० ८ वः॥ स्वच्छानांनिर्मलानांपरिहरणीयतांसाज्यतामुपैति॥ प्रबन्ध्यावसितोरागोदासन्त्रामरणंनिकरतिस्मरणादितिभावः॥ कुतःय
१८ यस्मादयोवधूनांकर्णोत्पलकृतंप्रसितोसलंस्वसंभवमपीतिभावः॥ वीचिभिर्लटमनुनंतप्रतितिरास्तुश्रिस्त्रियः विशेषणसामान्य
समर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः। समंर्थ्यद्वासागतश्लेषमूलातिशयोक्त्यासंकीर्णः ५४ दंतान्नामिति॥ तोयेष्वधिरधितोयंविभक्त्यर्थ

आहृतःपतितइतिस्वसंभवोपिस्वच्छानांपरिहरणीयतामुपैति॥ कर्णोत्पलकृतंप्रसितोसलंवधूनांवीचिभिस्तटमनु
पतितोहरायः ५४ दंतानामधरमपावकंपदानिप्रसन्नास्तनुमविलेपनंनखांकाः॥ आनिन्युःश्रियमधितोयमंगनानां
(शोभार्थेविपदिसदाश्रितांभवंति ५५

र्थेव्ययीभावः॥ अंगनानामपावकंमक्षालितलाक्षारागमधरंदंतानांपदानिदंतक्षतानि
यत्नविलेपनंधौतांगरागंतनुंशरीरंप्रसन्नानखांकाः श्रियमानिन्युः आपयामासुः॥ नीवस्त्योहिरतेक्षेतिवचनात्हिक्रमे
कलं। तथाहि॥ सतःसज्जनानसंदेहंख्याश्रिताःयेकेचिदितिशेषः विपदिविभवापायकालेआपत्त्वाविसर्गः शोभार्थेवेभवायभवं एमः
ति॥ रूपेः संपद्यमानेचतुर्थीवक्तव्येतिरूपेर्थनिर्देशाच्चतुर्थीअर्थान्तरन्यास : ५५ १८

कस्मिंश्चिदिति ॥ धौतपत्रलेखं स्नालितपत्रावलिकं कस्मिंश्चिन्मुखमनुमुखेन संबद्धं यथा तथा मुखं बभितियाव
न् ॥ तृतीयार्थेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया ॥ सलिलभरेणावलंबिनीभिर्विलंबमानाभिरार्द्रैकाग्राभि
रित्यर्थः । किंजल्कव्यतिकरेण केसरमिश्रणेन पिंजराणि पीतानि अंतराणि मध्यभागा यासां ताभिः अलकाग्राणिव

कस्मिंश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेखं म्लानेने सलिलभरावलंबिनीभिः ॥
किंजल्कव्यतिकरपिंजरांतराभिश्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभिः ५६

ल्लर्यो भिजर्थैरवेत्युपमितसमासः ॥ वल्लरीभिश्चित्रश्रीर्मकरिकापत्ररेखाभा अलं म्लानेने सेयादिना आन
नो नेः कर्मणि लिट् ॥ अत्र चित्रस्य श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभेदः ॥ ५६ ॥ ५६

अथ श्लोकद्वयेन पुंसामवस्थाभेदं वर्णयति ॥ वक्षोघ्य इत्यादि । वारिसरोजलं कर्त्तृपदं नां यादवानां वक्षोघ्योघ
मा०टी०८ नं सांद्रमनुलेपनमंगरागमहरत जिह्वानङ्ग । अत्र वधूनामिति क्वचित्पाठो वक्षोजानुपेक्ष्य वक्षोमात्रनिर्देशा
१९ दुत्तरश्लोके तेषामिति पुल्लिंगपरामर्शाच्च नत्राह्य गमूर्द्धजेभ्यः शिरोरुहेभ्यः उत्तंसानवतंसानहरत । नेत्राणां

वक्षोघ्योघनमनुलेपनं यदूनामुत्तंसानहरत वारि मूर्द्धजेभ्यः ॥
नेत्राणाम्मदरुचिरक्षतैव तस्थौ वक्षस्थः खलु महतां परैरलंघ्यः ५७

मदरुचिर्मदरागः अक्षतैव तस्थौ वारिविहारस्यापि हृष्यस्याभेदव्यवसायेन तदवस्थानिर्देशाद्विरोधोक्तिः ।
तथा हि ॥ महतां वक्षस्थितिभवक्षस्थः स्थितोऽक्षितत्त्व । स्थितेऽक्षिजनेत्रचारागतत्र कलाद्विति भावः । अत एव रागस्य पर
निर्दिष्टः शरीरावयवाच्छेतिपक्षसपः । परैरलंघ्यो दुर्द्धर्षः खलु । वक्ष्यमाणनिश्लेषमूलातिशयोक्तिः ॥ तथा पूर्वोक्तयावसंकीर्त्ति एषः
यमर्थान्तरन्यासः ५७ १५

परन्ति॥ तेषां पदूनां उद्दिर्भवो वास्यः। वहिर्दिवं पंचजनेभ्य श्चेति तद्वनाघन्नप्रसपः। योगोगोरागः सम्भोजले लोयेर्जे हैं ष्व तिरासिनिलः स्वलु। अस्यते: कर्मणि लुङ्। चित्तेयो रागः स तु सेवावस्थायसमः नद्वस्य एव न निरास्तर सर्थः। अत्र रागयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः। तथा हि। सर्वोपि धीराणां महतामंतः पातित्वादंतर्गतत्वा। अंतरंगत्वादेवेति यावत्। परस्याभिभवनीयतां न व्रजति हि। अभ्यथा व्रजसेवेस मर्थः। पूर्ववदलंकारः ५८ फेनानामिति॥ वधूनां भ्रष्टभूषणानामपीति भावः। पयसि विभूषणं पर्यस्यत् सम

यो वास्यः स खलु जले निरासि रागो यश्चित्तेस तु नद्वस्य एव नेषां। धीराणां व्रजति हि सर्व एव नान्तः पातित्वादभिभ
वनीयतो परस्य ५८ फेनानामुरसि हरेषु हारलीलां वेलक्ष्मीर्जघनतलेषु शैवलानां। गंडेषु स्फुटरचनां च पत्रवल्लीं पर्य
(स्यंपयसि विभूषणं वधूनां ५९

अमासीदित्यर्थः। कुतः फेनानां हिंडीराणां शुभ्रत्वादुरसि हृत्सु उरसि स्तनाः स्तनपीतिपोगविभाग त्कमप्रत्ययः हारलंतासमष्ट्याभिस्तनु कूजेषु हारलीलां मुक्तावलीश्रीः जातेति शेषः। शैवलानां जघनतलेषु वेलक्ष्मीर्वसनशोभा जाता। गंडेषु रूपोलेषु। शैवलादिति विभक्तिविपरिणामादनुषंगः। स्फुटरचना व्यक्तविन्यासा पत्रवल्लीपत्ररचना जातेति शेषः। अत्र फेनादीनां हारलीलादिरूपतानिर्देशेन सादृश्याक्षेपाद्वाला: पत्रवल्लीरिति रूपकेण च वधूनां भ्रष्टभूषणानामपि विभूषणकार्यसमर्थनात् तत्रे रेवांगांगि भावेन संकीर्णा वा कार्यहेतुकं काव्यलिंगं ५९॥

अश्मपङ्क्तिरिति॥ वधूनामंगेभ्योऽश्मपङ्क्तिः पतद्भिः गृहभिः सौवर्णत्वाद्गुरुलघुत्वेऽर्द्धबहुभिः। तान्यपाङ्गवाम्रपुष्पयाद्रिवेवेस्युत्प्रेक्षा। जल
मा०टी०७ मभिजलेमज्जितमंतर्भावेलघु। अथानंतरमेव। ननु विलंबेनेतिभावः। निर्माल्यैर्मुक्तोज्झितमाल्यैर्नन्दनेऽननौषधीप्रयोविनिद्रैर्ज्ञेरिति
२० भावः॥ तथाहि॥ अवधीरितानीतिरस्कृतानामविलघीयसां तुष्टानां युक्ते धार्ष्ट्यं निर्लज्जत्वमेवाधिकं भवति हि। अर्थान्तरन्यासः।
महान्तः परप्रेम्णा त्यक्ताः क्वचिदीयं तेनुपात्तनिलेन्यावित्तं प्रंतरनिभावः। अप्सुगृहीतमज्जतिलघुनिमन्वंतनरतिपरमार्थः ६०

अश्मपङ्क्तिर्जलमभिमुखशोभैर्वधूनामंगेभ्यो गलितमपि लज्जयेव। निर्माल्यैरप्यनन्तेरवधीरितानामप्युङ्घ्रे मेवतिलघी
यसां हि धार्ष्ट्यं ६० आमृष्टास्तिलकतरवः सज्जेनिरल्लालीरक्तं बसलमवाकृतांगरागाः। कामः स्त्रीरनुपापवानिवस्व
पक्ष्माघातादिनिहतांसवकारणात् ६१
आमृष्टा इति। तिलकतरवः पत्रलेखा आमृष्टाः स्रजो मालानिरल्लाः वसनंको
सुम्भवासोनीरक्तं निरल्लरागमित्यर्थः॥ कृतविनिवेशः। अंगरागो ऽपाकृतः सर्वत्रजलेरित्यर्थः। रतीत्यं स्वपक्ष्माघातान्त्स्ववर्गस्य रूपः
पादनुत्पयवाननुतापवानिव। इत्युत्प्रेक्षा। कामः स्त्री॥ क्लिपः। वामदासोऽतिनीपकाद्वेष्याविकल्पात्सक्षेसवर्णदीर्घः। हतांचा २०
हः पूर्वतो विरमणोपायश्वकारत्वोणां काम एव विभ्रमणामस्म हेतुभवमेवेतिभावः ६१

वीनेति ॥ तीरे स्रोतसि एरसेकाद्रसेचनाच्छीतानि शीतलान्यथ वल्लवतरुणीषु उपेयुषे वप्राप्तवते वेसुतो ऽस्मा। अत एव शिशिरसमीरकंपितेन वशी
नवाम्बुदेऽपि नाम नवांबुकेन कर्त्रा अभिनवयोवनोष्मलंभस्राजो एमाणां तत्तनतटयो एधारयोरश्लेषि विश्वाश्लिष्ट। संसक्त। भावेल्नुट्। सेकहेतुकं स्ना
मुकश्लेषस्पर्शितानि हेतुकत्वमुत्प्रेक्षत्वरानिग्रणहेतूत्प्रेक्षा ६२ रस्यमासांजलक्रीडामुत्क्षालाटुनरांवर्णयति॥ स्त्रोतस्त्रिरिति॥ अथ

प्रीतानि वल्लवयुवेषु बेदतीरे रसेकाच्छिशिरसमीरकंपितेन॥ एमाणमभिनवयोवनोष्म
भाजोरश्लेषि बिलनतनतटयोर्नवांबुकेन ६२ स्त्रोतस्त्रिः समधिकमात्तमंगसंगाल्लावण्यं
तनुमदिवांबुवासमेतैः। उन्नेरेतरलतरंगरंगलीलानिस्मातेरथ सरसः प्रियासमूहैः ६३

स्त्रीक्रीडानंतरं अंगसंगाद्गात्रसंपर्कादासमुपात्तं। स्वस्मिन्निपातवत। समधिकमतिरिक्तं तनुमत मूर्त्तिमत। लावण्यमिव वर्कं निसारमिवैतमुत्प्रे
क्षा। अंबु स्त्रोतस्त्रिः स्नाद्भिः। भोवादिकत्वाद्धघूपधगुणः। तरलं चपलाश्च तरंगा एव रंगा नृत्यस्थानानि तेषु लीला नर्त्तनानि तासु निस्मातैः कुश
लैः। निनदीभ्यास्नातैः। कौशलार्द्द निघलं। वासमेतैः वलस्मान्वलेहपलक्षितैः प्रियासमूहैः स्त्रीसमूहैः स्त्रीसंघैः सरसो हृदादुत्तेरे उत्तीर्णं निर्ग
तमिति सर्थः। तरते भौवे लिट् ६३

ट॰प्रा॰टी॰ दिङ्मात्रमिति॥दिग्विभवादिङ्मात्रे धाममपि कृतविस्मयां सोदर्यातिरेकेणाद्भुतरसां॥ स्फुरदरविंदाभ्यां बाहुहंसौ यस्याः तां भ्रमयद्भ्रमता प्रिय
र्थः॥पुरस्ताद्ग्रतः भ्रमतोऽनलानां पंचप्राणसिल। उत्सनंती निष्क्रांमंती कांचित्स्त्रियं।प्रियमिवमथ्यमाना त्समुद्रं स्वयःप्रादुर्भवंती लक्ष्मीमि
२१ वोद्वीक्ष्य शौरिः कृष्णो जलनिधिमंथनस्य समुद्रमंथनं प्रि सर्थः।मध्येमैनादिकस्येदिक्षानुमागमः॥अधीगर्थ्यदये सादिनाकर्म णिष्ठ छी। अस्मा
धीनः स्नजवान्॥अत्रसमुद्रमंथनस्मारिकया प्रियमिवेत्युपमया सादृश्यात्॥श्रीःस्मृतेनिस्मरणालंकारप्रतीनेरलंकारध्वनिः ६४ स्ना

दिङ्मात्रमपिकृतविस्मयां पुरस्ताद्भ्रमतः स्फुरदरविंदबाहुहंसां।उद्वीक्ष्य प्रियमिव कांचिदुत्सनंतीमस्मार्षीज्जलनिधिमंथन
स्य शौरिः ६४ स्नाताग्यस्परिहितमेतयोः क्लिन्नांतर्हिमार्द्धनदुदकसेकसक्तमुर्वोः॥नारीणां विमलतरौ समुच्छ्रसंत्या भासांतर्दधनु
(तहकुलमेव ६५
ष्णमिति॥एतयोरुर्वोरंतर्हिमार्द्धैः किमच्छादनार्थस्वल्पस्नातस्यापि गंधयद्दुकूलं परिहितमाच्छादितं उदकसेकेन
सक्तं संश्लिष्टं तद्दुकूलं कर्म।विमलतरौ नारीणामूरूपीवरौ ऊरुएवकर्तारौ।समुच्छ्रसंत्याः स्फुरंत्याः भासा निजकांत्या अन्तर्दधतुः छादितवं
तौ।तदेतदं द्रोपक।भीवणमितिमावः॥अत्र दुकूलस्य ऊरुच्छादकत्वेपितद्भावोक्तेरसंबंधेपिसंबंधरूपातिशयोक्तिः। तद्रूपेस्यया एम:
वोर्वोर्दुकूलानाच्छादकयोराच्छादकत्वोक्तेरसंबंधेसंबंधरूपातिमात्रोक्तानुप्राणितेतिसजातीयसंकरः।तदनुप्राणितश्चविषमालंकार २१
तिविजातीयसंकरः।तेनचोर्वोर्लोकोत्तरलावण्यप्रत्ययात्मरसालंकारोपावस्तुध्वनिः ६५

वासांसीतित्रा: योषितोयानि वासांसि मवसन निवसितवस:। वस आच्छादने धातोः कर्त्तरि लिट्। पुआ आणां घुनिरिव घु
निर्येषां तैर्वासोभिर्मुद्रानाही वसनानं देना: हासीव हसितमिव। भावे ल्युट्। स्तपनेन गलज्जलानि स्तवतोयानि यानि वासांसि स्थूलास्नुः
पतवस :नैः पुवा वर्णिकेन स्थूलान्मम्पुम्पुनिर्येषां तैरारोदीवरोदनं रुदनमिव। भावे ल्युट्। अत्र पुआ अगणजलगलनक्रियानि पि
नयो हर्षरोदनक्रिययोः स्वरूपोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ६६ आर्द्रत्वादिति॥ आर्द्रत्वाज्जलेनं प्रेमणा वं। सरसत्वादिति ग्य नीमनि शाप

वासांसि मवसनमानि योषितस्ताः पुआ अघुनिभिर हासितैर्मुदेव॥ असास्नुः स्नपनगलज्जलानि यानि स्थूलापुनुनि पि
रोदितैः शुचेव ६६ आर्द्रत्वादनिणायनीपुपेयिवे स्पिः संसक्तिं मणमपिवामलोचनानां विश्लेषो वतनवारककैः प्रयेदे ६७

नीमनि शापवंतीसंसक्तिं संश्लेषं परिचयं चोयेपिवद्भिः। अत एव पत्रं पूर्ति शोक हृषो वधूनेर्नितम्बे रपि। अम्यत्र निःकाचिनेरपि
नव रक्तै रेव नवरक्तकैर्नूतनसरक्तवस्त्रै। नवानुरागिभिः स्त्रीवामलोचनानां सह स्नापगे ध्पो विश्लेषः कथमपि प्रयेदे प्रास: वतरतिवा
क्यालंकारो। एकस्मानिश्लेषाद्यत्रानिपरिचयाच्चेति भावः॥ असासकाः काचिनो धनपरापरा मिर्वेष्पाभिरवधूताः कथंचिन्नु
च्येमिरभिस्त्रणंतिरमतीति:॥ रहविपो व्यस्पाविश्लिष्टत्वाच्छद्यशक्तिम्नलोध्वनिरेव ६७

मा० टी० ८ प्रत्यंसमिति॥ एकारत्नीप्रत्यंसमंसयोः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। विलुलितमूर्द्धजा चिकीर्णकेशा सती स्नातां द्रवपुष्पिताय विरसु
22 द्रवापयत्निरवापयन्॥ अथोद्भयदिनिपातन॥ वपतेर्णिजन्ताल्लङ्॥ अर्त्तिह्रीत्यादिना पुगागमः॥ किलखलु पुः नम्रहूपत्तु। अभिम
तंप्रियमंतिके ऽभिवीक्ष्यस्वेदांबुनाद्रवमाद्रं। द्रवपाद्वः प्युक्तादिवद्गुणे पुंसिगुणीतिमिमेषलिंगः। आपो द्रवाः सर्वाणि द्रवाणि नू द्रस्नुखे
नजुहोतीत्यादिप्रयोगात्। अभवन्नरं॥ अतिशायेनाभवदित्यर्थः। निरुक्ते नितरप्रत्ययः॥ किमेत्तिङाद्विपुरस्तादिनानिरूनाद्याम्रत्ययः।

प्रत्यंसं विलुलितमूर्द्धजा ति राय स्नातां द्रवपुष्ट द्रवापय क्लिलेका॥
नाजानादभिमतमंतिके प्रिवीक्ष्य स्वेदांबुद्रवमभवत्तां पुनस्त्वन् ४८

नद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वं। नाजानात। वाक्यार्थकर्मरवभवनं नास्तीत्यर्थः॥ अविरतत्वे हार्द्रतामज्ञानती स्नाना इमे वेति भ
यमाना पुनः पुनर्वपुरहृपयं सेवाह्निनितास्यर्थार्थः। अत्र च पूर्वकर्त्तृकस्यवीक्षणस्यद्रवप्युपचारान द्रवनक्रियणासमानकर्त्तृ
कत्वात्स्वकालता निर्वाहः। एवा च हर्षौत्सुक्यादि संचारि संकीर्णास्वेदरोमांचादि सात्विकसंपन्ना स्मिनाघनुभावती वेत्यनुसंधेयं। अ
त्रो द्रूपनयाक्ता रोस समपि द्रवत्वनिष्ठत्रिरूपकार्यानुत्पन्नेत्सद्धिरुद्ध द्रवत्वप्रतिपादनमुखेनाभिधानाद्विशेषोक्तिरलंकारः। नत्सामप्याप्रनुत्य ४८ मिविहिष्ठो क्लिन्निमघनरतिलक्ष्मीणान

एप:
22

सीमंतमिति॥ निजमात्मीयं सीमंतं। मूर्द्धजमध्यपद्धतिं। सीमंतमस्त्रियांल्लोलांकेशमध्येतुपद्धतिरितिवैजयंती॥ कराभ्यामनु
बध्नतीअनुबध्नतीविभजंतीत्यर्थः। अतएवालक्ष्याः स्तनतटेचबाहुमूलेचतेएवभागाःप्रदेशायस्याःसाअस्माल्लोकाभिलष्यताअ
भिलषता। वाभावेोत्सादिनावैकल्पिकःश्यन्प्रत्ययः॥ भर्त्रामुहुर्निरुद्धे। निध्याता। निरीक्षितेसर्थः। निर्वर्णितंतुनिध्यानंदर्श

सीमंतंनिजमनुबध्नतीकराभ्यामालक्ष्यस्तनतटबाहुमूलभागा॥
भर्त्रामांमुहुरभिलष्यतानिरुद्धेनैवाहोविरमतिकौतुकंप्रियेभ्यः ६९

नालोकनेक्षणमित्यमरः॥ अहोआश्चर्यं॥ कौतुकमभिलाषः॥ प्रीणंतीतिप्रियाःविषयाः॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरःकइतिकप्र
त्ययः॥ तेभ्योनविरमत्येव। उपभोगेपिननिवर्त्ततइत्याश्चर्यं॥ नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यतीतिभावः॥ जुगुप्सावि
रामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमितिपंचमी आङ्परिभ्योरमइतिपरस्मैपदं॥ अर्थांतरन्यासः ॥ ६९

मा०टी०८ स्वच्छेति॥ स्वच्छेनांभसा स्नपनेनाभिषेकेण विधौतं विमलितमंगं वपुः। तांबूलद्युत्या तांबूलरागेणौष्ठो विशद उज्वलः।
२३ ओष्ठोधरः प्रतनु सूक्ष्मं विविक्तं विमलं वासश्च अथवा विविक्तमेकांतस्थानं च। विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः। एवं ह
पः एतावानेव विलासिनीनामाकल्पो नेपथ्यमस्तु किमन्यैरित्यर्थः। कुसुमेषुणा कामेन शून्यो यदि न चेत्॥

॥ स्वच्छांभःस्नपनविधौतमंगमोष्ठस्तांबूलद्युतिविशदो विलासिनीनां॥
वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वितीयानाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ७०

अन्यथा तु द्विजितानामिव कनकभूषणमपि भारायतन एवेति भावः। एतेन विच्छित्तिसाध्ये आलंबनचेष्टारूप उद्दीपनविभाव उ
क्तः। लोकभूषणयोगेपि विच्छित्तिरिह गम्यतरनिलस्माणात्॥ अत्र स्नानतांबूलादिपदार्थोपि तं विशेषणगत्या अंग
ओष्ठादीनामाकल्पत्वप्रतिपादनार्थं हेतुकं काव्यलिंगमलंकारः ७० एमः
२३

मा०टी०८ अथोत्तरसर्गे सूर्यास्तमयादिवर्णनं प्रस्तौति॥ इतीति॥ इतीत्थं सरसि मज्जनेन स्नानेन धौतपुरंध्रिमत्सरान् क्षालितमानिनीमाना
२४ न् अभीक्ष्णमतिशेरते॥ अतिशायिनी॥ आभीक्ष्ण्ये णिनिः। श्रियमाप्तवतः। अपमलांगभासो विमलांगकांतीन् यादवा
नवलोक्य तदैव शिशिरेतररोचिषा उष्णांशुनाप्यपरवारिराशेः पश्चिमाब्धेरपां ततिषु पूरेषु मंक्तुं प्रवेष्टुमीषे इष्टं भावे लिट्॥

॥ इति धौतपुरंध्रिमत्सरान्सरसि मज्जनेन श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलांगभासः॥
अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मंक्तुमीषे ७१ इति श्री
दत्तकसूनोर्माघस्य कवेः शिशुपालवधे महाकाव्ये जलकेलिविहारो नामाष्टमः सर्गः समाप्तः ८

परवेश्मसाक्षात्कारो विषयपिशाचात् विषयाभिलाषमंतरा दधे इति भावः। अत्र भानोः कालप्राप्तमज्जनस्य यादवमज्जनावलोक
नहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते॥ अतिशायिनीसंज्ञोऽजगोगरिकूस्वरा इति छंदो लक्षणात्। वृत्तमुक्तं॥ अतिशायिनी ७१ इति श्री
पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां सर्वंकषाख्यायां अष्टमः सर्गः ८ माघः
२४

सर्गः ८
ग्रंथ ६००

चतुर्थस्सर्गः आरंभः पत्रसंख्या १९
४

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥निश्वासेति·नीलोपलैरिन्द्रनीलमणिभिः स्यूताः प्रोताः विचित्रा नानावर्णा धातवो गैरिकादयो यस्मिंस्तं अतएव रत्नभाभिर्मणिप्रभाभिः सह भूमिं भित्वोत्थितं ऊर्ध्वनिर्गतं उरगाणां निश्वासधूमं यत्स्फुत्कारवाष्पमिव स्थितं रैवतं रैवतकाख्यं गिरिमसौ हरिः ददर्श· स्यूतेति·सीव्यतेः कर्मणि क्तः· छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठादेशे यणादेशः अत्र गिरेर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन विशिष्टधूमवत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा·सर्गेऽस्मिन्नानावृत्तानि नानाद्यवृत्ताद्यौपजातयस्तल्लक्षणं तु उक्तं अतीतानन्तरमासर्गसमाप्तेर्गिरिवर्णनमेव॥१॥गिरिं ददर्शेत्युक्तं कीदृशमित्याकांक्षायामिकान्वयेनाष्टाभिर्विशिनष्टि· गुर्वीरिति·गुर्वीर्महतीर्दृषदः

निश्वासधूमं सह रत्नभाभिर्भित्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम्॥नीलोपलस्यूतविचित्रधातुमसौ गिरिं रैवतकं ददर्श॥१॥गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्तादुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः॥विंध्यायमानं दिवसस्य भर्त्तुर्मार्गं पुना रोद्धुमिवोन्नमद्भिः॥२॥श्रीकृष्णाय नमः·गुरवे नमः २

शिलास्तदुपरिस्थः पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिलादृषदित्यमरः उपर्युपरि दृषदां समीपे उपरि प्रदेश इत्यर्थः उपर्यध्यधसः सामीप्ये इति द्विर्भावे तद्योगात् द्वितीयेति· यथाह वामनः उपर्यादिषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु द्वितीयेति· समन्तात्सर्वतः अजस्रं सन्ततमुन्नमद्भिः उन्नमद्भिः देशकालाविच्छेदेनोत्सर्पद्भिरित्यर्थः अम्बुमुचां वितानैर्मेघपटलैर्निमित्तेन दिवसस्य भर्त्तुः सूर्यस्य मार्गं पुना रोद्धुं विंध्यायमानं विवविंध्यवदाचरन्तं नहुषं दृश्यमानमिव स्थितमित्यर्थः आचारे क्यङ्· नाहदृशःशानजादेशः अत्राविच्छिन्नमेघोन्नमनेन विन्ध्यायमानमिवोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥२॥

रामः
१

मा॰टी॰व॰ २ क्वचिदिति। पुनः क्वचिदेकदेशे जलानामपायेनापगमेन विपाण्डुराणि शुभ्राणि। अत एव धौतं क्षालितं पञ्जरीयं तस्य तत्तमा छवि
र्येषां तानि। अङ्गाणि विभ्राणं दधानं। मन्त्रः कर्त्तस्थानं च। अत एव उमायाः पार्वत्या अंगसंगेन विभक्तमेकभागस्थापितं भस्म
यस्य तं स्मरारिं हरमिव स्थितमित्युपमालंकारः॥५॥ छायामिति। पुनर्निजस्त्रीणां चटुप्रियवचनेषु लोलुपाः लोलुपो लोलु
भो लोलो लंपटो लालसो पिबेति यादवः। तेषां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किंचित्तत्र टुलाश्च पलाशे वने जलसाश्च विशेष

क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि धौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि॥ अङ्गाणि बिभ्राणमुमांगसंगविभ
क्तभस्मानमिव स्मरारिम्॥५॥ छायां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किंचिच्चटुलालसानाम्॥
कुर्वाणमुत्सिंजलजानपत्रैर्विहंगमानां जलजानपत्रैः॥६॥ ६॥ ६॥ ६ ६ रामाय॥

णयोरपि पृथो विशेषणविशेष्यभावविवक्षया विशेषणसमासः तेषां चटुलालसानां विहंगमानां हंसादीनां उत्सिंजला
नि उत्सिंजलजानानि पूर्ववत्समासः तानि पत्राणि येषां तैरुत्सिंजलजानपत्रैः अत एव अग्निपिंजरी भूतदलैरित्यर्थः रल राम॰
रलयोरभेदः जलजैरेवातपत्रैश्छायां कुर्वाणं एतेन महतीकमलसंपत्तिर्व्यज्यते। यमकरूपकयोः सङ्करः॥६॥६॥ २

कान्तामिति॰ पुनः नवानि प्रभाजालानि विभ्रतीति नवप्रभाजालभृतः तेषां मणीनां संबंधिन्या कांचननवप्रभाया सावर्ण्यात्तु प्रसन्नयास्त्वा
दीप्त्या कान्तं आप्तं पुनः शिलानामेव कोपलानां इन्द्रनीलानां स्वरूपामलतया रूपामलत्वात् अभिरामं तथा आप्तं त्रिनयषट्पदाभिः मकरन्दपूरित ६पर
त्वात् आकृष्टभृंगाभिर्नलिनाभिः श्रितं आप्तं अतः परं अनन्तरमेकं यमकं नामनन्त्वेवालंकारः अर्थालंकारस्तत्रोपमादिषु यथासंभवमूह्यं यमक
लक्षणं त्वाचार्यदंडिनोक्तम् आव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः यमकं तच्च पादानां आदिमध्यान्तगोचरं एकद्वित्रिचतुष्पाद
यमकानां प्रकल्पना आदिमध्यान्तमध्याद्यन्तसर्वतः अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुःकराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचनेति॰

कान्तं रुचा कांचनवप्रभाजां नवप्रभाजालभृतां मणीनाम्॥ श्रितं शिलाश्यामलताभिरामं लताभिरामं
त्रिनयषट्पदाभिः॥३॥ सहस्रसंख्यैर्गगनं शिरोभिः पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम्॥ विलोचनस्थानगतोष्ण
रश्मिनिशाकरं साधु हिरण्यगर्भम्॥४॥ हरे मा मव॥

३॥ सहस्रेति॰ सहस्रमिति संख्या येषां तैः सहस्रसंख्यैः शिरोभिः शिखरैः शीर्षैश्च गगनं तत्संख्यैः पादैः प्रसन्नपर्वतैश्चरणैश्च भुवं
आप्य वितिष्ठमानमवतिष्ठमानं समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम्॰ विलोचनयोर्यत्स्थानं योगपदे शास्त्रगतावुष्णरश्मिनिशाकरौ
यस्य तं॰ अन्यत्र नेत्रीकृतार्केन्दुमित्यर्थः अतः सताद्दृक्साधुससं हिरण्यगर्भं ब्रह्माणमिव लक्ष्या सहस्रशीर्षेत्यादि श्रुतेरिति
भावः॰ हिरण्यगर्भो निधिगर्भश्च॥४॥ रामायनस्मैनमः॥ ५॥

स्कंधेति पुनः स्कंधप्रकाण्डमधिरूढा उज्वला नीलकण्ठा मयूरा येषां तान् अन्यत्र स्कंधाधिरूढा अंशस्थिताः नीलाः कण्ठा येषां तान् अंशस्कां
ड्योः स्कंधः इति विश्वः अहीन्द्रैः श्लिष्टतनून् व्याप्तदेहान् रक्तचन्दनवासलाल्पत्वान्न भूषणत्वेनेति भावः धनानि नितानने कलतानामेव भुजानां लता
नामिव भुजानामग्राणि येषां तान् अन्यत्र वानतानसंख्यान् रुद्रानिव स्थितानित्युत्प्रेक्षा उर्वीरुहान् वृक्षान्धारयन्तमुद्वहन्तम् ॥७॥ विलंबीति
विलंबिनो नीलोत्पलान्येव कर्णपूराः कर्णावतंसा यासां ता लोध्रेण लोध्ररजसा गौरीरवदाताः पिञ्जरा दिग्भ्यश्चेति ऊ पृ कपोलभित्तीः स्त्री
णां गंडस्थली बिभ्रतीनाः उपमानात्स्मात् उत्पलाः वल्यजन्तृणानि उत्पलावल्यजाः श्रीज्ञाः नवेस्नेरलंकृतानां सेकतानामाभेवाभायासां ताः

स्कंधाधिरूढोज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ॥ घनानितानेकलताभुजाग्रान्रुद्राननंता
निव धारयन्तम् ॥७॥ विलंबिनीलोत्पलकर्णपूराः कपोलभित्तीरिव लोध्रगौरीः ॥ नवोत्पलालंकृतसै
कताभाः शुचीरपः शैवलिनीर्दधानम् ॥८॥ राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरू
णाम् ॥ कान्तालकान्ताललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥९॥ ९॥ श्रीहरयेनमः॥

कृताः शुचीः शुभ्राः शैवलिनीः शैवलवतीः अपो दधानं शुचिलशैवलत्वाभ्यां विंबप्रतिविंबभावेनोपमाख्यम् ॥८॥ राजीवेति पुनः राजीव
राजीनां पंकजपंक्तीनां वशा अधीना लोला श्चला भृंगा यस्मिन् तं राजीवराजीवशलोलभृंगं तरूणां ततिभिः संघैरुष्णं आतपं मुष्णन्तं हरन्तं कां
तारम्या अलका नाम्न्यूर्णकुन्तला यासां ताः कान्तालकान्ताः अलकाश्चूर्णकुन्तलाः स्यादमरः सुराणां ललनाः स्त्रियः अरक्षोभिः
क्षोभि राक्षसैरभिभूतं अनभिभूतं यथा तथोद्वहन्तम् ॥ ९ ॥ रामायनमः ॥ ९ ॥

मा·टी·च· ३

नन्वस्मीयानयंशिलोच्चयः कश्चिद्वैवतकोनामकथमेवंवर्ण्यतेइतिशंकांनिरस्यति·मुदइति·मुरारेर्मुदे सन्तोषायामरैः कर्तृभिः सुमेरोः शृङ्गैः करणैरानीयोपचितस्यवर्द्धितस्यानीतैः शृंगैरुपचितस्येत्यर्थः उपचयंकरणानांशृंगाणामर्थादानयनेकर्मत्वं·यस्यशैलस्योच्छ्रायसौन्दर्यं च सौन्दर्यंचतयोर्गुणोत्कर्षौद्दामगिरांप्रगल्भवाचांकवीनांमृषोद्यन्तइतिमृषोद्याः मिथ्यानभवन्ति·मेरुशृंगेषुसर्वगुणसंभवादितिभावः रा जवत्सेत्यादिनावदेः क्यवन्तोनिपातः·उद्यइत्युपसर्गस्यसमासेनोपसर्गः उञ्छाद्यन्तस्वरः·भोगिगुणोउपसर्गइतिनियमा

कुलकम्·॥मुदेमुरारेरमरैः सुमेरोरानीययस्योपचितस्यशृंगैः॥भवन्तिनोद्दामगिरांकवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणामृषोद्याः॥१०॥पुनः परार्ध्यानिभृतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छ्रितानि·॥आढ्या

व२ दिप्रापणिकाद्रजस्तंजग्राहरत्नान्यमितानिलोकः॥११॥श्रीपरमगुरुभ्योनमः॥११॥ छ॥

नः·मुदइत्यादिसप्तश्लोकैःकेयद्भुत्वस्यदृष्टोपिशैलः सइत्यनेनान्वयः मेरुशृंगासवंयोपिसप्तधातिश्रयोक्तिः॥१०॥पुनरिति·लोकः प रार्ध्यानिश्रेष्ठानिअनूनैर्महद्भिः भूरिभिः प्रभूतैः प्रस्थैःप्रचुरंप्राज्यंभद्रमंबहुलंबहुलमित्यमरः प्रस्थैःसानुभिः मानविशेषैश्च·प्रस्थो स्त्रीसानुमानयोरित्यमरः भृतानिसंभृतानिमितानिच·उच्छ्रितानिउन्नतानिच·अमितानिअपरिमितानिरत्नानियत्रशैलादाढ्याद्धनिकात्·इभ्यआढ्योधनीत्यमरः·प्रपणंव्यवहारः प्रयोजनमस्यास्तीतिप्रापणिकः वणिक्·तत्प्रयोजनमितिठक्·पाणिजोवाप्रापणिकावैदे

वं१

हानैराप्याशी·वणिजइतिवैश्यजातीतत्सा ॥ रामः प्रियःसमःस्फुटःस्त्रियाःउप्यमालंकाराः॥१०॥

अखिद्येति॰ आसन्नमौन्नत्यात्सन्निहितं अनस्पोदग्रनापंकः महान्तंपरविंदधानेप्परविंददधानइति अरविन्दधानइति विरोधः अरविंदा
नांधानेनिधानेइतिपरिहारः धीयतेयस्मिन्निति निधानं अधिकरणेल्युट् शब्दश्लेषमूलो विरोधालंकारः यस्यगिरेस्तटे निपीतरसानि नि
शंपीतमकरंदानमन्ति नामरसानिपंकेरुहाणि नारभूतयाथयाप्तानममाममरसा पंकेरुहं तामरसमित्यमरः अनस्वमहाभृंगावलि
नीखिद्यत नखिन्ना खिद्यते दैवादिकात्कर्तरिलङ् असन्नाप्यर्थसन्निधाने पिअरविन्दाकरविहारात मधुकरासापंन प्राप्तुरित्यर्थः॥१२॥

१२ अखिद्यतासन्नमुदग्रनापंविंददधानेप्परविन्दधाने॥ भृंगावलिर्यस्यतटेनिपीतरसानमन्तामर
सानमन्ना॥१२॥ यत्राधिरूढेनमहीरुहोच्चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा॥ सुराधिपाधिष्ठितह
स्तिमल्ललीलांदधौराजतगण्डशैलः॥१३॥

यत्रेति॰ यत्रशैलेरजतस्यविकारोराजतः प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ग इत्यञ्प्रत्ययः सचासौगंडशैलश्च गंडशैलाश्च्युतास्थूलोपलागि
रेरित्यमरः उन्निद्राणि विकसितानि पुष्पाण्येवाक्षीणि तैर्विशुपमितसमासः तेषांसहस्रंभजतीतितेन अधिरूढेन उच्चैर्महीरुहाच्छ
श्रेणसुराधिपेनदेवेन्द्रेणाधिरूढोयोहस्ती मल्लस्वनस्य हस्तिमल्लस्यैरावतस्यलीलांशोभांदधौ ऐरावतस्यधावल्यादिति भावः
हस्तिमल्लो मतंगे हस्तिमल्लो विनायकइतिविश्वः अत्रलीलामिवलीलामिति सादृश्यापेक्षान्निदर्शनालंकारः॥१३॥ छ

मा·टी·च विभिन्नेति· गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णाः अन्यथाकृतवर्णाः अरुणिमानमापादिता इत्यर्थः सूर्यस्य संबंधिनो रथं वहन्तीति र
४ थ्या रथ्याश्वाः तद्वहतिरथयुगप्रासंगमिति यत्प्रत्ययः यत्र शैले वंशकरीरनीलैर्वंशांकुरश्यामैः रत्नैर्मरकतैरित्यर्थः वंशांकुरे करी
रो द्वौ इत्यमरः वंशशब्दस्याम्लानत्वात् हेमोरल्लूननायाः प्रतिपत्तर्थत्वात् पौनरुक्त्यम् अनयस्यैवकार्थपदप्रयोगोऽपि निरुक्तम् काकि
लभवर्णावतंसादिष्वप्रतिपत्तिविशेषकत्वेन दोषः इत्याह वामनः न विशेषणस्येति परितः स्फुरन्त्या तत्कालप्रभया करणेन पुनः

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या॥
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः॥ १४॥

स्वां स्वं निजं हरितवर्णमिवानिन्यिरे आनीताः नयते र्द्विकर्मकात्प्रधानेकर्मणि लिट् प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनां द्विक
र्मकाणामिति वचनात् अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकस्य गुणः रथ्यानां स्वगुणत्यागेन गरुडाग्रजगुणग्रहणात् तद्गुणालंकारः नरकतगुणाः राम:
नडपजीयमिति वजातीययोः संकरः तेनगिरेः सूर्यमंडलात्युन्नतत्वं व्यज्यते नडुणत्वजातीययोः संकरस्तेन गिरेस्तद्गुणः स्व ४
गुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः॥ १४॥ १४॥ १५॥ १४॥

यत्रेति। यत्र शैले समुन्नमद्भिः समुत्पतद्भिः अम्बुवाहैः उज्झिताभिः अद्भिः समुन्नमद्भिः सम्यगुन्नतं क्लिन्नं सिक्तमित्यर्थः। उन्दी क्लेदने इति धातोः कर्मणि क्तः तद्विशेषणत्वेनाद्भिरिति तृतीया। वनं विपन्नगाः विगतसर्पा न भवन्ति ते अविपन्नगाः सपन्नगा इत्यर्थः। तेषामविपन्नगानां नगानां वृक्षाणां वनं विषपावकोत्था विषाग्निसमुत्था विपदापत् न बबाधे नि सर्पसंपर्कात् विषाग्निदग्धा न भवन्तीत्यर्थः ... किं विलक्षणमिति भावः॥
१४॥ फलद्भिरिति। यः शैलः उष्णांशुकराभिमर्शाद् अर्ककरसंपर्कात् कृशानोरिदं कार्शानवमाग्नेयं धाम तेजः फलद्भिः उद्गिरद्भिः अर्ककरस्पर्श-

यत्रोज्झिताभिर्मुहुरम्बुवाहैः समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः॥ वनं बबाधे विषपावकोत्था विपन्नगानामविपन्नगानाम्॥१४॥ फलद्भिरुष्णांशुकराभिमर्शात्कार्शानवं धाम पतङ्गकान्तैः॥ शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां संक्रान्तिमाक्रान्तगुणातिरेकाम्॥१५॥ १६॥ श्रीपरमगुरुभ्यो नमः॥ १६॥ छ छ॥

र्थाभिव्यंजकैरिति भावः। पतङ्गकान्तैः सूर्यकान्तैः स्फटिकभूतैरिति भावः। गुणानां संक्रान्तिं अन्यत्र संक्रमणं संक्रान्तगुणानित्यर्थः। पात्रगुणादाधारगुणात् सत्कारादाक्रान्तः प्राप्तो गुणातिरेकः कार्यगुणाधिक्यं बाधानरूपो गुणोत्कर्षो यस्यास्तां तथोक्तां शशंस प्रतिपादयामास। अर्कत्विषां सर्वत्र संक्रमणाविशेषेऽपि सूर्यकान्तेष्वेव ज्वलनजननदर्शनात्सर्वत्रापि संक्रम्यकारिणां गुणानामाधारगुणसत्कारात्कार्यविशेषाविधायकत्वमिति निश्चयो ऽत्रैव जायत इत्यर्थः। तत्र सत्कारशक्तिर्विरहिणी सत्त्वशक्तिरनुपकारिणीति भावः। अत्रानुप्रासो संकरः॥ ॥

मा·टी·व· दृष्टोपीति॥ दृष्टोपि शैलः मुरारेः अपूर्वेणतुल्यमपूर्ववत्तेनतुल्यंक्रियाचेद्वतिः विस्मयमाततान अतिरमणीयइतिभावः तथाहि क्षणेक्ष
५ णेयन्नवतामुपैति यावत्क्षणेक्षणेनवत्वोपगमनमेवरमणीयतायारूपंस्वरूपंलक्षणमित्यर्थः अ
त्ररमणीयत्वलक्षणस्यवाक्यार्थस्यविस्मयहेतुत्वसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिङ्गमलङ्कारः॥१७॥ उच्चारणेति॥ अथपुनःशौरिंवि
स्मयानन्तरंगिरांवाक्यानामुच्चारणंजानातीत्युच्चारणज्ञः उक्तिकुशलः आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः इगुपधेत्यादिनाआकारान्त

दृष्टोपिशैलःसमुहुर्मुरारेरपूर्ववद्विस्मयमाततान॥ क्षणेक्षणेयन्नवतामुपैतितदेवरूपंरमणीय
तायाः॥१७॥ उच्चारणज्ञोथगिरांदधानमुच्चारणत्पक्षिगणास्तटीस्तम्॥ उत्कंधरंद्रष्टुमवेक्ष्यशौ
रिमुत्कंधरंदारुकइत्युवाच॥१८॥ १८॥ १८॥ १८॥ १८॥ १८॥ १८॥

अनुपपदकर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेनेतिवचनात् दारुकःसूतःसारथिरुच्चाउन्नारणान्तःपक्षिगणायस्मिन्ताःरणत्पक्षिग
णास्तटीर्दधानंतंधरन्तीतिधरःपर्वतंनपचाद्यच् अत्रधरःपर्वतइत्यमरः द्रष्टुंउत्कमुत्सुकम् उत्कउन्मनाइतिनिपातः उत्कन्ध रामः
रमौत्सुक्यादुन्नमितकंधरंशौरिमवेक्ष्यइतिवक्ष्यमाणप्रकारेणावाचमुवाचमहीध्रमिन्द्रोवसरेवसीदन्नीतिभावः॥१८॥ छ ५

इतःप्रभृति यमकानन्तरं श्लोकेषु वसन्ततिलकावृत्तं नियमेनाह आछादितेति आछादितान्याच्छन्नानि आयतानि दीर्घाणि दिशोम्बराणि च दिगंबराणि येन तत् अन्यत्राच्छादितं वसितं मायतं दिगंबरो वासो येन तत् तथोक्तः उक्षकेतुः उन्नतगां भुवमाक्रम्य या प्रस्थितं तथोदग्राणि उन्नतानि विशालानि शृङ्गाणि शिखराणि यस्य तत् उक्षकेतुः उन्नतं गां वृषभमाक्रम्याधिष्ठायास्थितमित्यर्थः शृङ्गं विषाणो शिखरे गोः स्वर्गे वृषभे हैमो वज्रे चन्द्रमसि स्मृतः अर्जुने नेत्र दिग्बाण भूवाग्वारिषु गौर्मतेति विश्वः मूर्ध्नि शिखरे अन्यत्र शिरसि

आछादितायत दिगंबरमुच्चकैर्गामाक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ॥=
मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेनमुद्वीक्ष्य को न भुवि विस्मयते नगेशम् ॥४॥

स्फुरन्ती तुहिनदीधितेः इन्दोः कोटिः अश्रिः कलावयस्य तमेनं नगेशं नगश्रेष्ठं रैवतकं कैलासनायकं मीश्वरं चोद्वीक्ष्य भुवि को न विस्मयते सर्वोपि विस्मयत इत्यर्थः नेयं तुल्ययोगिता प्रकृताप्रकृतविषयेन तदुत्थानात् नापि समासोक्तिः तस्या विशेषणसाम्यजीवितत्वात् नापि श्लेषः उभयश्लेषे विशेष्यस्यापि योगात् तस्मात्प्राकरणिकार्थमात्रपर्यवसिताभिधाव्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधी ध्वनिरेवेत्याहुः तदुक्तं काव्यप्रकाशे अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनमिति इत्यलक्षणात्

उज्ज्वलपदाभिधानकाव्यटीका टी॰ ॥१४७॥ ४८ ॥ ३

मा·टी·व ६

उत्पतीति· विततनाडुर्ध्वाश्च रश्मय एव रज्जवो यस्य तस्मिन् विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ अहिमरुचौ सूर्ये उत्पतितुमुद्यन्तुमुद्यमाने· अथ गन्ताविति
स्वरितेन केचिदिच्छन्ति ततः शतरि सप्तमी· तथा विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ हिमधाम्नि चन्द्रे चास्तं याति अस्तमयमाने याते शतरि सप्तमी· अ
यं गिरिर्विलंबिना घण्टाद्वयेन परि[?]तस्य वेष्टितस्य वारणेन्द्रस्य लीलां शोभां वहति· अत्र लीलामिव लीलामिति सादृश्याक्षेपान्निद
र्शना· तथा सूर्यचन्द्रमसावस्य कुक्षिसमानकक्षां विभ्रताविति महदुन्नतं व्यज्यते· पुष्पिताग्रा वृत्तम्· अयुजि नयुगरेफतो यकारो

उत्पतितविततोर्द्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्॥ वहति गिरिरयं विलंबिघण्टा
द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्॥२०॥ वहति यः परितः कनकस्थलीः सहरितालसमाननवांशु
कः॥ अचल एष भवानिव राजते सहरितालसमाननवांशुकः॥२१॥ २१॥ २१॥ ६८॥

युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा॥२०॥ वहतीति· लसमाना दीप्यमाना नवांशवो यस्य स लसमाननवांशुकः· सौषधिकः कश्चयः
यो ऽचलः सहरिताः सदूर्वाः हरितेति चद्रूर्वायां हरिद्वर्णेन्यवदितिविश्वः· कनकस्य स्थलीः सुवर्णभूमीः ज्ञानपदेत्यादिना ङीप्· अगमा
र्थे· परितो वहति स एषो ऽचलो हरितालेन कर्बूरेण समानं नवमंशुकं वासो यस्य स हरितालनवांशुकः पीतांबरो भवानिव राज — रामः ६
ते· द्रुतविलंबितं वृत्तम् द्रुतविलंबितमाह नभौ भराविति लक्षणात्॥२१॥

पार्श्वासीनाः इहाद्रौ सानुभूमिनिषण्णाः स्थिताः जनाः शान्तमलं कलंकस्य पुरोवर्त्तित्वान्निष्कलंकं अनस्तवसान्द्रतरसं भुजालं यस्मात् तं परिपूर्णं
लब्धं प्राप्तं ललनोपमानं स्त्रीमुखसादृश्यं येन तं आननं लपनं मुखमित्यमरः कुतः उत्संगसंगिहरिणास्य अंकस्थमृगस्य मृगांकान्तर्ग
चिन्हमूर्त्तिर्यस्य तस्य मृगांकमूर्त्तेश्चन्द्रस्य पश्चाद्भवः पाश्चात्यः दक्षिणापश्चिमोत्तरस्य स्य सर्वासां भागश्चात्यं पाश्चात्यभागं पृष्ठभागं पश्य
ज्ञिपाश्चात्यभागदर्शनात् नितरां नातो लंबमानात् गोलस्य ध्वनिः वसन्नतिलकाछन्दः ॥ २२ ॥ क्लैवति अत्राद्रौ निर्घोषाः गिरिनदप्रवाहाः अवा

ग२ पाश्चात्यभागमिह सानुषु सन्निषण्णाः पश्यन्ति शान्तमलसान्द्रतरांशुजालम् ॥ संपूर्णलब्धललना
लपनोपमानमुत्संगसंगिहरिणस्य मृगांकमूर्त्तेः ॥ २२ ॥ कृत्वावसानमवनौ भृगुभिर्यतो मृग्धिं ग्रावणां जर्जरा
निर्घोषाः ॥ कुर्वन्ति धाममुषतत्न्तः स्मरानं स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्रा ॥ २३ ॥ २३ ॥ २३ ॥ छ ६

घोषा निर्घोषाः इत्यमरः सूनृतस्य इत्यादिवत्सामान्यविशेष्यभावाद्रूपेण स्वरूपम् । एवं सर्वभृगुरुल्लेख्यनेन तुल्यमिति निवर्तितः प्रत्ययः उच्चैर्भृ
गुभ्यस्तटेभ्यः प्रपातस्थानटो भृगुरित्यमरः ग्रावणां शिलानां मूर्द्धि पातं कृत्वा पतित्वा जर्जराः शकलीभूताः धामाकाशं प्रत्युत्पतन्तः
स्मराग्नीनां स्वर्लोकस्त्रीणां खेचरीणां स्मरसंतप्तगात्रनिर्वाणमत्रागनिर्वृतिं कुर्वन्ति । अनुष्ठानासमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः भृ
ग्वग्निजलसंपातेर्मरणं प्रविधीयते इति विहितं भृगुपातेन अंगं पुंसां स्वर्लोकगामिनां अभिप्रेतापमानत्वम् मालिनीछन्दः मालिन्यु

६

स्थगयन्तीति । इहाद्रौ क्वचिदमूः जगतीः भूमीः । जगती भुवने भूमाविति विश्वः । शमितश्चातकानामार्तस्वरा यैस्ते शमितचातकार्तस्वराः
सर्वसन्तापतिरस्कृतिरम्भुविषचातकानामिति भूमिगतस्य पयसः तेषां विषत्वादेषामम्बुदत्तेनोज्जीवयन्तीत्यर्थः । तडिद्भिर्ज्वलितानामुपमिता
नि कान्तानि कार्तस्वराणि सुवर्णानि येषां ते तडिज्ज्वलितकान्तकार्तस्वराः तडित्स्फुरणेन तेषामपि तद्वत्स्फुरणादिति भावः । ते जलदाः स्थगयन्ति ।
आच्छादयन्ति । स्थगतिराच्छादने चौरादिकः । क्वचित्स्फुरितान्युल्लसितानि चारूणि चामीकराणि सुवर्णानि येषां ते स्फुरितचारुचामीकराः अमी स
वितुः कराः आतपाश्च कपिशयन्ति कपिशाः कुर्वन्ति । क्वचिद्दृष्टिः क्वचित्तानपश्यतेति महदाश्चर्यमित्यर्थः । शाकरपथ्यावृत्तम् । सगुणाद्यैर्जसव

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा जलदास्तडिज्ज्वलितकान्तकार्तस्वराः ॥ जगतीरिह स्फुरितचारुचामी
कराः सवितुः क्वचित्कपिशयन्ति चामी कराः ॥२४॥ उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्बैरुत्तम्भितोडुभिरती
जल२ वतरां शिरोभिः ॥ श्रद्धेयनिर्झरजलव्यपदेशमस्य विष्वक्तटेषु पतति स्फुटमन्तरिक्षम् ॥२५॥ २५॥

गीनुपथ्यालगौ ॥२४॥ उत्क्षिप्तमिति । उच्छ्रिताः उन्नताः सितांशोश्चन्द्रस्य कराः अंशवो हस्ता इवावलम्बो येषां तैरुत्तम्भितान्युडूनि यैस्तैः । उडूनि
वावष्टभ्येत्यर्थः । शिरोभिः शिखरैर्मस्तकैश्चातीवतरामत्यन्तम् । अतीवशब्दात्स्वार्थे धयादाम्प्रत्ययः । उत्क्षिप्तमुद्यम्य धृतमन्तरिक्षं श्रद्धेयैः
सादृश्याद्विश्वासनीयो निर्झरजलमिति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य तत् । तथा निर्झरजलधियं कुर्वदित्यर्थः । अस्याद्रेस्तटेषु विष्वक्समन्ता
त्पतति स्फुटं ससिन्दुकराङ्कूनिवावष्टम्याद्रिशिरोभिर्ध्रियमाणमपि द्रुधरत्वादूर्ध्वपतदन्तरिक्षमेवेदं न तु जलं साद्रूप्यात्तु व्यपदेशोऽद्भुतो वीरश्चेति

एकत्रेति। एकत्रैकस्मिन्भागे स्फटिकस्य यत्तटं तस्यांशुभिर्भिन्नं नीरं यासां ताः भिन्नोदकाः शुभ्रजला इत्यर्थः। अपरत्रापरस्मिन्भागे नीलाश्म
नामिन्द्रनीलमणीनां द्युतिभिर्भिदुराणि मिश्राण्यम्भांसि यासां ताः नीलसलीला इत्यर्थः। इहाद्रौ सरितः कलिन्दस्याद्रेरपत्यं स्त्री कालिन्दी यमुना का
जै२ लिंदीसूर्यतनयायमुनातन्मनस्वेसलनरः तस्याः जले जनिता श्रीः शोभा यस्यास्तस्याः तत्संगताया इत्यर्थः। सुरापगायाः गंगायाः वैदग्धीं शोभां श्रयन्ते
भजन्ति विदग्धस्य भावो वैदग्धी ब्राह्मणादित्वात् गुणवचनेत्यादिना ष्यञ्प्रत्ययः षित्वाद्ङीषिति ङीप् सोपि लवग्बकुलकवादिकल्पः अन
स्वब्धजः भिल्कारणादीकारोप्यकुलमिति वामनः अत्र भिन्नाभिन्नमणिगुणग्रहणात्सरितां यमुनासङ्गगंगाशोभासादृश्याक्षेपात्तद्गुणो वापिनानिदर्शना।

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोऽपरत्र ॥ कालिंदीजलजनितश्रियः श्रयन्ते वैदग्धीमिह
सरितः सुरापगायाः ॥२६॥ इतस्ततोस्मिन्विलसन्ति मेरोः समानवप्रे मणिसानुरागाः ॥ स्त्रियश्च पत्यौ सुरसुन्द
रीभिः समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥२७॥ ((ग्रहर्षिसीकृ... नम्र्म्नोज्ञोगस्त्रिदशापतिः ग्रहर्षिशोभम् ॥२६॥ इतस्तत इति। मेरोः समा
नवप्रे तुल्यप्रस्थे अतस्यास्मिन्नद्रौ इतस्ततो मणिसानुरागाः रत्नानि कान्तयो विलसन्ति प्रसरन्ति किं च नवं प्रेम यस्मिन्नवप्रेमणि पत्यौ सोऽनुरा
गेण सह वर्तन्त इति सानुरागाः सुरसुंदरीभिः समाः सरूपाः स्त्रियश्च इतस्ततो विलसन्ति क्रीडन्ति अन्योन्यसानुरागिणोऽभिरूपाश्चेह विलासिन
स्तदनुरूपाणि विहारस्थानानि सन्तीति भावः ॥२७॥ उन्नेरिति। इहाद्रौ सानुयातुधातुलेपविशेषेणाम्बनेन वासवर्णा समानवर्णा ज्योतिर्जन
पदेत्यादिना समानस्य सभावः लेपभेदमनेतुम्प्येति वैजयन्ती महारजतरञ्जि विराजिता कांचनरेखाशोभिता असौ पुरोवर्तिनी उन्नेरूलता

दुर्वर्णभित्तीः दुर्वर्णं रजतं रौप्यं महारजनं कांचनं कुसुम्भः भस्मनापरिपाण्डुरितस्य स्मरारेः रुद्रस्य उद्वह्निलोचनमेव ललामं भूषणं यस्य तस्य ल
लाटस्य लीलां शोभां अभ्येति भजति निदर्शनालंकारः ललामं पुण्ड्रपुंड्रयोः भूषायामपि ध्वजे... ॥२८॥ अयमिति अयं गिरिः अतिज
रठाः अतिकठिनाः अतिजरती स्त्री जठरे कठिने जीर्णे इति वैजयन्ती प्रकामगुर्वीः अत्युच्चाः स्थौल्यगुर्व्यश्च प्रकामगुर्वीः उत्तुंगाः अतो स्रेष्ठ गुरोपि
नरि दुर्भर इति ...वो विस्पष्टवदुच्चत्व... पयोधरैः इति समासः अलघुभिर्बहुभिर्विलम्बमानैश्च पयोधरैः मेघैः स्तनैश्च उपरुद्धाः आद्र
मानिवद्धाः स्त्रीजना अपि पयोधराविलम्बाः सततं सर्वदा असुमतां प्राणिनां अगम्यरूपा अत्युन्नतत्वात् दुरारोहस्वरूपाः अन्यत्र वृद्धत्वात् अगमना

उद्बेर्महारजनराजिविराजितासौ दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा। अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितस्मरारेरुद्वह्निलो
चनललामललाटलीलाम् ॥२८॥ अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः। सततमसुम
तामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति ॥२९॥ श्रीबिंदुमाधवाय नमः ॥ श्रीगंगायै नमः ॥ छ ॥

र्हविग्रहाः सजेदंतसकुलोसर्वांगसुन्दरी कन्यकां तथो हि गमननिषेधादिति भावः परिणताः तिर्यग्दन्तप्रहारिणो दिक्करिणो दिग्गजा यासु
ताः परिणतदिक्करिकाः तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मत इति हलायुधः नद्यृतश्च स्त्रियामिति समासान्तः कप्रत्ययः अन्यत्र परिणताः
कीर्णीभूताः दिग्गोदन्तक्षतविशेषाः करिकाः नखव्रणाः यासां ताः दिग्भृष्टवर्तुलाकाराः करिकानखव्रणे विकेति यादवः तटीर्बिभर्तीति
अन्यत्र प्रकृतजनतटीविशेषणमहिम्ना जनवृद्धाङ्गनाप्रतीतिः समासोक्तिः पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥२९॥ ३९ ॥ हरे दयालो नः पाहि।

व्योमेति व्योमस्पृशो नभःस्पृशः उन्निद्रैर्विकसितैः पुष्पैर्वित्ता इत्युन्निद्रपुष्पचणाः तेन वित्तश्चुंचुप्चणपाविति चणप्प्रत्ययः तेन चंपकाश्च तद्द्युतिसं
गभासः पिङ्गवर्णाः कलधौतभित्तीः कनकभित्तीः कलधौतं रूप्यहेम्नोरित्यमरः प्रथयता प्रकाशयता अनेन सौमेरवीं सुमेरुसंबंधिनीं नितंबशो
भां कटकलक्ष्मीं अधिगतेन प्राप्तवता गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना गतेः कर्तरि क्तः एतेन रैवतकाद्रिणा भरतस्य राज्ञः इदं भारतं भारताख्यं वर्षं भूखंडं स्या
द्वैलोकधार्येशोवत्तरे वर्षमात्वियामिल इलावृतवद् इलावृतवर्षमिव विभाति सुपमानवस्य जंबूद्वीपस्य हिमाद्रेर्दक्षिणभूखंडं हेमवतापर
नामकं भारतं वर्षं तस्यैव तु मेरुयोगात्सौमेरवापराख्यमध्यखंडमिलावृतवर्षं तत्स्थनाम्ना इदं भारतं वर्षं हिमाद्रेरुत्तरदक्षिणं तेन हेमवतं नाम

व्योमस्पृशः प्रथयता कलधौतभित्तीरुन्निद्रपुष्पचणचंपकपिङ्गभासः। सौमेरवीमधिगतेन नितंबशोभा
मेतेन भारतमिलावृतवद्विभाति॥ २०॥ धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णे वर्त्मनाग्नेः सदृशि तटे पद्मपामी॥
रूपामी भूताः कुसुमसमूहेऽलीनां लीनां श्रेणी मिह नरवो विभ्राणाः॥ २१॥ ३१ ॥ ३१ छ॥

परेष्वेवमेवोल्लेयेत् इलावृतं सौमेरवं सुमेरुपरितो हिमादिनिवेजायन्ती॥ २०॥ धूमेति इह अद्रौ पुरोऽग्रे वर्त्मनाग्नेः सदृशि समाने अग्निसमान
वर्णे इत्यर्थः सौवर्णे सुवर्णविकारे तटे कुसुमसमूहे लीनां स्थितानां लीनां श्रेणीमिति निधानकारस्य नलस्य अलीनां भ्रमराणां आली वि
भ्राणाः अनस्वरूपाभूताः अमी नखा धूमाकारं धूमसादृश्यं दधति लंपक्ष्य अग्निवमन्दानि स्वर्णानि रूपामासान्तरखो धूमवद्भान्ति।
सुपमा जलधरमालावृत्तम् अध्वांगैः स्याज्जलधरमाला विनिलक्षणात्॥ २१॥ छ ॥ छ॥ ३१॥ ३१ ॥

मा॰टी॰च रुचिरेति असौ गिरिः रुचिरैः सुन्दरैः चलैः चित्रैः नानावर्णैः तनूरुहैः लोमभिः शालन्त इति तथोक्तैः परितः प्रचलितैः प्रसरद्भिः प्रियकाः कंबलप्र
८ सूतयो मृगविशेषाः। प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदुलत्वकमसृणो घनेति विजयन्ती तेषां व्रजैः समूहैः जंगमतां चरिष्णुतां गतैः विविध
रत्नमयैः अवयवैः स्वांगैः रिव अभिभाति भाती त्युत्प्रेक्षा। अतुनविलं वितं वृत्तम्॥३१॥ कुशेशयैरिति अत्रादौ जलाशयोषिताः जलाशयेषु हृदे
षूषिता वसन्तः गतसर्था कर्मके सादिना वसेः कर्मणि क्तः। तं प्रसाररामं मति विकृतिगुणार्थे प्रयोग्ये निर्वकाराद्वर्तमानार्थेना कलभा

रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः प्रचलितैः परितः प्रियकव्रजैः॥ विविधरत्नमयैरभिभात्यसावव्ययवैर
वजंगमतां गतैः॥३१॥ कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः॥ प्रगीयते सिद्ध
गणैश्च योषितामुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः॥३२॥ रामायनमः॥ ३२॥

त्रिंशद्वर्षकाः करिणस्त्रिंशद्वर्षस्तु कलभ इति वैजयन्ती विकस्वरैर्विकसनशीलैः स्थेसभासपिसकसो वरच् कुशेशयैः शतपत्रैः
मुदा प्रीत्या रमन्ते क्रीडन्ति करिविहारिणां कमलाकराणां प्रथमाकार इति भावः किंच कलाः अव्यक्तमधुराः विकारो मानसो भा
वः तत्प्रयोजनमेषां भाविका उद्दीपकाः इत्यर्थः कलभाविकाश्च स्वराः षड्जादयो एषां ते कलभाविकस्वरैः सिद्धगणैः सुरसं
घैः योषितां स्त्रीणामन्ते समीपे उदारमुच्चैः प्रगीयते च भूरवगीयत इति भावः॥३२॥ रामायनमः॥३२॥ छ॥ रामः
८

आसादितस्येति · इह ध्रुवमूर्महौषधयः नियतेर्नियोगाद्दस्मिन्काले अस्तमयप्रतिदेवज्ञास्तनात्तमसांधकारेणनत्वाप्तेरात्यस्तनेनवासादितस्या
कान्तस्यपुनरपक्रमणेनपुनरावृत्त्याकालंसमागमकालमाकांक्षतःपुनरागस्यसंगच्छमिच्छतःसूर्यस्यत्विषांपत्युः सूर्यस्यपरैरन्यैर्ज्योतिरैःभ
रभ्यन्तरैश्चानभिभूतमतिरस्कृतमनुपहतं च कलत्रस्थानं कलत्रभूतानां त्विषांस्थानमाश्रितिनिर्निवहन्तीत्यर्थः । शरीरांशत्रिषुवर्तसांकार्ये
भिनिभावः यथाकेनचित्प्रवासिना सीरुजानि कलत्राणिसंतलहकालान्तरेसाध्वस्तस्मैगच्छन्तिनत्वदोषधयोपि त्विषांपत्युः अर्पयन्
तीत्यर्थः रजन्यन्तासांसूर्यास्तसमयेप्रज्वलनादुदयेविपर्ययाच्चोपचर्यते · अत्र विशेषणसामर्थ्यादर्कौषधीनामापन्नाद्विसाम्प्रतीतेः

आसादितस्यतमसा नियतेर्नियोगादाकांक्षतःपुनरपक्रमणेनकालम् ॥ पत्युस्त्विषामिहमहौषध
यःकलत्रस्थानंपरैरपरिभूतममूर्भजन्ते ॥२४॥ वनस्पतिस्कंधनिषण्णबालप्रवालहस्ताःप्रमदाइ
समासोक्तिरलंकारः ॥२४॥ वनस्पतीति ॥ वात्र ॥ पुष्पेक्षणैर्लम्भितलोचकैर्वामधुव्रतव्रातहृतैर्व्रततत्यः ॥२५॥ छ ॥ श्लो·१५
अत्राद्रौ वनस्पतयो वृक्षाः वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्पफलद्रुमइति विश्वः पतयश्चसम्प्रान्तिनेषांस्कन्धेषु प्रकांडेषु अंसेषु च निष
ण्णाः सक्ताः बालप्रवालावालपल्लवा हस्ताइवयासांताःतथोक्ताः मधूनिव्रतयन्तिभुंजतइतिमधुव्रतामधुपास्तेषांव्रातेनहृष्टेनहृतैः
पुष्पैः अनरस्तलंभिन्नाः प्रापिताः लोचकाः तारकाणि कज्जलानिचयैस्तैः वानेत्रैर्विस्थितैरिस्पृहैस्त्रक्षाद्वारार्थवाहुल्यलक्षणद्रुस्रोत्रसां
चप्रयुक्तः लोचकोमांसपिंडेस्यादक्षितारेचकज्जलइतिविश्वः पुष्पैरीक्षणैरिवपुष्पेक्षणोरूपलक्षिताःव्रततयःलताःप्रमदाइवलक्ष्यं

ते इति शेषः नप्रसिद्धिरुक्तिर्याध्याहारदोषइ
त्याहवामनः। लिंगाध्याहारवदिति ॥२५॥

मा॰टी॰च
१०

विहगास्तिकदंवेसुरभिःसुगंधिस्तस्मिन्कदंवकुरभाविहाङ्गोविहगाःपक्षिणोजसगणंअनेकेवहुधाविधालयाःविछेदास्मि
न्कर्माणिनघ्याजथागाःवाचःश्रव्यानिसर्गःकलयन्ति अर्जुनीनेत्रादिग्वाराणांवाग्वारिषुगोर्मतेनेतिवि[illegible]ःकिंवधूतानिकंपितानि
नवानितेनीपवनानिकदंवकाननानियेनसःधूननवनीपवनः नूलंवनीपाप्रियकःकदंवारुरहलिप्रिय[illegible]ःअयंपवनःमुहु
रभ्रमेघंभ्रमयन्तुपेनि भिमिज्ञाक्षराष्ट्रजम् ग्मिनाक्षरासज्ञस्तेसहितैर्मिलक्षणान्॥३६॥विद्वद्भिरितिस्थोऽपिश्रेयानूक्ष

गा
विहगाःकदंवसुरभाविहगाःकलयन्त्यनुक्षणमनेककलयम्॥भ्रमयन्तुपेतिमुहुरभ्रमयंपवनश्चधूतन
वनीपवनः॥३६॥विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतंकथंचित्कुलापिदुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः॥श्रेयान्द्विजा
निरिवहन्तुमयानिदक्षंगूढार्थमेषनिधिमन्त्रगणांविभर्ति॥३७॥

द्विजानिर्द्विजाः लगाइवागमोनिधिकल्पोमंत्रशास्त्रंवस्स्वपरंप्रधानंयेषान्तेरागमपरैर्विद्वद्भिनिधीनांमंत्राणांवसाधनविधान
तैःकथंविवृतंस्वल्पतःप्रकाशितंनास्तिनिश्चितानाइदमित्थमितिनिश्चयात्मिकाधीर्येषांतैरनिश्चितधीभिरन्यैरशास्त्रज्ञैःश्रुत्वा
पिदुर्निधिरस्तिईदृक्प्रहिमास्तेमंत्रःइनिवाम्भुरवाक्कर्णापिदुर्ग्रहंदुःसाधनंअघानिद्रुरवान्मेनांभिचहन्तुंदक्षंसमर्थंदुःखेवनो
प्रजनेस्वघमितिवेजयन्ती॰गूढसंहनोथोद्विजानिर्मन्त्रगणंमिवनिधिगणामेषविभर्ति अलमभिधेयंचयस्मिन्नेगूढार्थमिति

रामः
१०

विंवोष्ठमिति· इहाद्रौतुरंगास्यवक्त्रं यस्यासः तुरंगवक्त्रोश्व योनिविशेषः सप्तम्युपमानपूर्वपदस्यवहुव्रीहिरुत्तरपदलो
पश्चेत्युष्ट्रमुखवत्समासः विंवकल्पश्रोष्ठो यस्यतद्विंवोष्ठमित्युपमालंकारः श्रोत्वोष्ठयोःसमासेवापररूपंवक्तव्यमित्योकारः प्रि
वं यायांमुखंचुंवंतंकिन्नरंमानुषमुखमश्वांगंदेवयोनिविशेषंवहुगुरुयथास्यात्तथामनुतेतुष्यते तुरंगवक्त्रस्यचुंवनासंभवादितिभा
वः इतरः किन्नरोपितुंगेनस्तनभारेण योभंगस्तस्माद्भीरुमध्योयस्यास्तांनिजस्त्रीस्वप्रियां वामशीलोरितिविकल्पादियङादेशा

विंवोष्ठंवहुमनुतेतुरंगवक्त्रश्चुंवंतंमुखमिहकिन्नरंप्रियायाः॥ श्लिष्यन्तंमुहुरितरोपितंनिजस्त्रीमुत्तुंग
स्तनभरभंगभीरुमध्यां॥ ३८॥ यद्देनदस्यानुतटंविभातिवनंततानेकतमालतालम्॥ नपुष्पितात्रस्थगि
नार्करश्मावनंततानेकतमालतालम्॥ ३९॥

भावः मुहुःश्लिष्यंतंमानुषांगत्वात्स्यालिंगंतंतुरंगवक्त्रंवहुमनुतेतुरंगवपुषःकिन्नरस्याश्लेषासंभवादितिभावः दुर्लभंप्रियं
भवतीतिरहस्यम् मध्यस्याभंगेपिभंगोक्तेरतिशयोक्तिः उपमासंसृज्यते प्रहर्षिणीवृत्तमुक्तम् ३८ यदिति· अस्याद्रेरनुतटं
तटेविभक्त्यर्थेव्ययीभावः तताविस्तृताश्चनेके वहवस्तमालाश्चयस्मिंस्तत् अनेकतमालतालंयद्देतत्सुरवन्निवनंविभाति·
स्थगितार्कमरीचयोतिरोहितातपेश्चनंततानेश्चपारविस्तारेश्चननवनेकतमालतास्त्रलंकृतासन्ते पुष्पितासंजातपुष्पानभवतीतिशे

॥ ३८ ॥ छं: सर्वांगपुष्पिताग्रा

मा०टी०८४ दंतोति॰ अस्मिन्नद्रौ॰ रत्नानिकुंजाद्रत्नान्यत्र॰ दंतोनिकुंजे दृश्यते इति वैजयंती॰ तेषूज्वलासु विरासु सद्भूतैर्विचित्राणि कटकानि सानूनि वलयो
११ नितंबयासां तासु कटके वलये सानावितिविश्वः॰ अधित्यकासु ऊर्द्ध्वभूमिषु भूमिरूर्द्ध्वमधित्यके त्यमरः॰ उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयो ८२
तिरिंसकन्॰ विमलोपलाउज्वलशिलाउज्वलमणयोवामेखलाः कांच्योनितंवभूमयश्चमेखलारखडुवंधेस्यातकांचीशैलनितंवयोरिति
विश्वः॰ ताभिरंतारम्याः मनोज्ञानावसितेरम्येसमाम्नातंतद्यते इति आरार्णवे॰ वृहत्तोनितंवाकटिपश्चाद्भागाः शिखरायासां ताः नितंवोरोध ८६

दंतोज्वलासुविमलोपलमेखलान्ताः सद्भूतचित्रकटकासुवृहन्नितम्वाः॥ अस्मिन्भजंघनकोमलगंडशैलानार्योनु निःस्पृः
रूपमधिवासमधित्यकासु॥८०॥ अनतिविरोज्झितस्यजलदेनविरस्थितवहुबुद्बुदस्यपयसोनुकृतिम्॥ वि
रलविकीर्णवज्रशकलासकलामिहविदधातिधौतकलधौतमही॥८१॥ रामनारायणायनमः ४१

सिस्कंधे शिखरेपि कटे रथ इति विश्वः॰ घनानिविपुलाः कोमलाः श्लक्ष्णागंडशैल्यागंडस्थलानि स्थूलोपलाश्चयासांताः नार्योनुरूपं स्वासदृशं
आत्मसदृशंवाधिवासंभजंति॰ अत्र नारीणामधित्यकानांचप्रकृतत्वात्केवलप्रकृतगोचरश्लेषोस्थापितात्तुल्ययोगिताअतएवोभयविशेष
णान्तुभयत्र विभक्तिविपरिणामेनयोज्यानि॥८०॥ अनतीति॰ इहाद्रौ विरलं यथातथाविकीर्णानिवज्रशकलानियस्यांसाधौतान्शुभ्राकलधौतमही
रजतभूमि जलदेनानतिविरोज्झितस्यतत्कालमुक्तस्यशुभ्रस्येति भावः॰ निरस्थितावरस्थायिनोवहवश्चबुद्बुदाजलस्फोटायस्मिंस्तस्यपयसोंभसः॰ रामः
सकलामनवद्यांतिं समग्रसादृश्यं॰ विदधाति॰ अत्र मे॰ क्तिवृत्तंजलस्य स्थिरवुद्बुदासंवंधेपिसंभवेनयासंवंधोक्तेरतिशयोक्तिः कुरणेहिवृत्तं॰ ११
पौ॰ तो॰
भवेतहीरकखंडानि३

वर्जयन्त्येति एकान्ततः एकान्ते रहसीत्यर्थः कान्ततः कान्तेन प्रियेणेत्यर्थः उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः संगमे सति सुखं तर्कयन्त्या उत्प्रेक्षमाणया
विस्रब्धं विहारमाकांक्षयेत्यर्थः अतः स्वजनैः संगं वर्जयन्त्या पुनः स्मरेणासन्नतापानि प्राप्तज्वराणि अंगानि यस्यास्तया स्मरासन्नतापांगया ॰
अंगगात्रकंठेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति ङीपो विकल्पादिह पक्षे टाप् सन्नतावपांगो यस्यास्तया सन्नतापांगया स्मरतापाकुलितनेत्रान्तया अने
कया योषया अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः जातावेकवचनम् स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूरित्यमरः स्मरोद्दिग्नस्य स्वप्ने इच्छा विहारस्था

वर्जयन्त्या जनैः संगमेकान्ततस्तर्कयन्त्या सुखं संगमे कान्ततः ॥ योषयैष स्मरासन्नतापाङ्गया सेव्यतेऽनेकया स
न्नतापांगया ॥४२॥ संकीर्णकीचकवनस्खलितैकबालविच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्य्यः ॥ अस्मिन्मृदुश्व
सनगर्भतदीयरंध्रनिर्यत्स्वरश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥४२॥ ४३॥ ४३॥ ४३॥ ४३॥ श्रीगुरो मामव ४२

नानिह सन्तीति भावः स्रग्विणी वृत्तम् रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमतेति लक्षणात् ॥४२॥ संकीर्णेति अस्मिन्नद्रौ संकीर्णाः मिथः संदृष्टाः
कीचकाः वेणुविशेषाः वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इत्यमरः तेषां वने स्खलितस्यैकबालस्यैकरोम्णो विच्छेदात्कातरा त्रस्ता ॰
धीर्यासां ताश्चमर्यो मृदुश्वसनो मंदवातः स गर्भे येषां तेभ्यस्तदीयरंध्रेभ्यः कीचकविवरेभ्यो निर्यतः निर्गच्छतः स्वरस्य श्रुत्या श्रवणेन यत्सुखं
तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षा चलितुं नोत्सहन्ते वस्तुतस्तु बालप्रियत्वादिति भावः शकधृषेत्यादिना तुमुन्प्रत्ययः ॥४३॥ ४३॥ ४३॥ छ

मा॰टी॰च॰ १२ मुक्तमिति। इहानुवर्तनलीनानि महानीलदलानि इन्द्रनीलविशेषाः। वंशपास्तु नामसु सिंहलस्थाकरोद्भूतानां महानीलास्तु ते स्मृताः इति भगवानगस्त्यः।
वापी क्षुद्रदीर्घिका। मुक्तमिति। मुक्तानां मुक्ताहारमुक्तागौरं मौक्तिकशुभ्रं अतएव क्षीरमिव स्थितमम्भः। श्यामस्त्वष्ट्रा छुरिका स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिकावासि
धेनुके स्यात्। वहुप्राद्भिम्यथ्ये निर्देश नहुलरूपामेरंशुभिरर्ज्जगतेन्द्रनीलमयी विभिः। आश्रुतरूपामेव दुतं लोलितं छुरितमित्यर्थः। सन्नीलीस
लिलस्य नील्या रसौषधिपत्ररसस्य नीलीका लाक्षीनाकिकेल्यनरः। अच्छां छायां कान्तिमच्छति न च्छर्दयति छायां गच्छतीत्यर्थः। अनेन तिरस्कार

मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभाति वापी घनलीनमहानीलदलाम्भः॥
शस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भश्छायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य॥ ३६

नालंकारः। सत्वमुक्तागौरं क्षीरमिव शस्त्रीश्यामैरिति वोपमात्रयेणांतर्लीनमहानीलदलायां वापी घिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गेनोपस्था
पितेनांशुभिर्घनामिति निकुरोत्थापित इति अंगाङ्गिभावेन संकरः। क्षीरमिवेत्यनेनेन्द्रनीलानां श्रेष्ठं पयः सचितं। क्षीरमध्ये क्षिप्येन्द्रनीलं क्षीरं वे
नीलतां व्रजेत् इन्द्रनीलमिति ख्यातमितिलक्षणसम्भवादिति। तेनात्र नीलीरसोपमानेन नहरूपरवस्तु चितम्। नीलीरससनिभाः के
विच्छ्रुक कण्ठनिभाः परे इत्यादिना आगस्त्ये रत्नशास्त्रे तेषामेकादशविधच्छायाभिधानादिति। मत्तमयूरं छन्दः। वेदैरंध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरमि राम॰ १२

याजेनि। सुहारे अन्यवधूभ्यः भ्रमरेभ्यः पंचमी विभक्तिरिति पंचमी। सारतरं श्रेष्ठं नरं आगमनं यस्याः सा सारतरागमना श्लाघ्यसंगमेत्यर्थः यास्त्री यत्न
मानं प्राप्य प्रसाययतमानं प्रार्थमानमित्य[illegible]ः यत्नी प्रयत्नेनानन्तु ष्पियनयथेसा न तथा प्रतिकूला पि स्त्री इह त्वेन प्रियेण सह अनायतमानं अदीर्घ
रोषं कथानथारं तरागं सुरताभिलाषं विभर्ति इयमतिमानवती रपि उद्दीपयतीति भावः दीर्घकद्रुतनम् दीर्घकद्रुतमिमं भमभागाविति लक्षणात्
४४॥ भिन्नेति इह द्रुविन्दोः किरणेषु इन्द्रस्य अस्त्र उच्चावचास्तेषु उच्चावचेऽनेकविधे इत्यर्थः उच्चावचं नैकभेदमित्यमरः मयूरहंसकादिषूच्चाव
चोच्चनीचावपराणोच्चाट वाकिंचनाकुतोभयमीत्यमरः साधुः रत्नकिरणैर्भिन्नेषु मिश्रेषु अनस्वसहस्रसंख्यासु पगतेषु स

यालयं ये प्रियमन्यवधूभ्यः सारतरागमनायतमानम्। तेन सहेह विभर्ति रहः स्त्री सारतरागमनायतमानम्॥४५॥
भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दोरुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम्। दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति व्याको
चकोकनदतां दधते नलिन्यः॥४६॥ श्री विश्वेश्वराय नमः श्री अन्नपूर्णायै नमः॥४६॥ ४६॥ छ

त्सु नलिन्यः पद्मिन्यः नलं पद्मेन लं नरणामिति विग्रहः असो प्रकाशमानो हिमांशुः किलेति सहस्रकिरणालात्तम् यस्येवेति संभावनयावध्येत्यर्थः
वार्त्तासंभाव्ययोः किलेत्यमरः दोषापि रात्रावपि समस्पर्धे अव्ययम् दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति अमरः व्याकोचकोकनदतां विकचपद्म
तां दधते नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् अथ रक्तसरोरुहे व्याकोचविकस्फुटाः रक्तोत्पलकोकनदमित्यमरो इह दिवसभ्रमिवान्निसपद्मानलिन्यइति
भावः इह नलिनीनां दोषा तनविकाशसंबंधातिशयोक्तिमूलपानस्येन्दावर्कभ्रान्तिनिमित्तोत्प्रेक्षया भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते॥४६॥

मा.टी.च. अननाङ्कमिति अपशंकमिति निःशंकं अंकपरिवर्त्तिनेषूत्संगलुंठनेषु चिताः पतिंभर्तारंमुपेत्तुंपुरोग्रेचलिताः अयाताः आत्मजाः स्वसंभवाः दुहितस्थ
९२ निम्नगानद्यः करुणेनद्रीनेन पत्रिसांपक्षिराशां विरुतेनकोलाहलेनेतिमित्तेनधोदृष्टिवत्सलनयावात्सल्येनस्नेहेनेत्यर्थः श्रीमान् स्निग्धस्तुवत्स
लइत्यमरःवत्सासाभ्यांकामवलइत्यमरः अनुरोदितीवकाक्रोशनीवलुप्तेक्षाः रुदस्थपंचभ्यइतिगुणः रुदादिभ्यः सार्वधातुकेइ
तीद्॥३७॥मधुकरेति मधुकराःस्वविटपेषुणांपातुंवनमिताः आपिनाःइराःकती किं विटपेःशाखाविस्तारैः आनमिताः विटपानमिताः धिता
रोधिटपोस्त्रियामित्यमरःतरुपंक्तीविकिर्णोस्याद्दुःरोधोनितंवोगलतापनतापरिपाकेनपिशंगानांलतानां रजः पुष्परेणुः तेनपरिपाकपिशं

अपशंकमंकपरिवर्त्तनोचिताश्चलिताःपुरःपतिमुपैतुमात्मजाः॥ अनुरोदितीवकरुणेनपत्रिणां विरुतेनवत्सलतयैषनि
म्नगाः॥३७॥ मधुकरविटपानमितास्तरुपंक्तीविभ्रतोस्यविटपानमिताः॥ परिपाकपिशंगलतारजसारोधश्चकासिकपि
शंगलताः॥३८॥ सानुभागगतपतन्ति दिव्यमुपसकाकुंभगारितायतमहेभकराभमम्भः॥ संलक्ष्यतेविविधरत्नकरानुविद्ध
गलनाद्रजसाकपिशं सत्त्वकाकिमात्राद्रष्टुंमिमा आर्यागीति: अष्टगणाअंतेचरमहीवसमिश्रविगलःकल्पितान्तसुराधिपचापचारु॥३९॥ ४२॥
वस्तुगणाः आर्यागीतिरितिपिंगलनागः॥३८॥ सानुभागगतइति हरहीरोपाभागतः ऊर्ध्वभेस्थात् उपत्यकाश्वधःप्रदेशोपि उपत्यकाद्रेरासन्नाभूमिरू
र्ध्वमाधित्यकेत्यमरः उपाधिभ्यांत्यकत्रासिन्नारूढयोरितिपत्यकन्त्र पतन्त्रृंगारः सिंदूरादिभिः मन्डनमस्यसंजातंश्रृंगारितं श्रृंगारः सुरतेनाकस्तेमंडनेदिग
जइतिविश्वः आयतोदीर्घस्तस्यमहेभस्यकरस्याभेवाभायस्यतत् हिधिरत्नानांकरैरश्मिभिरनुविद्धमनुरंजितमिदमंभः ऊर्ध्वभसारिणं सुराधिपचा रानः
पंइन्द्रधनुः तद्वच्चारुसंलक्ष्यते अत्रेन्द्रचापस्यार्द्धत्वात्सत्त्वमपिसंवधोकेरनिशयोक्तिः अभूतोपमेतिमन्मानकरोदितविशेषायात्नुपमान ९२

दधतीति। किं चेति वार्थः। अजुष्याद्रैर्नानां शिखराः शृंगाः एव शिखाः केशपाशाः। शिखा चूडा केशपाशी समाः। विकसद्भिर्विचित्रैर्नानावर्णैः कल्पद्रुमकु
नि२. सुमैरभिगुंफिताः ग्रथिताः निबद्धिताः तु मेखलाः। अलघूनि विलंबी विलंबमानानि च छन्नानि वृक्षाणि निस्तजो येषु नाम्बि खिनः केकिनस्तद्वत् शिखराणां पी उ
तुङ्गशरांदधति। शिखावलः शिखी केकी। शिखास्त्वापीडशेखरा विलसते। अत्र कुसुमगुंफितो मेखलालिंगेनपिच्छादिना माद्रिरूपस्तिष्ठिर् जडस्थापिता
चोत्प्रेक्षेति संकरः। पुष्पिताग्रा छन्दः॥ ५०॥ सवधूका इति। अस्मिन्नद्रौ अवरेन भवंती सनवराः श्रेष्ठाः अनवरतमाः श्रेष्ठतमाः मंदरागजैरमरैः स

दधति च विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुंफितानि येनाः॥ क्षरामलघुविलंविपिच्छदाम्नः शिखर
शिखाः शिखिशेखरानमुष्य॥ ५०॥ सवधूकास्सुखिनोऽस्मिन्ननवरतममंदरागतामरसदृशः॥ ना
सेवन्ते रसवन्न नवरतममंदरागतामरसदृशः॥ ५१॥ श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः॥ ५१॥ छ

दृशः सरूपाः अनवरतममंदरागनामरसदृशः। अमंदरागरक्तपनिरक्तानि तामरसानि पंकेरुहाणि इव दृशो येषां ते अमंदरागतामरसदृ
शः। रक्तनेत्राः। पंकेरुहं तामरसमित्यमरः। सुखिनो भोगिनः सह वधूभिः सवधूकाः सन्तः येन तत्र हे जित्तुल्ययोगे वहुव्रीहिः। नद्यृतश्चेति क
पः। रसवत्सानुरागं रागादेवेरसइति विश्वः। नवरतं नूतनसुरतं ना सेवन्त इति न किं तु सेवन्त एवेत्यर्थः। संभाव्यनिषेधनिवर्तनो द्वौ प्र
तिषेधाविति वामनः। विशिष्टसुरतानां सेवनस्य सामान्यतः प्रसक्तेरिति उपमालङ्कारः। गतेयमायोगीतिः॥ ५२॥ ५२॥ ५२॥ छ

मा॰टी॰व॰ ९४ आच्छाद्येति । एषोद्रिर्महान्तं पुष्पाण्येव पटः इति रूपकं तमाच्छाद्यन्तः पटाभ्यन्तरे आवर्तिभिः अभीक्ष्णं भ्रमद्भिः बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः गृहक
पोतशिरोधराया गृहपारावतकण्ठस्येवाभा येषां तैरित्युपमा पारावतः कलरवः इत्यमरः अगुरोः कालागुरोरिमा आगरवी कालागुर्वगुरुः स्या
दित्यमरः धूमकान्तिं धूमरुचिं तन्वद्भिः स्तन्वद्भिरित्यर्थः अतएव निदर्शना इत्थं नैर्नवनीरदानां पटलैः स्वांगानि धूपायतीव धूपैरधिवासयतीव
वेत्युत्प्रेक्षा रूपकोपमानिदर्शनाभिरंगैः संकीर्यते धूपसंतापाविति धातोः गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय इत्याय प्रत्ययः ॥५२॥ अन्योन्येति अ
भिन्नत्वेऽन्योन्येषां व्यतिकरेण मिश्रणेन चारुभिर्जलरेव विचित्रैर्नानावर्णैः अत्रस्पन्दत्वात् स्पन्दो येषां तैः उपलक्षितः वासोभिर्मणिरोचिषो रितिवि

आच्छाद्य पुष्पपटमेष महान्तमन्तरावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः । स्वांगानि धूमरुचिमागरवीं द
धानैर्धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम् ॥५२॥ अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रैरत्रस्पन्नवमणिज
न्मभिर्मयूखैः । विस्मेरान्गगनसदः करोत्यमुष्मिन्नाकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म ॥५३॥ छ

र्मः । वा आ अहीत्यादिना वैकल्पिकः एप्रत्ययः नेभ्योनवमणिभ्यो जन्म येषां तैर्मयूखैः आकाशे रचितमभित्तकुड्यं अनाधारमित्यर्थः चित्रंक
र्म विचित्रकर्म तत्कर्तृ गगनसदः खेचरान् विस्मेरान् विस्मयशीलान्करोति नमिकम्पीसादिना रप्रत्ययः अत्र मणिमयूखेषु खे चित्रकर्मा रामः
निमसामेवाभित्ति चित्रकर्मेस कारणकार्योत्पत्तिवर्णनाद् भ्रान्तिमदलंकारोऽथापि ना विभावनेति तत्कर कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः ९४
स्याद्विभावनेति प्रसर्पिणीरित्युक्तम् ॥५३॥ ५३॥ छ ॥

नं॰

समीरेति समीरणो मारुतेन शिशिरः शीतलः शिरस्सु शिखरेषु वसतां निकामसुखिनां असन्नमुखिनां सतां पुरपवनां उदंजनयन्न पामं भसाम
पायेनापगमेन धवलावलाहकततीर्मेघपंक्तीरेव जवनिका रत्तिरस्कारिणी विभर्त्ति अनाहृत्तो ऽपि शिखरे पुंस्ती उत्तमेषु ऐरावणानां संपाद्यसु
दंजयतीत्यर्थः अत्र वलाहकततीषु आरोप्यमाणानां जवनिकानां सुदंजनयन्निति प्रकृतोपयोगित्वर्णनात्परिणामालंकारः आरोप्यमाण
स्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणात् रूपकेतु उपरंजकत्वमात्रमिति भेदः जलोद्धूतगतिर्वृत्तम् रसैर्जसाजलौ द्धूतगतिरिति लक्ष

समीरशिशिरः शिरस्सु वसतां सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ॥ विभर्त्ति जनयन्नयं मुदम
पामपायधवलावलाहकततीः ॥ ५४ ॥ मैत्र्यादि चित्तपरिकर्मविदो विधाय क्लेशप्रहाणमिह ल
ब्धसवीजयोगाः ॥ ख्यातिं च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य वांछन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥ ५५ ॥

णात् ॥ ५४ ॥ मैत्र्यादीति इहाद्वौ समाधियोगं विभजति समाधिभृतो योगिनो मैत्री करुणा मुदितोपेक्षेति चतस्त्रश्चित्तवृत्तयः तत्र पुण्यवत्
सु मैत्री दुःखिषु करुणा सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षा मैत्र्यादयो ऽर्थानां चित्तस्य परिकर्माणि शोधकानीत्यर्थः तानि विदं
तीति तथाभूता इति तद्विदस्तद्विदः तैः क्षीणानां करणमलानामित्यर्थः अतस्ते क्लेशप्रहाणं विधाय अविद्या अस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः
पंच क्लेशाः तत्रानित्येष्वनित्यत्वाभिमानो ऽनात्मनि देहेन्द्रियादौ आत्मधीरित्यादि विभ्रमो ऽविद्या अस्मिताहंकारः रागोभिमतविषया

मा·टी·व· भिलाषः द्वेषोऽनभिमतेरोषः अभिनिवेशः कार्याकार्येषु आग्रहः नैदि पुरुषं क्लिश्यन्ती क्लेशाः क्लेशहेतवः पञ्चाद्यन्तु नेषांप्रहाणांक्षयः क्ल
१५ सन्वइतिशाल्वं नहिधायक्लेशान्हित्वेसर्वः अनोलव्धः सवीजः सालंवनोयोगो ज्ञानंयेषान्तेलब्धसवीजयोगाः सन्तः आलंवनमेवमनक्लिस
त्वेति सत्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोः अन्यतयाऽन्यत्वेनमिथोभिन्नत्वेनख्यातिं ज्ञानंवाधिगम्य प्रकृतिपुरुषो भिन्नोऽहमितिज्ञात्वा प्रकृतिपुरु
षयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः विवेकग्रहणान्मुक्तिरितिसांख्यावदन्ति अथतांख्यातिमपिनिरोद्धुं निर्वर्तयितुं वांछन्ति इतिस्तपांतांनिव
से स्वयंप्रकाशतयैवावस्थानंमिछन्ती सर्वः प्रकृताभ्युपरतायांपुरुषस्वरूपेणावस्थानंमुक्तिरितिसांख्यसिद्धान्तः नकेवलंभोग

मरकतमयमेदिनीषुभानोस्तरुविटपान्तरपातितोमयूखाः॥ ५७ ॥
अवनतशितिकंठकंठलक्ष्मीमिहदधातिस्फुरिताणुरेणुजालाः॥ ५८॥

भूमिरियम्॥ अपितुमुक्तिक्षेत्रमितिभावः॥ ५७॥ मरकतेति इहाद्रौमरकतमणीनांविकारामरकतमय्यस्तासुमेदिनीषु स्त्रियाः
पुंवद्भावान्नरूपाणांविटपाः पल्लवास्तेषामन्तरैरवकाशैःपतन्तीतितथोक्ताः विटपः पल्लवेखिंगोविस्तारेस्तंभ रामः
शाखयोरितिविश्वः। स्फुरितान्यणवोरेणूनांसूक्ष्मरजसांजालानियेषुतेभानोर्मयूखाः अवनतस्यनम्रस्यशितिकंठकंठस्यम १५
यूरकंधरायालक्ष्मीन्दधति इत्तनिदर्शनालंकारः पुष्पिताग्रावृत्तम्॥ ५८॥ ५८॥ रामायनमः॥ ६१॥

येति अत्राद्रौ असन्तकालिमा कार्ष्ण्यं यस्याः सा अनतिकालिमा अतिकृष्णा इत्यर्थः नविद्यते लयो लयनं क्वचिदवस्थानं यस्याः सा अलया अमनी इत्यर्थः अतएव
वस्तवनेति भावः या कालिमाला कलोऽव्यक्तमधुरः स्वनः स च कलविङ्ककण्ठस्वानस्य धीरत्वान्तरीयस्य मानमुपमानं विभर्त्ति तन्त्रीव ध्वनतीत्यर्थः उपमालं
कारः उपगीतया समीपे गायन्त्या एव नतु पूर्णा गायन्त्या इति भावः आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि क्तः प्रत्ययः नपातु अलिमालया भृङ्गावल्या स्वान
मानमुखेनाननमितुमात्रकष्टुरसाक्षाद्धुतरसाद्दिनार्खल्वसमः कान्तस्त्री कान्ता इयं न नमति सर्वापि मानं विहाय सद्यः प्रणमसेवन्तयोद्दीपकत्वात्

या विभर्त्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ॥ नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वा-
नमानमति कालिमालया ॥५७॥ सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तनिस्यन्दिनीरनिकरे-
ण कृताभिषेकाः ॥ अर्कोपलोत्थशिखिवह्निभिरह्नि दीप्ताः स्तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥५८

नस्येत्यर्थः रथोद्धता ह्यनम्नरैनराविह रथोद्धता लगाविति लक्षणात् ॥५७॥ सायमिति इहाद्रौ वप्राः सानवः वप्रोऽस्त्री सानुमानयोः
रित्यमरः सायं रात्रौ शशाङ्ककिरणैराहतेभ्यश्चन्द्रकान्तेभ्यो निस्यन्देन प्रस्रविणा नीरनिकरेण जलपूरेण कृताभिषेकाः कृतस्नानाः
दिवसेऽह्नि अर्कोपलेभ्यः सूर्यकान्तेभ्य उत्थितैर्वह्निभिस्तप्ताः सन्तस्तीव्रमुग्रं दुश्चरं महाव्रतं तपश्चरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥५८॥ रत्नमित्यादि रत्न
अधिकर्कोपलेभ्यः सूर्यकान्तेभ्य उत्थितैर्वह्निभिस्तप्ताः सन्तस्तीव्रमुग्रं दुश्चरं महाव्रतमनन्तपश्चरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा अधिकपयः
स्मिन्नद्रौ अधिकपयः श्रियमधिकां जलसमृद्धिं वहन्त्यः अन्यत्र तु अधिकाः कपयः सुग्रीवादयो यत्र एवं पल्लवनयास्तुताः अधिकपयः

श्रियंगुणालंकारादिश्रोभां वहन्त्यः पवनाद्भवन्तीति पवनभूः तेन पवनभुवा वायुजन्मेन जवेन संक्षोभं चलनं नीताः अन्यत्र तु जवेन वेगव
ता जवो जवनिर्वेगे स्यादित्यमरः पवनभुवा हनुमता संक्षोभ मोन्नसंनीताः हनुमद्वेगवर्णनयाऽऽगल्भ्यं नीता इत्यर्थः वाक्यश्लेषे सर्वत्र व
द्धीविपरिणामः कार्यः महासरस्यो महान्ति सरांसि अरहितावर्जितौ रामलक्ष्मणौ याभिस्तासां अन्यत्र तु रामो रम्यः अरहिता रामा अविमु
क्ता रामा लक्ष्मणाः सारसस्त्रियो विनीता पालन्ताः केचित्तु अरहिता रामा अविमुक्ता स्त्रीका लक्ष्मणाः सारसा इति पुंपक्षिपरत्वेन व्याचक्ष
ते तेषां हंसस्त्रियोपि द्रष्टा सारसस्य तु लक्ष्मणा लक्ष्मणोपि सारस्यो रित्याद्यमरविरोधप्रकाशाद्विवाक्ये गतानियततत्वार्थतत्वविरोधः

एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं वहन्त्यः संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः ॥ वाल्मीकेरहित
रामलक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरां महासरस्यः ॥ ५९ ॥ इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः
प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ॥ स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां चमरीचयः ॥

तासां वाल्मीकेर्गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति अत्र पवनभुवा जवेनेत्येकनालावलंबि फलद्वयवदेकभंगेनैकपदगतत्वेनार्थद्वयप्रतीते
रर्थश्लेषः अन्यत्र पदभंगेनार्थद्वयप्रतीतेर्जतुकाष्ठवद्द्वयोरेव मिथः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः उभयसाहित्यादुभयश्लेषोयं प्रकृताप्रकृत
गोचरत्वादुपमालंकारमिति संकरः ॥ ५९ ॥ इहेति इह मुहुर्मुदितैः रिंछाविहारसंतुष्टैः कलभैः करिपोतैः कलभः करिशावकः इत्यमरः दिशि दिशि प्रतिदिशं
यथार्थेऽव्ययीभावः अव्ययीभावश्चेत्यनपुंसकत्वं नित्यसमासत्वात् प्रत्ययः कलश्चासौ भैरवश्च कलभैरवः मधुरभीषणः विशेषणयोरपि कृपा
लिखंजनवदुभेकोपसर्जनत्वविवक्षया विशेषणसमासः रवो ध्वनिः क्रियते वने वनेऽनुवनं चमरीचयः चमरीमृगसंघश्च स्फुरति किंच

लग्नानि अस्मिन्लब्धे त्वक्सारश्रेणीवंशानित्वक्साराः वंशाः तद्रन्ध्रत्वक्सारकर्मीरन्ध्रविस्तारस्तत्र धावन्नमरुत् तेषां रन्ध्राणि तेषां परिपूरणेन क्षायनेन वंशी
नि्र्गतिसुखं येन सः मृदितानि संस्पृष्टानि पक्ष्मलानि लोमशानि निरन्तरकाननवम्बलमृगाणां कंवलानि यांचाणि शरीराणि येन सः रम्बकः कंवलमृगःकं
वलेपरिकीर्तितः इति वैजयन्ती एतेन स्पर्शसुखमुक्तं कस्तूरिकामृगाणां विमर्दनेन संघर्षेण सुगंधिः सौरभगंधः यद्यपि गंधस्य लेतरंकान्तमित्यमरः
तथापि निरंकुशाः कवयः इस पर्यनुयोगयोगः असावेवंभूतो वायुः रागीव कामीव विषयेषु देशेषु इन्द्रियार्थेषु च विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि

त्वक्साररन्ध्रपरिपूरणलब्धगीतिरस्मिन्नसौ मृदितपक्ष्मलरल्लकाङ्गः ॥ कस्तूरिकामृगविमर्दसुगं
धिरेति रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ८१ ॥ शीतेऽप्यूनातपव्यवहिततपनाः प्रौढध्वान्तं
दिनमिह जलदाः ॥ दोषामन्यं विदधति सुरतक्रीडायासश्रमशमपटवः ॥ ८२ ॥ ८२ ॥ ७

शीतेऽपि विषयः अधिकां शक्तिं आसक्तिं एति ॥ ८१ ॥ शीतेति इह अद्रौ भुवनतयस्य युवानश्च तेषां ऋतुं प्रमानित्र्यं येते केऽद्रौ शीतेऽपि
चेति विषयः अधिकां शक्तिं आसक्तिमेति ॥ ८१ ॥ शीतेति इह अद्रौ ऋतु भुवनत... समः खेदः श्रमो ध्वस्तेऽहर्साद्रिरित्यलक्षणान्तस्तपने
यहितन्तपनस्तिरोहितार्का अनल्पवसुरतामेवक्रीडा तस्तस्यां सा आयामः ऽनतः श्रमः खेदः अभो ध्वंसे वेदः साद्रिरित्यलक्षणान्तस्पसमे
निवारणेषपटवः समर्थजलदाः प्रौढध्वान्तं मेघावरणात् गाढान्धकारं दिनं दिवसं दोषारात्रिमात्मानं मन्यते इति दोषामन्यं रात्रिमानिनं विद
धति मेघावरणमहिम्ना दिवसः स्वयमप्यात्मानं रात्रिं मन्यते किमुतान्ये इति भावः दोषेत्यव्ययम् तदुदात्ममन्ते धाता रात्मभाने खश्च खश्च
प्रत्ययः ॥ रल्लकौ दोषावद्दिवापि विस्रंभोविहारः संभवतीति भावः अमरविलसितं छन्दः म्नौ नौगः स्यादमरविलसितमितिलक्षणात् ॥

मा·टी·च भग्नइति इहाद्रौ अस्य नागस्य निवासः आश्रयः सदा पुष्पैः दानतो न क्षोऽयं न गच्छतीति अगो वृक्षो दानतो येर्मदोद्रेकैः सह वर्ततेयः तेन सदानतो
९७ येन मत्तेनेत्यर्थः येन विषाणिना दंतिना भग्नस्तेन विषाणिना कोपि न कोपं प्रापितोसौ नागः सर्पस्तीव्राणि विषाणि गरलानि उत्कृतिवमति·
परघ्नीकाराक्षमस्य क्रोधः स्यात् अयमेव व्याहन्तीति भावः ॥ ६३ ॥ गालेयेति ईश्वरः शिवोपि किमुतान्यइति भावः सांद्रं यद्धिभचर्मतद्देववसनं तद्द
वावरणं छादनं यस्य सः तथा सन्नलिनावरणेनापि शिथिलावरणं इति भावः गलयाहागतं गालेयमित्यमंततआगतराणिके कृमित्रपुत्रमलयानां

भग्नो निवासोयमिहास्य पुष्पैः सदानतो येन विषाणिनागः ॥ तीव्राणि तेनो ज्ज्वलितः कोपितोसौ
सदानतोयेन विषाणिनागः ॥ ६३ ॥ गालेयकीलमचलेश्वरमीश्वरोपि सान्द्रेभचर्मवसनावरणोधि
शेते ॥ सर्वज्ञनिर्द्दितिकरे निवसन्नुपेति न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोपि ॥ ६४ ॥ ७ ६४।

यदिदियद्दितियत्राद्रस्येयादेश्राः तेन शीतं शीतलं अचलेश्वरं हिमवन्तं अधिशेते तस्मिन् शेत इत्यर्थः अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वम् सर्व
ज्ञभिर्निर्दृतिकरे सदा सुखकरे इहाद्रौ निवसन् जनः नास्ति किंचनो नि:स्वोपि भवोपचेतादिनामपूर्वस्वकादि पुनिपातनात् नसुखः किं
चिदल्पमपि द्वन्द्वदुःखं शीतोष्णादि दुःखं नोपैति निस्सन्निहितानामृतूनामन्योन्यदोषनिवारकत्वादिति भावः द्वंद्वं युग्मं हिमोष्णादिभि राम:
धनं कलहो रहस्यइति वैजयन्ती अत्रोपमानात् क्रमात् बलादुपमेयस्याधिक्यवर्णनाद्व्यतिरेकः ॥ ६४ ॥ रामाय नमः ६४ ॥ ६४ ॥ ९७

नयति। एषोद्रिः रैवतकोनवयानगवनरेखयानमूखनपुंक्त्याश्यामामोमध्यमोमध्यभागोयासांताभिःआभिःस्फटिकानांकनकभूमिभिःतटप्र
देशैःकरणैःअहिरेवपरिकरोगात्रिकाबंधस्तंभजतीतिअहिपरिकरभाजःअहिनाकृतावसस्थिकस्येतिभावःभवेत्परिकरोव्रातेपर्यंकप
रिवारयोःप्रगाढगात्रिकाबंधेविवेकारंभयोरपीतिविश्वः।भजोरिवः।भास्मनैःभस्ममयैःविकारिकोराण्प्रत्ययः।अन्वितिप्रकृतिभाव
न्नलाङ्गिनइत्रिनालिहिलोपः।अंगरागैरनुलेपनैःअधिगतधवलिम्नःप्राप्तधावल्यस्यशूलंपाणौयस्यतस्यशूलपाणेःशिवस्यग्रह
रणार्थेभ्यःपरोनिषेधसमभ्योगः।अभिख्यांशोभां।अभिख्यानामशोभयोरितिवरः।आतश्चोपसर्गेइत्यङ्प्रत्ययः।नाटयतिअनुकरोतीति।निद ३९

नवनगवनलेखाश्याममध्याभिराभिः स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येषशैलः॥अहिपरिकरभाजोभास्मनैरंगरागै
रधिगतधवलिम्नःशूलपाणेरभिख्याम्॥६५॥दधद्भिरभितस्तटौविकचवारिजाम्बूनदैर्विनोदितदिनक्लमाःकृ
तरुचश्चजाम्बूनदैः॥निषेव्यमधुमाधवाःसरसमत्रकादम्बरंहरन्तिरतयेरहःप्रियतमाङ्ककादम्बरम्॥६६॥

र्शनालंकारःमालिनीवृत्तमुक्तम्॥६५॥दधद्भिरिति।अत्राद्रौमाधवस्येमेमाधवाःयादवाःविकचानिवारिजानियेषुतानिअम्बूनि
येषांतैःविकचवारिजाम्बुभिःअभितःउभयतस्तटौदधद्भिर्नदैःरम्भुगवाहैःप्राक्स्रोतसोनद्यःप्रत्यक्स्रोतसोनदाःनर्मदांविनाइत्यमरःविनोदि
तोदिनक्लमोयैस्तैलेनदविहारात्र्यपनीताह्निकसंतापाइत्यर्थः।किंचजाम्बूनदस्यविकारैर्जाम्बूनदैःकनकभूषणैःकृतरुचोजनितशोभाःसंतः
रसवत्त्वादुत्तरसोगंधेरसेस्वादुरितिविश्वःकादंबरंमधुःकादंबःकलहंसःस्त्रोरितिवैजयन्तीकादंबरंराति।रलयोरभेदाद्व्यातिप्रकृतिरेना

मा·टी·क
१८
दत्तइतिकादंबरमैक्षवं पानसंज्ञाक्षमाधूकं वा कादंबरं नालमैक्षवमिति स्मरणात् आनीतं उपसर्गकैः मधुमद्यं स्वयं च मधु कादंबर इत्यनयोः
सामान्यविशेषपरत्वाद्पौनरुक्त्यं निषेव्यपीत्वा क्षत्रियाणां पेयमिति निषेधादिति भावः तत्ये अर्थे रहः प्रियतमा नो प्रेयसी ना मंगादे
वांगकात् गात्रात् अंबरं वस्त्रं हरं निधाद्यान्ये हे मधुपानरतो न वेवि वस्त्रं यदि हरन्नी ति भावः पृथ्वी छंदः नसजसोजसर्व्वलावसुग्रहयति
प्रथ्वी गुरुरिति लक्षणात् ॥ ८६ ॥ दर्पणेति इह क्रोर विदर्पणवत्रिर्मलासु प्रतलेष्वेति ध्रुकांचनकंदरासु अवतीर्णास्वत सानुपतिते संक्रां पि ४८
ते घनं सान्द्रं यस्मिन्निरंतरं छमाती नितरां छक्षिः नम्मिंश्रो निधिस्यते जा क्षि कांचनकंदरासु प्रतिफलति संमूर्छति सति सम्मोरप

दर्पण निर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि ज्योतिषि रौप्य भित्तिषु पुरः प्रतिफलति मुहुः ।
व्रीडमसंभूखोपि सम एरपह्वत्वसनाः कांचनकंदरासु जग्मुर्हैमवतीषु नित्यविः ॥ ८७ ॥

ह्तवसनात्स्त्रीरसं मुखोपि कंदरानभिमुखोपि व्रीडं त्रपां ययाविति रोपि फल इति स्त्रीयामगसयः अनएव मंदाक्षं ह्रीस्त्रपाव्री
डेत्यमरः नथापि तत्र स्त्रीत्वविवक्षायां यात्वकालपुंस्कत्वम् अनस्वादिघोगरोः स्त्रियां बहुलाविवक्षेति वामनः नयति प्रापयति व
वधीहरतेश्चेति द्विकर्मता यस्मिन्नुवर्णकन्दरासु क्रीडार्थं प्रविष्टाः स्त्रियोंधकार इति फला पुरुषेर पह्तवसनाः संतः पुरः स्थितरौ राम्नः
प्यभित्तिजसांमतः प्रतिबिंबसकाशात् सतितलज्जाइति भावः अत्र कांचनकंदराणामसंमुखोर्कं ज्योतिः प्रतिफलनासंबंधेपिसं १८
बंधोक्तेरतिशयोक्तिः वंशपत्रपतितं तत्र दिग्गुनिवंशपत्रपतितभरनभनलगैरिति लक्षणात् ॥ ८७ ॥ ८७ ॥ छ

मा·टी·च अनुगतेति· असावुच्चैरुन्नतोद्रिः रैवतकस्त्वयि अभ्यागते सत्यनुगता शिखरौघाणां श्रियं तेन्तथोक्तैः शिखरौघसमरकारिभिरितिभा
१९ वः· अत एव अभ्रश्रीरिव श्रीरिति निदर्शना तथा भ्रान्तिमदलंकारोप्यस्ति· द्रुतमरुता शीघ्रमारुतेनोपनुन्नैः प्रेरितैः अत एव सहेलं
लीलं उन्नमद्भिरुत्पतद्भिः धरतीति धरः पर्वतः हलस्य धरो बलभद्रस्तस्य परिधानाम्बराणि नीलवस्त्राणि तद्वच्छ्यामैः अम्बुवाहैर्निमित्तेन

अनुगतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेसौ त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुच्चैः॥
द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमद्भिः सहेलं हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः॥६८॥
इति श्री शिशुपालवधे महाकाव्ये माघकृतौ श्र्यङ्के रैवतकवर्णनो नाम च
तुर्थः सर्गः समाप्तः॥ ४ ॥शुभम्॥

सरभसमभ्युत्तिष्ठतीव अभ्युत्थानं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा· अन्यक्रिया क्रियान्तरस्वरूपोत्प्रेक्षा विशिष्टमेघोन्नमनक्रियायामभ्युत्थानक्रियोत्प्रेक्ष
णात्सा चोक्तनिदर्शनानुप्राणितेति संकरः श्लक्ष्णैः सम्यक् तत्र मालिनी वृत्तं ॥६८॥ इति श्रीपरमारापारावारीणश्री राम:
महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां माघकाव्यव्याख्यायां सर्वंकषासमाख्यायां चतुर्थः सर्गः शुभम्· १९

पदवाक्स२टी·

चतुर्थस्सर्गस्समाप्तः पत्रसंख्या १९

४

आदौकर्तृपदंज्ञेयंद्वितीयादिपदंतथा·क्त्वान्तंतलादिकंमध्येब्रूयादन्तेक्रियापदम्॥१॥
विशेषणंपुरस्तात्तुविशेष्यंतदनन्तरम्।कर्तृकर्मक्रियायुक्तमेतदन्वयलक्षणम्॥२॥
तृतीयस्सर्गःआरम्भः॥ पत्रसंख्या· २४
३

श्रीगणेशायनमः॥ ॥कौबेरेति॥ अथोद्धववाक्यश्रवणानन्तरमपेतो युद्धेऽभिनिवेशो आग्रहो यस्य सः अत एव क्रोधइत्यर्थः
अत एव सौम्यः प्रसन्नोऽत एव कौबेर्या दिशो भागं उत्तरायणमित्यर्थः स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः तमपास्य संत्यज्याऽगस्त्य
स्यमभागस्त्यं मार्गं भवतीरोऽप्रदक्षिणायनं गइत्यर्थः उष्णांशुरिवास्थितः अनेन हरेः क्रोधः कार्यवशादाकालमनन्तं भवितोन

कौबेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः॥ अपेतयुद्धाभि
निवेशसौम्यो हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे॥१॥ श्रीकृष्णायनमः॥१॥ छ

चैकान्तेनेति ग्रन्थ इति ख्याति नम्र हरिः कृष्णो हरिप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं प्रतस्थे इन्द्रो कुम्भवनो हरिरिति हलायुधः सम्भवं
प्रविश्य प्रस्थ इत्यात्मनेपदम् ईशकालाध्यगन्त्याः कर्मसंज्ञा अथ कर्मणामिति गन्तव्यस्य कर्मत्वमुपमालंकारः सर्गे
स्मिन्निन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रामिश्रणादुपजातिः छन्दः स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ अनन्तरो
दीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति लक्षणात्॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ छ

ग्रंथसंख्या ७०५

मा०टी०९ इत्यमिति॥ ॥इत्थमनेनप्रकारेण।इत्थमस्यमरीतिस्थमुप्रत्ययः।सपदिरुचांन्तःशमितोमानःकोपएवांतरायोयाभिस्ताः।वांदृते
२८ साद्विनाह्ययेऽपिनाशांतेनिनिपातः।प्रालेयांशोश्चंद्रस्यरुचयो।नारीःकामिभिर्घटयितुंमिलितुंहस्वःपर्याप्तिवचनेष्वलमर्थे
ष्विमितितुमुन्प्रत्ययः।कामंप्रकाममलंसमर्थाआसन्द्रस्यरश्वेतिभावः।विलसंतीमन्मथश्रीविलासाः।मलिनसीत्कारादि
मदनानिरिकविकाराद्याभिस्ताःहीविभ्रमस्तूहोविघ्नस्तस्यप्रशमेनिवारणेकुशलाः।शेरतेऽस्मिन्निदिनिमधीधवोमदिराः।शीद्रोधु

इत्थंनारीर्घटयितुमलंकामिभिःकाममासन्नालेयांशोःसपदिरुचयःशांतमानांतरायाः॥आचार्यत्वंरतिषुविलसन्मन्म
थश्रीविलासाह्रीमस्तूहृत्प्रशमकुशलाःशीधवश्चक्रुरेषा ७१ इतिश्रीशिशुपालवधेमहाकाव्येप्रदोषवर्णनोनामनव
मःसर्गःसमाप्तः ८

गितोरणादिकोधुक्प्रत्ययः॥आसांरतिषुआचार्यत्वंआचार्यकत्वमुपदेष्टृत्वंचक्रुः।नर्मसंभोगस्त्वेतिभावः।अत्रप्रथमार्द्धप्र
स्तुतचंद्रभासांमानशमनकार्येतुल्यधर्माणांशीधूनांचानुपमाचार्यत्वस्यप्रकृतोपयोगात्परिणामः।तयोःसापेक्षत्वात्संकरःतेनवदूतीनर्मसख्युपमा
ध्वनिः।उत्तरसर्गेपिघटनपाटवविशेषणसाम्यात्प्रस्तुतदूतीत्वप्रतीतेःसमासोक्तिः।द्वितीयामधुपानरतोत्सववर्णनायाप्रस्तावमेवमसावः।मदा
क्रांतावृत्तंमंदाक्रांताजलधिषडगैर्म्भौनतौताद्गुरुचेन्नरितिलक्षणात् ७१ इतिश्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमन्महामहोपाध्यायकोल एमः
चलमल्लिनाथसूरिविरचितेमाघव्याख्यानेसर्वंकषाख्येनवमःसर्गःसमाप्तः॥ २८

स्तदृशाइति॥ ॥सरसमार्द्रंनूननमितिपाठः।तेनव्यलीकेनापराधेननम्रः।तथायौवनोष्मणासहवर्त्ततइतिसयौवनोष्मा।किंचस्परान
मा०टी०९ लोमः।कामाग्निसंनम्रः।एवंत्रिविधाग्निजप्रेोपिसदृशःस्तनभारस्तरसावेगेनअनिशंहृद्दृष्णापार्श्वेवेत्स्पर्द्धः।आश्लिष्टवतः।आलिंगित
२७ वतः।प्रियस्यकथमपिकथंवाकुतोहेतोरित्स्पर्द्धः।नखंपचतीत्याथयतिइतिनखंपचः।मितनखेचेतिखशप्रत्ययः।अहर्दिवमंगस्पृ ३८

स्तदृशः।सरसव्यलीकनम्रस्तरसाश्लिष्टवतःसयौवनोष्मा॥कथमप्यभवत्स्मराग्निलोमः।कुचभारेणनखंपचःप्रियस्य ८५
दधत्पुरोजद्वयमुर्वशीतलंभुवोगतेवस्वपमुर्वशीतलं।वभौमुखेनाप्रतिमेनकाचनश्रियाधिकांतांप्रतिमेनकाचन॥ ८६

मितिमुग्धागम्यः।नाभवताम्तयोरस्मरेबदुष्णोपिनाभूदित्स्पर्द्धः।प्रियांगसंगमंतप्रतीकारः।खलुकामिनांसंतापारितिभावः।तादृशोसंबंधिष्यसं
बंधोक्तिरूपोक्तिः ८५ दधतीति॥ ॥उरुप्रहृष्टशीतलंसमस्योयौवनोष्मप्राप्तसुरोजद्वयंकुचयुगंदधति॥भुवलंगतस्वयंसाक्षादुर्वशीवत्स्थि
तारितिउत्प्रेक्षा।काचनस्त्रीअप्रतिमेनमुखेनवभोनाप्रतिमितकप्येनकाचन्यास्पराश्रियाधिकांदृष्टाधिकमेसनिश्चयोक्तिःतयोर्वमके

एमः
२०

आलोकेति॥ ॥मानवत्याः कोपवत्याः स्त्रिया स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानो ऽस्यास्संगिनि प्रियेऽरति प्रियतममालोक्य स्थिर
सा समानकर्तृकत्वान्निर्देशः ॥ अंशुके विनीवौ प्रियालोकनाद्विगलितवं धे सति भाविनपुंसकत्वात्स्तुं वन्द्यावः॥
स्त्रीकटीवस्त्रं वं धे पिनीवीपरिपारोपि चेसमर ॥ नमितमुखेंदु यथा तथा तस्थौ स्थितमि प्रियतनत्तस्मान्नम्रमुखाव

आलोक्य प्रियतममंशुके विनीवौ यत्नस्थेन मितमुखेन्दु मानवत्या ॥
नन्नूनं पदमवलोकयांबभूवे मानस्य द्रुतमपयातुमास्थितस्य ॥ ८४

स्यामात् द्रुतं शीघ्रं। प्रियालोकनदक्षपाएवेसर्थः। अपयातुमास्थितस्य प्रयाणं गतस्य मानस्य कोपस्य पदं पद
चिन्हमवलोकयांबभूवे। अन्वेषितमित्यर्थः। अज्ञानिमित्तायामुखानतेरन्वेषणार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते नूनमि
ति मानगंधोप्यसत्तमितरन्निभावः ; ८४

मा० टी० ९ इतीति॥ ॥इत्यभिधायपुरोगं नुभिक्षुं क्षणां दृष्ट्वो ऽपानेन विकसद्द्दनं परस्परदृष्टिमात्रगत कोपाभिस्पर्द्धः। कांचिन्नापिकान
हृणोपुवाविकावलंवनप्रियकरेणग्रहणं ते नविमुक्तामुक्तवंधनास्त्र नरवगलंती त्नवमानाकलामधुएकांचीयस्मिन्क
२६ र्मेणित्नघव्यात्मथ्या ऽहृणान्हृद्वान्। हथादिम्पः अम्। एषाफलहंनजा ८२ अपयातीति॥ ॥सरोवपामहगाक्षा कामिनिति

इति गंतुभिक्षुमभिधायपुरः क्षणदृष्टिपानविकसद्द्दनं॥ स्वकरावलंवनविधृतगलत्कजकांचिदहणान्न
णः ८२ विवोवकं॥ ॥अपयाति सरोवयानिरस्ते कृतकं कामिनिचुक्षुवेमगाक्षा॥ कजयन्नपिसम्पथो ऽ
(वनस्थ्य धाकुनेन स्वलितः किलेनरोपि ८३

एतेऽपपातिनिर्याते सति कृत्रकं कृत्रिमं यथा तथा चुक्षुवे तन्निर्गमनमनिवंधा
र्थं क्षुतं कृतमपि सर्थः। क्षण हे भावे लिट्। इतरोपि नायको पिकलयन्नपि कृतकोपमिति ज्ञातम्नापि अशाकुनेन स्वलितः किलनिहृद्दरव
सम्पथः सति वैदेवितस्थे स्थितः गतरस्पर्द्धः। उभावपि समामानुरागा विनिभावः एषा च कलहांतरिता ८३ एमः
२६

नेति॥ ॥ अनिशमक्षिगताचक्षुः संनिकृष्टमपि। दूष्यामिति च गम्यते। दूष्येऽलक्षिम्यतरस्मरः। मामन्तिसमीप नयाभवान्नविभावयति। शिक्षेमध्यमरत्निमध्यमपुरुषः। इंद्रियसन्निकृष्टामपि न लक्ष्यन्तरन्ति विरोधाभासना र्थोऽपि शब्दः। परमार्थस्तु दूष्यत्वाद्तिसामीप्या व्वाविभावनं न चित्रमिति भावः। अभीष्टतमांपुनर्हृदयस्थितामप्

न विभावयस्यनिशमक्षिगतामपि मां भवानतिसमीपतया ॥
हृदयस्थितामपि पुनः परितः कथमीक्षसे वहिरभीष्टतमा ८१

पिहृदिस्थांहृदयादनपेतं॥ अंतर्हितामिति च गम्यते। अत एव विरोधाभासकार्थोऽपि शब्दः। वहिः परितः कथं भवानी क्षते। इदं तु चित्रमतिसामीप्यावस्थानस्याविदर्शनप्रतिबंधकत्वादि निभाः। प्रेमास्पदं वस्तुपरोक्षमपि अपरोक्षमीक्ष्यते। इतरदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति तात्पर्यार्थः। विरोधाभासयोऽलंकारः ८१

मा०टी०९ अथ कस्याश्चित्सपत्नीनामग्रहणेनाहूतायाः कांतोपलंभं त्रिभिः कुलकेनाह ॥ ॥ नदिसादि ॥ ॥
अंगेष्वामंत्रणे विश्वसृजा विधात्रा नवैर्गुणैस्सहस्रनयं । नेत्रसहस्रसमूहः संज्ञायामत्र वपवे
२५ नयत् । न कृतं न सृष्टमिति यत्तत् दयुक्तं कुतः येन कारणेन मयपि विषये स्फुटं प्रकटीकृता खलु ।

तदयुक्तमंगतनव विश्वसृजा न कृतं पदीस्मरणसहस्रनयं ॥
प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिंद्रताऽद्य मयि गोत्रभिदा ८०

त्वक्षमेव गोत्रभिदा नाम मे इंद्रिनाऽद्रिभेदिना च । गोत्रं नाम्नि कुले चाद्रौ विनियाद वः । त्वयेति शेषः । अद्य इंद्रता
जगति प्रकटीकृता खलु । अत्र गोत्रभिदे निश्लेषानुप्राणितसहस्राक्षमिंद्रत्वमुत्प्रेक्ष्यते ८० २ एम:
२५

पदेति॥ ॥ प्रमदाश्रुधिवेषम निजवेषम निजवेषमनिपत्सु रूपचारविधौ मत्तुल्या नाद्रिकर्मणिश्रमलघोर्भहृतः ऊरुभ एसरिमंप
एभिरलसाभिरनुपदंपदे पदे स्खलिताभिरपिगतिभिः प्रणयानिभूमिंप्रेमप्रकर्षमगमन। प्रेमास्पदीभूतास्मभूवन्रत्सर्व्यः। प्रसुत्वाका
दपिस्खलितगमनमेवपत्सुः प्रीतिकरमभूदितिभावः। स्त्रीणां स्खलनं पत्सुः प्रीतिकरमितिविरोधाभासोलंकारः ७८ मधुरेति॥ ॥

परिमंथर एभिरलघूरुभराद् धिवेषम पत्सु रूपचारविधौ॥ स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः प्रणयातिभूमिमगमन्
गतिभिः ७८ मधुरेन्नतभ्रुललितंच दृशोः सकरप्रयोगवनुसूचवचः॥ प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं स्फुटनृत्तस
लीलमभवत्सुतनोः ७९ ७१

मधुरंमनोहरं यथातथोन्नतेउन्नतिनेभ्रुवौयस्मिंस्तन्मधुरोन्नतभ्रु। ओ स्त्रियो रूपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं। दृशोर्ललितंनयनचे
ष्टाच सकरप्रयोगंहस्ताभिनयनसहितंन नूनुरंवचच्चसुतनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थमेव स्वभावसिद्धमेवसदापियदिनिपुणेननि
पुणाचार्येणागमितंमत एवस्फुटं प्रथितं यन्नाट्यं तत्स्पष्टीलेवलीलायस्यतन्नृत्योत्क्रमभवतिनिदर्शनालंकारः। तन्नृत्यतन्त्रेक्सुपमा

मा॰टी॰९ पिदधानमिति॥ ॥नवलधर्म्मवीढाऽन्वकूपश्चादुपगम्योपेत्य दृशो पिदधानं छादयन्तं प्रियं अयं दृष्टिछादकः वदरनिब्रुवते
ष्टब्धनेजनापागेव वाचाऽभिधातुं नाध्यवससेनोत्सेहे। लज्जयेति भावः। अध्यवपूर्वात्सहतेः कर्त्तरि लिट्। किंतु पुलकैर्मगदत्। गदि
२४ नवती। अत्र प्रियतमानुरूपस्पार्श्वसलज्जयोऽसंलक्षितस्य पुलकैः प्रकाशनात् सूक्ष्मालंकारः। असंलक्षितवाक्यार्थप्रकाशः सूक्ष्म
उच्यते इति लक्षणात् ७६ उदितेति॥ ॥अपिधमर्न्नमर्न्नसपक्षं। लक्षणेनाभिमतीन्नाभिमुखेरसमपीभावः। उदितउत्पन्नऊहसा

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशो ब्रुवते जनाय वदको यमिति॥ अभिधातुमध्यवससेन गिरा पुलकैः प्रियं नवबधूर्न्नग
दत् ७६ उदितोत्सादमनिवेपथुमन्स दृशो भिमर्न्न विधुरं त्रपया॥ वपुरर्पणनिशायं सिपुरमतिपत्तिमूढमावि

दः ऊर्वोर्निक्षेपत्तापस्मनत्। अनिवेपथुमदतिकंपवत्। एनेन विशेषणरूपेण मस्तुस्यानालिं (वाढमभूत ७७
गन विरोधिभौ स्तैं भववेपथुसात्त्विका वुक्तौ। त्रपया विधुरं विलक्षणं एनेन लज्जासंचारिणा प्रियवा कुंठत्वमुक्तं। एवं पुरःप्रति
पत्तिमूढमपि रतिकर्त्तव्यतामूढमपि सदृशो वपुर्वाढं मशमादरानिशायं सिमुखरागादिलिंगैरादराविशेषमंजकमभूत्। स एमः
साद्रे किमुपचारैरिति भावः ७७ ॥ २४

अवनम्येति॥ ॥अवनम्य गाढं निविडं दृढमिति यावत्। उपगूढवता आश्लिष्टवता। अत एव वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन द
यितेन तत्क्षणे चलद्दुद्गच्छद्रसनायाः कलः किंकिणीरवो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा वधूरुदासि उत्क्षिप्ता
। आलिंगितेत्यर्थः ७४ करेति॥ ॥दयितोपगतो प्रियागमे त्वरा विरहितासनया वेगत्यक्तासनया परिप्रमुखि

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन गाढमुपगूढवता॥ दयितेन तत्क्षणचलद्रसनाकलकिंकिणीरव
मुदासि वधूः ७४ कररुहूनीविद्यितोपगतो गलितं त्वरा विरहितासनया॥ क्षणदृष्टहाटकशिलासदृशस्फुर
दूरुभित्तिवसनं ववसे ७५

तयेत्यर्थः। कयाचिदिति शेषः। अत एव गलितं स्रस्तमत एव कररुहूनीविकरणहीनत्वं धवे
स तत्क्षणं दृष्टा हाटकशिलासदृशी हेमशिलाप्रतिमा स्फुरन्ती ऊरुभित्तिरूरुतटं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा हिरण्यं हेम हाटक
मित्यमरः। ववसे। आच्छादितं। वसनमाच्छादने आत्मनेपदीकर्मणि लिट्। ऊरू भित्तिरिवेत्युपमितसमासः। अत्रोपमयोः संसृष्टिः ७५

मा॰टी॰९ उपनेतुमिति॥ ॥सहंसोपगतोहृदागतः कम्पनपुवा। अतएवदमसोस्थितांअतएवोन्नतिमताकुचयोर्युगेनयुगलेनकरणेनपु
हर्षं दिवसा कापामुपनेतुमिवो हूँमुत्सेमिवेतिफलोत्प्रेक्षा। उस्यान्निमित्तोन्नसगुणनिमित्ता। नासावलेनाकलितांकासिमां
२३ वधूंप्रियांपरिरम्भाहृधनं। हृदूवान्। उपनेतुमिवानाउर्द्धंतत्सेयान्निवानितवानिनिवाक्यार्थः। हृषेर्लङि. दूरितोवेति क्रैर्विक
ल्पादृडागमः। एवाहृष्टाणेमांचितायनुभाववतीव ७२ अनुदेहमिति॥ ॥अनुदेहंदेहस्यपश्चात्अव्ययविभक्तीसा
दिनापश्चादर्थे ऽव्ययीभावः। आगतवतः परिणायकस्यपरिणेतुर्वोढुरिसर्थः। नयतेर्ण्वुलप्रत्ययः। उपसर्गात्समासे

उपनेतुमुन्नतिमनेपदिवंकुचयोर्युगेननरसाकलितां॥ दमसोस्थितामुपगतः सहसापरिरभ्यकम्पनवधूमहधन ७२
अनुदेहमागतवतःप्रतिमांपरिणायकस्यगृहमुहूहता॥ मुकुरेणचेपथुमतोनिभृतात्कथमप्यपातिनवधूकरात् ७३

पीनिरणत्वं॥ गृहंभृत्यांभारवंतीचप्रतिमांप्रतिबिंबमुहूहतात्पश्चात्स्थितस्यापितदाभिमुख्यादितिभावः। मुकुरेणदर्पणेनक
र्त्रा। दर्पणेमुकुरादर्शाविसमरः। वेपथुमतोनवोढतयाभयमंगरादभ्यांकंपमानात्। अतिभरानप्रतिमात्रोभरोपस्थानस्मादि
त्यर्थः। प्रतिबिंबगृहमुकुराधारणादितिभावः। वध्वाःनवोढायाः करात् पाणीतलात्। पंचम्यालसिलाकथमपिनापाति
नपतितं। महताप्रयत्नेनावधारितरसर्थः। भावेलुङ्। एवाद्भुप्धा। अत्रवधूकरस्यभाएसंबंधेपिसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः। गृहमिति
।श्लेषोत्थापितेतिसंकरः ७३

एमः
२३

दयितेति॥ ॥प्रथमं चंद्रो दयात्मा क्षरिमूर्छ्छां निजमनोदहर्त्तुमार्त्तमितनायुपगते ततः पश्चात्क्षणदाकरे चेंद्रे उदिते सति सपदि
लब्धपदे दृष्टचोरपदवि न्द्रे र जो दयिताभिर्दूतस्या कृष्टस्यापहृतस्यैव मनसोनुपदिभिरन्वेष्टभिरन्विष्यन्दिरिवेत्यर्थः॥ अतएवगम्यो
त्प्रेक्षा प्रागवलं वित धैर्यसागनिर्मित्ता। अनुपदन्वेष्टेति निपातः॥ अन्वेष्टानुपदीप्रोक्त इति वैजयंती॥ पुंवद्भिः कामिभिः प्रथ
मेमपातं॥ पाते र्भावे ल्लिट्॥ अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षयापूर्वाचोरग्राहिभिरूपगम्यते। इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ७०

कुलकं॥ ॥दयितादृतस्यपुंवद्भिर्मनसः परिमूर्छ्छामिवगते ः प्रथमं॥ उदिते ततः सपदि लब्धपदे क्षणदाकरे नुपदि
भिः प्रपदे ७० नियपातसंभ्रमभृतः श्रवणार्पितमृच्च प्रणादिताळिकुलं। दयितावलोकविकसन्नयनप्रसरप्रगुणत्र्यमिवनी

अथ पूर्णागं हम्रा प्रनंतरं दृतानं वर्णयति॥ ॥नियपातेति। संभ्रममभृतः प्रत्युत्थानसंरंभिराया॥ अर्हितमृवंन ररहं ७१
मायाः श्रवणापिताप्रणादितालिकुलं कृत्तप्तलिपुंजं। उपसर्गदृसमासेपि णोपरे कास्येति णत्वं। वारिहहं श्रवणोत्पलं दयितावलो
केन विकसनो वित्तारं गच्छन्तो नयनस्य प्रसरेण प्रगुण्यमिव पूर्वतनाणत्वं निपपात। तथा संभ्रान्तमित्यर्थः॥ अत्र संभ्रमहेतुकस्य क
र्णोत्पलपातस्य नयनप्रसारहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते। एषा हृष्टा नायिका ७१

मा०टी०९ विधत्तइति॥ ॥दिवान्हाकाशेन सवयसा वयस्यया च पुरो ऽग्रे विधत्ते विधातरि परिपूर्णमंडलविकाशं विंब
९८ शोभां विभ्रतीति तस्मिन्हिमधाम्नि चंद्रे दर्पणतले च मृगदृशः स्त्रियः स्वमुखश्रियं पूर्वत्रोपमानभूतामुत्तर
त्रोपमेयभूतां चेत्यर्थः॥ मुहुर्ददृशुः॥ औपम्यपरीक्षार्थमिति भावः। अत्रान्यस्त्रियो ऽन्यत्रासंभवाद्वंद्वे

विधत्ते दिवा सवयसा च पुरः परिपूर्णमंडलविकाशमिति॥
हिमधाम्नि दर्पणतले च मुहुः स्वमुखश्रियं मृगदृशो ददृशुः ५२

नेत्सदृशमिति सादृश्याक्षेपाद्संभवद्वस्तुसंबंधो निदर्शना तथा चंद्रदर्पणयोर्युसवयसो न्मयम्यासं
लिमन्वयाद्युव्यासंख्यालंकारश्च। तदुभयापेक्षया चंद्रदर्पणयोर्मुखश्रीदर्शनस्थानत्वेन प्रस्तुतयोरेवोप
म्यस्यगम्यत्वात्तुल्ययोगितेति संकरः ५३ रामः
९८

वपुरिति॥ ॥ वधूः स्त्रीपरिरंभरसखअवधानभीरुकतया लिंगनरसखविछेदभीरुत्वेनप्रियः कुंकुमापिवक्षस्थलनिकुंक
मसप :। वपुर्नानुलिप्त। नानुलिप्तवती। अंगरागमात्रव्यवधानमपिनसहनरसर्थ्यः लिंपतेः कर्त्तरिलुङि तङ्। नत्वापि। अरो
वपुःप्रियसंगमेघनअनवलेपं। चंदनेनाननुलिप्तमगंवेचेनियत। अवलेपकगर्वे स्याल्लेपनेभूषणेपिचेति विश्वः। रदमन

वपुरन्वलिप्तपरिरंभरसखअवधानभीरुकतयानववधूः॥क्षममस्यवाठमिदमेवहियत्प्रियसंगमेघनवलेपमदः ५१
निजपाणिपल्लवतलस्खलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः॥ अपरापरीक्ष्यशनकैर्मुमुदेमुखवासमास्यकमलश्व
सनैः ५२

वलेपनमेवास्यवपुषोवाठंभृशंक्षमंयुक्तं। श्लेषानुप्रासितोयमर्थान्तरन्यासः ५१ निजेति॥ ॥अपरास्त्रीनिजपा
णिपल्लवतलस्यस्खलनादभिघातादभिनासिकाविवरंनासिकारंध्रंप्रतिउत्पतितैर्ह्रियैरास्यकमलस्यश्वसनैर्मुखपद्म
माहतैर्मुखवासंमुखवासनांशनकैः परीक्ष्यमुमुदे। रपंवासकसज्जिकानायिका ५२

मा०टी०९ ध्रुवमिति॥ ॥मदनेषवो महति कठिने कुचतटे प्रतिहतिं प्रतिघातमागताः प्राप्ताः ध्रुवं यद्यस्माद्धरिमणा निजभारेण ग्लपितं कर्शितमवल
ग्नं मध्यं येषां ते तथाभूताः। इदं कुचतटमिति तदंगे लग्नं स्मरेत। अंगवतेन तनुत्वमिति वितर्कः। ननु तेन कार्श्ये पंगागमत। नाभज्जत। पुष्पादिस्त्रैणक्रूरटारे
१६ पः। तदा मदनेषुपातात्कुत्रचित्किं पंगता नाभंगं कृशमासीदित्यर्थः। अत्र काठिन्यस्य प्रतिहतिहेतुत्वात्काव्यलिंगं। तदपेक्षया कुचयोः
कार्श्याभावनिमित्तान्मदनेषुप्रतिघातोत्प्रेक्षणात्काव्यलिंगसंकीर्णा गुणाभावनिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा. ४९ नेति॥ ॥प्रियतमेन गृह

ध्रुवमागताः प्रतिहतिं कठिने मदनेषवः कुचतटे महति। इतरांगवत्तदयदि दं गरिमग्लपितावलग्नमगमत्तनुतां ४९
नमनोरमास्वपि विशेषविदां निरचेष्टयोग्यमिदमेतदिति। गृहमेष्यति प्रियतमे सदृशां वसनांगरागसुमनस्सु मनः ५०

मेष्यत्यागमिष्यति सति रणोत्सुकः सहृदि प्राणप्यादेशः। विशेषविदां तारतम्यवेदिनां दिवेकिनामपीत्यर्थः। अत एव सदृशानामुग्रदर्श
नीनां स्त्रीणां मनः कर्तृ मनोरमास्वपि वसनांगरागसुमनस्सु वस्त्रगंधमाल्येषु इदमेतदिति इदं पुरोवर्ति वस्त्रमेतदिति वसनमितिस्त्रगनुले
पनमिति सुमनस इति विशेषाकारेण यथायोग्यमस्माकं धारणार्हमिति विचनिरचेष्टन निरधायत। प्रियागमनहर्षातिरेकादिति कर्त
व्यतामूढमभूदित्यर्थः। चितेरात्मनेपदे धिञ्। सिच्यार्धधातुकार्ध धातुकयोरिति गुणः। हर्षोत्प्रसंचारिनिस्त्रपसंबंधेप्यसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः। सुमनः

स्फुरद्दिति॥ ॥भ्रमराः स्त्रियः स्फुरन्तश्चलन्तउज्वलाश्चामलाश्च अधराश्चोष्ठा एव दलानि पत्राणि येषां ते : परितो विकसन्तो दृशां नानां मुखा म्बोदनं कान्तय एव केसरभराः किंजल्कपुंजाः येषां तेः घनानि मुग्धानि गंडा एव फलकानि कर्णिकायेषां तेः विकसद्भिरास्यकमलैः वक्त्रकमलैर्विबभुः अत्रास्यकमलैरिति निरूपणात् भ्रमरा एव सरस्यन्तीति सिद्धैकदेशवर्त्ति सावयवरूपकं। आस्यकुमुदैरिति पाठे कुमुदस्य मुखोपमानत्वं कविः समयविरुद्धमित्येकावलीकारः ४७ भजतइति॥ ॥अधिकेनप्रबलेनजितोविदेशं

स्फुरदुज्वलाधरदलैर्विलसद्दृशांताप्तकेसरभरैः परितः॥ घनमुग्धगंडफलकैर्विबभुर्विकसद्भिरास्यकमलैः प्रमदाः ४७
भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवाकुशलः॥ मुखमिंदुरुज्वलकपोलमतः प्रतिमाछलेन सुदृशामविशत् ४८

देशांतरं भजते। अथवा कुशलश्चेत्तदनुप्रवेशं तन्मज्जनमेव शरणं तया ऽनुप्रविश्य जीवतीत्यर्थः। अतो हेतोरिंदुरुज्वलौ कपोलौ यस्य तदिति मुखस्य विंबग्रहणयोग्यतोक्तिः पदार्थहेतुकं काव्यलिंगं। सुदृशां मुखप्रतिमाछलेन प्रतिविंबव्याजेनाविशत् प्रविष्टः। साक्षात्त्वदूर एवापन्न प्रतिमाचंद्र इति छलशब्दात्प्रतीतेः। छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनरूपोपह्नवालंकारः। पूर्वोक्तकाव्यलिंगसापेक्षत्वात्संकरः। तेन कपोलयोर्लोकोत्तरलावण्यपदार्थगोपम्यं वस्त्वपि तेनरसालंकारेणाव्यभिलंकारध्वनिः ४८

मा०टी०९ कदलीति॥ ॥वधूः कदलीप्रकांडरुचिरोरं भास्तंभगंभीरऊरुरेव तरुर्वेधनहस्तोयस्मिन्तस्मिन्। अत्र कदलीप्रकांडस्पर्सोदर्यमात्रोपमा
नत्वात्रबंधनयोग्यहस्तवाचिना तरुणा द्वेन पुनरुक्तिः॥ महति जघनस्थलस्य वपरिसरः प्रदेशस्तस्मिन् रसनाकलापकएव गुणस्तेन मक
१५ रध्वजो मदनः स एव द्विरदस्तमाकलयत्। अवधारयत्। अवध्नादित्यर्थः॥ रसनाबंधेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासीदित्यर्थः॥ सम
स्तवस्तुवर्त्तिसावयवरूपकं ४५ अधरेष्विति॥ ॥सुदृशामधरेष्वोष्ठेषु॥ अलक्तकरसो लाक्षाद्रवः॥ तथा कपोलभुवि मंडस्थ

कदलीप्रकांडरुचिरोरुतरौ जघनस्थलीपरिसरे महति॥ रसनाकलापकगुणेन वधूर्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ४५
अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं कपोलभुवि लोध्ररजः॥ नवमंजनं नयनपंकजयोर्विभिदे न धावनिहितासमः ४६

ले विशदं शुभ्रं लोध्ररजः॥ तथा नयनपंकजयोर्नवमंजनं नवमंजनं च धावनिहितात्पयसः क्षीरात्। पयः क्षीरं पयोवुदेत्यमरः॥ न विभिदे॥ भिन्न
नाभूत्॥ कर्मकर्त्तरि लिट्। अधरादिनिहितं लाक्षारागादिकं धावनिहितक्षीरवत्सावर्ण्याद्भिन्नतया भेदेन दुर्ग्रहमभूदित्यर्थः॥ अत्र पदेन
दधरालक्तकरसादिकं न स्वस्वधवनिहितक्षीरमिलेकवाक्यतया वाक्यार्थे वाक्यार्थसमारोपात् संभवद्वस्तुसंबंधो वाक्यार्थनिष्ठो निदर्श एम:
नालंकारः॥ तेनाधरालक्तकादीनां गुणान एकत्वरूपः सामान्यालंकारो गम्यते। सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वंतरैकतेति लक्षणात् ४६ १५

एवंचन्द्रोदयाख्यमुद्दीपनविभावमुक्त्वा तत्फलमाह॥ ॥इतीति॥ इत्येवं सितदीधितौ उदितवति सत्यबलाः स्त्रियो निश्चिता प्रियतमानामाग
तिरागमनं याभिस्ताः सत्यः प्रतिकर्मप्रसाधनं कर्तुमुपचक्रमिरे। प्रतिकर्मप्रसाधनमित्यमरः। चन्द्रोदयात्प्रियागमनं निश्चित्यालंकर्तुं प्रक्रा
न्ता इत्यर्थः। तथा हि। समये कार्यकाले कृतमनुष्ठितं सर्वं सकलं कर्म उपकारि उपकारकं भवति हि। अन्यथा विफलमेवेति भावः। अतो निश्चि

इति निश्चितप्रियतमागतयः सितदीधितावुदितवत्यबलाः॥ प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे समये हि सर्वमुपकारि कृतं ४३
सममेकमेव दधतुः स्तनयोर्गुरुहारभूषणमुरोजनतौ॥ घटने हि संहननया जनितामिरमेव निविवरतां दधतोः ४४

समवृत्तिरास्यांघ्रके सर्थान्तरन्यासः ४३ अथ प्रसाधनविधिमेव प्रपञ्चयति॥ ॥सममिति॥ स्तनयोः स्त्रियः उरोजनतौ गुरुहारभूषणमे
कमेव हारमेव भूषणं सममवैषम्येण दधतुः। संहननया संश्लिष्टतया ऐकमत्येन घटनितां निर्विवरतां निरन्तरालतां दधतोर्वहतोरिति
पाठः॥ इदं समभाक्त्वमेव घटने हि। अन्तर्भेदान्तराया हि विषयोपभोगाः कुचयोस्तदभावात्क्रमयोर्हारधारणं युक्तमिति भावः ४४

मा॰ टी॰ ९ ककुभामिति॥ ॥ ककुभां दिशां मुखानि सहसा अम्हटिति उज्वलयन् दुःसहासयन् रतनये स्वरतायाधिकम् आकुलत्वं द
१४ धत् जनानामिति शेषः॥ अमत्र रतनये कामदेवे आकुलत्वं भयविह्वलत्वं दधत्। अत्रेरत्रिमुनेर्नयनप्र
भवः॥ अत्रिनेत्रसमुद्भवः इति पुराणात्। त्रिनयनप्रभवो न भवतीत्यत्रिनयनप्रभवः अपरः त्रिनयनप्रभवा

ककुभां मुखानि सहसोज्वलयन् दधदाकुलत्वमधिकं रतनये॥
अदिदीपदिंदुरपरो दहनः कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ४२

द्दग्मोर्दहनोऽग्निरिंदुः कुसुमेषुं काममदिदीपत् दीपयति स्म। दीप्यते र्णौ चङि भ्राजेत्यादिना विकल्पान्नोपधाह्रस्वः। अत्र
प्रकृते कुसुमेषोर्दीपनं नाम प्रवर्द्धनं तस्य तत्र प्रतीयमानेन प्रज्वलनेनाभेदाध्यवसायात् अभिन्नमिंदोर्दिग्मुखोद्भासनादि धर्मसं एमः
बंधाद्धर्मारोपं दहनस्य परस्य प्रयोगसामर्थ्याद्दहनत्वोत्प्रेक्षा। नरूपकमिति रहस्यं। चंद्रोदयात्कामो वर्द्धते इति तात्पर्यं ४२ १४

अवर्कत्यामिति॥ ॥ पुष्पधनुः पुष्पधन्वा। वासंज्ञायामिति विकल्पादनङादेशः। तस्य धनुः पुष्पचापं पुष्पा
तरं तस्माच्चलितो निसृतः शिलीमुखसमूहः पक्षे तु शिलीमुखा बाणा अलिपक्षे। अलिबाणौ शिलीमुखाविति विश्व
मरः। तेषां गणः शशिनः उदयाद्विकाशमौत्सुक्यमुन्मीलनं च गमिते प्रापिते सत्यङ्गनानां मनसि हृदये कुमु

युगपद्विकाशमुदयाद्गमिते शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत।
दलितश्च पुष्पधनुषो धनुषः कुमुदेऽङ्गनामनसि वावसरं ४१

दे च युगपदेककालमवकाशं स्थानं वा लभत। उभयत्र प्रवेशं लब्धवानित्यर्थः। अत्र चन्द्रोदये कुमुदकामिनीहृदययोर्द्वयोरपि
प्रकृतयोरेकक्रियासम्बन्धः शिलीमुखमेव शालस्य लोकधर्मयोगादौपम्यानुस्यूतयोगिता। एकधर्मत्वं चात्र शिलीमुखेति श्लि
ष्टपदोपात्तयोरलिबाणयोरेकत्वाध्यवसायमूलातिशयोक्तिप्रसादादिति संकरः ४१

मा० टी० ९ भवन्नेति॥ परिमंदतया एकाकित्वाद् असमर्थतया भवनोदरे गुल्हाभ्यंतरेषु स्थापितः सन् मदनः आलकमुखोपगतानां गता
स्वविवरप्रविष्टानानएवल्लसनः स्फटिकपंक्तीनां हगिवकृपीभायेबांना स्फटिकदंडसन्निभानिंदुकिरणानवलंब्यावष्टभ्य उदतिष्ठ
१२ दुत्थितः। अत्रोह्योर्ध्यानयोरभेदविवक्षया उद्दीर्णकर्मणि निपातस्येपदसिद्धिः। एतदेवाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या स्फटिकपष्टि

भवनोदरेषु परिमंदतया शयितो लसत्स्फटिकपष्टिरुचः॥ अवलंब्य जालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिंदुकिरणान्
स्मरः ३९ अविभावितेषु विषयः प्रथमं मदनोपि नूनमभवत्तमसा। उदिते दिशः प्रकटयत्यमुनाप दर्पमधाम्नि धनुष एव
कृषे ४०

रुचः स्फुरन्मयूखा इत्युक्तं तथा अवलंब्य संग्रह्य उत्थाय अवलंब्य हेतुकत्वोत्प्रेक्षा प्रसादस्येनांसंकरः ३९ अविभावितेति॥
मदनोपि प्रथमं चंद्रोदयात्पूर्वं तमसा अविभावितो अलक्षितः तद्वृषु विषयो बाणलक्ष्यं येन सः अभवन्नूनमित्युत्प्रेक्षा। यद्यस्माद् दर्प
धाम्नि दीप्तिकरे उदिते दिशः प्रकटयति सति अमुना मदनेन धनुष्येव कृषे आकृष्टं। चंद्र एव मदनस्योद्दीपक इति भावः ४०

एम:
१३

अमलेति॥ अधिकमवभासिताः प्रकाशिताः दिशो याभिस्तासामिंदुरुचां निकरे। अमलात्मसु निर्मलमूर्तिषु तरुणीनां येकपो
लाः फलकानीव तेषु भिन्नो मुहुः प्रतिफलनसंक्रामस्तां इतरंध्रचुरतां विससार। दर्पणसंक्रमणादिवेतिभावः। अत एव तु आसां
कपोलासंक्रमणेपि संक्रमोक्तेरसंबंधे संबंधोक्तरूपातिशयोक्तिः ३७ उपगूढेति॥ ॥रजनीकरश्चंद्रः लघु पिदधे पि

॥ ॥अमलात्मसु प्रतिफलन्नभितस्तरुणीकपोलफलकेषु मुहुः॥ विससार सांद्रतर
मिंदुरुचामधिकावभासितदिशां निकरः ३७ उपगूढवेलमलघूर्मिभुजैः सरितामचु
क्षुभदधीशमपि॥ रजनीकरः किमिव चित्रमदोयदुदीरितांगमनंगलघुं ३८

रैवभुजैरुपगूढावेलायेन तं सावष्टंभमपीतिभावः। सरितामधीशं समुद्रमपि स्वभावादक्षोभ्यमपीतिभावः। अचुक्षुभत्॥ क्षोभ
यति स्म क्षुभ्यतेर्णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। अनंगेन लघुं गतसारं पदवएवगिरणास्तेषांगणमचुक्षुभदिसदः किमिव चित्रं न किं
किं चिदित्यर्थः। अक्षोभ्यमब्धिं क्षोभयतश्चंद्रस्य दंगजपि कयायादक्षोभकत्वोक्तेरर्थापत्तिरलंकारः ३८

प्रतीति॥ ॥सुदृशोंगना: अभिषेकैर्भर्त्तारमपि। लक्ष्मणेनाभिप्रसाभिमुख्ये सख्यपीभाव: शिशिरैर्गलितै: सर्वतोजलबिंद
मा.टी.९ दोयस्मात्तं। दंडुमणिमयं दृकांतशिलासेवदाहुतस्यवधं तत्संपीवधं लोपतिमांसमार्जन्मयस्मेतेनस्य रजन्मना घर्मपयसा स्वे
१२ दांबुना उपचितां आम्राः स्विन्नवतीस्तर्थ: प्रतिकूलाकामिनी प्रतिकामिनी सपत्नी नि आलोक्ये निवोध: ह्य किंतीभीताददृशु: अमंदृ
शिलापुत्रिकायां साहृश्यप्रतिबंधनयाप्रतिकामिनी आन्याभ्रांतिमद्लंकार: ३५ नेति॥ ॥ओषधिपतिरिवओषधिपतिश्चंद्र

प्रतिकामिनीतिददृशुश्चकिता: स्मरजन्मघर्मपयसोपचिता:॥ सुदृशोभिषेकशिशिरैर्गलज्जलबिंदुभिर्दुमणिदाहृव
धं ३५ अमलदूवैर्विदधदञ्चदृशामपमार्गमोषधिपति:सकरै:। परितोविसर्पिपरितापिभृशं वपुषोवतीरयतिमा नविवं ३६

वैघक्वेति श्लिष्टरूपकं। अमलात्मेवामलमोषधविघोषस्तेनदूवैर्णै: कौरैवकरै: किरणैर्हस्तैश्च। अन्ये
दृशांस्त्रीणामपमार्गमंगपरिमार्ज्जनं विदधत्। परितोविसर्पि सर्वव्यापिभृशं परितापिसंतापकारिमान: कोप: सएववि
षंतद्वपुष: शरीरादवतारयतिस्मावरोपितवान्। अत्रसावयवरूपकेणोषधलिसजांगलौकहस्तसंस्पर्शाहिविषमिवनि एम:
र्वाकरस्पर्शादेवांगनानांवपुषिविषेऽन्तष्टरत्युपमाम्यते ३६ १२

दिवसमिति॥ ॥मगधरः चंद्रो दिवसं दिवसे सर्वः। असंतसंयोगे द्वितीया। मधासुषमृत्वे हत्वांशोः पादैलं मुनां घ्रिणाद्व। पादार
श्मघ्रितुर्यभागारसमरः। हुभांतादितां अत एवानवरतैरविच्छिन्नैरलिकृतैःरुदतीमिव स्थितां। कुमुदिन्येव वनिता। तां अ
गणितवनेकराग्वेसम्येदैनसमासरतिवाम। ततः। तेरत्यकरैः अग्रांशुभिः यत्र हलेर्मुहुराननमम्नस्थान उदधि भूवसत उ
च्छासयतिस्म। पादवमष्टांतापतिभिराभ्वसनोपत्वादितिभावः। स्वसिधानो लैर्वैवस्युप धापाहुस्वः। अत्र पादरएवपा

दिवसं मणो ह्यमृतविपादहृतां हृदतीमिवानवरतालिहतैः। मुहुराननमग्नमगधरप्रकरे
हरदिग्भवसत्कुमुद्वतीवनितां ३६

रसैलेमहतामितिहमनसाघितक्लिष्टरूपकोस्यापितेपं। अलिहतैरिति
अधिकरणपरिणामगर्भारैरदनोन्मेक्षासापेक्षेयमुत्स्मानोन्मेक्षेसेकोविजातीयसंकरः। तथा करैरेवकरैः कुमुदि
नीव नितेति क्लिष्टाक्लिष्टरूपणामगधरवदभ्भवलप्रतीतेरेकदेशवर्तिरूपकं। तत्सापेक्षं उदधिभ्वसहितिनभ्यो
न्मेक्षेसपरोविजातीयसंकरः। रैदनोन्मेक्षासापेक्षेयमुच्छ्वासनोत्प्रेक्षेति सजातीयसंकरोपि ३६

मा॰टी॰ ९ उपैति ॥ ॥अथ सांनिधिः सम्बन्धे वणिगिव सततं परिमुग्धतां सौन्दर्यममन्दमौढ्यं व्यवहारानभिज्ञत्वमिति निपातवत्। मुग्धः सुन्दरमूढयोरित्य
मरः। दधतो दधानस्य घनानां वीथिर्घनवीथिरंतरिक्षं तद्वीथिः पण्यवीथिरिति विस्पष्टमितसमासः। तामवतीर्णवतः प्रविष्टवतः उडुप
११ तेर्नक्षत्रनाथस्य चिह्नं निकवणिगात्मनः कलाः षोडशांशाः मूलधनं हट्टं अंशकलास्थान्मूलजे हट्टे तोलविस्त्रद्रादावं पणमानके। षोडशांशो
पिचंद्रस्येति विश्वः। उपचयापचयौ वृद्धिहूयेधनवृद्धये पजीवति स्म सेवते स्म। अस्यत्र लभने सेवा सर्पः। परार्थमादिकुशलो स्यकुप

उपजीवति स्म सततं दधतः परिमुग्धतां वणिगिवेन्दुपतेः ॥ घनवीथिवीथिमवतीर्णवतो निधिरंशुमालिनि उपायकलाः ३२
रजनीमवाप्य ह्रवमापशशीसपदि श्रिअभ्रूयपदसाव पितां ॥ अविलंबितक्रममहो महतामितरेतरोपकृतिमच्चरितं ३३

लभ्य हां नलाधमाप्नोतिन हृदितिभावः। श्लेषसंकीर्णेयमुपमा। उपमासंकीर्णश्लेषरूपस्मे ३२ रजनीति ॥ ॥ पाणी रजनीम
वाप्य सपदि हृदं शोभामाप। असौ पाण्ड्यपि तां रजनीं व्यधूपयत ॥ तथाहि। महतां सतां चरितमविलंबितक्रममविलंबितप्रका
एषप्रातथा इतरेतरोपकृतिमत् अन्योन्योपकारवत्। अहो इत्यविलंबादाश्चर्यं। अत्र रजनीशशिनोर्भिथः शोभाकरत्वादन्यो
न्यालंकारः। तदन्योन्यं मिथ्योपर्कोसाधो सादृकता भवेदिति लक्षणात्। अत्रस्यार्थकम्याप्रयर्थांतरन्यासः। रसांगांगिभावेन संकरः ३३

एवः
११

अथेति॥ ॥ अथोदयानन्तरं लक्ष्मणलाञ्छनेन। लक्ष्मणेन सौमित्रिणा चानुगतमनुसृतं कान्तं वपुर्यस्य सः लक्ष्मणानुगतकान्तवपुः इति शब्दश्लेषः। वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयभासो विजतुकाष्ठवदेकशब्दप्रतीतेः। परितः समन्तात् ऋक्षगणैर्नक्षत्रसमूहैः। जाम्बवदादिभल्लूकसमूहैश्चेत्यर्थश्लेषः। एकनालावलम्बिफ

अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपुर्जलधिं व्यतीत्य स दाशरथिः।
परिवारितः परितऋक्षगणैस्तिमिरौघराक्षसकुलं बिभिदे ३१

लद्वयवदखण्डैकशब्दार्थद्वयप्रतीतेः। नक्षत्रमृक्षं भं तारा। ऋक्षाच्छभल्लभल्लूकाः इति चामरः। परिवारितः। दाशपेय दाशरथिर्दशरथपुत्रो रामः। अनन्तरम्। जलधिं विलङ्घ्य तिमिरौघराक्षसकुलं। तद्भूमिदेविदारयामास। बिभिदे। कर्तरि लिट् तङ्। श्लेषसंकीर्णवृत्तिसावयवरूपकालंकारः ३१

अ. अथाश्वस्थानस्तनाहंवर्णयामासछत्रधारणमाह जगदिति अर्को जगत्सृष्ट्युपन्नं हरिमित्तस्तेव जगत्सवितृभिरपि पादैः किरणैश्चरणैश्च स्पृष्टुंना
पुष्यतनाहम् पुजेर्देवादिकान्कर्त्तिलिङ्गः कुतः यतोऽस्य हरेर्ध्वहद्धिपुलं सार्वशाचन्द्रचारुस्पृथ्वीतन्तु सुंदरं स्वरूपमालंकारः आतपात्त्रायतइति
आतपत्रं छत्रं सुपीतियोगविभागात्कः विभरांबभूवे यत्नेन कर्मणि लिट् भाष्मात्वं वान्त्रुवध्नेति विकल्पादाम् आतपत्रंताहितस्य
द्वैरपिपादैः स्पृष्टुमशक्यत्वादित्यर्थः जगत्सृष्ट्युत्पस्य हरेः पादैः तस्पर्शोनि वेधा इति ध्वनिः ॥१॥ अथ चामरधारणमाह मृणालेति मृणा
लस्य ग्रामलं विसतन्तुवितानं स्वरूपमाचलहारिजताहिति भावः चामरस्योर्द्वयमन्तरेण स्थितः द्वयस्य मध्ये स्थितः अन्तरान्तरेणयुक्ते इति

जगत्सवितृभैरपि तं नैपादैः स्प्रष्टुं जगत्सृष्ट्युत्पमपुष्यतार्कैः । यतो बृहत्सार्वशाचन्द्रचारु हतस्यातपत्रं बिभरांबभूवे ॥२॥ रू१
ल मृणालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः । भेजेऽभितः पातुकसिन्धुजन्मधौरे भूतपूर्वोहि च मन्दुराङ्गैः ॥३॥

द्वितीया सह हरिरभितः पातुकोऽभयतः पातिसिद्धानां देवतानां सिंधुराणाक्षरंगंगापस्य सः पर्यभिभ्यां चेतितसि प्रत्ययः तदोभयार्थे वर्त्त
मानाभ्यामपिष्यतइत्युभयार्थत्वं सुप्सुपेति समासः पातुके तिलषयतपदेसादिनाउकञ् तस्यां धुराणैरत्नाकरस्य तनभूतापूर्वमभूत
पूर्वो सुप्सुपेति समासः तां श्रियं भेजे नाहं श्रीशोभामुवाह अनएव निर्द्धनासी चामुत्तर्द्धैः सम्भावनामात्रेणा अभितः पातुकसिंधु
सिंधुसंबंधमूलया संबंधरूपातिशयोक्त्यालोक्त्रो विक संयोगेन संकीर्स नद्यतिसंक्षेपः ॥२॥ ३॥ ३॥ ३॥ एमनवंद्वायनमः ॥

अथाष्टभिरस्य प्रसाधनविधिं वर्णयन्कुकुटधारणमाह· चित्रेति· अस्य हरेरुपपुच्छे देशे मौलिभागे मौलिभाजां मुकुटगतानां मणीनां मे नणीयसीभिर्महतीभिश्चित्राभिरनेकवर्णाभिः भाभिः कर्णाभिः स्फुः प्रभाहस्तविलिप्ता भाः स्तुवि शुनिदीप्तयः स्पनः· सांतपक्षे भोभगो इत्यादिना रोर्यकारेतस्य हलि सर्वेषामिति लोपः अनेकधातुभिर्गैरिकादिभिः छुरितानां लिप्तानां मकरसनाम्नां रत्नमयानां तस्य गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि अनुकृता तत्ता हरयमभाजो सर्थः पूर्णोपमेयम्॥४॥ कण्ठे चम्बूनमाह· तस्येति· तस्य हरेः रायस्य कण्ठ

चित्राभिरस्योपरिमौलिभाजां भाभिर्मणीनामनणीयसीभिः॥ अनेकधातुच्छुरितान्सरङ्मेर्गोवर्द्धनस्यां कृतिरन्वकारि॥४॥ तस्याः स्तस्त्कांचनकुण्डलाग्रप्रत्युप्तगारुत्मतरत्नभासा॥ अवापबाल्योचितनीलकण्ठ पिच्छावचूडाकलनामिवोरः॥५॥ हरेरामः॥

साकांचनकुण्डलाग्रयोः प्रत्युप्तानां खचितानां गारुत्मतरत्नानां मरकतमणीनां भासा दीप्त्या उरस्ति प्रसरन्त्येति भावः बाल्य शैशवं बालरागादिलास्यपक्षे· तत्रोचितमभ्यस्तं यन्नीलकण्ठपिच्छं मयूरपिच्छं अभ्यस्तेषु चितं साध्यमिति याद्दवः पिच्छवर्हेन पुंस केमितसमरः तद्देवावचूडामालिका तस्याः कलनामाभोवनमवापेत्युत्प्रेक्षा पत्रान्यधर्मसंबंधादन्यदेवोपलक्षितम्· प्रकृतो हि भवे त्याज्ञा नामुत्प्रेक्षां प्रवक्षत इति॥५॥ ५॥

तमंगदइति· तं हरिं मंदरकूटकोटिव्याघट्टनात् दृशावल्लिशिखराग्रसंघर्षणात् सैवैतिजनाश्चारोल्लोरवनातया· वंह्यिपसावद्भुलतरेण
गिमास्थिरेसाह्निनावद्भुलग्राद्दस्येयपत्तुनिवंहारेयः मणीनां दीप्तिवितानकेतनप्रभापटलेनोल्लसन्तीति देदीप्यमाने· आङ्गौ नद्योर्नुमिति
नुमागमः अङ्गदे केयूरे· केयूरमंगदं तुल्येइत्यमरः· चकासयामासतुः शोभयांचक्रतुः अङ्गदेष्टनवान्निसर्थे· चकासेर्णपन्ताल्लिङ्‌अ·अां
ग८ प्रत्ययेऽस्तेरनुप्रयोगः अत्रांगदयोः शोभाभावोपि तेरेप्यभेदोक्तिमये·क्ष्यन्तमोः मंदरकूटकोघसंवंधेपिसंवंधो त्यादनयोरतिशयोक्तेः संकरः॥८॥
स८

तमंगदेमंदरकूटकोटिव्याघट्टनोत्तेजनयामणीनाम्·॥ वंहीयसादीप्तिवितानकेनचकासयामासतुरुल्लसन्तौ॥८॥
निसर्गरक्तैर्वलयावनद्धताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः॥ व्यद्योततद्योपि तुरारिवक्षोविक्षोभजास्त्रक्स्नपितैरिवा
सौ॥९॥

निसर्गेति· असौ हरिर्निसर्गरक्तैः स्वभावलोहितैः किञ्च· कटके वलये· कटकं वलयोस्त्रियामित्यमरः· तयोरवनद्धानां प्रसुप्तानां ताम्राश्मनां
पा पद्मरागाणां रश्मिभिः छुरितैरनुरंजितैश्चापिदुरारेर्हिरण्यकशिपोर्वक्षसो विक्षोभेण विदारणेन जातं परस्रक्तेनाऽस्रजा स्नपितैरि
वरक्तैरिवस्थितैरित्युत्प्रेक्षा स्नातेर्णपन्तात्क्तः· अर्त्तिह्रीसादिनापुगागमः· मितां ह्रस्वः· नखाग्रैर्व्यद्योतत कटके वध्नवानिसर्थः॥९॥
र्थः

उभाविति। तमालवन्नीलं आमुक्ते आसंजिते मुक्तालते मौक्तिकस्रजे यस्मिंस्तस्य हरेर्वक्षः आकाशगंगायाः पयसः उभौ प्रवाहौ व्यो
म्नि पृथक् पतेतां यदि पृथक्प्रवहेतां चेत् संभावनायां लिङ् तेन वक्षो भ्याउपमीयेत सम्यक्क्रियेत नास्योपमानं किंचित्सरूपमिति
भावः। मुक्ताहारं धृतवानित्यर्थः। अत्र व्योम्नः गङ्गाप्रवाहद्वयासंबंधेपि संभावनया संबंधकथनादतिशयोक्तिः तदेतत्सुप्रवालो
पहितेत्यादिस्यादि साधुपाहसालंकारसर्वस्वकारः स्फुटीचकार॥ ८ ॥ तेनेति। तेन हरिणा शशिनि धीधितिमिरिव दीधिताः आशयेन सहितं

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेताम्॥ तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य
वक्षः॥ ८ ॥ तेनांभसां सारमयः पयोधेर्दध्रे मणिर्दीधितिदीपिताशः॥ अन्तर्वसन्बिंबगतस्तदङ्गे साक्षादिवा
लक्ष्यत यत्र लोकः॥ ९ ॥ गुरोरेवमाह॥ ८॥

विश्रान्त तेजा इत्यर्थः पयोधेरंभसां सारस्य विकारः सारमयो मणिः समुद्रमथनोत्थः कौस्तुभाख्यो दध्रे धृतः यत्र धारणे कर्म
णि लिट् यत्र मणौ बिंबगतः प्रतिबिंबितो लोको बाह्यलोकस्तदङ्गे तस्य हरेः शरीरे साक्षात् साक्षाद्भूतो बहिः प्रसक्तेनालक्ष्यमाण इ
त्यर्थः अन्तर्वसन् अन्तर्गत इवालक्ष्यत यत्र मणौ प्रतिबिंबितो बाह्यलोकस्तदन्तरवनैर्मल्याद्बहिः प्रतिपालितकुक्षिस्थलोक
इवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा॥ ९ ॥ ९ ॥ परब्रह्मणे नमः। रामः
३

२५ मुक्केति॰ अस्य हरेः मुक्तामयं मुक्तामयुरं नास्य रूपवदनेम वद्गः सारसनेकटिप्रदेशे वलं वनेद्युतिसारसनावलं नीवं सारसनं चायमुक्तः
श्रंवलं मिथिसमरः आसंदमाप्नोति तिआगपदीनं यस्त्रादलं विश्वाप्रपदं मारोती निरवमसप॰ रामपु क्ताहारः अंग्रुष्ठेननिष्पूतं वि
स्तृष्टमित्यर्थः गो रार्थस्यादृश्याम्पलं यथाहृदं डीनिष्पूतो डीणांवांनाद्दिगोराद्युनिष्पपाम्रयं॰ अनिमुन्दरमन्यत्र याम्यकक्षांदिगाह
नरनिरु द्वैश्र ई मवाहुरैरैरुन्नतं त्रिसोनतोमंदाकिन्याः सन्ततं धारायस्यनत॰ जविछिन्नमंभद्रवभातिमेमुक्षेश्चा ॥१०॥ नरनि॰ इं

मुक्तामयं सारसनावलं विभाति स्मरेरामोमपरी नमस्य॰॥ अंग्रुष्ठ निष्पूतमिवोर्द्धमुच्चैस्त्रिस्रोतसः सन्ततधार
मम्भः॥१०॥ संइन्द्रुनीलस्थलनीलमूर्त्ती राजत्कर्पूरपिसंगवासाः॥ विसृत्वरैरैमुरुहां रजोभिर्यमस्वसुश्चि
त्रइवोदभारः॥११॥ १२॥ श्री॰

इन्द्रनीलस्थलमिवनीलमूर्त्तिः इपामांगः संहितायां तेरातिरेफलोपः॰ कुलोपेपूर्वस्यदीर्घः इतिदीर्घः॰ कर्पूरं हरितालमिवपिसंगंवासो यस्य
सः पीताम्बरः सर्थः॰ हरितालं कर्पूरमिति वैजयन्ती॰ सहारविस्त्वरैः विसृमरैः शानसजिसर्तिभ्यः क्वरप्॰ अंबुरुहामंबुजानां स्हेः क्कि
प् रजोभिः परागैश्चित्रवर्णाः यमस्वसुर्यमुनायाः॰ उदकस्यभारः प्रः उदभारः सरवरराज मंथोदनेसादिनाविकल्पादुदकशब्दस्योद
देशः॥११॥१२॥ नारायणः।

मा·घ·टी·
६
प्रसाधितस्येति· प्रसाधितस्यालंकृतस्यास्य मधुद्विषो हरेरन्यैवासदृशी विभिन्नाकान्यो विभिन्नासदृशा भिन्नेत्यर्थः । लक्ष्मीः शोभा वस्त्राभरणादिकृता शोभा संपत्तिर्वा । सा लक्ष्मीः श्री देवी गम्यते । तस्मिन् विषये सम्भूताः प्रसाधनेन युक्तं कृतः ऋद्ध्यस्मात्सा प्रसाधनलक्ष्मी ह्यशेषे वपुषि वसतीति शेषः । किं च अखिललोकस्य कान्ता प्रिया इतरा तु सा तु अन्यस्य कान्ता प्रिया न भवतीत्यनन्यकान्ता किं तु तस्यैव स्वार्थः । किं तु उरस्येव वसतीत्यर्थः । अत्र हरेः प्रसाधनादसाधारणी शोभा समजायतेति पारमार्थिको वाक्यार्थः । तत्र लक्ष्मी शब्दे श्लेषमहिम्ना वाच्यापा शोभायाः श्रीयमानया श्रीदेव्या सहाभेदाध्यवसायाद् इयमन्यैव लक्ष्मीरिति भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिः ॥ १२ ॥ प्र

प्रसाधितस्यास्य मधुद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् । वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्तोरसीतरा तु ॥ १२ ॥ कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य । आनन्दिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥ १३ ॥ राम हरे ॥

थैनमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेणाह कपाटेति· कपाटवद्विस्तीर्णे मनोरमे योरःस्थले स्थिता श्रीरिति ललना कान्ता यस्य तस्य हरेरानन्दिताशेषजना संतोषितसकलजना सर्वाङ्गसङ्गिनी सकलदेहव्यापिनी अपरैवासाधारण्येव श्रीदेव्या अन्यैव लक्ष्मीः शोभा रमा च बभूव सर्वालंकाराः प्रायशो कार्थमप्यनेकं श्लोकमुक्तिविशेषलाभाल्लिखन्तीत्यवयः । यथाहालेषये आदावेव निपीयेसा इम्लोकद्वयं तथास्य केलि लेशेसादि श्लोकद्वयं चेत्यादि ॥ १३ ॥ १३ ॥ ६७ रामः
६

अथदेवीमहत्त्वस्यैवास्ययाज्ञेनित्यत्वपरम्परासाधनविधेःफलमाह दैत्येति भूधराणामपिपुंसांमनुष्यजातिमित्यर्थः दैत्याधिपस्याहर
णपरस्त्रिपोः प्राणानुपांप्राणाहारिणांवज्राद्पिकठिनानामित्यर्थः नरवानांक्षतेनप्रयोजनप्रकाशोऽयम् कः कार्कश्यमेवगुणोयस्योःसौ
स्तनौस्तनानित्यर्थः ज्ञानावेकवचनेनाङ्गेतिभूयसांस्तनादिपुजातेर्हिसविशिष्टत्वात्तुद्विवचनं यथाहवामनः स्तनादिनांद्वित्वविशि
ष्टजातिः आर्थेयोनिरूधानास्तनरूपोपुवनयः वयसिप्रथमइतिङीप् एनहृदयेविज्ञुःवेष्टयामासुः अत्रहरिनखानांनरहरिनखभेदेप्य
५ भेदेऽन्यातत्तनयोप्रजाहरूपाठिन्यासर्वैविसंबंधोन्यावानिशयोक्तिःस्तनयोःसापेक्षत्वंकरः॥ २४॥ आकर्षेति अभुन्नंतनत्सावोर्त्द्र
प१ दैत्याधिप्राणामुपांनरवानांमुपेयुषांभूधराणांक्षतेनं॥ प्रकाशकार्कश्यगुणौदधानाःस्तनौतरुणापःप
रिवृत्तेरनभं॥ २४॥ आकर्षतेवोहृमतिकाशीपानेभुन्नतत्वांकुचमण्डलेन॥ ननामनम्रधात्रीतिगुरुत्व
भाजांनितान्तमाक्रान्तिरवांकुनानाम्॥ २५॥ रामचन्द्रायनमः॥ सीतायैनमः॥ २५॥ २५॥ ७२॥
२ टी० याकर्षतेवनमत्तंमध्यमुन्नमयतेवपिनेस्तुप्रेक्षा अतिगुरुत्वैप्रतिप्रष्टत्वंचमजतीभाकभज्ञोरिवः तेनांगनांकुचमण्डलेनाति मतिभारत्वंव
कैयानसत्तत्रापनरस्तनौ यासीराघव कतोहलादेर्लघोरितिरेफादेशः मध्योनितान्तमाक्रान्तः पीडितइवननामनतः अत्रानध्य
अत्रमध्यकुचमण्डलयोर्विरोधकासामान्याद्दारविजिगीषुराजमतीतेःसमासोक्तिः नायवाचकवाच्ययोमतीयमानाभेदेनाक्र
मणाक्रियाकर्मकर्तृभावंभावयंसाजुप्राणितेयन्नमस्याक्रमणाद्युक्तौ श्लेषेसनयोसंकरः उत्प्रेक्षयोस्तुनैरपेक्षात्संसृष्टिरिति
॥ विवेकः॥ २५॥ १५॥ ७२ ७२ ७२

ना॰टी॰८ यांयामिति॰ प्रियो हरिर्यां यामंगनां नीं सवी क्षरो हितिवी क्षा यांह्रियां व॰ एकपदे वैनत प्रेक्षना लोकपन्मा पूर्वविह्रियां च॰ कातराक्षिसा
५ ध्वसा वकितनलोवनोसती ह्रियानम्रमुखी वभूव॰ अनेनकार्यद्वारा लज्जा साध्वसभावोदयः उक्तः अन्य स्त्रीणां भावोदयमाह॰ अन्याः
अप्रेक्षिता गनाः आहितेर्ष्याः कृतक्षमाः समं सः परो क्षणो क्षमेर्ष्या हिति लक्षरणम्॰ तत्रान्तरे तस्मिन्नवसरे स्मरावसरे तस्यैवे क्षणमध्ये
वाकाशतार्थ्ये वसरोवि धाविति वेजयन्ति॰ निःशंकं नहनी क्षणाद्देवविरत ध्वंसमं पुगपत्कटाक्षैरमुं हरिं जघ्नुः सतोवमञ्चुः॥ १६॥

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रियानम्रमुखी वभूव॥ निःशंकमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रान्तरे जघ्नु
रमुं कटाक्षैः॥ १६॥ तस्यातसीसूनसमानभासो भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन॥ चक्रेण रेजे यमुनाज
लौघः स्फुरन्महावर्त्त इवैकबाहुः॥ १७॥ रामायनमः॥

अथ पंचभिरस्य दिव्यास्त्रसंनिधानमाह॰ तस्येति॰ अतसी सूनेन क्षौमकुसुमेन समानभासस्तुल्यकान्तेः स्निग्धश्यामस्येत्यर्थः
अतसी स्यादुमा क्षुमा इत्यमरः॰ तस्य हरेरेकेबाहुर्भ्राम्यद्घावर्त्तमानं मयूखावलीनां मंडलं चक्रवालं यस्य तेन चक्रेण सुदर्शने
न स्फुरन्महानावर्त्तो भ्रमो यस्य सः॰ स्यादावर्त्तोम्भसां भ्रम इत्यमरः॰ यमुनाजलानामोघः पूर इव रेजे चक्रं दधानश्चेत्यर्थः॥ १७॥ रामः
५

विरोधिनामिति· विरोधिनां वैरिणां विग्रहभेदे शरीरविदारणे दक्षा कुशला धारा यस्य विग्रहस्य समरः क्वचित्कापि अस्खलन्ती स
र्वत्रागतिहता हन्तृनिरित्यर्थः· निसंसन्निहिता नपायिनी· अतएव मूर्त्ता मूर्तिमती शक्तिः सामर्थ्यमिव स्थिता रक्षा श्रेष्ठा· कौमोद
की हरेश्चेतो निकामं मोदयति स्म· स्वसन्निधानेनेति भावः॥१८॥ नकेवलमिति· अन्यस्यसाधारणाः समस्तजनसाधारणोतनभ
वतीत्यनन्यसाधारणोतस्यैव भावस्तत्ता तां दधानस्तथापि यो नंदकः स्वतया केवलं गजात्वाद्विवसाधारणावलेनेदमुरारेः केव

१८· विरोधिनां विग्रहभेददक्षा मूर्त्तेव शक्तिः क्वचिदस्खलन्ती॥ नित्यं हरेः सन्निहिता निकामं कौमोदकी मोदयति
स्म चेतः॥१८॥ न केवलं यः स्वतया मुरारेरनन्यसाधारणतां दधानः॥ असत्यमूर्द्धेजयिता परेषां नाम्नापि
तस्यैव स नन्दकोऽभूत्॥१९॥१९॥

लं नन्दकोनः किन्तु परेषां शत्रूणामसन्नमुद्धेजयिताभीषयितासल्लं नस्य नाम्नापि चमुद्धिवन्नंदयतीति नंदकः इत्यन्वर्थसंज्ञाव
लेनापि नन्दयितृलेनापीत्यर्थः तस्यैव हरेः सर्वथानन्यसाधारणत्वात्परोद्वेजकत्वाच्च तस्य नन्दकोनं दयिता वेत्यर्थः· न नंदकनन्द
कारव्यः खड्गस्तसन्निहितो भूदित्यर्थः संबंधत्वादेन सान्निधानमेवात्र विधेयकप्रकरणात् अत्रान्यसाधारणत्वपरोद्वेजकपद
र्थाभ्यां विशेषणाभ्यां नन्दकस्य नन्दयितासमर्पणात् सहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥१९॥ १९॥ १९॥ रामहरे ३

नेति· अन्येन पुरुषान्तरेणानतिमाक्रमणीयां भेदेनत्वानुकूल्यं वक्तुं चिन्तनीनन्नमापितां क्रियासु रत्ना कर्मत्रिहितक्रत्सेवकराणि नि
कंकरणीगोवरं श्रासो गुणौ मोवी आम्नाधर्मग्रस्यस्यतौ क्षिर्धयं क्रियासु वरां गनं दृष्टौ यां हृष्ट्वा तरं पौडासहजरामिति यावत् श्रृंगस्य विका
रः शार्ङ्गं नाम धनुर्भिर्ग्रमिवास्य हरेरत्निकस्थं सन्निहितमभवत् ॥१०॥ अत्रकृति· धियं रानी तिधी रोमनो हरन् मंत्रो गम्भीरं विवृहस्येव
धीरो नादोपि महद्ध्येयेन सः अत्कृम् शंख दधीरनादरूपमारूपत्त्व एवार्णवस्तस्याभ्यर्णे चरोति कर्पादि पकरोति निका

नंदीनं मन्येनन्नतिं कदाचित्करणानि कमारगुणं क्रियासु ॥ धियं यमस्याभवदत्निकस्थं शार्ङ्गं धनुर्नि
त्यमिवदृष्टौघः ॥१०॥ महद्ध्वमं बुवुद् धीरनादः क्रतूनार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः ॥ भंसानि ता पूरयन् तं दधानो
निध्यानमम्बुधयन्तपाञ्चजन्यः ॥११॥

अर्णः इत्यमनः तवासावेकहंसश्चेति निश्चित्य परं परिजरूपकं मंसानी तस्यापूरः आपूरणानेन तमं ज्ञानितं निध्यानं शब्दं दधानः अ
धाजोपि महद्भारतप्रवेशाद्देवध्वनानितिपाठवानिश्रुयोक्तिः ध्वन्यसंबंधेपि संबंधकथनात्· पंचजनो नाम कश्चिदसुरस्तत्र
भवः पांचजन्योपि तस्य सन्निहितो भूदित्यर्थः वीणाः अप्यत्रे पुष्पाद्यपाघ्रायन्तरत्नादि वस्तुर्धर्मिणो भेदोप
चारात्सान्त्वजन्यस्य श्रवणोक्तिः ॥११॥ १२॥ गरवेनत्कः ॥

न

रराजेति। महान्रथो यस्य स महारथो रथिकविशेषः आत्मानं सारथिं चाश्वांश्च रक्षन्युद्ध्येत्तत्परः। स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा इति। र
थाङ्गं चक्रमस्यास्तीति रथाङ्गी हरिः इष्टसिद्धेः संपादकं लक्षणबलात्पुष्यः सर्वार्थसाधक इति शास्त्राच्चेति भावः सर्वासु दिक्षु अप्रतिषिद्धमा
र्गमनिवारितगमनमित्यर्थः अधिष्ठातुः कौनिरंकुशत्वात् पुष्यो हस्तो मैत्रं मघवाश्विनं च चरलायोः सर्वदिग्द्वारकानीति शास्त्राच्चेति
भावः क्षिप्रं क्षिप्रगामिनं अन्यत्र क्षिप्रकारिणं क्षिप्रं चाश्विनी हस्तौ च पुष्य इति शास्त्रात् पुष्यरथं क्रीडारथं असौ पुष्यरथश्चक्रयानं

रराज संपादकमिष्टसिद्धेः सर्वासु दिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गम्। महारथः पुष्परथं रथाङ्गी क्षिप्रं क्षपानाथ इवा
धिरूढः ॥२२॥ ध्वजाग्रधामा ददृशेऽथ शौरेः संक्रान्तमूर्तिर्मणिमेदिनीषु। फणावतस्त्रासयितुं रसाया
स्तले विविक्षन्निव पन्नगारिः ॥२३॥ श्रीकृष्णं नौमि ॥२३॥

न समराय यदित्यमरः अधिरूढः स पुष्यो रथ इव तमधिरूढः पुष्यनक्षत्रगतः क्षपानाथश्चन्द्र इव रराज ॥२२॥ ध्वजेति। अथ रथाव
रोहणानन्तरं शौरेः कृष्णस्य ध्वजाग्रधामस्थानं यस्य सः मणिमेदिनीषु संक्रान्तमूर्तिः प्रतिबिम्बितात्मा पन्नगारिर्गरुत्मान् फ
णावतः सर्पान् त्रासयितुं रसाया रसातलं पातालं विविक्षन्प्रवेष्टुमिच्छन्निव ददृशे उत्प्रेक्षा विशेषणैः सन्नतात्त्वरूपश्चात्र देशे दृष्टो दृष्टः सो
पि हरेः सान्निध्यान्नोऽभूदित्यर्थः ॥२३॥ २२ ॥२३॥

पियालतरिति·यानुमितं जनोपियापतनः यानेःसत्वलोाद्भटःशात्रार्हः तस्यहरेःसंबंधी महीधरन्तीतिमहीध्राः पर्वताः मूलविभुजादि
त्वात्कमस्यः इलाद्वाभनः महीआदमोमूलविभुजादिहर्तिनादिति·तेषांरंध्राणिबिलानितेषांभिदाभेदनम्·भिद्धिदादिभ्योऽङ्‌तस्यांभि
दायांपटीयान्समर्थतरः पटुग्रणस्त्रोनिःसारणयोषः महार्णवस्योघः प्रवाहः अन्यानिजलानिजलान्तराणीवकुसुपेतिसमासःअ
मेवाद्यःशब्दांतराणि·पूर्ववत्समासः अन्तरायांचकार·अन्तर्हितानिचकार·आदयामास·अन्तरशब्दादन्तर्धानार्थात्करोतेराय्येना

पिपासुनंस्त्वस्यमहीध्ररंध्रभिदापटीयान्यदहद्धगणाद्यः॥ जलान्तराणीवमहार्णवौघःशब्दान्तराण्यन्तरयां
चकार॥२४॥ यतः स भर्तुर्जगतांजगामधत्रीधरित्र्याः फणिनां ततोऽधः॥ महाभराभुग्नशिरःसहस्रसा
हायकव्यग्रभुजंगसख्यं॥२५॥ २५॥ परमात्मनेनमः॥

णिङ्·अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदथेंऽङ्स्वभयत्रात्यमरः॥२४॥ यत इति·जगतांभर्त्ताधारयिताकुक्षिस्थाखिललोकः
कार्तृकर्मणोः कृतीतिकर्मणिषष्ठी·सहरियेंनोयेन भूमार्गेणजगाम·ततस्त्वक्षितिभूभागेऽधःपातालेधरित्र्याधारण्याधत्रीधार
यित्रा·पूर्ववत्षष्ठी·फणिनाशेषेणमहताभारेणसमन्ताद्भुग्नस्यनुन्नस्यशिरःसहस्रस्यसाहायके·सहायकर्मणि·योपधाद्गुरू
पोत्तमाद्वुञ्·प्रगात्स्वरसारणायस्मिकर्मणितद्यथातपायर्तेतेमस्तकंभावेलिङ्हस्थित्वालेसर्थ·अत्रशेषस्यविशिष्टसरणात्संबंधे

अथेति· अथ चलनानां उच्चकैः उन्नततोरणोद्वारि दारुगोपुरसङ्गेन भङ्गः तस्माद्भयेनावनम्रीकृतानि केतनानि ध्वजा येषां तानि सैन्यानि सो
मस्यान्वयः मनानन्तं हरिं सुनीतिभाजं सुष्ठु नीतिमन्तं क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हिरण्यभूमिपात्रादिलाभाः इवान्वगुरन्व
गच्छन् यथा मेलेयुः ॥२६॥ श्यामेति· श्यामानि च तान्यरुणानि च तैः कृष्णलोहितैः वर्णो वर्णेनेति समासः· वारणदाननीरैर्गजमदोदकैरालोडि

अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतनानि ॥ क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं सैन्यानि सोमान्वय
मन्वगुस्तम् ॥२६॥ श्यामारुणैर्वारणदाननीरैरालोडिताः काञ्चनभूपरागाः ॥ आनेमिमग्नैः शिति
कण्ठपिच्छक्षोदद्युतश्चुक्षुदिरे रथौघैः ॥२७॥ २७ ॥राम·॥

ताः संश्लेलिताः आमृष्टाः शितिकण्ठपिच्छक्षोदात्मयूरबर्हचूर्णादिव द्युतिर्येषां ते इति तथोक्ताः क्लिष्ट· उपमालंकारः काञ्चनस्य भूस्तस्याः प
रागाः पांसवः आ नेमिभ्यः आनेमि प्रधिसहितं चक्रधाराप्रधिर्नेमिरित्यमरः आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यभिविधावव्ययीभा
वः मग्नैः रथौघैः चुक्षुदिरे पिष्टाः इत्यर्थः परागाणां विशिष्टपेषणासंबन्धेपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा च महती गजरथसं
पत्तिर्व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥२७॥

नेति॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा यस्य स अष्टापदं सुवर्णं ॥ रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियामिति सुवर्णपर्याये अमरः॥ तस्य भूमि
तस्या रेणुः काञ्चनभूरजः पादाहतो रथाश्वादिचरणताडितोऽपि सन्निति शेषः॥ महाजनानां बहुजनानां पूज्यानां च शिरांसि न लंघया
मास नाक्रमतिस्म॥ किंबहुना उद्धतिं शुसततं दर्पं श्वनैव जगाम॥ अत्र यद्यस्माद्धरिमौग्रत्वगुणस्य माहात्म्यस्य च स्थिरत्वादि
गुणो गरिम्णा सद्गुणमनुरूपं यथा तथा चेष्टमानो व्यवहाराद्गुरुत्वस्य ऊर्ध्वगतिनिबंधकत्वादिति भावः॥ अत्र नो हसादि
प्रस्तुतस्य सुवर्णपरागविशेषणसाम्यादप्रस्तुत सुजनप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः॥ २८ ॥ निरुध्येति॥ तुरगाय दुःखिरारुध्येरि

नलंघयामास महाजनानां शिरांसि नैवौद्धत्यमाजगाम॥ अचेष्टमानोऽष्टापदभूमिरेणुः पादाहतो यत्सहशौर्गरिम्णा॥ २८ ॥ निरुध्यमानां यदुभिः कथंचिन्मुहुर्यदुच्चिक्षिपुरग्रयाश्वान्॥ ध्रुवं गुरूनमार्गरुधः करीन्द्रानुल्लंघ्य गन्तुं तुरगा स्तदीषुः॥ २९ ॥ २९ ॥

तिभावः॥ कथंचित्प्रयत्नेन निरुध्यमाना वल्गाकर्षणेन वार्यमाणा अपि यद्यस्मादग्रगामिनो पादाश्वा नग्रपादान् हस्ता वाग्रहस्ता
द्योगुणगुणिनोर्भेदाभेदयोगादिति वामनसूत्रात्सामानाधिकरण्यसमासः॥ उत्तुङ्गिक्षिपुरुत्क्षिप्तवन्तस्तस्मान्मार्गरुधं तो
नि मार्गरुधो मन्दगमनेन मार्गरोधिनः॥ किंच गुरून्महतः पूज्यांश्च लंघ्यानपीति भावः॥ करीन्द्रानुल्लंघ्य गन्तुमीषुरिच्छन्ति स्म
ध्रुवमुत्प्रेक्षायां॥ गुरवोऽपि सन्मार्गप्रतिरोधकाः परैरुल्लंघ्यन्त इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः॥ २९ ॥ २५ ॥ रामायनमः॥ ॐ॥ रामः
८

अवेक्षितानिति। आयताः आकृष्टा वल्गा मुखरज्जुर्यस्मिन्कर्मणि यथा तथा प्रयत्नेन दुर्वारवेगत्वादिति प्रयत्नेन निरुद्धाः वाहाः वाजिनो यैस्तैर्वा
जिवाहार्वगंधर्वैस्सन्नः तुरंगिभिरश्ववारादिभिरग्रे पुरोदेशे अवेक्षितानालोकितान्रेणुभिः प्रक्रीडन्तीति प्रक्रीडितान्प्रक्रीडितान्कर्मणि
क्तः। पृथुकान्डिम्भान् पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः। जनन्यस्तूर्णमभ्येत्य पथिभ्यो निन्युरपसारयांचक्रुः इति स्वभावोक्तिः॥ ३० ॥ दिदृक्षेति।
३५४ अनघमकल्मषं मुरारिं दिदृक्षमाणा द्रष्टुमिच्छन्तः दृशेः सन्नन्ताच्छतुः शानजादेशः ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मनेपदम् जनौघाः रथ्यासु रथ्यायास्
निरथ्यम् यथार्थेऽव्ययीभावः आरात्समीपम् आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः। ईयुराजग्मुः इणो लिटः दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घः ननु निस

अवेक्षितानायतवल्गमग्रेतुरङ्गिभिर्यत्नविरुद्धवाहैः॥ प्रक्रीडितान्रेणुभिरेत्य तूर्णं निन्युर्जनन्यः पृथुका
न्पथिभ्यः॥ ३० ॥ दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुरारिमारादनघं जनौघाः॥ अनेकशः संस्तुतमप्यन
ल्पा नवं नवं प्रीतिरहो करोति॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ७ ॥

परिचितेऽपि कादिदृक्षेत्यत्राह अनेकश इति अनेकशः बहुवारमित्यर्थः बहुल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति शस्प्रत्ययः संस्तुतं प
रिचितमपि वस्तु जनं वेति शेषः संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः अनल्पा अधिका प्रीतिः प्रेम कर्त्री नवं नवमभीक्ष्णापन्नवं करोति।
नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः अहो आश्चर्यम् पुराणस्यापि नूतनत्वमित्याश्चर्यं परमप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमप्यदृष्टचरमिवं
भवतीक्षणं दिदृक्षन्त इत्यर्थः भगवानपि नः अर्थे वेनि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ ७ ॥ ॥

मा॰टी॰न॰ उपेयुषइति॰ विहायनभिज्ञोऽनश्वनस्यांपुरीनगर्यांदत्तचक्षुर्निविष्टदृष्टिस्सोहरिनिरन्तराभिर्निरंध्राभिरनीकिनीभिःसेनाभिर्निरुद्धा
सम्मतिसंकटंवर्त्मउपेयुषःप्राप्तस्यरथस्ययानेयाननंसंबाधनिबंधनंमंदगमनंन विद्यमानं नाविवेद॰ऽपविदज्ञात्माम्भोम्पनरस्याभिसां
धासंगादस्तंवेदनेनलज्ञानादितिभावः॰आसंगस्यपदार्थत्वात्पदार्थहेतुकंकाव्यलिङ्गमलङ्कारः॥३१॥ अथैकत्रिंशताश्लोकैर्द्वारकांवर्ण
यति॰मध्यइति॰मध्येसमुद्रमितिमध्येसमुद्रंपारेमध्येषष्ठ्यावेतिविकल्पात्सप्रयीभावः॰मध्यशब्दस्यनत्वंनियोगादेकारांतत्वं॰कांचनवप्र

उपेयुषोवर्त्मनिरन्तराभिरसौनिरुद्धास्यमनीकिनीभिः॥ रथस्यतस्यांपुरिदत्तचक्षुर्विहायन्विद्यमानसंज्ञाने
नयानमस्यः॥३१॥ मध्येसमुद्रंककुभःपिशङ्गीर्याकुर्वतीकाञ्चनवप्रभासा॥ तुरङ्गकान्तामुखहव्यवा
हज्वालेवभित्वाजलमुल्ललास॥३२॥ रामायकृष्णायमुकुन्दायदामोदरायगोपीपतयेनमः॥

भासाहेमप्राकारप्रभयाककुभोदिशःपीशङ्गीःपिङ्गलवर्णाःगौरादित्वात्ङीष्॰कुर्वतीयापूःजलंसमुद्रोदकंभित्वा॰उत्थितेतिशेषः॰तुर
ङ्गकान्तायाःवडवायामुखेहव्यंवहतीतिहव्यवाहोऽग्निः॰कर्मण्यण्॰तस्यवडवाग्नेर्ज्वालेवोल्ललास॰उद्भाति॰अत्रसमुद्रान्तर्लीनापां
डवानलज्वालायांकदाचित्संभाव्यमानस्यसमुत्थितस्यपुरादर्शनादभेदाध्यवसायेनास्याज्वालत्वमुत्प्रेक्षते॰तस्याश्चोत्प्रेक्षायाम् राम:
जनस्त्वनोपमायां॰इहज्वालायाश्चाप्रसिद्धत्वेनोपमानत्वायोगात्॰अतस्तेमकेश्वंवन्नूनप्रायइत्येवमादिभिः॰उत्प्रेक्षाव्यञ्जनेशब्दैरिव ९
शब्दोऽपिनादृशइत्साचार्यदण्डी॥३२॥ ३३॥ ३३॥

कृतास्पदेति। भूमिभृतां राज्ञां गिरीणां च सहस्रैः कृतास्पदा कृताधिष्ठाना। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः। उदकमस्यास्तीत्युदन्वानुद-
धिः। उदन्वानुदधौ चेति निपातनात्साधु। तस्याम्भसा परिवीता परिवेष्टिता मूर्तिः स्वरूपं यस्याः सा पृथ्वी पृथुः। वोतो गुणवचनादिति ङी-
ष्। स्वभूताया पृः न निर्विद्यते न विद्यते निर्विन्न वेदः सन्तापोऽस्ति पूर्वान् तत्स्रष्टुर्विधेस्तादृशानाक्षिप्तेनानिर्विण्णेन खिन्नेन अन्यथा हि
त्यसौष्ठवासिद्धेरिति भावः। विधात्रा ब्रह्मणा प्रथत इति पृथिवी भूः। प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च। षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्। तस्याः प्रतियातना

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रैरुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः॥ अनिर्विदा या विदधे विधात्रा पृथ्वी पृथिव्याः प्रति-
यातनेव॥ २४॥ त्वष्टुः सदाभ्यासगृहीतशिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरस्य सीमा॥ अदृश्यतादर्शतलामले-
षु छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु॥ २५॥ २५॥ राम॥

प्रतिकृतिरिव विदधे विहिता। प्रतियातना प्रतिच्छाया प्रतिकृतिरित्यमरः। भूरप्रतिनिधिर्लोके शेषायाः पुरी वैचित्र्यविस्ताराद्दिव
स्पृश्यते॥ २४॥ त्वष्टुरिति। त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासेन गृहीतो लब्धो यः शिल्पविद्यायाः स्वसंपदः प्रसरः प्रकर्षस्तस्य या सीमा-
ऽवधिः प्रतिमेति यावत्। या पुरी आदर्शतलामलेषु दर्पणस्वरूपस्वच्छेषु। दर्पणे मुकुरादर्शावित्यमरः। जलधेर्जलेषु स्वः स्वर्गस्य। स्वरव्य-
ये स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया इत्यमरः। छायाप्रतिबिंबितामिवादृश्यत तेषु तस्याः छाया अनातपे कान्तौ प्रतिबिंबार्कजायायोरिति वैज-
प्रति

का·टी·न स्याकेति अंबुधिः पितेव वराय श्रेष्ठाय जामाताऽसौ यतोऽजामातुः रत्निगयोः श्रेष्ठ स्वतनूरत्नं निर्म्मलोति रथांगभर्त्रे चक्रधराय पत्ये भिनवं
१० यथा तथा प्राप्ति पादितायाः अंकतलमी पतुत्संग अथ नङ्गाज अंकःतलमी पतुत्संग चिह्नं स्थाना पराधयोः इति केशवः यस्याः पुरउपकं
ठम्तंनिके असन्नसंयोगे द्वितीया अन्यत्रोपकरोठविनन्त्यर्थे ऽव्ययीभावः कुः मे स्पृ रत्नावलीरावबंधकुमो चर्ले पाञ्चप्राणितो
यतुपमेति सङ्कुराः ॥ २८ ॥ यस्याः इति चलन्ती नां वारिधिवारिवीचिनां उत्तरपरंपरासु उच्छलद्भिरुत्सन्नाङ्गैः शंखानां कुलेरा कु

रथांगभर्त्रेऽभिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ॥ श्रेम्णोपकण्ठं मुहुरंकभाजो रत्नावलीरम्बुधि
राबबंध ॥ २९ ॥ यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचिच्छटोच्छलच्छंखकुलाकुलेन ॥ वप्रेण पर्यन्तचरोरुचक्रः
सुमेरुवप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥ ३० ॥ ३० ॥ ३० ॥ श्रीकाशीविश्वेश्वराय नमः ॥ ॐ ॥ राम ॐ ॐ

लैतसंकोर्णेन यस्याः पुरो वप्रेण प्राकारेण पर्यन्तचरस्तमीपवर्त्ति उरुचक्रं नक्षत्रमंडलं यस्य सः सुमेरोः वप्रः सानुः सानुप्रा
कारयोर्वप्रमित्युभयत्रापि सज्जनः अन्वहमन्वहं अव्ययं विभक्ती सादिना यथार्थेऽव्ययीभावः अनश्च नपुंसकात् इत्युनू राम
नरस्यामिति समासान्तः अन्वकारि अनुकृतः तत्साम्यं प्रापितः सुवर्णः मेरूपमानव प्रस्यतत्तुल्यतोपम्यं व्यज्यते ॥ ३० ॥ ॐ १०

वणिक्पथइति॰ यत्रयस्यांपुरिवणिजां पंथाः वणिक्पथस्तस्मिन्वणिक्पथे आपणेअपूगाःपूगाः संपद्यमानानिकृतानिपूगीकृतानिपुंजीकृता
नि॰ अरीणपादपःकृतादिभ्यश्चितिसमासः॰ श्रेण्यादिषुच्व्यर्थमितिच्व्यर्थता॰ अलोलपुतिभांजिस्थिरप्रभावन्तिरत्नानिलोलैश्चलैरत्नएवअमा
गतेर्जलनिर्गममार्गगतैः॰ आमाश्च जलनिर्गमाःस्तमहः॰ अंबुभिर्जलैलपहरत्नंबुराशिरर्णवः॰ जलमात्रक्षारोपीतिभावः॰ रत्नाकर
तामवाप॰ नतुप्रागितिभावः॰ अंबुराशेःसाकरत्वसंबंधेपि॰ अमसंवंधीकेरनिश्चयोक्तिः॰ तथाच॰ पुर्याःसमुद्रातिशायिनीरत्नसमृद्धि

वणिक्पथेपूगकृतानियत्र अमागतैरंबुभिरंबुराशिः॥ लोलैरलोलपुतिभांजिमुक्तेरत्नानिरत्नाकरता
मवाप॥२८॥ अभ्रंकषुतःकोमलरत्नराशीनपांनिधिःफेनपिनद्धभासः॥ यत्रानपेक्षतुमिवाधि
तल्पंविस्तारयामासतरंगहस्तैः॥२९॥ श्रीरामोजयति॥

वक्तव्यज्यते॥२९॥ अभ्रंकषइति॰ यत्रपुर्यांअपांनिधिःसमुद्रः अंभ्रंकषैर्गगनस्पर्शीसम्नः स्पृशतोजलस्याविलोअतएवफेनैःपिनद्धभासः
पिहितकान्तयः॰ अपिपूर्वान्नह्यतेःक्त॰ मणिक॰ वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोरितिपरकालोपः॰ कोमलान्तरूपावरत्नराशी
तानपेक्षत्तुंशोषणार्थंनिधातुमिवेतिफलोत्प्रेक्षा॰ तल्पेषट्टेषुधितल्पं॰ तल्पंशय्याट्टदारेष्वितमरः॰ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः॰ तरंगैरेव
हस्तैर्विस्तारयामासप्रसारितवान्॰ अत्रानपेक्षानस्मतरङ्गएवसाधनसेनोत्प्रेक्षारूपकयोःसङ्करः॥२९॥३९॥३९॥६१॥ ॥

मा.धी.ट
११

पश्चालमिति। सागरस्य महोर्मिभिः कर्तृभिः पश्चालंयस्याः प्राकारः आकारो वरणः शालो वप्रः तमनः उन्नतुङ्ग नयाश्रो न सगुणोन विजेतुमिवेसर्पः कल्लोले महेयल्यं जकाभयोगाकृष्याः दूरादुदस्थीयत उस्थितं भाविलउ। अम्बाःश्रागतैः समीपे निकटाभ्यासमन्निकृष्टसनीडवादिलनः व्याहतो वांछितोर्थो शालविजयस्तपो येषान्ते विजयाक्षुभैरिलेर्थः अतएवश्रीआदिवेनिहेतूत्प्रेक्षा विलिले विलीनं। लीयते भावेलिट्। अत्राग्रजस्याप्यविजेगीवाश्रीउत्तरत्वात्तपिस्तल्ले नोले श्लेषयोः सङ्करः॥५०॥ कुतूहलेनेति। भंबुवहनी सम्नुवाहो

पश्चालम्बुनुरुः नयाविजेतुं दूरादुदस्थायि नमः सागरस्य। महोर्मिभिर्माहन वांछितार्थैर्व्रीडादिवाभ्यागतैर्विलिल्ये॥५०॥ कुतूहलेनेव जवादुपेत्य प्राकारभित्तीस्तहसानिविद्धः। रसन्नुदैर्हीत्य स्यं बुवर्षव्याजेन यस्या बहिरम्बुवाहः॥५१॥ हरेः कलवासुदेवनार्थराद्दामोदरः॥५२॥४०॥

मेघः कर्मोपराःकुतूहलेनान्तः प्रवेशकौतुकेनेवेति हेतूत्प्रेक्षा जवादुपेत्य यस्याः प्राकारभित्तीस्तहसानिरुद्धो निवारितः अतएव बहिरेव रसन् गर्जन् उःखान्दूःखं हृद्येनिश्लेषः अम्बुवर्षव्याजेन अश्रुममरोदीत् अश्रूणि मुक्तवान् दरिद्रस्तु विमोचने। लङ्। तद्दृश्यपञ्चभ्यश्चतीउगामः अत्राम्बुवर्षव्याजेनोसादृश्यो श्लेषो प्रेक्षा सापेक्षत्वात्सङ्करः॥५१॥५२॥५२॥६॥ रामः
११

यदङ्गेति॥ यस्यां पुरि अङ्गनानां रूपं सौन्दर्यं आकारो वा रूपं तद्भावः सौन्दर्यमाकारश्चेत्युभयोरपीति विग्रहः तस्य सरूपतायाः सारूप्यात् भेदकं कंचिद्गु
णं धर्ममिच्छतीभिरपेक्षमाणाभिः आद्धा नूनमित्यविकल्पान्तुमभावः अप्सरोभिः आराधितः प्रार्थितः मनुः मनुष्यसृष्टिकर्ता स्वाः स्वकीयाः प्र
जाः निमेषः पक्ष्मपात एव चिह्नं व्यावर्तकं तेन सह वर्तन्त इति सनिमेषचिह्नाः तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः चक्रे कृतवान् त्वं तस्यलेक्षाः तत्त्वेन कृतं जन्मा
न्तरेयोरिति नरः अस्वाभाविकनिमेषस्यास्य प्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षाया हारकांगनानिमेषमात्रभिन्नमसामान्यं सौन्दर्यं व्यक्तमुत्पन्नं॥ ४२॥ स्फुरदिति॥

यदङ्गनारूपसरूपतायाः कंचिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः। आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः
॥४२॥ स्फुरत्तुषारांशुमरीचिजालैर्विनिह्नुताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः॥ आरुह्य नार्यः क्षणदासु यस्यां नभोगताः देव्य इव
व्यराजन्॥४३॥ ४२॥ ४९ ४९॥

यस्यां पुरि क्षणदासु रात्रिषु नार्यः स्फुरद्भिस्तुषारांशोश्चन्द्रस्य मरीचिजालैश्चन्द्रिकाभिर्निह्नुताः अपह्नुतास्तदेकतापत्तेरदृश्यमाना इत्यर्थः अत एव
सामान्यालंकारः सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्तुनानेकत्वेन लक्षणात् स्फाटिकानां स्फटिकविकाराणां सौधानां पङ्क्तीरारुह्य नभोगता देव्य इव देवा
ङ्गना इव देवशब्दस्य पचादिषु देवडिति पाठात् टित्त्वात् ङीप् व्यराजन् सौधतानामग्रहणात् कषलाच्चनत्वलक्ष्यमाणाः स्त्रियः खे
स्थिता इव रेजुरित्यर्थः अत्र नभोगतत्वोत्प्रेक्षायाः पूर्वोक्तसामान्यसापेक्षत्वात् सङ्करः॥ ४३॥ रामाय नमः॥ ४३॥ ४२॥ ४९ ४९ ॥ ॥

ना॰ षे॰ टी॰ कान्ते इति यत्र पुरि यस्यां प्रतिक्षपं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः कान्तानि रम्याणि इन्दुकान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमयो
३२ येषु तेषु कुट्टिमं बद्धभूमिरित्यमरः कुट्टिमोत्खनिबद्धभूरिति हलायुधः हर्म्यतलेषु उपरितनप्रदेशेषु उपरिभागेषु उच्चैरुन्नताः प्रणालो जल
मार्गः इत्यो॰ प्रणाली पयसः पदव्यामित्यमरः अधःपातिनो अधःस्थिताः पयोमुचः मेघाः याताः तान् अधःस्थितमेघमण्डलस्य दृष्टान्तर्हितपाना
अपीतत्वं चिन्तयालंकारः पयसां समूहं प्रवाहमूहुः वहन्ति स्म चन्द्रकान्तनिष्पंदैरिति पदैर्लिङ्ग्वाचित्यपीत्यादिना संप्रसारणम् अत्र

सु

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यस्याम्॥ उच्चैरधःपातिपयोमुचोऽपि
समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः॥८४॥ नारायणवासुदेवाभ्यां नमः॥रामराम॥८४॥

सौधानां प्रणालीनां वमनात् उत्सन्नपयःपूरः संबंधेऽपि संबंधो अतिशयोक्तिः॥८४॥ रसावति यत्र पुरि गृहे ध्वधि अधिगृहं विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः गृहिण्यः कुलाङ्गनाः अनन्यव रतोत्सवनिकाले हृयादीपान्निशम्यानिर्वाप्य धामे निर्लाह्स्याद्दीपाभावश्चिमंस जालागवाक्षो
गवाक्षमार्गे प्रविशन्त्यः जालं गवाक्ष इत्यमरः आनाय इति विश्वः वैडूर्यास्य भवन्तीति वैडूर्याणि बालवायजमणयः वैडूर्यम्बालवायजमित्य
मरः विदूरादन्यत्र निःसरतस्य अमविदूरशब्दो बालवायस्य पर्यायो वा नेत्रोपचारितो वा तेन बालवायाद्दूरे सोऽजभवन्ति रामः
१२

नविदूरान्नगरात् तमनुसंस्क्रियत इत्याक्षेपः प्रयुक्तः तदुक्तम् बालवायो विदूरजश्च प्रभवत्यत एव तत् वैदूर्यमिति वैदूर्यो ज्ञि(?)खरी विदुपान्तरे
दिति तेषां कुड्येषु भित्तिषु संक्रान्ता इति शेषः अत एव तच्छायापसंपर्कात् बिडालेक्षणवद्भीषयन्त इति भीषणाभ्यो भयङ्कराभ्यः नं
धादित्वात्कर्त्तरि ल्युट् प्रसरन्ति धाराः शशिद्युतिभ्यो बिभ्युः भीताः पोष्यादिति भावः लिट् अत्र लज्जावारणमयदीपनिर्वापणेन केवलं

रत्नौघ्रियां यत्र निशास्वदीपा ज्वालागताभ्योऽधिगृहं गृहिण्यः॥ बिभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यो वैदूर्यकुड्येषु श
शिद्युतिभ्यः॥५७॥ यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहे षु विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः॥ चक्रुर्युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः
सजीवचित्रा इव रत्नभित्तीः॥५८॥

नदसिद्धेः प्रसृतभयं योऽसत्त्वमित्यनर्थोऽस्य जिरूपो विषमभेदः विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् विरूपघटनायास्याद्विषमा
लंकृतिर्भवेदिति लक्षणात्॥५७॥ यस्यामिति यस्यां पुरि गृहेषु अतिश्लक्ष्णतया रत्नभित्तीनामतिस्निग्धतया आलेख्यं चित्रं विधातु
निर्मातुमशक्नुवन्तो युवानः प्रतिबिम्बिताङ्गाः स्वयमास्तु संक्रान्तयोः रत्नभित्तीः सजीवचित्राः सचेतनचित्रवतीरिव चक्रुः इत्युत्प्रेक्षा॥
॥५८॥छ

सा·टी·द· ९२ सावर्ण्येनेति। यस्यां पुरि कलधौतधामस्तंभेषु हेमागारस्तंभेषु कलधौतं रूप्यहेम्नोरिति विश्वः। प्रतिमागतानां प्रतिबिंबगतानां सावर्ण्यभा
जां तत्सावर्ण्यभाक्त्वाद् गृहीतभेदानामित्यर्थः। अत एव सामान्यालंकारः लक्षणन्तूक्तं अंगनानां स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैर्विभिन्नवर्णत्वान्ने
देन गृह्यमाणैरित्यर्थः। कपोलैर्मणिदर्पणानां स्फाटिकमुकुराणां श्रीरिव श्रीर्भेजे प्राप्ता इति निदर्शना। सा चोक्तसामान्यप्रसामा
न्यप्रसादलब्धेति तेनास्याः सङ्करः॥८०॥ भृङ्गाङ्गेति। यस्यां पुरि मुग्धांगनाः भृङ्गाङ्गवन्नीलोपलानीन्द्रमणयो मरकतानीत्यर्थः। उप

सावर्ण्यभाजां प्रतिमागतानां लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतयाङ्गनानाम्। यस्यां कपोलैः कलधौतधामस्तंभेषु भेजे मणि लैं·सू·
दर्पणश्रीः॥८०॥ भृङ्गाङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिङ्गेषु भासां गृहदेहलीनाम्। यस्यामलिन्देषु न तत्कुरेव
मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि॥८१॥ राम हृदयालो॥८१॥

लः मरकते मरणाविति विश्वः। तैर्निर्मितानां गृहाणां देहल्यो द्वारस्याधारदारुणि गृहावग्रहणी देहली समाः तासां भासा लिङ्गेषु श्लि
ष्टेषु द्वारबहिर्भागेषु अथ अग्रणाञ्जघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठकमित्यमरः। गोः पुरीषं गोमयं गोश्च पुरीषे इति मयट्। तस्य गोमुखलो
नि विलेपनानि। गोमुखं कुटिलाकारं वाद्यभाण्डे विलेपने इति विश्वः। नवं कुरैव मरकतप्रभाया विलेपनभ्रान्तेरिति भावः। सा·द·
नत एव भ्रान्तिमदलङ्कारः। कविसंमतसादृश्याद्वस्त्वन्तरमतिर्यत्र सा भ्रान्तिमानिति सर्वस्वालंकारलक्षणात्॥८१॥ ९३

गोपानसीति। पञ्जरुचिरहाणि गोपानसीषु वलभीषु छादनाधारेषु। सर्पः। अत एव। गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि। तत्र पटलाधा
रवंशपंजरद्रसा हसी स्वामी। शशमित्रकालं असन्नासंयोगे हिती या। आक्ष्मितानामासीनानां चन्द्रकोमेचकः समौ चन्द्रकमेचकाविति
मरः। नद्धानां चन्द्रकिणाम् मयूराणां जालं विभिलम्बमानैः कलापैर्बर्हैः। कलापो भूषणे बर्हे मित्यमरः। हरिन्मणयो मरकतानि। गारुत्मकं मर

गोपानसीषु क्षणमास्थितानामालंविभिश्चन्द्रकिणां कलापैः॥
हरिन्मणिश्यामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीध्रैरिव यत्र रेजुः॥ ४८॥

कतपद्मरागर्भो हरिन्मणिरित्यमरः। नद्धनव्यामैस्तृणैरभिरामाणि हरित्तृणश्यामपानी सर्पः। जैनीध्रैः पटलान्तैरिव रेजुः। वलीकनीध्रे
पटलप्रान्तेथ पटलं छदिरित्यमरः। छादनपर्यायो पटलं छदिः पीतस्वलावाचिनी वलीकनीध्रे छदिराधारे वंशपञ्जरे गोपान
सीति विवेकः। अत एव हरितन्तृणवत्त्वम्यनादिगुणक्रियानि मिलान्नीध्रैरिवेति जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा॥ ४८॥ ४९॥ छ॥ १॥

मा॰टी॰ट॰ २४ दलरिति॰ पापृष्टहरन्मसुलाउपरिस्थाप्यसर्वाधारभूतानितत्संभाव्यपी॰ठात्रियेष्टुतैः दृहत्तुलेलथाप्यतुलैलइहिनोरितिविरोधः अतु
पमेरितिपरिहारः तुलासाम्येतंभपी॰ठयुभयत्रापिवेजयन्तौ॰ वितानांमुक्तोचनानाम्मालाभिः पिनद्धैराच्छादितैरप्यवितानैस्तु
च्छैरितिविरोधः अशून्यैरित्यविरोधः समस्तवस्तुसम्पूर्णैरित्यर्थः अत्रोवितानसल्लोचोवितानन्त्रिषुतुच्छकमित्युभयत्राप्यम
रः विचित्रैरपलेख्यराहित्यैरपिसचित्रैस्तत्साहित्यैरितिविरोधः विचित्रैरद्भुतैरितिपरिहारः आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्युभयत्राप्यम ५४

दृढस्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालापिनद्धैरपिचावितानैः॥ रेजेविचित्रै
रपियाँसचित्रैर्देहैर्विशालैरपिभूरिशालैः॥ ५० ॥ नारायणः

रः विशनाःशालाःभद्रशालायेषाँतानिविशालानि शालागृहेनरुस्कंधेशाखायाम्केदेशायोरितिविश्वः नैर्विशालैरपिभूरिशा
लैर्बहुभद्रैरितिविरोधः विशालैःपृथुलैरित्यविरोधः विशालंपृथुलंमहदित्यमरः वेःशालःछंकरः चोइतिशालआसयः गृहे
रेजे॰ अपिरयंसर्वत्रविरोधेवित्तउभासाहित्यपालंकारः विरोधःसोविरोधेपिविरुद्धत्वेनयद्वचस्तिकामन्नकाम्नोलक्षणान्तः॥ ≡

वद्य२

विटंकालयेति। यस्यां पुरि निकेतनानां वेश्मनां वेश्मसम्बन्धिनि केतनमित्यमरः। कपोतानामाश्रिताः पालयन्तीति कपोतपाल्यो विटंकापर
प्रसारितो २ नामानः स्तम्भाग्रदारुविशेषाः कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं पुंनपुंसकमित्यमरः। कर्मणपाणि ३ ।षु नास्तु कृत्रिमपक्षिणां दारुमयपक्षि
णां पंक्तेः कर्मणि षष्ठी। विटंकस्थया कृत्रिमपक्षिपंक्त्या जिघृक्षया इत्यर्थः। कामेः मत्वा आकुञ्चयाद्याकारप्रसेवापूर्वकस्तत्र कामेनात्मने
पदमिति नईडागमो न भवति। अनिकामेर्दस्यादिष्विति सिकार्थेषु अत्र उपसर्गोहीनियकस्मिकस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्वस्यैवे

विटंकस्थयाकृत्रिमपत्त्रिपंक्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम्। मार्जारमप्या
प्तनिश्चलांगं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ८२ ॥ श्रीवाग्देव्यै नमः ॥ ८२ ॥ ८॥

वक्षिकस्यसंभवात्। आयतमानत्वं वा नि निश्चलमंगं यस्य तं मार्जारं बिडालमपि ओतुर्विडालो मार्जार इत्यमरः। जनः कृत्रिमं कृययानि
र्मितं मेने। ननु वास्तवमित्यर्थः। कृत्रिमेति। कर्मणि निसानितिमगसयः। अनेक कृत्रिमाकृत्रिमयोर्भेदो दुर्ग्रह इति शिल्पज्ञानातिशयो
क्तिः। अत्रक विकल्पिनस्ताद्रूप्यात्तितिमार्जारजनयोः कृत्रिमाकृत्रिमेषु विपरीतमनिवर्णनाद्भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ८३ ॥ ८३

मा.टी.टि. ७५ क्षितीति॥ यस्यां पुरि वधूजनः क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य सः भूमिप्रतिष्ठः चन्द्रं दिवि स्थितमिति भावः तत्रापि मुखैरेवारविन्दैरधः
श्चकारेति विरोधः खलावण्यमहिम्नाऽधरीचकारेति परिहाराद्विरोधाभासोलंकारः अतीतानि नक्षत्रपथमतीतानक्ष
त्रपथानि॥ असाद्यः कान्तायथेष्टिन्नी ययेतिमानं छियग्रामापन्नेसादिनापरवाह्लिंगमाप्रतिषेधः प्रासादस्थंगा

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैर्वधूजनश्चंद्रमधश्चकार॥ अतीतनक्ष
त्रपथानि यत्र प्रासादशृङ्गाणि मृथाऽध्यरुक्षत्॥५२॥ ५२॥ ५२॥

णि मृथाध्यरुक्षत् नाधिरोहति स्म अनधिरुह्येवाधःकरणादिति भावः रोहतेर्लुङ् शलइगुपधादनिटः क्स इति क्स
सादेशः अत्राधःकरणवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधाद्युपजीव्यत्वेन पर्य्येक्त्वात्संकीर्णः काव्यलिङ्गभेदः॥५२॥ ५२॥ ७ रामः ७५

रम्याइति॰यस्यांपुरियुवानोरम्याःरमण्योयाइतिहेतोःपताकाःआप्नुवन्ति॥उच्छ्रितध्वजाइत्यर्थः॥अन्यत्ररम्याइत्येवंपताकाःआप्नुवन्ति॥प्रति
द्धिंजाइत्यर्थः॰पताकावैजयन्त्याचक्षोभाग्रेपर्केध्वजेपिच॰इतिहेतुप्रकरणप्रकाशसमाप्तिर्विघ्नभयत्रा अमरः॥विविक्ताविजनाविम
लाश्चइतिहेतोःरागंवर्द्धयन्तीः॥विविक्तोपूतविजनौ।विघ्नभयत्रा अमरः॥नमद्वलीकानम्रवलीधाः॰वलीकनीध्रइत्यमरः॥अन्यत्रनमन्त्यः॰व
ल्मीत्रिवल्यारव्यमध्यरेखायासान्तानमद्वलीकाः॰नद्यःनम्राइतिकम्पः॰वलिर्मध्यमरेखोर्मिजीर्णत्वगृहदारुषुइतिवैजयन्ती॰वलभीःकूटागा

रम्याइतिआप्नुवतीःपताकारागंविविक्ताइतिवर्द्धयन्तीः॥
यस्यामसेवन्तनमद्वलीकाःसमंवधूभिर्वलभीर्युवानः॥५३॥

राणि॰कूटागारंतुवलभीइत्यमरः॥वधूभिःसममसेवन्त॰वधूसहिताःसेवन्तइत्यर्थः॥अत्रवधूनांवलभीनांचप्रकृतानामेवधर्मसाम्येनौप
म्यावगमात्केवलप्रकृतगोचरातुल्ययोगितानश्लेषः॥अत्रकेवलप्रभेदेविघ्नोप्यस्यापिश्लिष्टत्वादनियमात्॰यथाहुः॰प्रकृतानामप्रकृतानाम
प्युक्तंचेत्कृत्स्नात्रसाधर्म्यंश्लेषोयंश्लिष्टत्वेसर्वत्राष्टेष्वप्येनांसद्दृइति॰प्रकृतानांतथान्येषांकेवलंतुल्यधर्मतःऔपम्यंगम्यतेयत्रसाम
तातुल्ययोगिता॥५३॥सुगन्धितामिति॰यत्रपुरिनियतःसंस्कारःपूर्वोयस्यास्तांमसृनियतपूर्वामिक्ष्ठनिमांस्वाभाविकीमित्यर्थः॥प्रति

यतस्तुसंस्कारइतिवैजयन्ती॥ शोभनोगंधोयेषांतेषांभावस्तत्तातांसुगंधित्वंसौरभंगंधस्येत्नीकारमलयः विभ्रान्तिविभ्रमाणि॥ यानपुं
सकेनितुभागमः मधूनिमद्यानिकामिनीनांवक्त्राणिच पुंसांगमोदायग्रीलेत्वामोदकर्मणोवासनाधानस्यव्यतिहारंपरस्परकरण
मीयुः अन्योन्यंवासमापुरित्यर्थः इत्योलिट् अत्रापिमधूनांवक्त्राणांच मज्जनत्वात्तस्यर्वकस्वतुल्ययोगिताभेदः तेनपूर्नामधुवासि
नवधूवस्त्रवासितगंडूषयामधुपानंववस्तुमज्यते एतेनवनितारतंकंभोगाः पौरइतिगम्यते॥५४॥ रतान्तरइति यत्रगृहेरहान्तरे

सुगंधितामप्रतियत्नपूर्वांविभ्रान्तियत्रप्रमदायपुंसाम्॥ मधूनिवक्त्राणिचकामिनीनामामोदकर्म
व्यतिहारमीयुः॥५४॥ रतान्तरेयत्रगृहान्तरेषुवितर्दिनिर्व्यूहविटङ्कनीडः॥ रुतानिशृण्वन्वयसांगणो
न्तेवासित्वमापस्फुटमङ्गनानाम्॥५५॥ श्रीविन्दुमाधवायनमः॥

वितर्दयोविहारवेदिकाः स्याद्वितर्दिस्तुवेदिकाइत्यमरः तासांनिर्व्यूहः मत्तवारणाख्याउपाश्रयाः निर्व्यूहोमत्तवारणइतिवैजय
न्ती॥ तेषांविटंकाउपरितनभागः कपोतपालिकास्तएवनीडाः कुलायानिखगस्थानं कुलायोनीडमस्त्रियामित्यमरः वयसांशुकसारिका
दिपक्षिणांगणाः वयःपक्षिणिबाल्यादाविति विश्वः रतान्तरेअंगनानांविनर्दितुसमानानामिति भावः रुतानिरतिकूजितानि
शृण्वन् अन्तेसमीपेवसतीत्यन्तेवासितिशिष्याः छात्रान्तेवासिनौशिष्येइत्यमरः शय्यावासवास्यिषकालाइत्यलुक् तेषांभावलं
सेभवापः समीपेगतिगुरुस्यं यथाशुजनणबाः
णादेवोकोर्सनेः अतएवस्फुटमिति ध्वंज
कप्रयोगः॥५५॥ ५५॥ ७

छन्नेष्विति। यत्र पुरि छन्नेष्वाच्छादितेषु वापशब्दान्ते सादिना वैकल्पिको निपातः॥ स्फुटतरेषु स्फुटतरं लक्ष्यमाणेष्वित्यर्थः। नारीकुचमंडलेषु स्व
च्छानि स्फटिकादिवद्व्यवधायकानि अम्बराणि वस्त्राणि केवलं नामतोऽम्बराणि नाम्नैवाकाशसाम्यं न दधुः। अंबरं व्योम्नि वाससीत्य
मरः। किन्तु अर्थतोऽपि अर्थक्रिययापि न साम्यं दधुः स्वयमतिसूक्ष्मत्वमव्यवधायकत्वं दृष्ट्यादिमूर्त्तेनागस्याविघातत्वमित्या
दिनापि साम्यं दधुरित्यर्थः। उपमालंकारः॥५६॥ यस्यामिति। यस्यां पुरि अजिह्मा अवक्राः अन्यत्राकपटाः दम्भादिरहिता इत्यर्थः।

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु॥ आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि न नामतः केवलमर्थतोऽपि॥५६॥ यस्यामजिह्मा महतीमपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः॥ जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः॥५७॥

आचरेत्सद्भिः शोभनाजिह्माजिह्मामशठां तथेति स्मरणादिति भावः। जिह्मं कपटवक्रयोरिति विश्वः। महतीं सीमानं राजकल्पितक्षेत्रमान
मर्यादां कुलगतानुष्ठानस्थितिं चात्यजन्तः। अपंकाः अकर्दमा निष्पापाश्च। पंकः कर्दमपापयोरिति विश्वः। अतिमत्रात्याय
तिरायामः उत्तरकालश्चयेपान्तेऽत्यायतयः आयतिस्तूत्तरे काले संयमायामयोरपीति शाश्वतः। द्वये द्विरूपा अपि प्रथमचर
मेत्यादिना जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा। विनीतमार्गाः सुविरचिताः पुरवीथयः सुशिक्षिताचारपद्धतयश्च। जनैः जातं

मा॰टी॰नै॰ स्खलनंपापगणादिश्रनिपातोविरुद्धाचरणंचयेषांतैर्जनैर्जातुकदाचिदपिनासुअन्तनसन्नाःनकदाचिद्विलीकृताइत्य
१७ र्थः।अत्रमार्गशब्दस्यसाधर्म्यादेकनालावलंबिफलद्वयवदेकशब्देनार्थद्वयप्रतीतेर्द्वयानामपिमार्गाणांप्रकृतत्वाच्चकेवल
प्रकृतविषयोर्द्वश्लेषः।विशेष्यस्यापिश्लिष्टत्वान्नतुल्ययोगिता।।५७।।परस्परेति।यत्रपुरि।परस्परस्पर्द्धिन्यहमहमिकयान्यो
न्यंसंघर्षीणिपरार्ध्यानिश्रेष्ठानिरूपाणिसौन्दर्याणियासांताः।रूपंस्वरूपेसौन्दर्येइतिविश्वः।पुरेभवाःपौरास्ताःस्त्रियःपौरस्त्रियः

परस्परस्पर्द्धिपरार्ध्यरूपाःपौरस्त्रियोयत्रविधायवेधाः।।
श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणाक्षरैकवर्णोपमावाच्यमलंममार्ज।।५८।।

स्त्रियाःपुंवदित्यादिनापुंवद्भावः।विधायनिर्माय।वेधाःस्रष्टा।श्रियोलक्ष्मीदेव्याःनिर्मितिनिर्माणेनप्राप्तंयद्घुणेनवज्रकीटेन
क्षतस्यैकाक्षरस्यैकवर्णस्योपमयासाम्येनवाच्यमपवादस्तदलंसम्यक्स्वमितिकेचित्।ममार्ज।घुणाक्षरवत्यादृच्छिकमि
दंश्रीस्वकृतसौन्दर्यमितिस्वंनकौशलमित्ययशः।क्षालितवानित्यर्थः।अनयावाणिकयोक्त्यापौरस्त्रीणांरमातःसमानसौन्दर्यं
वस्तुव्यज्यते।।५८।। ५८।।श्रीकृष्णायनमः।।५८।। राम॰ ७

क्षुण्णमिति·यदन्तःकरणेनक्षुण्णमभ्यस्तंममेदंभूयादितिभूयोभूयःसंकल्पितमित्यर्थःकल्पयन्तिसंकल्पितार्थानितिकल्पाःकल्पाइत्युपपदंया
वर्त्तकंयेषान्तेकल्पोपपदावृक्षाःकल्पवृक्षास्तदेवफलन्तिनिष्पादयंतिफलनिष्पत्ताविति धातोर्लट्·कुतः·यांपुरमध्यूषुषोयस्याक्षितवतः
उषान्वधाङ्वसइतिकर्मत्वं·भावार्थयांसदस्यसगुवद्भतिकसुप्रस्य·जनस्ययाःस्वंपदोभवन्नामनसोप्यभूमिर्याचामभूमिरितिकिमुवक्तव्यमि
तिभावः·गृहेगृहेकल्पवृक्षसंबंधानिश्चयोक्त्यापौराणांदेवेन्द्रभोगोप्यजनोइहकल्पइत्युपपदस्यसंज्ञेकदेशोयेषामितिआख्यानेहिरण्यकशिपु पूर्वश्च

क्षुण्णंयदन्तःकरणेनवृक्षाःफलन्तिकल्पोपपदास्तदेव॥अध्यूषुषोयामनभवेज्जनस्वयंयाःसंपदस्तामन
सोप्यभूमिः॥५९॥कलाधनःसकलाःस्वभाभिरुल्लासयन्सौधसितांभिराशाः॥यांरेवतीजानिरिये
षहातुंनरोहिणेयोनचरोहिणीशः॥६०॥

मित्यादिवदवान्वयःसंवदन्सोपावकाशः॥५९॥कलाधनइति·सकलास्समग्राःकलाश्चतुःषष्ठिविद्याःषोडशभागाश्चयस्यधनःकलानिधिस्त्वेकाल
भेदे·कलांतुषोडशोभागइतिचामरः·सुधयालिप्तसौधंसितास्ताभिःकलाभिःस्वभाभिराशादिशाउल्लासयन्रेवतीकन्याप्रिकन्यापूर्वभवं
जायायस्यसरेवतीजानिः·जायायानिङ्·इतिसमासान्तोनिङादेशः·लोपोव्योर्वलीतियलोपः·रोहिण्याःअपत्यंपुमान्रौहिणेयोवलभद्रःस्त्रीः
स्पोढक्·यांपुरींहातुंसक्तुंनइयेषनेच्छतिस्म·लिट्·रोहिणीशश्चन्द्रश्चहातुंनइयेषाञ्रौहिणेयरोहिणीशयोः·परोक्षार्थावहत्वेनद्वयोःसक्तनता
द्विशेष्यस्याश्लिष्टत्वात्केवलप्रकृत्त्वविषयात्तु्सेयोगितागतमन्यत॥६०॥

मा·टी·तृ
९८

वारणेति· यत्र पुरि वारणाह्वयेवारणान्पुरस्कृत्य आहूतास्ते वर्तिनाशं कुर्वन्ति येन तस्य हरेर्विजयीनोजनार्दनस्यानन्निं प्रसाधन्ति प्रासाद पुरस्तं प्राप्येत्यर्थः
हरिरिणाविग्रह वनानलत्वनंगेनेति भावः· जेतारएव जैत्रा जयनशीलाः तुजनान् प्रज्ञादित्याद्यण्· नेशराय स्पतेन मकरध्वजेन कामेन प्रद्युम्नस्ये
रणेति भावः· निःशंकं निर्भयं किमृषेणापि तंशंकाभयाविनर्केयोरितिशाश्वतार्णवः· वसनियासेभावेलि ड्वनिस्तपीसाद्दिना संभासारणं· प्रचरणं शुभाक्षि
माधान पदार्थस्य विशेषणागसानिः संकनियामहेतुलोक्के कामलिङ्गभेदः पुराकिल भगवान्भक्तवत्सलो धूर्जटिर्बाणसेम्नाबाणाभिपो
गिनं हरिमभियुज्यति जितिरतियोराणिकाः कथयन्ति ॥६१॥ निषेव्यमाणेनेति· शिवैर्मरुद्भिर्मन्दमारुतैरन्यत्रशिवैरुद्रैर्मरुद्गणैश्चनिषेव्य

वारणाह्वयमाहूतशंकुशक्तैरासन्निमासाद्य जनार्दनस्य॥ हरिरिणाङ्केनशरेणयत्रनिःशंकमृषेमकरध्वजे
न॥६३॥निषेव्यमाणेनशिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमानाहरिणाचिराय॥उदश्मिरत्नाङ्कुरधाम्निसिंधावाह्वास्त
मेरावमरावतीया॥६२॥रामायनमः॥६२॥६२॥

माणेन हरिणा कृष्णेन शक्रेण वा अध्यास्यमानाधिष्ठीयमाना उदश्मीनां रत्नाङ्कुराणां धाम्नि स्थाने एकत्र रत्नाकरत्वादन्यत्र रत्नसानुत्वाच्चे
ति भावः· सिंधौ अब्धिनेतिशेषः याभूमेरौस्थितां अमरा यस्यां संतीति· अमरावती मिन्द्रनगरी· मनोहद्वेति जिरादीनामिति दीर्घः संज्ञायामिति
वत्वं· आह्वास्त· स्पर्धयाआहूतवती अमरामनुचकारेत्यर्थः· ह्वयतेर्लुङ्· स्पर्धायामाङ· इत्यात्मनेपदम्· लिपिसिचिह्वश्च· आत्मनेपदेष्व
न्यतरस्यामिति क्सेरङ्· भावपक्षेसिजादेशः· अत्रगथमसामर्थ्ये श्लेषापि संधौ मेरौ स्थितेति विम्बभावेनसाधर्म्याक्षेपः श्लेषानुप्राणितेय
मुपमेति संक्षेपः आह्वास्तेति स्पर्धाप्रतिपादकः शब्दः स्पर्धेन ह्वयति दृष्टीसत्यु शासनादिति ॥६२॥ रामः
९८

स्निग्धेति· स्निग्धं यदंजनं तद्वत्तेन श्यामरुचिः सुवृत्तः सद्वृत्तिः सुष्ठुवर्तुलश्च· त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी नद्धितार्थे साद्धिनास्समासः सं
ख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा· अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इति स्त्रीत्वम्· द्विगोरिति ङीप्· तस्यां तिलको भूषणम् तो सहविशेषविशेष
कोवा तिलक इवेत्यर्थः· इववद्वायथा वा इति समासः विसनुशासनात्· तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्· द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामित्यम
रः· अध्वंसिता वर्णानां ब्राह्मणादीनां कान्तिरौज्वल्यं यस्याः तस्याः पुरः अन्यत्राध्वंसितो वर्णो गौरादिः कान्तिर्लावण्यं च यस्याः तस्याः

स्निग्धांजनश्यामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वंसितवर्णकान्तेः॥ विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकी
तिलकः स एव ॥९३॥ नाम्ना समारागः तत्पुरं पुरस्तादापतन्तोलीमतुलप्रतापः॥ वज्रप्रभोन्धासितपुरा
वंस्थ सुधश्रीर्यदि वसतेनपरैरलंघ्या॥९४॥ राम॥९५॥

वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ भयनाम्नमाः· वध्वा इव श्रियं विशिशेष विशेषितवान्· अनेके वशाद्धे यमुपमेत्येके शब्दमात्रसादृश्यान्त्वेष
इत्यान्योष्णे घोयमेसाहत्रराडी॥९३॥ नामेति· अतुलप्रतापः सहस्तीपूर्वो कांपुरीमिन्नमाराः पुरस्तात्सर्वस्यां दिशि सम्प्रम्यथैनसिः प्र
तोलीरथ्यां रथ्याप्रतोली विशिखा स्यादित्यमरः· आयसाश्चान् लोहपुष्पादिनाक्लेदद्दिशा· वज्राणां तोरणप्रासादाधिगतहीरकादि मणी
नांप्रभाभिरुद्भासिनी सुरासुधश्रीरिव चापलक्ष्मीर्यस्यां साहृद्वज्रअहणं मणिमात्रोपलक्षणं· अन्यथा इन्द्रसुधसाम्यासंभवा

मा॰टी॰न॰
२९

दिति॰ अन्यत्र वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिरुल्लासिनी सुरायुधानामिन्द्रस्य वृत्ताद्युधानां श्रीर्यस्यां सा॰ यज्ञो ह्री शीरकेपवाविसमरः॰ यास
तोली देवसेनाकुरत्नप्रभृविपरैः शत्रुभिरलंघ्या दुर्धरा॥ ६४॥ मज्जा इति॰ अरविन्दनाभेर्विष्णोः संगात्सजाइव॰ यत्तोवाइसा निःसृता निज्ञा
यत्तश्च निष्णुनेरितिभावः। सांभोर्जयाञ्चक्रुः नयाद्वापङ्कगंगाजलानीव विधातुः कर्खादन्नुत्तपरन्त॰ अथमुरजितो हरेर्ध्वजिन्यः पुरान्निरी

मज्जाइवाङ्गादरविन्दनाभेः सांभोर्जयाञ्चक्रुः नदोद्दिवाापः॥ मुखाद्दिवाथ श्रुतयो विधातुः पुरान्निरी
युर्मथुजित्तध्वजिन्यः॥ ६५॥ श्लिष्यद्भिरन्योन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः॥ परस्प
रोत्पीडितजानुभागा दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः॥ ६६॥

डः निर्गताः। मालोपमेयम्॥ ६५॥ श्लिष्यद्भिरिति॰ अन्योन्येषां मुखाग्रेषु सङ्गेन स्खलन्तः खलीनाः कविकायस्मिं कर्मणि तद्यथा त
था॰ कविकानुखलीनोऽस्त्रीत्यमरः। श्लिष्यद्भिः सघद्भिर्विलोलैश्चञ्चलद्भिर्हरिभिस्तुरङ्गैः करणैः सञ्चारयन्तीत्यश्ववाराः अ
श्वारोहाः परस्परोत्पीडितजानुभागाः सन्तो दुःखेन निश्चक्रमुर्जग्मुः॰ इति स्वभावातिशयोक्त्या सङ्करः॥ ६६॥ ६६॥ छ राम:
१५

निरन्तरालइति·तमसातिमिरेणेवप्राणभृतांगणेनप्राणिवर्गेणकर्त्रानिरन्तरालेपिपूर्वंस्थितेनेवानिसङ्कटेपिपथिसंगमानिदूरंदूरतस्त्वचिमुच्यमानेस
निस्कत्त्वदीपभयात्स्वत्तद्वीपभयाद्वेसर्थः·तेजोमहद्भिर्बलाधिकैःप्रभासंपन्नैश्च·तेजोबलंप्रभातेजइतिशाश्वतः·द्वीपैर्दीपैर्द्विपैरिवासंबाधमसंकीर्णं
मर्यादावभूवे·जगमेनत्वेशेवरिवद्यछाद्दितिभावः·भयगतोभावेलिङ्·इयायास्तश्चेसाम्नासस्य·स्वनेजसेवदूरोत्सारितानमस्केपथिदीपाइवनथोत्सारि
तप्राणिकेपथिनिर्गलंदीपाःप्रायमुरिसर्थः·तमसीतिसङ्गमन्तपाठेतुतमसःपथ्युपमानत्वेद्विपागमनासथइवनमसोदीपागमनालोक्त
प्राणिवर्गेणनिरन्तरालत्वंपश्चात्तुच्यमानत्वंनवसंभवतीत्युपमानोपमेययोर्वैरूप्यंस्यात्तन्नोयान्तपाठेजमसःप्राणिवर्गोपमानत्वे

निरन्तरालेपिविमुच्यमानेदूरंपथिप्राणभृतांगणेन॥तेजोमहद्भिस्तमसैवदीपैर्द्विपैरसंबाधमभूयथावभूवे॥६७॥इनै
र्नीयन्तेरथ्यासन्नतोरथाः क्षितिनिर्हस्तिनखादरवेदैः॥सपत्नस्त्तायनरश्मिभुग्नग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरङ्गैः॥६८॥

का॰ नत्साम्यसाकल्यात्स्टवसाधीयानइसालंकारिणांपन्थाः॥६७॥इनैरिति·रथ्यासन्नंतोथावन्तोरथाः·सपत्नैःसूतैःसारथीभिःस्तनः
शन्नाच्चसारथिरित्यमरः·आयताःआकृष्टायेरश्मयःप्रग्रहाःकिरणाःप्रग्रहोरश्मिरित्यमरः·तैर्भुग्नेषुप्रह्वेषुग्रीवाणामग्रेषुसंसक्ताःयुग
गाःयुग्याःस्कंधवाह्याद्रारुविशेषायेषान्तैरजस्टवारैर्वेदैःअश्वैर्मेलुरगैःहस्तिनखान्हस्तिनखःपुरद्वारिस्यात्कूटंपुरद्वारियद्धस्तिनखस्त
स्मिन्निसमरःतस्माद्धनैःक्षितिमनीयंतनीताः·इतिस्वभावोक्तिः·यथावद्वस्तुवर्णनात्॥६८॥ रामरामरामरामा॥६८॥६८॥७

वल्लोर्मिभिरिति॰ बलान्मूर्मयइवोर्मवल्लोर्मिभिः वलयैः कंकणैरुपलक्ष्यमाणो हरिनिष्क्रमणक्षणे रक्ष्यमाना विभ्रमाना रथ्या भुजा इव यस्यास्तस्याः अ
नस्त्वास्याः पुरो द्वारवत्याः चक्रपाणौ कृष्णे निःक्रामति निर्गच्छति गायेणाभूत्त्वा द्वारवतीत्वं द्वारकालंस्थान्यल्पमिति यावत् अनिदिष्टं नासीत् हरिविरहेन दै
फल्पादिति भावः द्वारवती शब्दस्य संज्ञात्वात् उल्लङ्घनत्वोर्गणवचनस्येति न णत्वं सद्भावः अन्यत्र द्वारवतीत्वं द्वारवलं निष्कृतस्य हरिनिष्क्रमणहेतुत्वादित्य
भयथाप्युपमितभुजवलयगलनरेन्तुलाउपमासंकीर्णे यमनि हत्वोत्प्रेक्षा गायेणोलनेन प्रत्यन्ते॥ ६९॥ अथ सर्गे समाप्ते समुद्रं वर्णयति॰ पार इ
ति॰ पुरारिर्नीरनिधेः समुद्रस्य जलानां पारे परतीरे पारेजलं॰ पारावारे परावचीती रे इत्यमरः॰ पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः तत्संयोगादेका

वल्लोर्मिभिस्तत्क्षणरक्ष्यमानरथ्याभुजायां वलयैरिवास्याः॥ गायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत्॥ ६९॥ पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः॥ वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः॥ ७०॥ राघायनस्येनमः॥ ७०॥

तन्नलं स पारेशब्दस्य॰ समन्तान्नीलाः पलाशानां पत्राणां राशयो यासां ताः हरितपर्णपूर्णा इत्यर्थः॰ पर्णं पलाशं छदनं दलमित्यमरः॰ अन्तस्थ उत्कलि
काऊर्मयः ऊर्मिरुत्कलिको भ्लोल इति विश्वः। तेषां सहस्रैः प्रतिक्षणमुत्कूलिताः कूलं प्रापिता इत्यर्थः॰ उत्कूलनशब्दात्करोतेरर्णन्नात्कर्मणि
क्तः। तेषां शैवलानामाभेवाभा यासां ताः तत्तद्दशा वनावलीः काननश्रेणीः अपश्यत् अत्रोत्कूलितशैवलस्यत्वनः सितुसंदेहाउपमोत्प्रेक्षयोः

लक्ष्मीभृत इति। अस्तोहरिर्लक्ष्मीः शोभा श्रीर्देवी च बिभ्रतीति लक्ष्मीभृतः तान्। अंभोधितटाधिवासो येषां तान्। नीरदवन्नीलभासो नीलवर्णान्। लतावधूद्
वेत्युपमित समासः। अन्यत्र लतैव वधू इति शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः। ताभिः संप्रयुज्यन्त इति संप्रयुजः तान् संगतान्। क्विप्। अधिवेलं
वेलायां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। द्रुमान् बहूकृतानानेकीकृतान् स्वान् स्वकीयविग्रहानिवेत्यर्थः। एवं वपुस्त्विङ्गितानिर्वाह आत्मपरत्वेन पुंसत्वापातात् स्त्रीज्ञाना
वात्मनि पश्यति स्वात्मीयस्त्वात्स्त्रियां धनश्यामसरः पश्यति स्म। श्लेषसंकीर्णोऽयमुत्प्रेक्षा॥७१॥ आश्लिष्टेति। आश्लिष्टभूमिमालिंगितभूतलमुद्वेलरं रसितारं

लक्ष्मीभृतोंभोधितटाधिवासान्द्रुमानसौ नीरदनीलभासः॥ लतावधूसंप्रयुजोऽधिवेलं बहूकृतान्स्वानिव पश्यति
स्म॥७१॥ आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलभ्दुजाकारबृहत्तरङ्गं॥ फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमा
शशङ्के॥७२॥ रामायणस्मै नमः॥ ७२॥

ऽरसितारं लोलन्तां चलन्तस्तानः पततां भुजानामाकार इवाकारो येषां तेऽतिबृहन्तस्तरंगा यस्य तं तथोक्तं। फेनायमानं फेनमुद्वमन्तम्। फेनाच्चेति वक्तव्य
मिति क्यष्। वाक्यषस्यात्मनेपदम्। अपां समूहः आपं तस्य समूहस्सरणं तेन गच्छंतीत्यापगास्तासां पतिं समुद्रमसौ हरिरपस्मारिणमपस्मारोगि
णमाशशंके। तत्कर्मयोगात्तथोत्प्रेक्षांचकारेत्यर्थः। यथा कैः स्वैर्धातुभिराहतेऽथमनक्षिप्राणोंऽमनःसंदिशन्हस्तान्पादान् फेनमुज्झरन्निक्षेपाक्षेपौ क्षिप
न्मूर्छ्या पश्यन् पप्रमस्तनक्षितौ निपतति गायः करोति क्रियां विभ्रमत्वं स्वयमेव शाम्यति गतवेगोऽपस्मारस्तुकः॥७२॥ ७२॥ ७२॥ रामायण॥

मा·टी·रा·
२१

पीतेति·जलानांनिधिनासमुद्रेणगर्द्धस्वगाद्ध्र्यादौपम्यादिवद्गुणवर्णणादित्वात्स्वार्थेष्यन् न क्षतिमात्रमतिमाद्ध्र्यन्नस्मान्महालाभाद्गृद्धिरित्यर्थः·गृध्येः
पुनरर्थेरणः·यान्नोपिप्रसयइतिगर्द्धवमितिस्यात·पीताक्षेपणक्रियापेक्ष्यापूर्वकालता·वृद्धिंगतेआत्मनिस्वदेहेचन्द्रोदयेसमुद्रस्यवृद्धिर्हिप्रा
सिद्धा·नैवमान्तीरमान्तीरतिरिक्तमानाइत्यर्थः·मान्तेः·शानरिठीप·आच्छीनद्योर्नुम·क्षिप्राःउद्गीर्णाः·आनितस्नयोः·कण्ठपीताःनान्तरमानाद्बहिरुद्गी
र्णाइत्यर्थः·इन्दोः·सुतवोमणिवदविवेद्धःक्षेत्रा·महाधिवेलमधितीरंवेलाकूलविकारयोरितिविश्वः·मुक्तावलीराकलयांचकारआकलया

पीताजलानांनिधिनातिगार्ध्याद्वृद्धिंगतेप्यात्मनिनैवमान्तीः।।क्षिप्राइवेन्दोःसुतवोधितीरंमुक्तावलीराक
लयांचकार।।७२।।साटोपमुर्वीमनिशंनदन्तोयैःप्लावयिष्यन्तिसमंततोमी।।तान्येकदेशान्निभृतंपयोधेः
सोंभांसिमेघाःपिवतोददर्श।।७४।।उच्चत्वमेवैत्यतनुस्ववन्तीयमर्थमुनीन्दुरिवसंप्रणीताः।।आलोकयामास
हरिःपतन्तीर्नदीःस्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम्।।७५।।रूपायनमः।।

मासकल्पेतिकामधेनुः।।७३।।साटोपमितिअमीमेघाःसाटोपंससंभ्रमंसंभ्रमाटोपसंरंभाइतियादवः·अनिशंनदन्तोगर्जन्तःयैरंभो
भिःउर्वींसमंततःप्लावयिष्यन्तितानिअंभांसिपयोधेरेकदेशादेककोणान्निभृतंनिश्चलंपिवतोमेघान्सहरिर्ददर्शएतेनसमुद्रस्यापरिच्छिन्न
त्वमुपलक्ष्यते।।७४।।उच्चत्वमितिमुनीन्द्रैःस्मृतीर्वेदस्यार्थमिवमेघैस्तदीयोदुग्धराशेरेवतोयमञ्जसासंप्रणीताः·स्मृताःअंबुराशिंपतन्तीःप्रविशन्तीःनिर्वेदं
पतन्तीःस्मृतीर्मन्वादिस्मृतीरिवहरिरालोकयामास·श्रुतिमूलत्वेनप्रमाणत्वात्स्मृतीनांतत्संवादरूपत्वात्स्मृत्येकवेशःअनेकेवेयमुपमा।।१ रामः
२१

विक्रीयेति। दिष्टभवानि दिष्टपानि दिग्गान्तराणि तानीत्यर्थः। दिग्गाद्भिः पोषयतीति यतः। उरूणि महान्ति धनानि नानाद्रव्याणि विक्रीय मूल्येन
दत्वा उत्तमलाभभाजः उत्तमभाजं द्वैपायनादिकं भजन्ति तान्। तत्रत्यं द्वैप्यमित्यर्थः। अव्ययात्यप्। अफल्गु सारवत्। फल्गुस्तुच्छमसारं चेति याद
वः। भांडं मूलधनं परापणद्रव्यमित्यर्थः। वणिग्मूलधने पात्रे भांडं भूषाश्वभूषयोरिति वैजयन्ती। तरीषु नौषु स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः। अवि
तृस्तृतंत्रिभ्य ई इत्यौणादिकः ईकारः। आवपतः आदधतः। वपतेः शतृप्रत्ययः। द्वैप्यान्समुद्रद्वीपवासिनः। द्वीपादनुसमुद्रं यञिति यञ्प्रत्ययः।
संयात्रा सम्भूय यात्रा सा प्रयोजनं येषां तान् पोतवणिजः। सांयात्रिकः पोतवणिगित्यमरः। प्रयोजनमिति ठक्। असौ हरिरभ्यनन्दत्। तान अमःद्य

विक्रीय दिष्टपानि धनान्युरूणि द्वैप्यानसावुत्तमलाभभाजः। तरीषु तत्रत्यमफल्गु भांडं सांयात्रिकानावपतोऽभ्य
नन्दत्॥७६॥ उत्सिस्रवो निर्नदभर्तुरुच्चैर्गरीयसा निश्वसितानिलेन। पयांसि भङ्क्त्वा गरुडध्वजस्य ध्वजानि वो
ज्झिक्षिपिरे फणीन्द्राः॥७७॥ तमागतं वीक्ष्य युगान्तबन्धुमुत्सङ्गशय्याशयमम्बुराशिः। प्रत्युज्जगामेव गुरुप्रमोद

कृतम्स्तानवलोक्य तुतोषेत्यर्थः॥७६॥ उत्सिस्रव इति। नदभर्तुः समुद्रस्य तत् (प्रसारितोत्तुङ्गतरङ्गबाहुः॥७८॥ छ॥
रभ्यं नरा उत्सिस्रवः उत्सनितुमिच्छवः। षणतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः। सनिमिमेत्यादिना इत्सादेशः। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः। फणी
न्द्राः सर्पाः भङ्क्त्या गरुडध्वजस्य हरेर्ध्वजानि वीर्यसाति गुरुणा निश्वसितानिलेन स्वमारुतेन पयांसि उज्झित्वा उज्झिक्षिपिरे उत्क्षिप्तवन्तः। उत्सा
र्यत्वादात्मनेपदम्॥७७॥ तमिति। अम्बुराशिर्युगान्तबन्धुमापद्बन्धुमित्यर्थः। उत्सङ्गशय्याशयमस्या शेत इति तथोक्तम्। अधिक

गर मर प्रर

रणेइतिजन्यः आगतमभ्यागमं हरिंवीक्ष्यगुरुणाप्रमोदेनप्रसारितिाउत्तुंगालरंगास्त्यवाहवोयस्यसः प्रत्युज्जगामेतिक्रियाल्पोत्प्रेक्षा॥७८
उत्संगितेति उत्संगितः संसर्गिणः तमाउत्संगिताः तत्करोतेर्ण्यन्तात्कर्मणिक्तः उत्संगिताऽम्भः कणायेन शेषाद्विभाषेतिकप्प्रत्ययः
एलावनानामास्फालनेनसंघर्षणेनलब्धगंधः स्वंघ्रिशिरसुरभिरुदन्वतोनभस्वान्सभुद्रवायुरधिवेलं वेलायांविभक्त्यर्थेऽव्ययी॰
भावः ब्रजतोगच्छतस्तस्यहरेः स्वेदलवान्अनुवेलंप्रतिक्षणं यथार्थेऽव्ययीभावः ममार्जजहार वेलाकालेचजलधेर्वेलातीरविकार

उत्तङ्गितांभः कणकोनभस्वानुदन्वतः स्वेदलवान्ममार्ज। तस्यानुवेलंव्रजतोऽधिवेलमेलावनास्फालन · मुक्तेल·
लब्धगन्धः॥७९॥उत्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमंतितकेतकीकाः॥आसेदिरेलावणसैन्धवीनांचमू
चरैःकच्छभुवांप्रदेशाः॥८०॥श्रीकृष्णायनमः॥

योरितिविश्वः।कामलिंगम्॥७९॥उत्तालेति चमूचरंतीतिचमूचराः सैनिकाः चरेष्टइतिटच् तैरुत्तालेषुउन्नतेषुतालीवने
षुसंप्रवृत्तेनसमीरणेनप्रवृत्तेनमारुतेनसीमंतिताः सीमन्तवन्तःकृताः सीमंतशब्दात्कृत्यंतात् तत्करोतेर्ण्यन्तात्कर्मणिक्तः॰
णाविष्टवद्भावे विन्मतोर्लुक् ताः केतक्योयेषुतेतथोक्ताः नद्यृतश्चेतिकप् लवणस्सिंधोरिमालावणास्सैंधवः तस्येदमित्यण् तत्र
गसिंधंतेपूर्वपदस्येत्युभयपदवृद्धिः तासांकच्छभुवामनूपभूमीनां जलाप्रायमनूपंस्यात्पुंसिकच्छस्तथाविधइत्यमरः प्रदेशाःदे रामः
२२

शुगः आसेदिरे प्राप्ताः सीदतेः कर्मणि लिट् अनयत्वभावो क्लिरन्नासस्थालंकारो ओजअले पसौ शब्दासो कुमार्याद्यनेकगुणसंपन्निः स
ष्टाः ॥ ८० ॥ लवङ्गेति लवंगमलाभिः लवङ्गकुसुममालैः कलितावतंसाः कृतभूषणाः नारिकेराणामंतर्भिन्नमध्यं नारिकेलफला
भ्यन्तरस्थं जलं अप इति पृथक्पदं समासे अकपूरित्यादिना समासान्तप्रसंगात् एकपदं वा समासान्तस्यानित्यत्वात् पिबन्तः आ
स्वादिताः आर्द्रक्रमुकाः आर्द्रपूगीफलानि यैस्ते पो[illegible] पूगः क्रमुकः इत्यमरः तेऽयम्नचराः समुद्रादभ्यागतस्यातिथेः प्रतिपत्तिं गौ

लवङ्गमालाकलितावतंसास्ते नालिकेरान्तरपः पिबन्तः ॥ आस्वादि
ताार्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमीयुः ॥ ८१ ॥ छ ॥ ८१ ॥

रवं संस्कारमीयुः प्रतिपत्तिः पदं प्राप्तौ गौरवेऽपि चेति विश्वः अत्राभ्यागतप्रतिपत्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्या वतंसकलना
दिपदार्थहेतुत्वात्काव्यलिंगमलंकारः तेन च समुद्रस्य वनेचराणां गृहस्थाभ्यासगतोपमा ध्वनीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः
८२ ॥ ८१ ॥ रामायनमः रामचंद्रायनमः कृष्णायनमः गोपीतयेनमः माधवायनमः विन्दुमाधवायनमः ॥ ८२ ॥ ८२ ॥ छ

मा.टी.न. तुरगेति· परितस्तुरगशतैराकुलस्य परिमिताश्वस्येत्यर्थः· प्रतिपथं प्रतिमार्गं यथार्थेऽव्ययीभावः· प्रमथिता भूभृतो रा
२३ .प२ ज्ञो गिरेश्च येन तस्य· तनुस्वयं केनापि मथितस्येत्यर्थः· सततं धृता श्रीः शोभा रमा च येन तस्य धृतश्रियः· पुरोऽग्रे नगरात्परिच
लतः परिगच्छतो बलरामस्तस्यानुजो हरिस्तस्य बलस्य सैन्यस्य· बलं सैन्यं बलो रामः इत्युभयत्रापि [illegible]· परं केवलमेकस्यैव तुरं मे२
गस्य जन्म मात्रं यस्मात् जन्मस्कोऽपि जातस्य वनलक्ष्मीति भावः· महीभृता मंदराद्रिणा राज्ञा च वक्षः शमसंततं मथितस्य तनुस्वयं क

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरंगजन्मनः प्रमथितभूभृतः प्रतिप
थं मथितस्य भृशं महीभृता॥ परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं
धृतश्रियश्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाभवदन्तरं महत्॥८२॥

स्यापि मथितुरिति भावः· चिरं प्रभृति विगतश्रियः इसनन्तरमेवास्याः हरिणीकरणादिति भावः· जलनिधेश्च तदा प्रस्थानस
मये महदंतरं दूरगमनादिव्यवधानमुत्कर्षासाम्यमहत्तारतम्यं वाभवत्· अत्रोपमेयस्य हरिबलस्योपमानाज्जलधेराधिक्यव
र्णनाद्व्यतिरेकालंकारः· पंचकावलीवृत्तं· नजभजरा हस्पतिः यापिनाऽ विपंचकावलीति लक्षणात्· त्रिस्वराहृति लक्ष राम:
२३

मा·टी·त·
२४

गणात्‌· धृतश्रीर्इतिमिति छान्दसा· धृतश्रीर्ज्जोभ्यो ज्जोतिस्वराद्दतिलक्षणात्‌ ॥ ८२ ॥ अत्र कविः काव्यवर्णनव्याख्या
नपूर्वकं सर्गसमाप्तिं कथयति· इतीति· इतिशब्दः परिसमाप्तौ माघकृताविति कविनामकथनं· महाकाव्य इति महत्त्वे

इति शिशुपालवधे महाकाव्ये श्र्यंके माघकृतौ मंगलानन्तरं
द्वारवतीवर्णनन्नाम तृतीयस्सर्गः ॥ शुभमस्तु ॥ ॥

नलक्षणं सपत्निः स्वविता द्वारवतीवर्णनसमुद्रवर्णन इति काव्यव्यवस्थाकथनं तृतीयः सर्गः समाप्त इति शे
षः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्‌ ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिवि
रचिते माघकाव्यव्याख्याने सर्वंकषाख्ये तृतीयस्सर्गस्समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ रामः । रामः
२४

लो १

तृतीयस्सर्गस्समाप्तः ॥
पत्रसंख्या २५

पञ्चमस्सर्गस्समाप्तः
पत्रसंख्या· २१

मा·टी·पं· १ श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥इत्थमिति· सह हरिरिस्य मनेन प्रकारेण ऽदसमस्य मुरिति यमुप्रसयः॥ अथलीकाऽप्रियरहिता ऽमलीकलप्रियेऽन्तरसनरः प्रि
यतमाः प्रियस्यइव स्थिताः कान्तासंमिताइस्यर्थः॥ अलीकाः विगताऽनृताः ससाः स्नृततनयस्य सारथि कुमारस्य दारुकस्य गिरः नरदृष्णाव॰ ततः
श्रवणान्तरं तासां गिरामवसाने समाप्तौ निरन्तरं नीरंध्रं वनराजिरेव पटस्तं वसाने आच्छादयन्ति वस आच्छादने इति धातोः क नेरितः
शानजादेशः॥ गिरौ रैवतकाद्रौ रंतुं क्रीडितुं मियेष· ननवस नितंकर्तुमिच्छति स्म॰ उभायमकयोः संकरः॥ अस्मिन्सर्गे वसन्ततिलकावृत्तम॰ उ

इत्थं गिरः प्रियतमाइव सोऽव्यलीकाः शुश्राव सूततनयस्य तदाव्यलीकाः॥ रंतुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने ता
सां गिरौ च वनराजिपटं वसाने॥ १॥ तं सहिपेन्द्र तुलिता तुलतुंगशृंगमभ्युच्चसत्कदलिकावनराजिमुच्चैः॥ वि
स्तारुद्धवसुधोऽन्वचलं चचाल लक्ष्मीं दधत्प्रतिगिरेरलघुर्बलौघः॥ २॥ २॥

क्ता वसन्ततिलकानभजानजौगौगः॥ तमिति कदलाटवकदलिकावैजयंसोरं भानरवश्च कदली वैजयन्त्याच सौभागेर्क ध्वजेपि रामः १
चेति विश्वः॥ अभ्युच्चसंसः कदलिका वैजयंसो वनराजयस्य वयस्यसः॥ अन्यत्र भावन पंक्रयोयस्मात् मितियोजयं उच्चैरुन्नतः विस्तारेण रुद्धवसु
धः व्याप्तभूमिः अतएव प्रतिगिरेर्लक्ष्मीं दधत् तत्स्वयमन्यो गिरिरिवस्थितइत्यर्थः॥ अलघुर्महान्बलौघः सेनासंघः द्विपेन्द्रैस्तुलितान्यतुला
न्यप्रतिमानि द्विपेन्द्रमतिरिक्तप्रतिमारहितानि उत्तुंगानि शृंगाणि यस्य तं तथोक्तं तमचलं रैवतकं अनुचचाल तमनुययावित्यर्थः।

अनुर्लक्षणेतिकर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया। अमरः गिरिः कस्यचित् प्रतिद्रूस्थान्द्रिधर्मयोगीशः बलोघः अनुगिरिर्लक्ष्मी निवलक्ष्मी
नृपः इति प्रथमान्तेन द्वितीयान्तेन विभक्तिविपरिणामेनोभयत्रयोऽपर्सं निदर्शनाय खेन प्रतियोगित्वेनोक्तोऽयं श्लेषानुप्राणितो निवि
रोधः॥ ४॥ भास्वदिति॥ आशा दिशो भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्यांशुव्याप्त्या उल्लसितानां वराननाः प्रकाशिता नाकाशदेशाः अन्यत्र भास्वान् भास्वरोऽभिरू
पः भास्वान् भास्वरसूर्ययोरित्यमरः तस्य हस्तस्पर्शेन तस्य सावरखावलंयस्या सा अन एवमहाजनदर्शने सापत्रपा इव लज्जा सापत्रपात्मनस्य

भास्वत्करव्यतिकरोल्लसिताम्बरान्ताः सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन॥ संविभ्र
रंबरविकाशि चमूसमुत्थं पृथ्वीरजः करभकण्ठकडारमाशाः॥ २॥ २॥ छ॥

अमरः॥ अम्बरविकाशि व्योमव्यापि वासः स्यादिति च अंबरं व्योम्नि वाससीत्यमरः चमूसमुत्थं कटकोत्थं पोतः उष्ट्रः क्रमेलकमयमहांगाः कर
भः स्याच्छिशुरित्यमरः तस्य कण्ठ इव कडारं कपिलं कडारः कपिल इत्यमरः पृथ्वीरजः संविभ्रः छादयामासुरिति सर्वा अमरः संवरणोलिङः क्रिया
संप्रसारणाद्विभावः एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य इति यणादेशः। स्त्रियो वस्त्रापहरणे लज्जया यल्लिङ्गं चिह्नं छादयन्तीति भावः अत्र चेतनास्वाशासु श्लिष्टवि
शेषणमहिम्ना स्त्रीप्रतीतेस्तदभेदाध्यवसायेन संव्यानव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः। सा च सापत्रपेत्युत्प्रेक्षानुप्राणितेति संकरः॥ ३॥

आवर्तिन इति आवर्तिनोः स्यावर्तवन्तः प्रशंसायामिनिरिति ॥ नेवद्वावुरस्थौ द्विरस्थे द्वौ द्वौ द्वौ रंध्रौ परं श्रुयोः एको भाले प्रपाते च दश आवर्ता
ध्रुवाः स्मृताः इत्युक्तदशध्रुवाख्यं विवक्षिताः अन्ये षामनंतरमेव पृथगभिधानात् अन्यत्र तु जलभ्रमेतः स्यादावर्तोम्भसां भ्रमः स्यात्
रोमसंस्थाने तु नत्त्वामाद्यपदेशः तदुक्तं आवर्तसाम्यादावर्तो रोमसंस्थानसंगिनामिति शुभफलानि दुर्फलानि अतोहीनि स्पृष्ट
नीति शुभप्रदाः सेरान्तर इति कप्रसयः ताभिः शुक्तिभिः शुक्तिस्थानेऽएवर्णविशेषैर्युक्ताः तदुक्तं वक्षस्थाः शुक्तयः स्मिकऊर्ध्व
रोमाजयावृत इति अन्यत्र शुभफलानि दुष्टफलानि तनुक्तं शुक्तयोः यावर्ताः शुक्तास्फोटाः स्मृताभिर्युक्ता शुक्तास्फोटेन्यथा
वर्तः शुक्तिः शंखकपोलयोरिति विश्वः संपन्नाः समग्राः देवमण्यो गलावर्ताः कौस्तुभादिदिव्यमण्यश्च येषां ते आवर्त्ता रोमजा देवमणि
आवर्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः संपन्नदेवमणयो नजरंध्रभागाः ॥ अश्वाः पृथुर्वसुमती मनिरोत्वमानाः
स्त्वेषनिगालजः निगलस्तुगलोद्देश इति वैजयन्ती ॥ नताः पूर्णध्युभा ॥ रांप्रपयोधयइवोर्मिभिरापतन्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥
गाः पार्श्वदेशानि म्नप्रदेशाश्रयेषां ते अनिशायिनाः रोत्वमानाः कंठावर्तायेषां ते कंठरोत्वमानः स्वस्य निसो भागपवर्द्धन इति वैजयन्ती अभ
गासंनंद्योपमानाः इत्यर्थः ऊर्मिभिर्गाति विशेषैर्वीचिभिश्चापतन्तः आथावंतः पंक्तीकृतानामश्वानां मनोन्नमेनाकृतिः अनिवेगसमा
प्रकागति कूर्मिरुदाहृतार इति वैजयन्ती ईदृशोऽश्वाः पयोधय इवत्पूर्णम्वसुमती पृथुः स्थाद्यं निस्म अपिधान निरोधाने समरः अपि
पूर्वाद्ध्यातेर्लिङ्गू वष्टिभागुरिरत्वोपमवाप्योरूपसर्गयोः इति अकारलोपः एकना लावलीविफलद्रुयवेकशब्देनार्थद्रुयप्रतीतेरर्थश्ले

जो४८।

आरक्षभग्नमिति॰ पथि मार्गे इभो हस्ती अवस्थितः अन्यो अन्योन्यस्मात् विभिन्नाभीतवन्तो ञीभी भये लङ् भियोऽत्यन्तरस्यामिति इत्वं वेत्यनयोरपि भि
रितिरवे दैविस्मयेवा॰ खेदान्तु कम्पासंतोषविस्मयामंत्रणेवतेत्यमरः॰ भीतत्वे कार्यलिंगमाह॰ एकइभः आरक्षकुंभयोरथः प्रदेशः तत्र भ
ग्नम् प्रविष्टं शितानां गतीक्ष्णाम् सृणिस्त्रणि अंकुशं अंकुशोस्त्रीसृणिर्द्वयो रित्यमरः॰ अवमत्य अवधूय कृत आर्तनादो येन सः अतिकरुणा क्रंदं कृत्वे
त्यर्थः॰ जवेन पलायत पलायितवान् परापूर्वादय तेर्लङ् ङिंतङ् उपसर्गस्यायता विति रेफस्य लत्वं अन्यः पुनरुत्प्लुत्य अस्तभारं निरस्त

आरक्षभग्नमवमत्य सृणिं शिताग्रमेकः पलायत जवेन कृतार्तनादः॥ अन्यः पुनर्मुहुरुदप्लवतास्तभारमन्योन्य
तः पथि वतावि भिन्ना भिभौ ह्णे॥५५॥ आयस्तमेष जनगच्छदुलाग्रपादं गच्छन्नमुच्छ्वलित चामरचारुमश्वम्॥
नागं पुनर्मृदु सलील निमीलिताक्षं सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचेष्टः॥५६॥ ६॥ रामायनमः॥ ६॥

भारं यथा तथा मुहुरुदप्लवत उत्प्लुतवान् प्लुङ् गतौ स्वभावोक्तिः॥५५॥ आयस्तमिति॰ जनः श्वदुलाग्रपादं चंचलपूर्वकचरणं यथा
तथा गच्छन्तं शीघ्रं धावंतमित्यर्थः उच्छ्वलिते उत्क्षिप्ते चामरे यस्य तमश्वमायस्तमायस्तं सयत्नं आह तं यथा तथा यत्नप्रयत्नेन कर्तव्य क्रियां
तत्क्रियाविशेषणम् ईक्षतेर्लङ् आडजादीनामित्याट् आटश्चेति वृद्धिः नागं पुनर्गजं तु सलीलं निमीलिते अक्षिणी यस्मिन् कर्मणि अक्षिणि
णीयथा तथा नत्त बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् मृदु मंदं गच्छंतं आयस्तमैक्षत न तथा कथं शीघ्रं मंदयोस्तुल्यैक्षित्यत आह सर्वः प्राणि

६९

अनुरूपचेष्टः स्वजातिसुचितव्यापारः सन्प्रीणाति निप्रियः प्रीतिकरो भवति खलु इत्युपधत्तार्थी क्रिरः कः अर्थान्तरन्यासः॥६॥ त्रस्त इति करेणो
रिण्याः करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः भीत्यार्थत्तो भयहेतुरिति पादनलंत्रस्तः भीतः खरो गर्दभः समस्तजनस्य हासं करोतीति निनलकारः सन् हे
ओहेतुरिति आदिनाटः प्रत्ययः तावदवधि प्रसभं हठात् उच्चलयांचकार उत्पपात यावच्चलासनात् स्थानचलितादासनाद्विलोलो चपलस्तत
स्तस्मादपरस्ता नितंबविंबाद्विस्रस्तमंबरं वस्त्रं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा अवरोधवधूः पपात स्वभावोक्तिः॥७॥ शैलेति शैलस्य वेनकाद्रु
रुपशल्यं प्रान्तं यद्यपि ग्रामान्तमुपशल्यं स्यादित्यमरः तथाप्यत्र पर्वतान्ते उपचाराद्दोषः तत्र निपततां धावतां रथानां नेमयश्चक्रान्ताः

त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणोस्तावत्खरः प्रसभमुच्चलयांचकार॥ यावच्चलासनविलोलनितंबविंबविस्र
स्तवस्त्रमवरोधवधूः पपात॥७॥ शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारानिष्पिष्टनिष्ठुरशिलातलचूर्णगर्भाः
भूरेणवो नभसि बद्धपयोदचक्राश्चक्रीवदंगरुहधूम्ररुचो विसस्रुः॥८॥ ८॥

चक्रं रथांगं तस्यान्तो नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानित्यमरः तासां धाराभिरग्राभिर्निष्पिष्टानां चूर्णितानां निष्ठुरशिलातलानां चूर्णो गर्भो सर्गः
येषां ते तथोक्ताः नभसि बद्धानि पयोदचक्राणि पयोदाकारमंडलानि यैस्ते चक्रवन्ति भारानस्य तानीति चक्रीवान् गर्दभः चक्रीवंतस्तु वाले ३
यारासभागर्दभाखरा इत्यमरः आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवदित्यादिना साधुः तस्यांगरुहाणि तनूरुहाणि तद्वद्धूम्ररुचो धूम्रवर्णाः धूम्र
धूमलो कृष्णलोहितौ इत्यमरः भूरेणवो विसस्रुः प्रसृताः॥८॥ ॥८॥ रामाय नमः॥८॥

उद्यदिति । खुराः शफाः । तिरश्चीनं श्लोकं विक्षुरः प्रमाणितममरः । तेषामभिघातादुद्यन्तः स्फुरन्तः कलाः स्फुलिङ्गा येभ्यस्ते पुटकप्रायखुरा इति भावः ।
मासमानि समतूलानि आयतानि स्थूलानि शिलाफलकानि येषां विवृतानि वा तानि तथोक्तानि गिरेर्गिरिशैलस्य पर्यन्तवर्त्मसु प्रान्तमार्गेषु महाश्मानः दर्दुराणां वाद्यविशेषाणां
णां घटाः कुम्भवानि ववाद्यन्त इव विवक्रमिरेजग्मुः पादस्पर्शेः सञ्चारात्स्वनमकुर्वन्निति सर्गः । वेः पादविहरणाद्वाद्यानीव सस्वनेत्यपदं दर्दुरस्तोयदमेकेववाद्य
भाण्डाद्रिभेदयोरित्यमरः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ९ ॥ तेजइति । तेजोनामदर्पापरनामा सत्वगुणविकारप्रकाशकोऽन्तःसारविशेषः यथाह भोजराजः तेजो
स५ निसर्गजं सत्वं वाजिनां स्फुरणं रज क्षोधस्तमसश्चित्तेयत्वाः स्वयोपि सहजगुणाद्वति तद्वद्वि विधं सन्ततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति यथाह स एव धारासु योज्जि

उच्चलच्छलकलेषु खुराभिघातात् भूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु । पर्यन्तवर्त्मसु विवक्रमिरे महाश्मा शैलस्य
दर्दुरघटा इव वाद्यमानाः ॥ ९ ॥ तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा सम्यक् कशाश्रयविचारविदा नियुक्तः ॥ ध ॥ छ ॥

तां तां च निसर्गात्स्फुरतां विना अविच्छिन्नमिवाभाति तत्तेजः सततोत्थितमिति । कशापार्ष्णीविधानैर्यत्नाध्वसात्स्फुरितं हि जन्मति । अत्र तेजः ।
देनतत्कार्यवेगो लक्ष्यते तथा च तेजसि वेगो निरोधेन निवारणे समतायां वेगसाम्ये चावहितेन वल्गाविभागकुशलेन तत्सर्गः । कशाताडनं अभ्या
देन्ना उत्तीकशोत्यमरः । अत्र कशायाना स्यात्तानयक्लन्तमस्य मध्यमाधमे पृथग्भासंयम्भृदु सम निष्ठुरं सत्फलदन्नि विश्लाड नत्तुयन्त्रित यन्तस्य विवा
राः स्तनेषु निमित्तेषु अंशेषु स्वंताडाद्यु जि विमर्शः नद्विहाननज्ञोन यथाह भोजः ॥ मृदुनैकेन पातेन द्वाभ्यां कालेन नापयेत् तीक्ष्णं मध्यं च नर्मभ्यां छ२
जघन्यं निष्ठुरं त्रिभिः । उपवेष्ट्योथ निश्रूयां स्ववलितेड छव्वेष्टिते । वडवालो कनीस्तुकेषु दुर्गार्विनहू घिते । संत्रासे चत्तुरुत्थाने विमार्गगमने भ

मा·टी·पी·
४॥

पे·ष्ठिसासागस्पस्तमयेसंजाते चित्तविभ्रमे·दंडः प्रयोज्योवाहानां कालेषुब्रुवत्स्वपि·ग्रीवायांभीनमाहन्यात्ग्रस्तं चैवस्ववाजिनं·विश्रान्तचित्त
मथरेसक्रोशिक्षंवनाउयेत्तःप्रहेषितेस्कंधवाहुर्विवडवालोकिनेतथा·उपवेशेवनिद्रायांकटिदेशेवनाउयेत्·कुक्षेछिन्नंमुखंहन्यादुन्मार्गप्र
स्थितंतथा·जघनेस्खलितंहन्यान्नेत्रभागेदुरुस्थिते·यःकुंठस्फनिर्वाजीतंसर्वत्रैवनाउयेत्·स्तेवंभूतेनयंत्रासादिनासम्यक्यथाह्याख्त्र
निष्ठुरोनिवारितउच्चैस्त्वतःआरव्हजोश्वः·आरव्होश्वयोनिर्देशाविशेषःतज्जोश्वःआरव्हजविशेषणमात्रप्रयोगेसागदावराद्विवज्ञावनेव
विशेष्यप्रतीतिरित्याहवाजिनः·विशेषणप्रयोगोविशेष्यःप्रतिपन्नाविति·वलुलश्वपलोनिष्ठुरःपरुषश्चपातःपादप्रक्षेपोयस्मिन्कर्मणितत्
यथातथाअर्धपुलायितेनपंचलगतिविशेषेणाचित्तमभृतंपदपादक्रमंचकास्थानाश्चर्यक्रमादूनेमंडलायतवलिजैःउन्मुख

आरव्हजश्चपुलनिष्ठुरपातमुच्चैश्चित्रश्वकारपदमर्धपुलायितेन·॥१०॥

स्यान्धसुखस्पगतिरर्धपुलायितमितिलक्षणात्·पुलानामस्फुताघनेकापरनामा·हयानांगतिविशेषःतदुक्तम्·स्यलीलाव
साप्लवक्तिकामाधुर्याधारापुलीनामिधापुनरेनामपालानांपुला·मिसा·स्देहिका·तत्पश्चारांचतत्रैवोक्तम्·क्षितिजनविशेषा
तुत्क्षिपसम्पादाग्रसरति·पुरतोश्वःसावधाराप्लुतार्व्या·विलसातितमपादोक्षेपरा·कुंचनानांकररागाति·स्गातिज्ञाःआहुरन्मेपुला
स्यामिति·पार्श्विप्रधानंप्रविधायरागाढलांश्वथीक्रसवहेपुलास्यामिसा·दि·पुलारव्यमयनंगतिःपुलायितंअपगतेनावक्रःतत्र

रामः
७॥

नीहारेति ॥ नीहारजालवत्तुहिनसमूहवन्मलिनः वधूजनविलोचनानां पक्ष्ममालाः पुनरुक्तसान्द्राः द्विगुणितसान्द्राः कुर्वन्स्वभावतोपिसान्द्र
त्वाद्द्विगुणितभावः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः रैवतकाद्रेरुत्थितः यद्रूनावलेःसेऽम्भेः क्षपांशुस्मः क्षोदितः द्विवमाकाशमातनि
तुमावरयितुमिच्छुः आतितांसुः तनोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः सनीवन्तर्द्धेत्यादिना वैकल्पिकइड्भावात्
तनोतेर्विभाषेतिदीर्घः पांशुर्द्दिशांमुखमञ्जयत्यञ्जनमाच्छादयतिस्म तुथआच्छादनइतिधातोश्चौरादिकाल्लङ् ॥ ११ ॥ उच्छिष्टेति ॥ इद्र

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः कुर्वन्वधूजनविलोचनपक्ष्ममालाः ॥ क्षुस्मः क्षपांशुयदुवलेर्द्दि
वमातितांसुः पांशुर्द्दिशांमुखमतुथ्यदुत्थितोद्रेः ॥ ११ ॥ उच्छिष्टविद्विष इव त्रसमंग गेन्द्रानिन्द्रानुजानुचर
भूपतयोऽध्यवात्सुः ॥ वन्येभमस्तकनिखातनखाग्रमुक्तमुक्ताफलप्रकरभांजिगुहागृहाणि ॥ १२ ॥ ध्र

तुजस्योपेन्द्रस्यहरेरनुचराअनुजीविनोभूपतयोमृगेन्द्रान्सिंहानुच्छिष्टविद्विषःशत्रूनिवत्रसमंत्रसत्यो च्छिष्टहत्वा वन्येभानांमस्तके षुनिखातैर्नि
क्षिप्तैर्नखाग्रैःसिंहनखमुक्तान्विकीर्णान्मुक्ताफलप्रकरान्समूहान्भजन्तीतितथोक्तानिगुहागृहाणि इवेसुपमितसमासः विद्विषइवे
तिलिंगात् अथवात्युत्सृष्टमुषितवन्तः उपान्वध्याङ्वसइतिकर्मत्वम् वसनिवासेलुङि सिविद्धिः सस्यार्द्धधातुकेइतितत्वम् ॥ १२ ॥

मा॰टी॰पै॰ ५॥ विशाणाजेति॰ अन्येभूपतयोयावस्ववयावकोलक्तकः॰ लाक्षाराक्षाजतुक्लीवेयावोलक्तोद्रुमामयेत्यमरः॰ यावादिभ्यःकन्निति स्वार्थे कन्प्रत्ययः॰ बहुलेनयावकपंकेनपिंगांपिंगलंपिच्छंबर्हमेव अवचूडंअधोलंबिकलापंविशाणाया॰ अस्यचूडावचूडउरथ्या चूडाधोमुखचूडकाविति ध्वजांगेषुत्सलायुधः॰ चंचुरत्रोटिः॰ चंचुस्त्रोटिरुभेस्त्रियामित्यमरः॰ चंचुग्रेणादष्टा बहुलाअहिरेवपताकायस्याःतयोरगाशनोगरुडस्तस्यकेतुर्यष्टिः तदधिष्ठितो ध्वजदंडइत्यर्थः॰ तयाभिज्ञानेनेति भावः॰ अनुमाधवंधामहरिशिविरमनुलक्ष्यस्वावासभागस्वनिवेशदेशमभिजग्मुरित्यर्थः॥ प्राप्तुः दूरादेवगरुडध्वजेनमाधवधामज्ञात्वातत्सान्निहितान्नियतदिक्कान्स्वावासान्निश्चित्यजग्मुरित्यर्थः॥ १३

विशाणायावकलयावकपंकपिंगपिच्छावचूडमनुमाधवधामजग्मुः॥ चंच्वग्रदष्टबहुलाहिपताकयान्ये स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या॥ १३॥ छायामपास्यमहतीमपिवर्त्तमानामागामिनींजगृहिरेजनतास्तरूणाम्॥ सर्वोहितोपगतमप्यपचीयमानंवर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति॥ १४॥ १४॥

छायामिति॰ जनानांसमूहोजनता॰ ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्॰ महतीमपिवर्तमानांतरूणांछायामपास्यपरित्यज्यक्षपिष्णुत्वादिति भावः॰ आगामिनींछायांजगृहिरेस्वीचक्रुः॰ वर्द्धिष्णुत्वादितिभावः॰ नवप्राप्तत्यागोक्षेप्राप्य॰ स्यागस्वीकारयोःक्षयवर्द्धिष्णुत्वाहेतुरितिभाव॰ सर्वइतिसर्वोजनउपगतम्प्राप्तमप्यपचीयमानंकर्मकर्तरियोगः॰ आश्रयंनोपैतिनगृह्णाति॰ किन्त्वनागतमप्राप्तमपिवर्द्धिष्णुवर्द्धनशीलंआश्रयमुपैति॰ सामान्येनविशेषणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः॥ १५॥ १५॥ रामायनमः॥ १४॥ राम॰ ५

अन्यतीति अङ्गेनेति पुरःसयानेन रम्यां वसतिं निवासं वसितर्दर्त्तिमर्त्तिम्पश्चैनिवसेरौणादिकस्तिगस्यस्य परिगृह्य आपनं गीसापास्या स्वयंमाक्र मितुमा
गच्छन्तः भव्यगेयेसाद्विनाकर्न्तरिपतो निपातनं नेषांसैनिकानां निराकरणेन निरासनेन आकुलेन व्यग्रेण उद्बाहुना उद्यतहस्तेन केनचिद्विशेषः१
अन्यतोयान्तो गच्छन्तः आत्मवर्ग्याः सयूथ्याः प्लुतं त्रिमात्रिकं यथातथा कृतः स्वरानदः आह्वानं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा दूराद्धूतेचेति दूराद्धू
तेप्लुतविधानादिति आश्रु दूरात्जुहुराज्जुहुविरे आहूताः ह्वयतेराङ्पूर्वकात्कर्मणि लिट अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणं द्विर्वचनमुवङादेशश्च॥१५

अङ्गेगतेन वसतिं परिगृह्य रम्यामापास्य सैनिकनिराकरणाकुलेन॥ यान्तोन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादु
द्बाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः॥१५॥ सिक्ता इवाम्भतरसेन मुहुर्जनानां क्लान्तिच्छिदो नगवनस्पतयस्त
दानीम्॥ शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः कल्पद्रुमैस्सह विचित्रफलैर्विरेजुः॥१६॥ छ ॥

स
सिक्ताइति अम्भतरसेन सिक्ता इव सुश्लेषा मुहुर्जनानां क्लान्तिच्छिदः श्रमहराः कुमवदम्भजसेकाभावादपि तद्वदाहूादकाइति भावः शाखास्वव
सक्तैर्लग्नैर्वसनैराभरणैश्चाभिरामाः एकत्रसेनास्थापितैरन्यत्रस्वप्रस्क्तैश्चेति भावः वनस्पतयोवनवृक्षाः विचित्रफलैर्वस्त्राभरणाद्यनेकफ
लयुक्तैः कल्पद्रुमैस्तत्रतेरिति विशेषः सहविरेजुरवद्विरेजुः लोकेईप्सितान्नाभरणवस्त्रादिरूपपुष्पफलं वोसाद्यैनैरभिरामैः कल्पद्रुमैस्तु
ल्यं नगवनस्पतयोपि विरेजुरिति यावत् सहेति साहृश्ये सहसाकल्पसादृश्यप्रयोगपद्यसम्प्रक्लृप्तिति विम्बः नथोचोपमालंकारः॥१६॥छ

मा·टी·पी· ६ ···णादिति·परिजनैर्यानाद्वाहनादवतार्यमाणा अवरोप्यमाणा·स्नेहार्पिताः कर्मणि लब्धज्ञानजादेहाः स्नेहःपोन्यतरस्यामिति पक्षाः नराणा
मालोकजनानां अपनयने अपसारणे आकुलाः सौविदल्लाः कंचुकिनो यासां ताः सौविदल्लाः कंचुकिनः स्मरः स्रस्ता अवरोपणात्तत्क्षोभा
दपस्रस्ताः अवगुंठनपटा नीरंध्राः अंगवस्त्राणि यासां ताः अतस्त्वक्षराणं लक्षमाणाः वक्रश्रियो यासां ताः तथोक्ता राज्ञी राजस्त्री पुंयोगा
ख्यायामिति ङीष् जनःसभयं कौतुकमीक्षते स्म ताडनाद्भयमवलोकनेन कौतुकम् ॥ ७ ॥ कंठेति तुरंगाद्राजावरोधनवधूराज्ञाम

यानाज्जनः परिजनैरवतार्यमाणा राज्ञीर्नराणपनयनाकुलसौविदल्लाः ॥ स्रस्तावगुंठनपटक्षणलक्ष्यमा
णावक्रश्रियः सभयकौतुकमीक्षते स्म ॥ ७ ॥ कण्ठावसक्तमृदुबाहुलतास्तुरंगाद्राजावरोधनवधूर
वतारयन्तः ॥ आलिंगनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव गण्डस्थलीः शुचितया न चुचुम्बुरासाम् ॥ ८ ॥

वरोधनस्त्रीरवतारयन्तोऽवरोहयन्तोऽधिकृताः अंतःपुराधिकारिणः कंठेषु स्वकीयेषु वसक्ता मृदवो बाहुलता यासां तदीयाये यासां तेन तथोक्ताः
सन्तः स्फुटमसंभ्रममालिंगनानि एव आत्मधार्यरोवरोहरणाज्जाविति भावः आसां वधूनां गंडस्थलीः शुचितया स्वयं शुद्धिमत्त्वेन तद्ग्रंडानां
वैमल्याद्वा न चुचुम्बुः यावत्कर्तव्यकारिणः शुद्धात्मानो नातिचरंतीति भावः अन्यत्र तु पापाचाराः पापालिंगानि प्रकाशयन्तीति भा

मा

रामः ६

दृष्ट्वेति· अधस्तात्तस्तलेनिर्जितः कलापभरोबर्हभरोययातां· कलापोबर्हभूषणयोस्तस्मात्· व्याकीर्णेनविक्षिप्तेनमाल्येनकवरांचित्रां· कवरंकर्बुरः शा
रइतिहलायुधः तरुणप्रांकवरीकेशपाशं· कवरीकेशपाश्योधस्तस्मात् जानपदेत्यादिनाङीप्· दृष्ट्वेत्युत्प्रेक्षा· सपदिचंद्रकात्र्यस्पसन्तीति चं
द्रकवान्मयूरस्तुमाग्रात्प्रादुद्रुवन्प्रद्रुतवान् द्रुगतौलुङि णिश्रीत्यादिनाचङ्श्चङ्गदेश्· अविछुधातित्यादिनाऽवङ्गदेश्· यादिसंघर्षि
णामत्सरिणाकर्त्रागिरात्प्रधिकेगुरोत्कृष्टेसहरुरासंभ्रमेणत्रासंसमर्पितः आसेरकर्मकादीत्यादिनावेतल्परसयानयोरेवक्लसं
लर्थाइतिनियमात्· भयहेतुकस्यपलायनस्यकवरीदर्शनहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते· तस्मान्नप्रत्यासमर्थोपसर्थालिरल्पास· क्तन्त्रस्यानयोगेसं

दृष्ट्वेवनिर्जितकलापभरामधस्तात्व्याकीर्णमाल्यकवरांकवरींतरुण्याः॥ प्राद्रुद्रुवत्सपदिचन्द्रकवान्कुमा
ग्रात्संघर्षिणासहगुरुणाप्यधिकेर्ष्ययासम्॥९॥ रोचिष्णुकांचनवयांस्पिशंगितानांवंशध्वजेर्जलदसंसह
निभृत्विरवन्मः॥ भूभृन्नुरायननिरन्तरसंनिविष्टाःपादाइवाभिवभुरावलयोरथानाम्॥ १० ॥ छ

संकरः नहिद्विजैर्तेजर्गस्याप्रभुविनाप्तिप्रिभावः॥ रोचिष्णवी रोचिष्णवोरोचनशीलाः अलंकृञित्यादिनाइष्णुप्रत्ययः तेषांकांचनव
यानांस्वर्णराशीनामंशुभिःपिशंगिताः पिशंगीकृताः आशायाभिस्ताःवंशानांजनपदराजवलानांध्वजेः प्रतिनियतकुलिशकलशांकुशा
दिचिह्नितकेतुभिः अस्यत्रवंशावेणस्तेरेवध्वजेर्जलदसंहितिमेघसंघातमुत्थिरवंसः पाटयंसः आयतंदीर्घन्निरंतरं· नीरंध्रंयसंनिविष्टाः
संस्थितारथानामावलयोभूभृत्रःदेवनकाद्रेः पादाः प्रसन्नपर्वताइवाभिवभुर्भातिस्म आशापिशंगीकरणादिक्रियानिमित्ताज्जा

मा.टी.पी.
७

ने२

छायेति। क्षितिभृतां राज्ञां निवसन्त्येषु इति निवासाः निवासदेशाः छायाविधायिभिः कान्तिकारैरनातपसंपादकैश्च छायात्वनात्नेकांतावित्स
भरः अनुज्झिता भूतिनां भस्मरचनानां संपदां च शोभा यैस्तैः भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः उच्छ्रायिभिरुन्नभाङ्गैः बहुलः सान्द्रो निविडपाट
लोरक्तश्च धातुरागो गैरिकादिरञ्जनं येषां तैः उदारतारावलीनां शुद्धमुक्तावलीनां विरचनायेषु तैः मुक्तासार विशेषे रिति भावः ना
राग्रुक्ताश्चिंसं शुद्धो जरलेषु दृष्टमौक्तिकं इति विश्वः दूष्यपक्षे नारावली रज्जुसन्ततिः केचित् द्विरदैः दूष्यैः पटमण्डपैरिव दूष्यवस्त्रे

छायाविधायिभिरनुज्झितभूतिशोभैरुच्छ्रायिभिर्बहुलपाटलधातुरागैः॥ दूष्यैरिव क्षितिभृतां द्विर
दैरुदारतारावलीविरचनैर्व्यरचन्निवासाः॥ २२॥ उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमानमन्दानि
लप्रशमितश्रमघर्मतोयैः॥ दूर्वाप्रतानसहजास्तरणेषु भेजे निद्रासुखं वसनवेश्मसु राजदारैः॥

वस्त्रे इति विश्वः अरचयन् रचन्ते स्म रचदीप्तौ लुङ् तिपरस्मैपदम् पुषादित्वाद् अङादेशः अत्र द्विरदानां दूष्या
णां च प्रकृतत्वान्नोपमाना विश्लेषभेदविशेषणविशेषणाच केषां विदश्लिष्टत्वात् तस्मात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगितेयं
वस्त्वस्तु साहृश्यमात्रानुवादकं इति संक्षेपः॥ २२॥ उत्क्षिप्तेति उत्क्षिप्तोपरिकाण्डपट एव काण्डपटको दूष्याधो लंबिवस्त्रं गृहद्वारेऽ
भयतः काण्डदूष्येन वितन्यमानो वायुसंचारार्थः पटः अपटी काण्डपटः स्यादिति वैजयन्ती तस्यान्तरेऽवकाशे लीयमानेन प्रशमितं श्र
मेणाध्वखेदेन यद्धर्मतोयं स्वेदस्तद्येषां तैः राजदारै राजावरोधैः दूर्वाणां प्रतानः प्रचयः स एव सहजमकृत्रिममास्तरणं तल्पं येषु

नां४ उत्क्षिप्त ३

माघः
७

प्रस्विद्यतीति॰ अंगे गात्रे प्रस्वेदवारिणा तद्विशेषं संसक्तिर्ग्रंथं यथा तथा विषक्तमतिश्लिष्टं कूर्पासकं चोलकं कंचुकमित्यर्थः चोलः कूर्पासको
ऽस्त्रियामित्यमरः क्षतानि पुनर्विशीर्णानि नखक्षतानि यस्मिन्कर्मणि यथा तथा उत्क्षिपन्ती उन्मोचयन्ती अनन्तरं आविर्भवत्प्रकाशमानं घ
नपयोधरबाहुमूलं घनौ पयोधरौ बाहुमूले यस्याः सा शातोदरी नासिकोदरेत्यादिना ङीष् युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् एतेन यूनां सरागत्वं
नाद्विकरमिह वस्त्रवलोकननिहत्नं कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं लज्जत्वेनाधिकागमितारिणी प्रगल्भा च ॥२३॥ यावदिति विपणानं विप
णोव्यवहारः स एषामस्तीति विपणिनः वणिजो यावत्स एव समयः सेनानिवेशक्षण एव तावत्तत्क्षणमेव युगपत् अव्याकुलाः असमग्राः संतः

प्रस्वेदवारिसविशेषविषक्तमंगे कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती ॥ आविर्भवद्घनपयोधरबाहुमूला शातोदरी युव
दृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥२३॥ यावत्स एव समयः सममेव तावदव्याकुलाः पटमयान्यभितो वितत्य ॥ पर्यायपातित
क्रयिकलोकमगण्यपण्यपूर्णापणा विपणिनो विपणीर्विभेजुः ॥२४॥ छ ॥ पम

पटमयानि पटविकाराणि पटमंड
पानीत्यर्थः अभितो वितत्य सो भयतः श्रेण्या वितत्य विस्तार्य क्रयेण जीवतीति क्रयिकः वस्त्रक्रयविक्रयाद्वृत्तिरिति ठन् असमयः पर्यायपतितस्य
रितः आधावनक्रयिकलोको क्रयिकजनो यस्मिन्कर्मणि यथा तथा अगण्यैरसंख्येयैः पण्यैः पण्यद्रव्यैः पूर्णाः आपणाः पण्यप्रसार
णस्थानानि यासु ताः विपणीः पण्यवीथीः आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः तादृशीरथ्याः ते एव विपणिनो वि
विभेजुः संकीर्णीनिर्ममुरित्यर्थः स्वभावोक्तिरनुप्रासो ॥२४॥

अस्त्वेति· अस्त्वप्रयोजनेनाल्पफलेनिमित्तेनजनउत्तरः महान्प्रयासोयैस्तैरल्पस्यैकस्यग्रासपिंडस्यभूयसामकिंचित्करत्वादितिभावः
उत्पूर्णोउद्यतालोष्ठास्तैरुंडाःलगुडाश्चदंडकाष्ठानियैस्तैःपुंभिरितिशेषःपरितोनुविद्धं अनुलक्ष्मनसःस्थूलकस्याकंगतिंघ्नंतीतिअनो
कहावृक्षास्तेषांजालसमधादुद्यानंउपवनमुपसृत्यघातैःकर्णशिखैःउद्धृतंपलायितंग्रासमृगाविशेषोमं अन्यःपरःअवनंरक्षणंनिर्वर्यिरक्षण
अनलग्रणामहांतअल्पर्षमवापदयालोरनाथिवलोलुपस्यकृतकीर्तिःसुलभायुक्तिभावःअत्रार्थांतरितवाहुःअन्योगुणगणपालनमवन्प्र
उजानःग्रासमवापजयाहस्यारुस्नानस्येवमगइतियाधममयादितिभावः॥२५॥ग्रासेतिग्रासाकुलोजनस्पर्शनाभ्यविहुलःअनए

अस्त्वप्रयोजनकृतोत्तरप्रयासैरुत्पूर्णलोष्ठलगुडैःपरितोनुविद्धः। उद्यानमुद्धृतमनोकहजालमध्याद
र्थः स्वायत्तणामनल्पमवन्नवाप॥२५॥ग्रासाकुलोपरिपतन्परितोनिकेतान्पुंभिर्नकैश्चिदपिधन्विभिरन्ववंधि।
नस्थौनयौन मृगः क्वचिदंगनानामाकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः॥२६॥ छ
वनिकेतानिवेश्मासरितःसर्वतःअभि
तःपरितइत्यादिनाद्वितीयाःपरिपतन्धावन्मृगोहरिणः कैश्चिदपिधन्विभिर्धनुष्मद्भिःधन्वीधनुष्मान्धानुष्कइत्यमरःव्रीह्यादित्वादि
निःपुंभिःनान्ववधिनानुयातःवध्नातेःकर्मणिलङ्।तथापिअंगनानामाकर्णपूर्णानिविस्तीर्णानिआकृष्टानियानिनयनानितान्येवइव
वोतेहंतारूक्षणश्रीर्यस्यसःअतःक्वचिदपिनतस्थौकिंतुवीरवाणाघाताभावेप्यंगनापांगविशिखघातासंलालयितएवेतिभावःअत्रअ
नावलोकनोत्थभयहेतुकस्यमृगानवस्थानस्यांगनायांगभंगनिहेतुकलोकाभ्येक्षणाद्युत्प्रेक्षासावयवजाकाप्रयोगात्प्रतीयमानत्वोत्प्रेक्षा

[illegible]

[illegible]

रामः
८

आस्तीर्णेति । क्षणेनास्तीर्णानि तल्परत्नानि शय्यारत्नानि यस्य यथा तथा वितानानि यस्मिन् । आस्तीर्णतल्परत्नः सवितानश्च आवसथः कल्पितनिकेतः कल्पितनिकेतो वा सस्थानं येन स्थानावसथवान् वेश्मजनः कृतेन नवप्रतिकर्मणा नूतनेन प्रतिकर्मणा नूतनेन प्रसाधनेन काम्यः स्पृहणीयः अखिन्नमतिः अश्रान्तचित्तः अगणितायासः वेश्मजनः खिन्नान् श्रान्तान् आपततः आगच्छतो मनुष्यान् चिरनिविष्ट इव चिरनिवासवानिव उपवाह्यः समीपस्थः प्रत्यग्रहीत् वशीकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥ सैन्येति । सेनायां समवेताः सैन्याः सेनायां वेति णय

आस्तीर्णतल्परत्नविनावसथः क्षणेन वेश्मजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः । खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान्प्रत्यग्रही चिरनिविष्ट इवोपवाह्यः ॥ २७ ॥ स्नानुः पयः प्रपपुरनेनिजुरम्बराणि जक्षुर्बिसं धृतविकासि बिसप्रसूनाः । सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वदोषप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ॥ २८ ॥ रामाय नमः ॥

प्रत्ययः नगनिम्नगानां पर्वतनदीनां याः श्रियः सम्पदस्तासामनुपभोगः उपभोगाभावः क्वचिदसत्यप्रतिषेधेपि नञ्समासः इष्यते यथा दर्शनं श्रवणमनुच्चारणमित्यादिवत् अनुपभोगेन यन्निरर्थकत्वं निष्फलत्वं तदेव दोषस्तेन यः प्रवादो निन्दा तममृजन् मार्जयन्तः दृष्ट्वा वृत्त्या अदादित्वात् लङि अमृजन् उपलुकि मृजेर्वृद्धिः संक्रमे विभाषा वृद्धिर्वक्तव्या इति विकल्पात् वृद्ध्यभावः दोषमार्जनप्रकारमाह स्नानुः स्नानं चक्रुः पयः पानीयं पपुः स्नाशोच पापाने लिट् अम्बराणि वस्त्राणि अनेनिजुः अक्षालयन् णिजिर् शौचे जुहोत्यादित्वात् लिट्

मा॰टी॰पं॰ ८ विनिद्रितर्णावः सिजम्पस्तविद्दिम्पश्चैतिन्नेर्जुमाद्देशः निजाश्रयाणं ज्ञणः श्लाविसम्पासस्पज्ञणः धृन्नानि विकासीवि सप्रसूनानि विकसित
पुष्कराणि येस्ते विसप्रसून राजीवपुष्कराभोरुहाणि तेषामरः विसंमृणालंजन्तुःअस्य यांतकुरित्यर्थः घसे लिङिगमहने सादिनाउप
धालेपेचर्लम्नः शासिवसिघसीनांचेति षत्वम्नः स्नानाद्युपभोगेनो क्तेनेरर्थक्यानिरासकुरित्यर्थः अत्रदोषमार्जनस्पस्नानादिनावाक्या
र्थहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारः स्नानादिक्रियासमुच्चयस्त्वंगस्पेतिसङ्करः॥२८॥ नाभीति स्त्रीणां निम्नैर्गंभीरैः नाभिरेव

नाभिह्रदैः परिगृहीतरयाणि निम्नैः स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥ जग्मुर्ज
डूः २ लानि जलमण्डुकवाद्यवल्गुवल्गद्धनस्तननतटस्खलितानि मन्दम्॥२९॥

डूदैस्तैः परिगृहीतरयाणि प्रतिषिद्धवेगानि बृहद्भिर्जघनैरेव सेतुभिर्निवारितानि निषिद्धानि तनगमनकानीत्यर्थः जलमेवमण्डुक
वाद्यं वाद्यविशेषः जलमेकेन पाणिनो स्थाप्यापरेणता डितं मण्डुकवन्ध्वनतीत्यर्थः तेन वल्गु सुंदरं यथा तथा वल्गद्भिश्चलैः
घनैः स्तनतटैः स्खलितानि स्खलनगमितानि तानि जलानि पूर्वोक्तनगनिम्नगासलिलानि मंदं जग्मुः अत्र जलमंदगमनस्य रामः
विशेषणगत्या रयप्रतिबंधादिपदार्थहेतुकं काव्यलिंगम्॥२९॥ एकायनम्नः कृष्णायनम्नः याज्ञदेवायनम्नः ६ ९

डूः ३

आलोलेति॥ हस्तिनां समूहो हास्तिकानि। अहस्तिधेनोष्ठगिति ठक्। आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्ताग्राणि तदुक्षकं काहिस्ता[...]ः तेषां मुखैरुल्लसि
तान्युक्षिप्तानि तैरंबुवर्षैः खेदेनाध्वपरिश्रमेणायतेन द्राघीयसा दीर्घेणाश्वसितेन यो श्वासमारुतस्य वेगेन निरस्ता बहिः क्षिप्ता ये मुग्धाः सुंदराः मूर्द्धस्याः मू
र्द्धनि भवाः शरीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः ये चाभावकर्मणोरिति निपातनात्प्रकृतिभावान्नस्तद्धित इति टिलोपाभावः रत्ननिकरा मुक्ताफलसमूहास्तैरिव तैरक्षावपुर
रभितोऽभीक्ष्णमुक्षांबभूवुः सिषिचुः। उक्ष सेचने। इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम्। अस्य गजेंद्रा जीमूतवाहसाम्यमस्याहि भुक्तमुक्तबेगजा निर्मुक्ताफला
नि ग्रथितानि लोके ते येषां तु तुल्यमेव भूतानि गजानां मुक्ताकरत्वप्रमाणम्॥ २४॥ ये पक्षिण इति॥ ये पक्षिणः पक्षवंतः इंद्रेण छिन्नपक्षाद्भयात् तस्मात् इति प्र ८

आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्णमुक्षांबभूवुरभितो वपुरंबुवर्षैः॥ खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्धमूर्द्धन्यरत्ननिक
रैरिव हास्तिकानि॥ २५॥ ये पक्षिणः प्रथममंबुनिधिं गतास्ते ये पीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः॥ ते जग्मुरद्रिपतयः
प्रस्थयः ते अद्रिपतयो मैनाकादयः तेन प्रथमं सरसीर्विगाढुमाक्षिप्तकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन॥ २६॥ रामादेवीभ्यान्नमः ६॥
गागेवांबुनिधिं गताः प्रविष्टाः ये पि ये अपि स[...]ः इंद्रस्य पाणिना तुलितेन अभिन्नेनायुधेन वज्रेण लूनपक्षाः छिन्नगरुतस्ते द्रिपतयो आक्षिप्ताः अपनी
ताः केतवो ध्वजाः कुथाः पृष्ठास्तरणानि च येषां गवेण्यास्तरणं वर्णाः परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्य[...]ः तेषां सैन्यगजानां छलेन व्याजेन सरसीर्विगाढुं वि
गाहितुं स्वानि स्रजति स्थयति धुञ्ज क्षितौ वेति विकल्पान्नेडागमः जग्मुः [...]गजच्छलेन इति छलशब्देन गजत्वमपह्नुत्य अद्रित्वारोपणाच्छलापह्नवोऽयम
सत्वप्रतिपादनरूपोऽपह्नवालंकारः॥ [...]न पक्षवतामद्रीणां सागरावगाहदर्शनात्तमतत्तरास्त्वयमपि सलिलमवगाहमानाः साक्षाच्छिन्नपक्षाः पर्वता इ

मा·टी·पे· आत्मानमिति· महेभो जलधेर्जलाशयस्य महत्यूर्मौ प्रतिबिंबितमंगं यस्य तमभिमुखापतितं अभिमुखमागतं आत्मानमेव आत्मा प्रतिबिंबमेवेत्यर्थः·
१० निरीक्ष्यान्यनागेन प्रतिगजेनाभियुक्तो भियुक्त इवाति नूनमपभीर्निर्भीकः सन् क्रोधादधावत् इति यत्कः। अहो इति मोघेन विस्मयः युक्तमहेभ
स्येतिभावः अभियुक्त इवेत्युत्प्रेक्षा पाः प्रतिगजभ्रान्तिनिबंधनत्वात् भ्रान्तिमदुत्प्रेक्षयोरंगांगिभावेन संकरः ॥ नेति· अन्यकरिणा गजेन कृते
न मदाम्बुना तिक्तसुरभिः कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येपिशकीर्त्तिता इति केशवः· अंभ आदातुं ग्रहीतुं नेच्छता विहातुं त्यक्तुमपि नेच्छता·

आत्मानमेव जलधेः प्रतिबिंबितांगमूर्मौ महत्यभिमुखापतितं निरीक्ष्य क्रोधादधावदपभीरिति नूनमन्यनागा
भियुक्त इव युक्तमहो महेभः ॥ ३२ ॥ नादातुमन्यकरिमुक्तमदांबुतिक्तं धूतांकुशेन न विहातुमपीच्छताम्भः रुद्धे गजेन
सरितः सरुषावतारे रिक्तोदपात्रकरमास्त विजनौघः ॥ ३३ ॥ एम ७ ३३ ३२ राम ३३

अनिच्छता क्रोधपिपासाभ्यामिति भावः· धूतांकुशेन सरुषा सक्रोधेन गजेन सरितो वतारे तीर्थे वरुद्धे सति· जनौघो रिक्तान्युद राजः
पात्राणि उदकपात्राणि येषु ते करा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा विरमास्त आस्त तिष्ठत· आस उपवेशने लङ्· एकहल्मादे पूर्वस्मि १०
तद्ये ऽन्यतरस्यामिति उदकस्य उदादेशः ॥ ३३ ॥ ३३ ३३ ३३ ३३

घ५

पंथानमितिपंथानमाञविजहीति॰ओहाकल्पागेलोटिसेर्हिरादेशः॰ आचराविति विकल्पादीकारः॰पुरोग्रेतेस्तनोपश्यन्‌अतिछि
दस्यकुंभोविशंकतइतितद्विशांकिचेतोयस्यसः कुंभः ञातिमानिस्पर्धः अतएवभ्रान्तिमदलंकारः॰स्तंवेरमेरमतइतिस्तंवेरमः॰इ
भःस्तंवेरमेःपश्चीतामरः स्तंबकर्णयोरमिजपोरित्यवृत्तस्यपः तम्भूत्वेस्तातिवड्सानिमलुकंपरिरोतुंतिर्यक्‌प्रहर्तुमिछुःपरिणा
नंधुः॰नभेःसत्वेनाड्अत्ययस्कावञपदेद्धोजसत्वादितिड्उप्रतिषेधः॰असावुपेतिङरेतिपादपुरणेपैनीत्सन्वयःउपेव्यतीत्यर्थः॰यावतपु
रानिपातयोर्लटइतिभविष्यर्थेलट् इति खिडूगेविंदै॰खिङूपहृस्वाविकोविद अमरः॰एकाकाचिद्देवञ्चक्करीत्यासंसंभ्रमंससत्वरमेगापतत

पंथानमाञविजहीहिपुरःस्तनोग्रेपश्यप्रतिद्विरदकुंभविशंकिचेता॥ स्तंवेरमःपरिणिनंसुरसावुपैतिखिड्गेंः एगध्यनस
संभ्रममेवमेका ३७ कीर्णञ्जानेरन्तुकपोलमनेकपानांहस्तैर्विगाढमदतापरुजःशमाय॥आकर्णमुल्लसितमंबुविकाशि
८ काश्यनीकाशमांसमतांशितवामरस्य ३८
पू॰
गदिता ३७ कीर्णमिति॰अनेकपानांद्विपानांविगाढःप्ररूढोयोमदेनतापोस
स्वरूकरोगःतस्याःशमायप्रशमायनैर्मदहस्तैःकपोलयोःकीर्णक्षिप्तमाकर्णयन्तम्॰आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः उल्ल
सितमुत्पतितंविकाशियत्काशंकाशकुसुमंतेनतुल्यंकाशनीकाशंनिसत्वादस्त्वपदविग्रहः॰अतएवमुरुभरमदेस्त्वनिभःशंकाञ्चनीकाश
मी॰२

नै२

मा.टी.प.
११

गंडूषमिति· लब्धपरवारणस्य प्रतिगजस्य मारुतो मंदगंधवाहो येन तेन नागेन रुषसरोषं यथा पयसः पानीयस्य गंडूषं मुखपूरणं मुखात्
गलितं पय इत्यर्थः गंडूषो मुखपूरणमिति हलायुधः ह्री लिंगो पिपुल्लिंगस्त्वाह वामनः लिंगाध्याहारात् विलिंग उज्झितवतोज्झितवता गजेन नागे
न मतंगजो गजो नाग इत्यमरः अंभोधिरोधसि समुद्रतीरे दंतयोरूर्ध्वयोर्मध्ये प्रतिमानमिति स्मृतम् पृथुना प्रतिमानभागेन रुद्धः प्रति
बद्धः उरुर्दीर्घो दंतो मुसलाविव तयोः प्रसरः प्रवेशो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा योग्यो दंतमुसलो ह्रीस्वा दिलयनम् निपेते निपतितम् भावे लिट् क्रोध
वेगाद्लब्धरोधः प्रतिपक्षस्य परवस्त्वपि वाधी मुखः पपातेत्यर्थः क्रोधान्धाः किं किं न कुर्वन्तीति भावः ॥३६॥ दानमिति दीयत इति दानं धनं मे

गंडूषमुज्झितवता पयसः सरोषं नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ॥ अंभोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागरुद्धोरुदन्तमु
सलप्रसरं निपेते ॥३६॥ दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ॥ यद्दन्तिनः कटकटा
दानं गजमदे सारेणद्विनिर्वापणः जद्दन्तीति विनरस ((हतटान्मिमंक्षोर्मंक्षूदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥३७॥ ३७॥ छं

पि दाताऽर्थयी सर्वः सहसाकस्मात्सरात्षिपात् दस्यमिति शाकटायनः जलैर्जडैर्नीरैश्च जलं गोकलले नीरे जडो विरेत्यजउम्भवादिति वि
वः अधिरूढे आक्रांते सति विद्यमानगतिर्गत्यन्तरवान् समर्थो लिपं कृपोः पुरुषश्चकः आसितुं तत्र स्थातुमुत्सहेत न कोपीत्यर्थः शक
ध्येत्यास्मिन्नेवमुत्सहते यद्यस्मान्मिमंक्षोः मंक्तुमिच्छोः मस्जेस्सन्नंतादुप्रत्ययः दन्तिनः कपोलगंडस्सत्त्वकटाहः खर्पर इव कटाहः खर्परः
लूय इति वैजयन्ती तस्य कटाहस्य देशादलीनां पटलैः परितो मंक्षु द्राक्सपदि मंक्षु द्राक्सपदि द्रुतमित्यमरः उदपाति उत्पतितं भावे लुङ्

३६२
दश्च १
रामः
११

अन्तरिति जलौघे अन्तः अन्तर्जलौघं विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः अथवा जलौघं जलपूरं अन्तः मध्ये ऽवगाढवतः प्रविष्टवतः गाहेर्निष्ठा क्तवतुः क
वतु प्रत्ययः ढलथलष्टुत्व ढलोपाः गजस्य कपोलौ हित्वा त्यक्त्वा क्षणमन्तरिक्षे उपर्याकाशे विततपक्षतिर्विस्तृतपक्षतिर्विस्तृतपक्षमूलः आमू
लाद्विततपक्ष इत्यर्थः स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमित्यमरः पक्षात्तिरिति तिप्रत्ययः अलिगणो गुणेषु रूपादिषु द्रव्यमाश्रयो येषां तेषु द्रव्याश्रयेष्वपि ऽन
पृथक्सिद्धत्वाद्द्रव्यसमवेतत्वाद्रव्यैकाधीनसत्ताकेषु सत्स्वपीत्यर्थः पृथग्गतः जलमज्जनभयात्स्वाश्रयपरिहारेण स्थितो नीलो वर्णो नीलरूपो गजस्य नी

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरिक्षे । द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो वर्णः पृथ
ग्गत इवालिगणो गजस्य ॥ ४८ ॥ संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरागैरम्भोजगर्भरजसांगविषंगिणा च । क्रीडोपभोग
मनुभूय सरिन्महेभावम्भोन्यवस्त्रपरिवृत्तिमिव व्यधत्ताम् ॥ ४९ ॥

लिमेव रराज गुणोत्कृष्टत्वाद्द्रव्यः पुंसी त्यमरः अत्रालिगणोत्प्रेक्षाद्रूपान्नीलत्वस्याश्रयादन्यत्रोपलब्धिर्निर्वाह्या पृथक् स्थिति विशिष्टत्वमुत्प्रेक्ष्य
ते ॥ ४८ ॥ संसर्पिभिरिति सरिन्महेभश्च तो पयसि संसर्पिभिर्गजात्तज्जले विस्तृतैर्गैरिकरेणवएव रागास्तैः करोघस्य अंगानि षंगिणा
गजांगसंगिनाम्भोजगर्भरजसा पद्मान्तः परागेण च निमित्तेन क्रीडयालीलया योपभोगं संभोगमनुभूयान्योन्यं मिथः वस्त्रयोः परिवृत्तिं विनिम
यं व्यधत्तामकुरुतामिवर्दधाते र्लङि परस्मैपदे तस्ताम् आदेशः अत्र सरिन्महेभयोः धनीधमाननायकादिभेदोऽध्यवसायेन वस्तुविनिमयोत्प्रेक्षा

यामिति· गजेंद्राः विकसतः समंतात्प्रसरतो मदजलस्य चंद्रकैः स्फुरत्कांतिभिर्जलैर्महानदीनां यां नेत्रश्रियं विदधुश्चक्रुस्तां नेत्रश्रियं
उत्तरतो जलात्निर्गच्छतो जलधौतेष्ठ क्षालितेषु अंगेषु लग्नैस्सक्तैर्नवैर्नीलपयोजपत्रैर्नीलोत्पलदलैः अविलंवितं क्षिप्रमेव प्रस्रवाः पुनः आनिन्यिरे
रे। अत्र गजानां नदीनां च सजनेत्रश्रीविनिमयो व्यासमपरिवृत्तिरलंकारः समन्यूनाधिकानां च यदा विनिमयो भवेत्सा केनाप्यधिकन्यूनेः परिवृ
त्तिरसौ मते जिलक्षणात्॥४६॥ सतीति· अन्यदन्तिनं सती निप्रसन्नदन्तिनि गजाभिमुखं निसर्गं लक्षणेनाभित्रानित्राभिमुख्यं सवयी नाकः
चलितं धावनमन एव निशितेनांकुशेन दूरं गाढं यथा तथा भिन्नं निर्याणं अपांगदेशः अपांगदेशो निर्याणं तस्मान्निर्यन्निःसरदसृक्

यां चंद्रकैर्मदजलस्य महानदीनां नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेंद्राः॥ तां मल्लवाः प्रविलंवितमुत्तरंतो धौतांगलग्ननवनी
लपयोजपत्रैः॥४६॥ सत्यन्यदंतिनि निशितांकुशदूरभिन्ननिर्याणनिर्यदसृजं चलितं निषादी॥ रोद्धुं महेभमपरिस्फुटम्
मानमागादाक्रांतितो न वशमेति महान्परस्य॥४७॥ एमावनमः॥४७॥

स्यतं महेभमुत्रोद्धुमपरिस्फुटं निषादी यंता परिस्फुटं स्फुटं प्रभवती निपरिस्फुटः स पुरुहमनेहहवां कर्तरि क्त प्रत्यये प्रभौ परिवृढ इति नकारस्य कारस्यो नि
पातस्य च कसंवनि पूात्सने अन्यथा कलोपस्य पूर्वत्रासिद्धे परिवृष्टनादिपुरुक्तमो हलादेर्लघो रिति रकादेशो न स्यात् इति तस्मात् इत्यतिचिरकाल
देशे परिस्फुटिमानमानस्समासः तमपरिस्फुटिमानमसामर्थ्यमागात्प्राप्तः गुणोगालुञ्जी निगादेशः न यथा हि महान्वली यानस्याक्रांतितोपि

सेव्यइति। पर्वनिषादिनाकाकलनायबंधनायश्चानुनयंसमानीनेनसन्नीपृथ्वापिनेनगजेनवन्यगजदानैः कृतोऽधिवासोवासनायस्यसस्त्रदुंथीस
र्थः ग्रावीतृक्षः वीथ्याशृित्वासिनिः सेव्योपिसल्लाभाजिनासेवि । भजसेवायां कर्मणि लुङ् चिणो लुकश्च । किंतु केवलमभाजि अभंजीत्यर्थः अमर्दीभं
जोऽमर्दिने भंजेश्चिणीति विभाषानलोपः । शेषं पूर्ववत् । तथाहि मानभंजोऽहंकारोयस्यस्कंधमथितस्तहन्ने अपरं किमुनाम्यदिति भावः । अ
नेनत्वभंजनंगजस्यभञ्जनमेवेत्यर्थः । पूर्ववदलंकारः ॥ ४२ ॥ अद्रीन्द्रेति । अद्रीन्द्रस्यैवतकस्यकुंजेषुवरनियतस्यकुंजरस्यगण्डकाषेणकपोल

सेव्योपिसानुनयमाकलनायबंधनानीनेनवन्यकरिणा दानकृताधिवासः । नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी ना
न्यस्यगंधमपिमानभृतःसहन्ते ॥ ४२ ॥ अद्रीन्द्रकुंजचरगण्डकषसंक्रांतदानपयसो वनपादपस्य । सेनागजेनम कुञ्जरस्य
थितस्यनिजप्रसूनैर्मम्लेयथागतमगामिकुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥

कषणेनसंक्रान्तदानपयोमदाम्बुयस्यतस्यानस्वसेनागजेनमथितस्यभग्नस्यवनपादपस्यनिजैरात्मीयैः प्रसूनैः पुष्पैः निजमात्
मीयमिति स्योरितमनः म्लै म्लेम्लानम् ग्लायने र्भावे लिट् । अलीनां कुलैस्तु यथागतं तथागामि आगतमार्गेणैव गतं न तु म्लानमित्यर्थः । आघ्रा
तीयानातीयत्रयोर्भेदः इति गमेर्गत्यर्थस्याकर्मकत्वात् कर्तरि लुङ् । अत्र पानपादपादीनां विशेषणसामान्यादापन्नादेोपमयप्रतीतेः कथंचित्स
मासोक्तिरुल्लेयाः ॥ ४३ ॥ एकायनमः ॥

मा॰टी॰पं॰ ९२ नैति॰ इभायदेवैस्तल्लनेषु नतन लेषु ननम्नः नावर्नतेयदृह्अस्तम्रहेनस्थानसंकीर्णत्वात्स्मनस्थानंनाप्नुरिति यावत्तदानीमाधोरणोः यन्तृभिर
भिहिताइस्मास्ते धीलुपादिष्टा॰ पृथुस्थूलश्चा रवावंधायस्त्वंधनायैवनरसावलेनात्मनास्वयमेवविच्छिदुः नैसनछुक्तमितिभावः पद्धाम्
छानंभुक्तमेवसाह अपवेति॰ अथवामदांधैरात्मनीनमात्मनेहितंक्रियतस्व॰ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खइतिखप्रत्ययः आत्मध्वा
नौरवइतिप्रकृतिभावान्नस्तद्धितइतिनटिलोपः पूर्ववदर्थान्तरन्यासः ॥५४॥ उत्पोत्पलेति॰ मनुजानरादुत्पलोत्पलाः उत्पलप्रकाराः प्रकारेगु
णवचनस्येतिद्विर्वचनम्कर्मधारयवद्भावात्सुपोलुक् नात्मीकरानमुकणान्स्वजंतिमुंचंतीतितथोक्तान्क्षिप्रगन्तृः मवलोष्मणाः प्रवलंप्र

नोद्वैर्प्रद्रजस्तनलेषुमनुजस्तदानीमाधोरणोरभिहिताः पृथुमूलशारवाः॥ वंधायविच्छिदुरिभात्मरसात्मनेववनेवात्मनीन
मथवाक्रियतेमदांधैः॥५४॥ उत्पोत्पलीकरस्वजः प्रवलोष्मणोनानत्पुत्पलनीलनलिनोदरतुल्यभासः॥ एकान्वि
ह्यालशिरसोहरिचंदनेषु नागान्ववंधुरपरान्मनुजानिरासुः॥५५॥ रामायनमः ॥५५॥

कर्षणात्स्रिगनंउष्मस्पर्शान्नातन्॰ उत्फुल्लविकचं॰ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानमित्युपसर्गेपिफलेर्निष्ठातत्वम् नस्यनीलनलिनस्य
नीलोत्पलस्योदरेणतुल्यभासः समानकान्तीन्काञ्चलवर्णानित्यर्थः॰ विशालशिरसोविपुलमस्तकानेकानन्यान्कांश्चिन्नागानाजानिस राम॰
र्थः॰ हरिचंदनेषु चन्दनविशेषेषु मैलपर्णीकगोशीर्षेहरिचंदनमस्त्रियामित्यमरः ववंधुरपरान्नागानहीमित्यर्थः॰ दुष्टाश्राम्प्रागिगानातणा ९२
इत्युभयत्रापिवैजयन्ती॰ निरासुः निष्कासयामासुः अस्यनेर्लिट् अत्रोभयेषामपिनागानांमदलनत्वोक्त्यलप्रकृतश्लेषः॥५५॥ ५५॥

कंडूयइति· कटभुवं गंडस्थलं कंडूयनः कर्षणः कंडूरिमोयक· ततश्शानच्प्रत्ययः कंडूयते र्हिधातुसत्वात् सनाद्युमपदिष्टं करिणोमदेन सुगंधिं
नोभनगंधगंधस्येत्वेन्नेदेकान्तग्रहणात् दुइयनेकवय· नगस्यपादपस्य स्कंधं प्रकांडमनुलीनवता स्कंदं संश्लिष्टवनेत्सर्पः लियेनेनिष्ठेतित्व
नुःप्रत्ययः ल्वादिभ्यइति निष्ठानत्वं स्थूलानामिंदुनीलशकलानां आवलिवत्कोमलेन मनोहरेण आलिनां आवलयेन कंठेगुणालं कंठवलयलक्षणं
मूर्द्धमस्तकात्तं गादेकामइति सलुक् भेजे प्राप्तं कर्मणि लिट्। अत्रावलिवलयेनेन्दुनीलमयकंठभूषणत्वारोपात् रूपकालंकारः ॥ ८८ ॥ निर्दू
नेति· यन्ता निषादी निर्दूतनिरस्तं वीतं पादघातांकुशवारणं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथोत्त्रसंतमुत्प्लवमानमपि· पादकर्मपतं भोक्तुंपातमंकु

कंडूयनः कटभुवं करिणो मदेन स्कंधं सुगंधिमनुलीनवता नगस्य ॥ स्थूलेन्दुनीलशकलावलिकोमलेन कंठे गुणालमलि
नां वलयेन भेजे ॥ ८८ ॥ निर्धूतवीतमपि बालकमुच्छलंतं यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः ॥ शिक्षावशेन नतकैः शन
मानिनायन्नास्त्वतिनिश्चितधियांकृतमस्ति किमेति ॥ ४७ ॥ यमकसुजयनकः ॥ हस्त्येनमः ॥ हरेदयालो नः पाहि ॥ ८७ ॥

दावारणं उभयवीतमाख्यातमितिहलायुधः· बालकं पंचवर्षगजं पंचवर्षो गजो बालः पोतस्तु दशवार्षिकः इति वैजयन्ती· शिक्षावशेन ॥
स्वकीयेन गजशास्त्राभ्यासबलेन क्रमेण परिपाट्या परिसान्त्वनानुपलालनानि· तर्जनाभर्त्सनानि ताभिः इंगितैः खबहुनेके अमयसर्वनाम्नाम २
कत्वाकचेटितिसर्वार्थे उकप्रत्ययः मानंमानिनाय नपाहि मुहूर्त निश्चितधीर्येषां तेषां णसंकृतमस्ति किमेति· स्वमयत्नसर्वत्र फलतीसि ॥
धः· विजक्कधनभ्रातरो विभक्त्याउभिवतनिश्चितार्थधी मिश्रिनेलपवर्यते अन्न एवगम्यमानार्थत्वादुत्तरपदस्याप्रयोगलक्षणो लोपइत्या ६

तंभमहति करेणुश्चासौ राजा च करेणुराजो गजश्रेष्ठः करेणूनां राडेति गजपतिः राज्ञा च धन्वनैः अयथा राजा हस्तिविम्पष्टः उज्ज्वलकुंरवलं त्वा
तं म्मन्त्रस्वेच्छाचारित्वमवापनदेवाह उर्विनं चिरपरिचितं महान्तं तं भंमालं वनं जा अंवसहस्राकुंभो च स्तम्भः स्थूणा जड उक्ष्मो रिति विम्बः स
रसार्द्रः ग्रहस्नः पुष्करपाणिश्चयस्य सन्नाहद्रूशः स्न दानं मदंदीयतइतिदानं धनच्चानितरामानिमाना अव्ययादां प्रस्यः दृढोवर्वर्षस्य ॥
परितोवद्धानि अपराणि पश्चिमपादानि येन्ता निअन्यत्र कन्यस्पानिचः अपरः पश्चिमः पादइति गजसकरणे वैजयन्ती· निगडानि शृंखलानि· धर्मरवलो निगडो द्विया मित्त्यमरः अलावीत्तुना तिस्म· लूनछेदने लुङ् अलि सिचोपक्रेइती हू रुद्ध्ठी जिसलोपः अत्रकरेणुराज

तं भंमहान्तमुर्विनं सहस्रकुंभो वक्षनंदद्भावति मरां सरसाग्रहस्तः ॥ बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीत्स्वातंत्र्यमुज्ज्वल
मवापकरेणुराजः ॥ ४७ ॥ जज्ञेजनैर्मुकुलिताक्षमनादाने संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ॥ गंभीरवेदिनि पुरः कवलं
करीन्द्रमन्दोपिनाम न महानवगृह्यसाध्यः ॥ ४८ ॥ रामायनस्सैनम ॥ ४९ ॥

पदसाहृश्यध्वनिः ॥ विशेष्यस्यापि सिष्टलोल्लेखाइत्युक्तम् ॥ ४८ ॥ जज्ञइति· गंभीरं मंदं वेत्तीति गंभीरवेदी· लग्भेदरुधिरस्रावान्मांसस्य
मथनादपि आत्मानं योनजानाति सस्याङ्गंभीरवेदिनेति रजडत्रीये· चिरकालेनयोवेत्तिशिक्षापरिचितामपि गंभीरवेदी विज्ञेयः सगमोगज
वेदिभिरिति मगवर्मीये· तस्मिन् गंभीरवेदिनि करीन्द्रे संरब्धः कुपितः हस्तिनः पातीति हस्तिपः सरब्धहस्तिपको निषादी आधोरणा हस्तिपकाहस्त्यारो
हानिषादिन इत्यमरः· तस्य निष्ठुराभिश्चोदनाभिस्तर्जनाभिरपि मुकुलिताक्षं निमीलितनेत्रं यथा तथा पुरः कवलं ग्रासं अनादानेसति मंदो मूढो
पि मूढा त्वापदुनि भोगयाइत्यमरः गजभेदेपि भद्रो मंदो मृगश्चेव विज्ञेयास्त्रिविधागजाइति महान्ताधिको वग्रह्यस्पावितृप्यसाध्यो ननाम न

क्षिप्तमिति॰ वारणपतिः करिवरो मुहुः पुरोग्रेप्यक्षिप्तमिक्षुकाण्डं मिक्षुदण्डं न जगृहे॰ न स्वीचकार॰ निकटोपगतां समीपस्थां करेणुं करिणीं च नापे
क्षते स्म नेक्षते स्म॰ लहूस्तइति भूतार्थे लट्॰ किन्तु परिमीलिताक्षं यथा तथेति स्मृतस्तनुभवः इच्छया विहारो येषु ते वनवासास्त एव महोत्सवास्ते
षां सस्मार॰ मनेवचिन्तयामास सर्वः अधीगर्थदयेशां कर्मणीति कर्मणि शेषत्वविवक्षायां षष्ठी॰ नैच्छन्दचारिणां निर्बन्धे भोगेषु मनः प्रवर्त्तत इ
ति भावः॰ वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥ ५७॥ दुःखेनेति॰ उत्क्षिप्तेउद्यते हस्ततलेलक्ष्मेति हितो यः विधानस्य गजग्रासस्य पिण्डः॰ विधानहस्ति

क्षिप्तंपुरोनजगृहेमुहुरिक्षुकाण्डंनापेक्षतेस्मनिकटोपगतांकरेणुम्॥सस्मारवारणपतिःपरिमीलिताक्षमि
च्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम्॥५७॥दुःखेनभोजयितुमाधयिनाथशाककंगागग्रकायमननमंतमनादरेण
उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिंडलेहस्तुनिरूपितैंश्याधिराजम्॥ ५८॥

कवलइतिवैजयन्ती॰ तस्य स्नेहस्कस्नाद्यन्नादि निस्यंदेन रूपितवाहुरामुत अजः॰ स्तानेऽर्पन्नाल कर्मणि का॰ आर्निहीसादिना पुगागमे मिलाकु
स्वः॰ भाद्यायितागोजयितुम अद्येऽर्पन्नान्त रस्तुगायकायं तुंगमुन्नतं अग्रकायं यस्य स्वभावतस्वोन्नतो धुकायमनादरेणानमं नंकवलग्रह
णायनतिमकुर्वाणं रुगाधिराजं गनिबुद्धासादिना अणिकर्तुर्णो कर्मत्वम्॰ दुःखेनकष्टेणभोजयितुं द्वाशाक स्वभावोन्नतानां नत्राप्यहंका
रवत्नानां कोनमयिनेति भावः॥ ५८॥ भुक्तेति॰ भुक्तां भुके॰ भुक्तपंडेः उपरचितान्युपकल्पितान्यन्यत्र त्वत्यां गवो भुक्ताः सूक्ष्माक्षेत्रेणावयवाः॰ अ

मा॰घ॰पं॰ ल्पेऽर्थे कन्प्रत्ययः ॥ भुक्ते ॥ अंशुके रूपविन्नानि व्याप्तानि रश्मिभिः प्रभोः ॥ किरणैश्च विनतानि विस्तृतानि किरणाग्रप्रोतरश्मीलम्बः चन्द्रस्येयालजिर्येवाना
१५ निचंद्रकान्ती निवन्द्रमण्डलानि भाति स एव नराधिपानां वेश्मानि दूष्याणि निरन्तराणि निर्निरंध्राणि रत्नैर्मंडलिका भिर्गजपरिधिः स्वार्थे कः प्रत्ययः कास्तु
६२ वर्म्मे कारः नीला नयपंक्तिभिः परिवेषं पंधिं परिवेष्टनमिति यावत् परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकामंडलं इत्यमरः अधिजग्मुर्विलेभे इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ गत्पूर्णेति गत्पूना
विशिष्टगमनहीना मार्गगजयो अध्वगमना निषेधाने नथा पिंगनोरुमार्गाः अस्थिनदूराध्वानश्च इति विरोधः अपिश्च विरोधे गत्पूनामार्गीस्मगसंवंधिनी गतिर्ये
षांनेश्च विरोधपरिहारः भनष्ट विरोधाभासोलंकारः दर्पस्य नेजतो नस्सारस्योद्रेकेनो ल्कंठेनोद्दर्पितस्यो अत्स्यफेनजलस्य फेनीभूतोद्गतस्वेदोदक

भुक्तांशुकोप रचितानि निरन्तराभिर्वेश्मानि रश्मिविततानि नराधिपानाम् ॥ चन्द्रातनी नियजनमंडलिकाभिरत्नैर्नीला
नापंक्तिपरिवेषमिवाधिजग्मुः ॥ ५२ ॥ गत्पूनमार्गगमनो पिगमोत्कमार्गीः स्वैरसमाचकर्षिरेऽनुविवेल्पर्णय ॥ दर्पोदयोत्थ
सितफेनजलानुसारसंलक्ष्यपल्ययनवद्धपदानुरंगाः ॥ ५३ ॥ ५३ ॥

स्यानुसरणमनुसारस्तेनानुसारेण संलक्ष्याणि पल्ययनवद्धोरगाणामासनवंधचर्मवरत्राणां पदानि नन्नोदनां निम्नीभूतस्थला नियेषानेन थोक्तास्तुरंगाः अवि
वेत्तनास्यांग परिवर्तनात्स्वैरं मंदं वलधिरेसमाकृष्टाः अध्वपरिश्रमापनोदनार्थमिति भावः वर्धिन्ते हृष्ठ वंधनायद्धी पीभवत्ती निवर्द्धश्च धिवर्द्धि स्थारत्निनि भो
णादिकेरन्प्रत्ययेल घूपधगुणोरपरः वर्ध्नलियुवरत्न योरिति निपातः ॥ भमस्तु न ध्रीव ध्रीग्रास्याद्दिलाह नक्षत्नीमेणादिके इन्प्रत्यये पूर्ववद्गुणोरपरः प्रत्ययन रामः
कास्य ऋत्वमथो पीधइति धत्वे विलादिप्रियाली कारः ॥ ५३ ॥ रामायनमः कृष्णायनमः ५३ ५२ ६ रामायरमायनमः ५३ ॥ १५

आजिप्रतीतिवाहूस्वशोनिर्देशविशेषः। तज्जेवाहिजेऽश्वे वा हिदेश्वे इति पाठे विशेष्यापेक्षयोगेगम्यमानत्वादित्युक्ते दिग्गादिभ्यो
यद्धितिय प्रत्ययः। तदन्तविधिस्तत्स्मर्यः। प्रणतमूर्द्धनस्त्रशिरसि कृतप्रणाम च आजिप्रतिगंधगन्धानितिर्भवति च सति स्वभावा
त्कामावेति भावः नासाविरेकं नासारंध्रं तस्य पवनो निःश्वासः तेनोल्लसितमुद्भूतं ननीयजनुतेरंरजसास्वाश्वस्यांगसंगेन
वेहृत्रनेनमकेनयत्तु स्वतस्तज्जभवेद्धन्तुकाया उत्कंठिताया: पृथिव्यो रोमांचनोजगमेवेत्तुत्रेक्षा सा च भत्तुरंगयोः प्रतीय
मानवेतननायकाभेदाध्यवसायादित्यवसेयं विरेचनैननिविरोवकांपन्न मलपवजोऽधिरपमतोरितिकृतेलिगमशिष्यो
आजिप्रतिगणतमूर्द्धनि वाहिजेऽश्वे तस्यांगसंगमसुखाज्जभवोत्तुकायाः नासाविरेकपवनोल्लसितंतपोरोमां
चतामिवजगामरजःपृथिव्याः ५४ हेम्नस्स्थलीषु परितः परिवृत्तवाजीधुन्वंश्चपः प्रविततायतकेशपंक्तिः ज्वाला
कणाहतरुचानिकरेणरेणोः शेषेणतेजसभवोल्लसता राज ५५ ५५ ५५ ५५
काश्रयत्वाविरोधः अतस्त्वाच्छिद्रनिर्मथनं रोकामित्यमरः। रेको रश्मो विलेरोके इति वैजयंती रेको दोषो विलेरोकमिति विश्वः प्र
काशाश्रयेत्तुकेनाप्यभिप्रायेण विरेकपवनेति पठन्ति तेषा परोत्सर्गं किंजीविना मितिवद्याणानी यस्वनप्रतीतरश्लीलाख्योदोषः
अश्लीलत्वंतदमंगलजुगुप्सा व्रीडाधीकरमिति लक्षणात् ५४ हेम्नोतिहेम्नस्थलीषुसुवर्णभूमिषु जानपदेत्यादिना अक्रुत्रिमार्थे ङीषु प्र
त्ययः परितः परिवृत्तपरिवर्तितत्वादवधुन्वन्धूलिनिर्गमाय कंपयन्नत एव प्रविततो विश्लिष्टा आयताश्च केशपंक्तिर्रोमसंघातो यस्य स
वाजी ज्वालाकणाः स्फुलिंगास्तद्वद्रुचा स्वाक्तवर्णेन रेणोर्निकरेणसमूहेन उल्लसता अलंकृतत्वात्तस्यावहिरिद्धतानेजसोतसाशेषेस्पर्शः

कणातिरेकि गोविन्दराजकृत ओँ श्लोकालंकारः ५५

दंतालिकेति॰पुरुषकौस्थानोस्थानभेदः तदुक्तं पश्चिमेनाग्रपादेन प्रविश्य स्थित्वाग्रपादे पो ... रिराज्ञास्थानमस्थानानुरूपस्तत इति
पुरुषस्यपुरुषकः। एतेनपुरुषकेणस्थानकेनोन्नमिनः ऊर्ध्वं स्थितोगतकंपः एवंकायोपस्यसत भो ... अतएवोदयशैलस्य
मुद्दोमस्तकानस्यऊर्ध्वमुदितो दिनः हरिः सूर्य इवस्थितइत्यर्थः अऊँ दिनविशेषणात उद्वेरूनतः श्रीवत्स एव श्रीवत्सकः आवर्त
विशेषः तद्वानश्वः श्रीवत्सकीवक्षोभवावर्तचतुष्टयस्यकरोरभवे घस्यवरोवपामः श्रीवत्सकी नामहयः स भर्तुः स्त्रीउत्रपोत्रार्थ
विवृद्धयेस्यादितिलक्षणात् श्रीवत्सकीवक्षसि चेदुमावर्त्तोमुखेपि चेतिभोजयन्ती दंतालिकामुखरज्जुः मुखरज्जुस्तु दंतालीश

दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मम र्द्धोदितो हरिरिवोदयशैलमूर्द्धः॥ लोकेन
मर॰ नाक्रमेवल्लभपालकश्चैः श्रीवत्सकीपुरुषकोन्नमितान्नकायः॥५८॥५८

णिकारस्तणीनिवेजयन्ती॰ तस्याधरणेग्रहणेनिश्चलंस्थिरंपाणियुग्मंयस्यतं पाणिभ्यां हुतं गृहीतो भयंवलान्निरस्यर्थः यद्वभपालउक्तावत्
पालंवत्सभोरवपितेप्यसैकुलीनेश्चोपिषत्वभद्रानिवेजयन्ती॰ लोकेननाक्रमनन्वयग्रहणासमस्तान्तलोकेनापि नाभिभविनुशक्तो भूदित्यर्थः इ
त्यलधयितुं क्षणमसमननानवंदुःखमिहकिंचिदित्यादिवद्दष्यार्थस्यसानर्थ्यलभ्यत्वादप्रयोगः अन्यथा लोकेननाक्रमतमिनुभूमणि
माख्याने निश्चलपाणियुग्मत्वादिनिविशेषणावगतवाहकको शलप्रकाशननासर्यभंगग्रहणेप्रसंगात्करणेनवलोकेना दिनानतीमाभक्त

रेजेइति स्नपनेनाभिषेचनेन सांद्रुतरमार्द्रमूर्त्तिः अनिमिषदृष्टिभिर्विस्मयादनिमिषाक्षैर्जनैर्देवैरिव ताद्दग्गिरीक्ष्यमाणः श्रियःश्रीमायायाः श्रीदेव्याश्च सं
निधानेन रमणीयतनः तत्र सन्निहितालक्ष्मीसन्निधत्तेनमाहात्म्यादुल्लासगमादिति भावः उच्चैरुत्तमोश्वोजलनिधेःसमुद्रात् ज्ञात एव जातमात्रः सद्योजात
स्तनोयं अन्यथोत्पत्ताधर्मातिसंभवादिति भावः मात्रकात्स्मैवधारण [illegible] उच्चैरुत्तमं श्रवः कर्णौ निर्यस्य सः उच्चैरुत्तमे श्रवसी कर्णौ यस्य सेनि वा सः
उच्चैश्रवाः शक्राश्वश्च रेजे उपमालंकारः ॥ ५७ ॥ अग्रावीति हरितकं हरितमदग्रं अग्रन्थीवाग्रे लोलाश्चलाः कला किंकिणिकाश्च प्रघंटिकाला

रेजे जनैः स्नपनसांद्रुतरार्द्रमूर्त्तिर्देवैरिवानिमिषदृष्टिभिरीक्ष्यमाणः । श्रीसन्निधानरमणीयतरोश्वउच्चैरुच्चैःश्रवा
जलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥ अग्रावि भूमिपतिनिभिः क्षणवीतनिद्रैरश्वस्य हरितकं मुदमादधानः । ग्रीवाग्रलो
लकलकिंकिणिकानिनादमिश्रं दधद्दशनचर्व्वुरवास्नमश्वः ॥ ५८ ॥

णानिनादेन मिश्रं दशनानां दन्तानां चर्वणशब्दं चक्षुरध्वनिं दधत् अत एव मुदमादधानः उत्सादयन्नश्वः आनावेकवचनं क्षणेन वीतनिद्रैः अनिद्रोत्प
नुग्वाश्रमिनभोग्यनस्य रकाः इति भागपत्तक्षणादिति भावः भूपतिभिरग्रावि भुक्तः अश्वस्य शब्दो ग्रावी सर्थः ग्रीवाः ग्रथने कुंकुमयुञ्जयुतोर
सादिवश्चदधर्मः श्वकनेषुत्वर्थने स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ५८ ॥ उत्तसायेति दर्पाद्बलिभिनोत्थितिने नान एव रज्जपाशेन सत्कीलं शंकुं शंकवपि
द्वयोः किलेत्यरः उत्तपामेलाय्य तूर्णमश्वुरं धावन्तं अन्यमश्वमेस्नकुरुवनावद्वेवभिः ओन्यानतुरवनाजु धावनाश्रयत्न परेर्ग्रहीतुंप्रयतमानैर

पिमानवेर्मनुष्ठेयोदुर्ग्रस्यकुटंगोपकच्छकः शिशिरस्माकुलंका आकुलीमनः आकुलत्वाद्ध्वंसमुद्भूतोऽन्येद्यु अस्पष्टाविनीकारः करोतेः
कर्मणिलुट् ॥ विशिष्टिशिरोलुकः ॥ ५९ ॥ अव्याकुलमिति वलाकृष्टरज्जुस्ताचोक्षिप्ता दिर्भेदेन चतुर्दशाविधानटुकमः रूपलीलावस्था
उत्क्षिप्ताशिथिलातथोत्तरवल्गीमंदा च वेगवती विक्षिप्तैवकराधकंधरस्थलाकीर्णा विभक्ता तथा भ्रान्ताक्षिप्तमलोकुमेरवल्गु तथा व्याकृष्टांगो ९
कार्णिकेयानानां कथिता ब्धचतुर्दशविधावल्गा गमेदाः आमी निनतस्य एतन्नेत्र बहुधया नि विस्तारभयान्न लिख्यन्ते तस्याः विभागो विविधअयो
गः नगकुशलो वनगविभागकुशल इति पाद्धिय अरणा भिज्ञा इत्यर्थः ॥ वलाकृष्ट हस्ता रागच्छुपल्लवाणाकल्वात् पर्याहृ भोजः वाहनं अश्ववारा ९

उत्तवाप्यदर्पवलिनेनसेहैवरज्वाकीलंअयत्नपरमानवदुर्गहेण ॥ ॥
आकुल्यकारिक उच्चकस्तुरंगाणां पूर्णमस्थेनिविडुतमनुद्रुवनाम्यमश्वम् ॥ ६१
अव्याकुलं प्रकाम ... नरक्षेपकर्मधाराः प्रसाधयितुमव्यानिकीर्णरूपाः ॥

श्री नांषड्विधंअरणं विडः रागावलाकैः पात्तिमनोदरवभेदताः इति कश्चित् कश्वनवाहकाः उक अव्याकुलमभयं अन्नलामिति यावात् अकवेपक्
मंमलमेनूजिमभिल ... उरवेकुरस्यकर्मणि सिद्धमिति कं अश्वं वज्रकारवेगानि विशेषेण रवसंस्थानविशेषा द्विष्टोघणाविशिष्ट मस्थामिसर्थः
मडकार रेवमोत्तरेड पक्षोधरोष्टसिन ... लवाभिरगम्फूत्कारवायुपदमुन्नतकंधरागंनीवोयकंचितऊरखनवलो हस्ताम्भमश्वंवज्रुच्छ
सन्नयेपुरवसि क्रिमाकु उत्तरधेयकर्मष्यप्रयुज्जरकालेधेयं विधेयप्रयोज्यं यत्कर्मक्रियात् दूपाइत्यर्थः अव्यानिकीर्णरूपा संकीर्णरूपा

रामः ९७

८०

श्रर्व्वतांतुगतिर्धाराविपिन्नासाच पंचधा आस्कंदितं धोरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतमिति वैजयंती गतयो मूः पंचधाराः स्यमाहः अश्वशास्त्रेतु सं
शानरोपमतिः पुलावृत्तुकावन छन्म धजपापरात्रर्गविगानथा वान्या पंचधाराप्रकीर्तितारा के कानि विधाधारासह पंक्तिशिक्षाविधोमताल ध्वी
मध्यानथादीर्घाज्ञान्त्विनायोजयेत्क्रमात् इति तथा वपंचदशविधाः भवंति पंचधारा वसाधपितुं पवि वेत्तुं नवसु वीथिषु संचारस्था
नेषु गमयांबभूवेवी थयोनवाश्वानां सचत्र धारादा धोर्मः परिमिताः प्रचारदेशाः ता स्वतिस्तस्ते केनचेत्स्योतन्नोन्नरपसमा
श्रित्य उक्तं कविनानवस्विति यथा सभोजः वीथ्यस्तिस्रो धाराराणास्ते वीमध्यान्नमा मा ततासां स्याद्वन्न सामान मद्रो तिर्नव

सिद्धं मुखेन वसुवीथिषु कश्चिदश्वं वल्गाविभागकुशलो गमयांबभूव ॥ ६० ॥
उक्तास्तत्रणानि परितः कठ कंतवरं तास्तु प्रच्छिनानननि कात्यतिपंशामजः ॥

तिः शतेश्वे एम ध्योन्नमानां तुवाजिनां तु वाजिनां विधिकाः ताः नवानां कपितावीथ्यो दृष्टानां क्रमशाक्रमे स्वन्ये आमपिसर्वत्र गतिरा
धार्थमी तिरितासमो नता स्तावि भ्रमांवु कीर्णा मुद्धानता ग्रातः शावीरुधा धांस्था पुत्रकीर्णोपलसंप्रकीर्णा पृष्ठ्यां जितारव्या
नवधेतिवीथ्यः सर्ववीथिभुयो वाजी दृष्ट्यशि सामद्रा कितुः तेन राजा रणो निष्कम्भ गया यां मुदं व्रजेदिति अन्ये तु रसाला
द्योगतिविशेषवीथ्यस्माहुः उरसा लीव रश्वाली पञ्चलोमध्यमानक आलोटः शोभनेरंगैः प्रसाली दस्तथापरः उपधेराव:उक्तं वपाद्वालीवर्गः निर्दिष्टा वीथ्यपङ्क्तिता इति

मा॰टी॰पं॰
१९६

मुक्तारतिमुक्ताविहारार्थमुत्सृष्टा: अतएवकरकंजिलिविरंपरितः अभितः परितः इत्यादिनाद्वितीयान्त रागानिवरंतोभक्षयंतु:
तुघंतीछद्विदुरासुवितानतनिकासुपरमंडपरञ्जुसुव्यातिसंगभाजः व्यतिषंगासेवधत्तेभजंतीतितथोक्ताः अतएवसरोषैः
हर पंचारकेकिंकरैर्वार्यमाणागाञ्जपसार्यमाणास्तुरंगादामांचलानिपादपाशादामांचलपादपाश इति विश्वः दूष्यवर
गावधनइांकव इतिकेचित तेषांस्वलितेनलोलानिचंचलानि पदानियस्मिन्कर्मणितत्तथायातयातःस्वरपसरतिस
रन्तीत्युत्तीर्णभारत्वमेवरोपितभारस्य अतएवलघुतेनतथोक्तेनततत्वाच्चलघुतोत्पलानावत्स्वजातरागनां श्लोघ. नयतोहित्वं

सरुः सरोषपरिवारकवार्यमाणदामाञ्चलस्खलितलोलपदंतुरंगाः॥८॥
उत्तीर्णभारलघुनाऽप्यलघूलपोघसौहित्यनिःसहतरेणतरोरधस्तात्॥रोमं
थमंथरचलद्गुरुसास्नमासांचक्रेनिमीलदलसेक्षणमौक्षकेण॥८२॥८२॥

संपृक्तिः पर्याप्तमुपसंपन्नं संपृक्तिः सोहित्यामुच्यत इतिहलायुधः तेननिःसहतरेणात्यंतमसहेनवाघभारवतारेप्यतिभोजनादुत्था
रवनेत्यर्थः सहेविषूर्वात्सवायवततसापसहत्वमयः। उलयाव त्वजा प्रोक्ता इति श्लोसके तउस्तगं समहेनेगोत्रेत्यादिनाकुसस्य प ॥
तरोरधस्तहतलेरोमंथः पशूनांचर्वितचर्वणंतेनमंथरमंदचलगुरुर्सास्नागलकंवलोयस्मिन्कर्मणितत्तथातथासांचक्रेस्थितः रामः
लकंबलइत्यमरः किंचनिमीलतिस्तुरवासुकुलीभवंतित्रस्वसानिलोचनानियस्मिन्कर्मणितत्तथाततथातथासांचक्रेस्था १९६
सउपवेशनेभावेलिट्दयायासश्चेतिश्वाम्प्रत्ययः कृञ्चानुप्रयुज्यतेलिटीतिकृञोनुप्रयोगः इतःप्रभृत्यावतुरुचस्यात्स्वाभावोक्तिरलं

स्फटिकेति। स्फटिकैर्धवलैरंशुजालैर्मयूखैः शेखरिताः संज्ञातशेखराः कोटयो शृङ्गाणि येषां तैः नैरन्तर्येण शिखराग्रगगनं उच्चप्रकोष्ठं
गतैः लक्ष्मीवन्मलं गगनस्य स्वस्थ भूतं तमसमुच्चन्द्रहंसमिति तस्मिन् शृङ्गैः अन्धकारेणेत्यर्थः भेदं दृष्ट्वा उक्तं अभ्रलोपमेनि मननात्मकं शृङ्गैर्विषयीभूत् छ
गाः उत्साहिनः शृङ्गाः स्फटिकाः उद्धताः अन्यत्र वृषभाः अनेकवृषभायमानाः एवं धीराः गम्भीरनदाः गर्जन्तो महान्तः उत्साहिनो महोक्षाः

स्फटिकशेखरितकोटिभिरुच्चैः शृङ्गैः शिखाग्रगगनलक्ष्म
मलं हसद्भिः। उक्षगिनान्यवृषभाः सरितां नदन्तो रोधांसि धी
रमपवस्करिरे महोक्षाः ॥ ६२ ॥

अवकृतेत्यादिना निपातनात्साधुः सरितां रोधांसि अपचस्करिरे अलिलिखुः हर्षाङ्कुरजनित्यर्थः अपपूर्वात्किरतेः कर्मणि
लिट् किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति नियन्त्र्यमिति रुचार्थे आत्मनेपदं सुट् छन्दसामिति गणः अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वा
लेखन इति सुडागमः ॥ ६३ ॥ रामायनमः महादेवायनमः ॥ हरेराम ६२ ॥ ६९ ६९ ६९ ६९ ६२

मा·टी·षं· मेदस्विनइति· ऊर्ज्जोबलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलेनबलिनाऽक्ष्णोस्तनाम्निस्वेसाद्दिनातिपान्‌ः उक्ष्णाद्वषभेणमेदस्विनोमांसलवा
१९ न्‌ःअस्मायामेधास्त्रजोविनिः अतस्ववसरभसंससत्वरमुपागतान्‌ अधिकामयन्तइत्यभिकान्‌ कमःकामयिताभीकइत्यमरःअनु
कामीकाभीकःकमितेतिनिपातः कामुकान्‌परानन्यान्‌उत्क्रम्यवलीवर्दान्‌उत्कुरात्वेनयुद्धेनभंक्त्वानिर्जित्यजयेनोद्धुरेनिर्भरे·अस्यकुरिसादि
नामसमासान्तः विशालवविषाणेचयस्मिन्कर्मणिजद्यथातथानिःसपत्नमप्रतिपक्षंसुरभीमनुगवांप्रष्ठनः कर्मप्रवचनीययुक्ते

मेदस्विनःसरभसोपगतानभीकानुत्क्रम्यपराननडुहोमुहुराहवेन॥ ऊर्ज्जस्वलेनसुरभीमनुनिःसपत्नं
जग्मेजयोद्धुरविशालविषाणमुक्ष्णा॥६४॥ अथोष्ट्रवर्णनम्‌ विभ्राणमायतिमतीमतथांशिरोधिं
स्यन्नाननिरसान्धिकाद्दधाति· ॥नोलोष्ठमोष्ठुकमुदयमुत्कुरवंसरूपणाग्रंलिहानिलिलिहेनवपल्लवा

द्वितीयः जग्मेगतंगमेर्भावेलिट्‌॥६४॥ विभ्राणमिति· आयतिमतीं अतिदीर्घमतीनिनरूथांरोद्धुंसिलाव्यक्थांइत्युच्चरेत्‌
पल्लवग्रहणात्सफलाभीत्सर्थः· शिरोधीयतेयस्यामितिशिरोधिंग्रीवां शिरोधिःकंधरेत्यपीत्यमरः कर्मण्यधिकरणेचेतिकिप्रत्य
यः· विभ्राणदधानंउष्ट्रंखंपल्लवग्रहणार्थमूर्द्धंशिर्नेन्तुंउष्ट्रेकमुष्ट्रौसमूहः गोत्रोक्षोलादिनावुञ्‌प्रत्ययः अतिशयिनः
स्वाद्दोरसोयस्यांतामतिरसांप्रसत्पत्नाभिनवत्वंदधतीं वानमुत्कस्पेनिर्विकल्पिकोनुमागमः अग्रंलिहंतीसिअग्रंलिहानिरुच्चत
दंर तां२

एपि॰ वहाञोल्लिर हनेरवशञसपथः आर्त्तम्बिषादिसोदिनोछमागम नक्षणांनवा निधनानि पल्लवानि॰ पल्लवो स्त्री किशलयमि
समरः अभ्यलेलोधयथाअथा ओलोधयो नमासेपरपेवक्रव्यस लिलिदे आस्वादयामास जघालेसर्थः ॥ ८७ ॥
साढुंगनि उपिनेर हर्दिननभ्यलेः अ॰ भ्यलेण्याचिनन्याय्यमितिसमरः पिछुमंदपत्रेनिम्बपत्रेस्सांढुं पिछुमंदस्यानिम्बेपेस

साढुंकथंचिड चिनैः पिछुमंदपत्रैरास्यांतरतगन्तमाम्रदलंम्रदीयः ॥
दासेरकः सपदिसंवलितंनिषादैर्विप्रंपुरापतगराडिवनिर्जगार ॥ ८८ ॥

मरः कथंचित कष्टात् आस्यान्तर एले गतं कण्ठस्थानगतं म्रदीयो मृदुतर माम्रदलं चूत पत्रं च वदासेरको उष्ट्रक सपदिछिटनि
षादैम्लेच्छैः संवलितंयुक्तं विप्रम्पनगराड्गरुडः तत्सानिव निर्जगार ओकल्यो गरुडः पुरा किल कन्यचित् कारणात् म्लेच्छ भक्ष
णमें महानः अविप्रपगलंदत्तं विप्रं गरुडः उज्जगार इति पौराणिकी कथा अनुसंधेया ॥ ८८ ॥ राम छ ॥

ना·टी·पी· २०

स्पष्टमिति· बहिः स्थितवर्जेष्वनुजो विजनापराज्ञो वसरको क्षितोइत्यर्थः राज्ञां चेष्टाविशेषजनत्कालो चितचरित्रवि
शेषं स्पष्टं निवेदयत्नः न व्यंजकसंबंधपाठैरिति भावः॥ कलगिरो मधुरवाचो वैतालिका मंगलपाठका अवसरोप
मेहत्वात्स्फुटैः प्रसिद्धैः पदैः प्रकटः प्रकाशोर्थोऽभिधेयं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा चेलसरां भोगावलीः ऽबंधान्पेठुःप

स्पष्टवर्णामिति· स्पष्टं बहिः स्थितवर्गेपि निवेदयन्नश्चेष्टा विशेषमनुजो विजनायराज्ञा तु॥ वै
तालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चैर्भोगावलीः कलगिरोवसरेभ्यपेठुः॥ ६७॥ उत्क्रान्तानामपयमं
ल डपमण्डमिनम्दानीं नागकुलसंकुलताववभासे॥ संध्यांशुभिन्नघनकर्बुरितांमरिक्षलक्ष्मीविडं
बिशिविरं शिवकीर्त्तनस्य॥ ६८ ॥ ६८ ॥

यंतिस्म अनस्क रत्नधेनादेशादोलीटीनि स्वाभ्यासतोयौ॥ ६८॥ उत्क्रान्तेति· उत्क्रान्ते रुद्धे मेनांक्रेधं क्षिरक्तेः पटमंडपे
दृष्टे मंडिनं आसमन्ताल्लीनानागकुलेर्गजसंघैः संकुलं अनष्टव संध्यांशुभिन्नैः संध्यारागसंभिन्नैर्मेघैः कर्बुरितस्य
चित्रितस्य नभसा लरिक्षस्य लक्ष्मीविडंबयानि अनुकरोति निजयोक्तं शिवकीर्त्तनस्य मंगलकीर्त्तेः स्थानस्य तद्धिविरकाट

रामः
२०

मा·टी·पी·
२९

धरस्येति । बलैः सैन्यैराक्रान्तोऽसौ गिरिपतिः रैवतकः क्रीडद्भिर्द्विरदैर्मथितानां भग्नानामुर्वीरुहाणां वृक्षा-
णां रवैः शब्दैः श्रीपतिं हरिं उच्चैर्लब्धं धरस्योद्धर्त्ता धारकोऽसि इति जगति प्रतीतः प्रसिद्धः गोवर्द्धनधारणादिति
भावः । तत् तर्हि किं किमर्थं मामतिभरमतिभारवन्तं मामधः प्रापिपयिषुः प्रापयितुमिच्छुः प्रापयतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः

धरस्योद्धर्त्तासि त्वमिति ननु सर्व्वत्र जगति प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापिपयिषुः ॥ उपालब्धे-
वोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ बलाक्रान्तः क्रीडद्‌द्विरदमथितोर्वीरुहरवैः ॥६९॥ इति श्रीशिशु-
पालवधे महाकाव्ये माघकृतौ श्र्यङ्के सेनावर्णनं नाम पञ्चमस्सर्गस्समाप्तः ॥५॥ शुभमस्तु

इत्युपालब्धः इवाक्षिप्त इवेत्युत्प्रेक्षा । उपाङ्पूर्वाल्लभेर्लुङ् एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति इट्प्रतिषेधः । झषस्तथोर्धोऽधः इ-
ति तकारस्य धकारः । धियो निष्ठिचः सकारस्य लोपः । शिखरिणीवृत्तम् रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी रामः
इति लक्षणात् ॥६९॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते मा २९

सार्द्धमिति·७

[illegible] पंचमस्सर्गस्समाप्तः
देवदत्तीयं·पत्रसंख्या·२९॥

CV:

Jagannath Bhattarai
Date of Birth: 31 December 1960
Place of Birth: Kathmandu, Nepal
Address: Nagarjun (Ramkot), Kathmandu

Educational Qualifications
Bachelor of Science (B.Sc.) – Major in Biology
Master's Degree – Sociology & Anthropology
Shastri (Ongoing) – Balmiki Vidyapeeth

Professional Experience
Government School Teacher (Madhyamik Pratham Shreni)
Taught at Secondary Level (Madhyamik)
Taught at Higher Secondary Level (Uchcha Madhyamik)
Served as Head Teacher
Led academic and administrative development
Strengthened institutional performance and student outcomes

Areas of Interest
Sanskrit Vyakaran
Spiritual & Philosophical Studies
Educational Leadership

Digitization by eGangotri Trust
Funding by MIDF, New Delhi